

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№7 (110)

2006 йил, июл

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТЕБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ. Амир Темур сиймоси. <i>Илмий бади</i>	3
СОДИҚ ҲИДОЯТ. Ҳикоялар.....	62
БОРИС ПИЛЬНЯК. Сўнмаган ой қиссаси.	77

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ТАДЕУШ РУЖЕВИЧ. Марҳумлар унутмаслар.....	58
М. Ю. ЛЕРМОНТОВ. Берган эдим сенга қалбимни.	73

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

СЕНЕКА. Ҳикматли мактублар.....	97
ЭРИХ ФРОММ. Севги санъати.....	103

ТАРЖИМА МАКТАБИ

ЯНГЛИШ ЭГАМОВА. Гёте гулшанидан гул териб.....	113
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

АДИБА ДАВЛАТОВА. Эътиқодга садоқат.....	119
---	-----

ТОШКЕНТ
ИЮЛ

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА
АГАТА КРИСТИ. Байрам арафасидаги қотиллик. Роман.....122

МАДАНИЙ ҲАЁТ
Таржима — адабий алоқалар воситаси.....202

КИТОБ ЖАВОНИНГИЗГА
Янги нашрлар.....203

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир хайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХУЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖўРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўленбергел ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 7. 2006.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **О.АБДУЛЛАЕВ**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусахҳиҳлар **Д.АЛИЕВА, Н.ИБРОҲИМОВА**
Компьютерда саҳифаловчи **Ш.АБДУЖАББОРОВА**

Босишга рухсат этилди 15.07.2006 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 06—642 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУда чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2006 й.

Пиримқул ҚОДИРОВ

Амир Темур сиймоси

Илмий бадиа

МУАЛЛИФДАН

Дунё тарихида ёрқин из қолдирган энг улкан қаҳрамонликлар она ватанни босқинчилар асоратидан озод қилишда ва халқни мустамлака зулмидан қутқаришда кўзга яққол ташланади.

Соҳибқирон Амир Темур қадимий ватанимиз Турон-Туркистонни чингизийлар империясининг бир ярим аср давом этган жабру-зулмидан халос қилиш учун халқ-озодлик ҳаракатига етакчилик қилиб, саккиз йилдан ортиқ қаҳрамонона кураш олиб борди. Биз, олим адиблар, бу улкан тарихий воқеаларни ҳар томонлама тадқиқ этиш ва уларнинг ҳаққоний талқинларини яратиш йўлида ҳали кўп иш қилишимиз керак.

Соҳибқироннинг бутун жаҳонни қойил қолдирган қудратли давлати ва улғу зафарлари дунё миқёсида адолатни барқарор қилишга қаратилган эди. Бу оламшумул мавзуларни янгича ёндашувлар асосида ҳаққоний ёритиш ҳам бизнинг бурчимиз ва эзгу мақсадимиздир.

Бундан ўттиз беш йил муқаддам «Темур тузуклари»ни илк бор ўқиганимда, йигит ёшидаги Темурбекнинг қаҳрамонона сиймоси ажойиб бир жозоба билан ҳаёлимда гавдаланган, дилимда жўшқин меҳр ва миллий ифтихор туйғуларини уйғотган эди. Уша йилларда мустабид тузум бахиллари «Темур тузуклари»ни сохта асар деб қоралаган ва охиригача чоп эттирмай тақиқлаб ташлаган эди.

Бу адолатсизлик мен каби жуда кўп элдошларимизнинг тасаввурида «Темур тузуклари»нинг қадрини янада оширгандай бўлди. Бу асар адолатга ташна бўлган ўзбек китобхонларининг тарихий хотирасини уйғотди. «Темур тузуклари» билан «Бобурнома»ни қиёслаб ўқиган мухлислар уларнинг орасида жуда кўп ички яқинликлар борлигини сезардилар.

Масалан, Амир Темур 1366 йилда Қарши қалъасини қўриқлаб ётган беш минг кишилик ёв қўшинга қарши 243 нафар ботир йигити билан ҳужум уюштириб, мислсиз зўр жасорати туфайли ғалабага эришади. Бобур Мирзо 1500 йилда бобокалонининг шу жасоратидан ибрат олади. «Бобурнома»да ёзилишича, у ҳам 240 нафар довюрак йигитлари билан тунда Самарқанд қалъасига ҳужум қилиб Шайбонийхоннинг шаҳарни эгаллаб ётган катта қўшинини мағлуб этади ва пойтахтдан қувиб юборади.

Бобур Мирзо умрининг охирида ўғли Ҳумоюнга ёзган махфий васиятномасида «Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг корномасини доим ёдингда тутгил» деганлиги унинг «Темур тузуклари»ни назарда тутганидан далолат беради.

Амир Темур ўз муҳрига ёздирган ва бутун ҳаёти давомида амал қилган «Ростирасти», яъни «Нажот ростликдадир» («Куч — адолатдадир») деган эътиқод Бобур Мирзо учун ҳам доим ҳаётининг мезон бўлиб хизмат қилади. У «Бобурнома»ни ёзганда ўзича аҳд қиладики, «ҳар ишнинг ростини битилгай ва ҳар воқеанинг баёни воқеини таҳрир этилгай». Бобур Мирзо шу аҳдига қатъий амал қилиб,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

чиндан содир бўлган воқеаларни ростгўйлик билан ёзгани учун бу асар умумбашарий аҳамият кашф этди.

Жавоҳарлаъл Неру Бобур Мирзони мана шу ростгўйлиги ва бошқа нодир инсоний фазилатлари учун «дилбар шахс» деб атаган эди. Аслида, бу инсоний фазилатлар — ростгўйлик, паҳлавонлик, довюрлик, мардлик ва тантлилик Бобур Мирзога бобокалони Амир Темурдан маънавий ва ирсий мерос бўлиб ўтганига тарихий манбалардан кўплай далилу исботлар топши мумкин. Шу сабабларга кўра мен Бобур ва унинг авлодлари ҳақида роман ёзганимда дил тубида доим Амир Темур сиймосини кўрардим. Фақат мустабид тузумнинг тазйиқ ва тақиқлари сабабли ўн йиллар давомида буни очиқ ёзиб чиқолмадим.

Ниҳоят, Истиқлол шарофати билан тарихий адолат тиклангандан сўнг Бобур Мирзонинг Амир Темурга бўлган садоқат ва ихлосига бағишлаб, «Юлдузли тунлар» романининг тўлдирилган нашрига янги боблар киритдим. Бу мавзу «Она лочин видоси» романи ҳамда «Тил ва Эл» номли бадида баҳолиқудрат давом эттирилди.

Ҳозир эса шу мавзунинг мантқиқан давом эттириб, илмий бади шаклида Амир Темурнинг мислсиз қахрамонликлари бағишланган алоҳида бир китоб тайёрлаш бўйича иш олиб бормоқдаман.

Ушбу китоб қўлёзмасининг бир қанча боблари сўнги икки йил давомида вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинди. Улар ҳақида жамоатчилик билдирган фикрларни ҳисобга олиб, қўлёзмани бошдан охиригача яна бир кўриб чиқдим, айрим тузатиш ва тўлдиришлар киритилди. Шундан сўнг уни тўлиғича мўтабар журналимиз «Жаҳон адабиёти» ихтиёрига топширдим.

ТЕМУРБЕК ТАҚДИРИНИНГ БУРИЛИШ ПАЛЛАСИ

Амир Темур Ҳисор тоғлари этагидаги ҳавоси тоза, ҳушманзара Хўжа Илғор қишлоғида миладий 1336 йилнинг баҳор фаслида 9 апрелда туғилгани кўпчиликка маълум. Унинг отаси Тарағай баҳодир бутун Туронзаминга ҳоким бўлган Қорачорнўённинг авлодларидан эди. Темурбекнинг онаси Тегина бону Бухоройи шарифда шариат ишлари бўйича юксак лавозимларни эгаллаган Садри-Шариа Убайдулла Маҳмуднинг қизи эди. «Тегин» («Такин») туркий тилда аслзода ва ботир деган маънони билдиради. Тегина бону чиндан ҳам ўз даврининг довюрлик қизларидан бўлган эканки, Бухородай шахри азимдан чиқиб, узоқ чўллар ортидаги кичик қишлоққа келин бўлиб тушади.

«Парвардигор улў фарзандларни ота-онанинг улў муҳаббатидан яратади» деган ҳикматли гап бор. Тарағай баҳодир билан Тегина бону орасида улкан бир меҳру оқибат бўлмаса, шахарлик аслзода қиз узоқ қишлоққа бориб яшаши ва гўзал табиат бағрида Темурбекдай бўлажак даҳони дунёга келтириши амри маҳол эди.

Темурбек болалиқдан ота-она бағрида жуда яхши тарбия олди. Ростгўй, ахлоқи пок, адолатли, диёнатли ва меҳру оқибатли фарзанд бўлиб ўсди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Темурбек 14 ёшга кирганда отаси вафот этади. Онаси Тегина бону ҳаётдан кўз юмганда у 22 ёшда бўлади. Демак, мўтабар ота-онанинг олижаноб таъсиридан Темурбек йигит ёшига етганда ҳам баҳраманд бўлади.

Унинг олтин узук кўзига гавҳар доналари билан битилган «рости-расти», яъни «нажот ҳақиқатда» ва («куч адолатдадир») деган эътиқоди олижаноб ота-она таъсирида шаклланган дейиш мумкин.

Испан элчиси Клавиго, Амир Темур оламшумул ҳукмдор бўлган даврда курдирган энг муҳташам бинони — Шаҳрисабздаги Оқсаройни ота-онасининг хотирасига атаб бунёд этганини айтади¹.

Темурбек кичикликдан хотираси ниҳоятда кучли, зеҳни ўткир, заковати тенгиз бола бўлгани ҳам тарихий манбаларда қайд этилган. Амир Темур саройида котиб бўлиб ишлаган ва унинг ҳаёт йўлини яхши ўрганган тарихчи Ҳафиз Абрў «Зубдат-ут таворих» асарида қуйидагиларни ёзади:

¹ Каралсин. Руи Гонзалес де Клавиго. Дневник путешествия в Самарканд к двору Тимура. — М., 1990, 104-бет.

«Амир Соҳибқирон мактабда ўз тенгқурларидан сабоқда ўзиб кетарди. Балоғат ёшига етгунча илм, адаб, хат ва суҳанворлик касб этди. Ундаги теран билим шижоатга пайванд бўлди ва шундан сўнг амирлик мансабини эгаллади»¹.

Эрон олими Разиулла Мансурийнинг француз ёзувчиси Марсель Брюн романига ёзган бош сўзида ва айрим воқеаларга берган илмий изоҳларида Темурбек беш ёшида Хўжа илғор қишлоғида Мулла Алибек номли муаллимнинг мактабида савод чиқаргани айтилади. Бола ўн ёшида Мулла Алибекнинг бисотидаги бор китобларни ўқиб ўзлаштиради. Шундан кейин Мулла Алибек Темурбекнинг отасига айтади: «Ўғлингиз мен билган ҳамма билимларни эгаллади, энди уни мадрасага беринг».

Шундан кейин Темурбекни Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз)даги Абдулла кутб мадрасасига ўқишга берадилар. Бу ерда мударрислар унинг зехни ўткирлигини, туркий тилдан ташқари форс тилини ҳам тез ўрганганини, Курьон оятларини икки-уч ўқишдаёқ ёд олишини кўриб ҳайрон қоладилар. Темурбек маснавийда ёзилган шеърларни яхши кўради.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, Марсель Брюннинг «Мен жаҳонни кашф этган Темурман» номли китобида ҳақиқатга тўғри келмайдиган ҳаёлий нарсалар ҳам кўп учрайди. Эрон олими бу китобни форсчага таржима қилиш билан бирга Брюннинг уйдирмаларини Эронда мавжуд бўлган нуфузли тарихий манбалар билан қиёслаб, ҳаёлий уйдирмалар ўрнига илмий асосланган фактларни таржимага изоҳ тарзида келтиради.

Ф.Мансурийнинг ана шу изоҳларида Амир Темурни ўқитган муаллим ва мударрисларнинг юқорида келтирилган аниқ номлари ҳам кўрсатиб ўтилади².

Таржимон томонидан келтирилган яна бир эътиборга лойиқ воқеа — Темурбек ёшлигида севиб ўқиган ва кўп жойларини ёд олган китоб — озарбайжон шоири Шабистарийнинг «Гулшани роз» («Сирлар гулшани») номли асари ҳақидадир.

Амир Темур уч йиллик юриши пайтида Озарбайжонга кўшин тортиб борганда Шабистар деган катта бир қишлоққа дуч келади. Шунда «Гулшани роз» китоби ёдига тушади. Сўраб-суриштиришлардан маълум бўладики, бу китобни ёзган шоир Шабистарий шу қишлоқда яшаб ўтган экан.

Ҳамқишлоқлари Амир Темурга унинг қаровсиз ётган қабрини кўрсатадилар. Шунда Амир Темур фармон бериб, қабр ўрнига мўъжаз бир мақбара қуришни, яқин атрофдан мақбарага қарашли вақф ер ажратишни, ундан келадиган даромадлар ҳисобига боғ барпо этиш ва шоир қабрини зиёратгоҳ каби обод сақлашни буюради. Ф.Мансурийнинг изоҳларида айтилишича, Амир Темур бутун Шабистар аҳолисини 15 ёшдан бошлаб рўйхатга олишни ҳам буюради.

Катта қишлоқ экан, 15 ёшдан юқори аҳолининг сони 6110 нафар чиқади. Амир Темурнинг махсус фармони билан шу 6110 нафар одамларнинг ҳар бирига шоир Шабистарийнинг хотираси ва ҳурмати учун 5 мисқолдан олтин улашилади. Бир мисқол 5 граммга тўғри келаркан. Умумий ҳисобда 30550 грамм, яъни бугунги ҳисобда 30 килодан ортиқ олтин Амир Темурга ўз китоби орқали олижаноб таъсир кўрсатган шоирнинг эл-юртига мукофот тарзида берилади³.

Амир Темур китобларини яхши кўриб ўқиган ва ёд олган шоирларга нисбатан қанчалик катта ҳурмат ва саховат кўрсатганини унинг фармони ва маблағи билан қурилган Аҳмад Яссавий мақбараси ҳам тасдиқ этади. Чунки Яссавийнинг улкан ва гўзал мақбарасига Шабистарий қишлоғида яхши шоир хотирасини эъзозлаб улашилган олтиндан кўра ўнлаб ҳисса кўпроқ тилла сарфлангани ўз-ўзидан аёндыр.

Амир Темурнинг кўп китоб ўқиганлиги ва энг яхши шеърый байтларни ўрни келганда ёддан айтиб суҳбатдошларини қойил қилганлиги ҳақида ҳазрат Алишер Навоий «Мажолис-ун нафоис» асарида шундай фикр билдиради:

«Темур Кўрагон — агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқибдурларким, анингдек бир байт ўқигони минг яхши байт айтқонича бор»⁴.

Биз Амир Темурнинг назм ва насрни кўп ва юсак мавқеъда ўқиганига оид

¹ *Хафизу Абру*. Зубдат-ут таворих. Туркиядаги «Фотиҳ» кутубхонаси. Инв. №4371. 14-бет.

² Қаралсин: *М.Брюн*. Манам темури жаҳонкушо. Техрон, 1971, 5-6-бетлар.

³ Уша китоб. 11-12-бетлар.

⁴ *Алишер Навоий*. Асарлар. 12-жилд. 168-бет.

бу тарихий далилларга алоҳида эътибор бераётганимизнинг сабаби бор. Амир Темурни «Ёшлиқда яхши ўқимаган, ўқиш-ёзишни билмайдиган саводсиз одам бўлган» деган асоссиз камситишлар XV асрда Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» деган китобида ёзилганидан буён сўнги вақтларгача айрим олимлар, ҳатто академикларнинг китобларида такрорлаб келинади.

Ана шундай китоблардан бири 1992 йилда, Ўзбекистонда истиқлол ғалаба қилиб, Амир Темурга нисбатан тарихий адолат тиклана бошлаган кунларда ҳам Москвада рус тилида босилиб чиқди.

«Тамерлан» деб ном қўйилган бу тўпلامда машҳур академик В.В.Бартольднинг шўро даврида ёзилган куйидаги сўзлари келтирилади:

«Темур саводсиз бўлса ҳам қиссахонлар ўқиб берган китоблар орқали тарихни яхши билган»¹. Яна бир ҳурматли академик А.Ю.Якубовский «Темур» деб аталган асарида худди шу фикрни бошқачароқ шаклда билдиради: «Темур ёшлиқдан туркий ва форсий тилларни билган, билимли, маърифатли одам бўлиб кўринган. Лекин ўқиш ва ёзишни билмаган. Китобларни унга қиссахонлар ўқиб бериб турган»².

Ҳар икки машҳур академик ҳам «Амир Темур саводсиз бўлган» деган фикрга асосланиб, «Темур тузуқлари» XVII асрда бошқа муаллиф томонидан ёзилган» деган хулосага келадилар.

Амир Темурни «саводсиз бўлган» деб даъво қилган олимлар Ҳафиз Абрў каби бу масалани яхшироқ билган тарихчиларнинг ёзганларига эмас, балки тарихий фактларга ҳар кимлардан эшитган ривоятларини ҳам қўшиб ёзган Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» деган қиссасига асосланиб фикр юритадилар.

«Мен бу қиссада, — деб ёзган эди Ибн Арабшоҳ, — ўзим кўрганларимни эслаб, бошқалардан эшитган ривоятларимни ҳам баён қилишга иродат этдим».

Ибн Арабшоҳ Амир Темур саройида хизмат қилган эмас, унинг фаолияти тўғрисида ёзганлари эса қисман бошқалардан эшитилган уйдирма ривоятларга асосланган. Ана шундай уйдирмалар таъсирида Ибн Арабшоҳ: «Амир Темур саводсиз бўлиб, ҳеч нарса ёзма ва ўқима эди, ҳамма нарса бошқаларга ўқитиб эшитарди»³ деган ёлғон даъвони ҳам қилади.

Тўғри, Ибн Арабшоҳнинг китобида қимматли тарихий маълумотлар ҳам бор. Аммо у Амир Темур ҳақида ёлғон уйдирмаларни ҳам кўп айтганки, уларга нисбатан танқидий муносабатда бўлиш керак.

Эронлик олим Абутолиб Ҳусайний XVII аср бошларида Яман ҳокими Жаъфар Пошонинг кутубхонасида туркий тилдаги «Темур тузуқлари»ни учратади ва уни форсий тилга таржима қилгани ҳақида шундай дейди:

«Кўрдимким, бошдан-оёқ ҳаммаси Соҳибқирон Амир Темурнинг ўз сўзларидир... Амир Темур ўз гавҳар тили билан бу навъ такаллум сурмушким, ... подшоҳларга дастураламал бўлғай...»⁴.

Пок ният билан ҳажга борган ва Амир Темур «ўз гавҳар тили билан» ёзиб кетган тузуқлари ҳақида холисаноқ фикр айтган Абутолиб Ҳусайнийнинг юқоридаги сўзлари айни ҳақиқат эди.

«Темур тузуқлари» топилгунча ва бошқа тилларга таржима бўлиб чиққунча уч аср вақт ўтди. Бу асрларнинг алғов-далғовларида «Тузуқлар»нинг аслияти қўлдан-қўлга ўтиб, Яман ҳокими Жаъфар Пошо китобхонасига етиб боргунча неча марта қайта кўчирилганини, ҳар хил шароитларда нухса кўчирувчилар қанчадан-қанча ноаниқликларга йўл қўйганини тасаввур этиш мумкин. Масалан, 1783 йилда Оксфордда инглизча нашр этилган таржимада Амир Темур ўз эсдаликларини ҳаётининг охирига лаҳзаларигача, невараси Пирмуҳаммад Мирзони валиаҳд тайинлаб, абадий кўз юмгунга қадар давом эттиради.

Табиики, нашрнинг шу жойини котиблар ўзидан қўшган ва бунга ўқиган Э.Г.Браун каби инглиз олими китобни «Амир Темур ўзи ёзмаган» деган фикрга келган.

Котибларнинг шунга ўхшаш ноўрин қўшимчалари Амир Темур ҳамма

¹ «Тамерлан». М., 1992. 488-бет.

² Ўша китоб. 43-бет.

³ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихида тақдир ажойиботлари. Т., 1991. 1-жилд. 67-бет.

⁴ Қаралсин: *У.Уватов*. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. 1997. 147-бет.

воқеаларни аввал тушида кўрадиган бир башоратчи авлиё қиёфасига кириб ҳикоя қиладиган лавҳаларида бор. Шоҳжаҳон тайёрлатган матндан улар олиб ташланган. Гап шундаки, Амир Темур хотираси бобурийлар даврида юксак эъзозда бўлган. Ана шу сабабларга кўра Абу Толиб Ҳусайний таржима қилган «Темур тузуклари» Эронда эътибор қозонмаган бўлса ҳам, таржимоннинг ўлимидан анча кейин 1637 йилда Ҳиндистонда, Шоҳжаҳон саройида махсус эътиборга сазовор бўлади. Бобур Мирзонинг чевараси Шоҳжаҳоннинг кўрсатмаси билан таржиманинг камчиликлари тузатилади. Бобур Мирзо ва унинг авлодлари соҳибқирон Амир Темурнинг васиятларидан ва тузукларидан хабардор эдилар. Биз буни Бобурнинг 1529 йилда Ҳумоюнга ёзиб қолдирган махфий васиятномасидан ва Акбарнинг ўғли Жаҳонгир бобокалонидан ибрат олиб «Жаҳонгир тузуклари» номли асар ёзганидан билишимиз мумкин.

Хуллас, юқорида келтирилган барча далиллар «Темур тузуклари»нинг соҳибқирон Амир Темур томонидан яратилган ноёб асар эканлигини исбот этади.

Асар муаллифи ўз даврнинг фоят билимли, маърифатли ва донишманд сиймоси бўлганлиги тузукларнинг мазмунидан ва услубидан ҳам сезилиб туради. Амир Темур 25 ёшида алпқомат баҳодир йигит бўлади ва олтмиш кишилик сара кўшинга бошчилик қилади. Худди шу йилларда Туронда чингизийлар истилосига қарши норозилик кучайиб боради. «Темур тузуклари»да бу ҳақда шундай дейилади:

«Мовароуннаҳрда чингизийларнинг¹ жабру зулми кучайиб кетди. Улар сайид ва сайидзодалардан етмиш кишини асир олиб қамаб қўйдилар. Мен бу мазлумларни золимлар зулмидан халос қилдим. Бу иш чингизийларнинг менга нисбатан душманлик қилишига сабаб бўлди... Хон мени ўлдириш ҳақида ёрлик юборди. Бу ёрлик менинг қўлимга тушиб қолди... Барлос қавмининг баҳодир йигитларини ўз атрофимга тўплаб, уларни бирлаштирдим. Менга бўйсуниб, кўмакдош бўлишга розилик берган биринчи киши — Ики Темур бўлди, иккинчиси Жоку барлос эди...»

Мамлакатнинг уламо ва машойихлари фатво ёзиб бердилар. «Мусулмонларнинг ери, молу мулки, номуси ва жонига зулм-ситам қўлини чўзган чингизийларни дафъ қилишда барча аҳли ислом мол ва жонларини аямай Темурбекка ёрдамлашсинлар...».

Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу жадал байроғини кўтариб, чингизийлар устига лашкар тортишга қарор қилдим².

Турон тарихида ҳам, Амир Темур тақдирида ҳам жуда муҳим бурилиш юз беради. Турон халқи энди золим чингизийларга бўйсунишни истамай кўзғолон кўтаради. Амир Темур бу кўзғолонга бошчилик қилиб, жангу жадал байроғини баланд тутди ва ўз олдига ватанини мустамлака зулмидан озод қилиш каби улф мақсад қўяди.

Шу ўринда Амир Темурнинг баҳодирона қиёфасини кўз олдига келтириш ўринлидир. Уни ўз кўзи билан кўрган Ибн Арабшоҳ соҳибқиронни шундай тасвирлаган:

«Темур баланд бўйли, қадимий паҳлавонлардай улкан қоматли, елкалари кенг, боши шерникидай катта, бармоқлари йўғон, оқу қизил тиниқ юзли, йўғон овозли, икки кўзи бамисоли икки ёниқ шамдай оловли, бадани пишиқ, худди тош мисоли қаттиқ, ўлимдан кўрқмайдиган, изтиробсиз, вазмин одам эди»³.

«Темур тузуклари»да келтирилган воқеалар Ибн Арабшоҳ тасвир этган қаҳрамон қиёфасига мантиқан тўғри келади. Амир Темур ўлимдан кўрқмайдиган ботир йигит бўлгани учун мўғул истилочиларига қарши кураш майдонига чиқади. Мўғул хони Амир Темурни ўлдирганларга ёки тирик тутиб берганларга катта мукофотлар ваъда қилади. Шу мукофотдан умидвор бўлган хивалик Таваккал деган бек қорақум саҳросида Амир Темурга қарши минг кишилик қўшин билан жангга чиқади. Бу жангда Амир Темур қаҳрамонлик кўрсатиб, шундай кўп сонли ганимини енгади. Лекин унинг ўнтагина одами тирик қолади. Шулардан еттигаси отлиқ, қолган отлар ҳам жанг майдонида ҳалок бўлган.

Амир Темурнинг ёшгина рафиқаси Улжай Туркон Оға ҳам сафарда бирга

¹ Матнда «Ўзбеклар» дейилган, ammo чингизийлар назарда тутилган.

² «Темур тузуклари». 2005. 20-21-бетлар.

³ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихида тақдир ажойиботлари. 1992. 2-жилд. 65-бет.

экан. Амир Темур отига рафиқасини миндириб, ўзи пиёда қум барханлари оша жанубга — Хуросон томонга йўл олади. Мохон деган жойда, қадимги Марв шаҳри яқинида уларни Алибек Жонқурбоний деган бир ҳоким ўз навкарларига тутдириб, бургахона бўлган уйга қамаб қўяди.

Амир Темур бундай адолатсизликка кўникиб бўйин эгадиган одамлардан эмас эди.

«Тутқунликдан қутулиш чорасини излаб, ўз-ўзим билан кенгашидим, — дейилади Тузуқларда, — Тангрининг инояти етиб, баҳодирлигим тутди. Бор кучим ва чапдастлигимни ишга солиб, соқчилардан бирининг қўлидаги қиличини тортиб олдим. Соқчиларга ҳамла қилган эдим, бариси кўрқиб қочди.

Қилич кўтарганча тўғри Алибекнинг устига бостириб бордим, қилич тутганимни кўриб кўрқди, қилган номуносиб ишидан пушаймон бўлиб, мендан узр сўради»¹.

Амир Темур умр йўлдоши билан ҳибсдан қутулгандан кейин Хуросон томонларга боради, унинг атрофига бир неча юз тарафдорлар тўпланеди. Ҳали бу куч билан Тўғлуқ Темурхоннинг кўп минг кишилик қўшинига бас келиб бўлмас эди.

«Икки юз одамимни Бухоро атрофларига тарқатдим, — деб ҳикоясини давом этдиради Амир Темур, — Ўлжай Туркон Оғани ҳам яшириқча ўша ерда қолдирдим, ўзим Самарқандга йўл олдим... Яширинча улус оралаб, мингга яқин кишини иттифоқдош қилдим. Самарқанд узра салтанат байроғини кўтаргудек бўлсам, улар ёрдамга келадиган бўдилар. Тунда пинҳона Самарқандга кирдим ва катта одам қутлуғ Туркон Оғанининг уйига бориб жойлашдим. Кечаю кундуз фикр оғушида чораю тadbир изладим. Шу тариқа қирқ саккиз кун яшириниб ётдим. Охири шаҳарликлардан биттаси менинг бу ерга келганимни пайқаб қолди. Сирим очилишига оз қолганда, ночор, бирга келган эллик йигитимни олиб, кечаси Самарқанддан чиқиб кетдим»².

«Самарқанд узра салтанат байроғини кўтариш» чингизийларни Турондан қувиб юбориб, мустақил давлат тузиш деган гап эди. Бу улуг мақсадга етиш йўлида Амир Темур саккиз йил фидокорона кураш олиб борганлиги «Темур тузуқлари»да аниқ-равшан кўрсатилган.

Афсуски, Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Яздий «Зафарнома»ларида Туронда содир бўлган бу муҳим воқеалар ё бутунлай тушириб қолдирилган ёки нотўғри талқин этилган. Масалан, Шомий 1362 йилда мўғул хони билан Амир Темур орасида ҳаёт-мамонт кураши бошланганини мутлақо қаламга олмайди. Аксинча, Шомий Амир Темурни хонга садоқат сақлаб юрган мулозимга ўхшатиб таърифлайди:

«Подшоҳ Туғлуқ Темур, — деб ёзади у, — Мовароуннаҳр мамлакатини истило қилгач, ўғли Илёсхожани салтанатдорликка тайинлади. Амир Бекижакни унинг хизматиغا қўйди... Амир Соҳибқиронни ҳам шаҳзода хизматиغا тайинлади ва турли-туман тарбияту марҳаматлар кўрсатди.

Подшоҳ кетгандан кейин Амир Бекижак унинг амрига мувофиқ иш юритмади. Зулму адолатсизликни авж олдириди... Амир Соҳибқирон уни шу ҳолатда кўргач, суҳбатидан ўзини узоқ тутишни маъқул деб билди, чунки бир куни келиб, у туфайли подшоҳ олдида шармисор бўлиб қолмаслиги керак эди. Шунга биноан Амир Соҳибқирон улардан айрилди ва Амир Ҳусайн томонига йўл олди. Хоразмда амир Ҳусайн билан учрашди»³. Амир Темур ҳаётининг ўта масъулиятли бурилиш палласи Шомий томонидан бутунлай тескари баён қилинган. «Темур тузуқлари»да Туғлуқ Темурхон Темурбекни ўлдириш ҳақида шафқатсиз ёрлиқ юборгани ёзилган бўлса, Шомийда Туғлуқ Темурхон гўё Амир Темурга турли марҳаматлар кўрсатиб келган. Энди Темурбек хоннинг олдида гўё шармисор бўлиб қолмаслик учун Амир Беккич⁴ суҳбатидан ўзини узоқ тутгиси келади ва шу сабабли Хоразмга кетади.

Шомий «Зафарнома»сидан кейин ёзилган Яздий «Зафарнома»сида ҳам Темурбекнинг халқ озодлик ҳаракатига бошчилик қилгани ва Туғлуқ Темурхон уни ўлимга буюргани мутлақо кўрсатилмаган.

Тарихчилар мана шундай муҳим воқеаларни ҳаққоний тарзда кўрсатиб бера

¹ «Темур тузуқлари». 1991 й. 20-бет.

² Ўша китоб. 23-24-бетлар.

³ Шомий. Зафарнома. 1996. 33-34-бетлар.

⁴ Яздий «Зафарнома»сида (36-бет) Амир Бекижак — амир «Беккич» деб ёзилган. Маъно нуқтаи назаридан Яздий бу номни тўғрироқ ёзган деб ҳисоблаймиз.

олмаганликларини Амир Темурнинг ўзи ҳам сезади. Зотан, у бошдан кечирган бетакрор тарихий воқеаларни ўзидан бошқа ҳеч ким авлодларга ибрат бўладиган бир ҳаққоният билан айтиб бера олмаслиги мумкин эди.

Шу туфайли «Темур тузуклари»дай бир китобнинг Амир Темур томонидан яратилишига ҳаётий эҳтиёж туғилади.

«Тангри таолодан умидим шулки, — дейилади китобнинг иккинчи қисмида, — кўнлаб фарзандларим, авлодим салтанат тахтига ўлтириб, мамлакатларни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлатни бошқариш ишларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатни идора этиш ҳақида қоида-дастуруламал ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодим шунга мувофиқ иш юритсинлар, меҳнату машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, жангу жадаллар билан, тангрининг инояти орқали кўлга киритилган давлат ва салтанатни сақлагайлар»¹.

Васият оҳангида айтилган бу сўзлар Амир Темурдек кўпни кўрган ва узоқни кўзлаб иш юритадиган донишманд сиймога мансуб эканлиги келтирилган иқтибоснинг ҳар бир сатридан, ҳар бир жумла ва иборасидан кезилиб туради. Муаллиф ўз ҳаётининг моҳияти ва маъносига асосий эътиборни қаратади.

Биз юқорида келтирган фактлардан шу нарса аён бўладики, «Темур тузуклари»ни билмаган ёки тан олмаган тарихчилар Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг моҳият ва маъносини тўғри тушунолмайдилар. Улар шу сабабли Амир Темурга фақат жаҳонгир ва фотиҳ деб бир томонлама баҳо берадилар, унинг Туронни ва бошқа кўп элларни Чингизийлар империясининг мустамлака зулмидан халос қилганини эътиборга олмайдилар.

Масалага ҳозирги янгича тафаккур нуқтаи назаридан ёндашганда, Амир Темур фаолиятида унинг жаҳонгирлигидан кўра ўз ватанини ва бошқа кўп элларни босқинчилар зулмидан озод қилганлиги ҳал қилувчи тарихий аҳамият кашф этади ҳамда халқпарварлик ва инсонпарварлик талабларига жавоб беради. Шунинг учун биз ушбу ишимизда Амир Темурнинг 25 ёшидан бошлаб халқ озодлик ҳаракатига етакчилик қилганини атрофлича кўрсатишга интилмоқдамиз.

Мана, Тузукларда келтирилган халқ озодлик ҳаракатига оид яна бир лавҳа: «Қандаҳор томон кетаётиб, Хилменд дарёсининг бўйига етганимда... Гармсир вилоятининг халқи ва сипоҳидан қарийб минг отлиқ турк ва тожик менга кўшилди», — дейилади Тузукларда. «Сейистон волийси Малик Маҳмуд элчи орқали совга-салом юбориб, мендан ёрдам сўради, «душманларим менга зулм ўтказиб, етти қалъамни тортиб олдилар, агар Амир Темур бу қалъаларни душман кўлидан халос қилсалар, аскарларига олти ойлик озиқ-овқат етказиб берар эдим», деган ваъдани берди. Мен Сейистон томонга кўшин тортидим, етти қалъадан бештасини куч ва талбир билан кўлга киритдим. Бунни кўриб, Сейистон волийсининг дилига кўрқув тушди. «Агар Амир Темур бу ерларда туриб қолса, Сейистон мулки уники бўлиши аниқдир», деган хаёл билан Малик Маҳмуд тунда менга қарши тажовуз қилди, бехосдан устимга кўшин тортиб бостириб келди... Иложсиз жангу жадалга киришдим. Бир ўқ келиб билагимга қадалди, яна бир ўқ оёғимни яралади... Шунга қарамай, жангни улар устидан галаба қилгунча давом эттирдим... Гармсир вилоятида икки ой яраларим битгунча қолиб кетдим»².

Бу ерда Амир Темур ҳаётининг энг драматик воқеалари мардона вазминлик билан, қисқа, равон ва жуда таъсирли қилиб айтиб берилган. Бу лавҳалар худди бадиий асардек ўқилади.

Темурбек иттифоқдошлик шартини мардона бажарса ҳам Сейистон валийси номардлик қилиб, елкадан пичоқ ургандай иш қилади.

Аввалги даҳшатли қирғинлардан омон чиққан Темурбек бу гал оғир ярадор бўлади. Тафсилоти айтилмаган бўлса ҳам, биз олчоқ «иттифоқдош» валийнинг тунда тўсатдан қилган ҳужуми пайтида Амир Темур зирҳли кийимларини кийишга улгурмаган бўлиши мумкин, деб тахмин қиламиз. Шу ҳам сабаб бўлиб, бирдан ўнг кўлига ва ўнг оёғига ўқ тегади. Агар ўқ теккан заҳоти яраларнинг қонини тўхташиб, муолажа бошланса, тезда тузалиб кетиши мумкин эди. Лекин Темурбек одати бўйича жангни галабага эришгунча давом этдиради.

¹ «Темур тузуклари». 1991. 24-бет.

² Уша китоб. 24-25-бет.

Шундан кейин икки ойгача яралари тузалмай бетоб бўлиб ётганига қараганда, аҳволи жуда оғир бўлади.

Бу воқеаларни ҳикоя қилиб берган муаллифнинг қахрамонона характерини унинг босиқ, вазмин ва мардона гап оҳангидан илғаб оламиз. Бошқа таъсирчанроқ одам бўлса, яхшиликка ёмонлик қилган валийни «хоин, аблаҳ» деб қоралаб, бу бахтсиз ҳодисани куйиб-ёниб ҳикоя қилиб берган бўларди. Чунки шу ҳодиса туфайли Темурбек бир умрга ўнг оёғи оқсайдиган бўлиб қолади. Йигирма олти ёшлик йигит учун бу жуда оғир кўргулик эди. Шундан кейин рақиблари унинг номига форсчада «ланг» сўзини қўшиб айтадиган бўлдилар. Фарб мамлакатларида унга берилган «Тамерлан» деган исм ҳам форсчадан олинди.

Олдинроққа кетиб айтиш мумкинки, Амир Темур 1383 йилда, яъни орадан 21 йил ўтгандан кейин яна Сейистонга қўшин тортиб боради. Уша Сейистон валийси ҳали тирик экан, асир тушади. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида ёзилишича, Амир Темур уни ўшанда хоинлик қилиб отган камон ўқлари билан отиб ўлдиришни буюради¹. Олчоқ ганимга қасос қайтади.

ЗОЛИМЛАРНИ ДОВДИРАТГАН ИЛК ЗАРБАЛАР

Темурбек номард «иттифоқдош»нинг хоинлик қилиб отган ўқларидан ярадор бўлгани ва икки ой давомида қандай оғир руҳий ҳолатларни бошдан кечирганини кейинчалик ўғил ва невараларига ҳаётий сабоқ тарзида ҳикоя қилиб берган экан. Бу ҳикоянинг ибратли бир лавҳаси ўша замонда темурийлар хизматида бўлган Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб-ут таворих» («Муинийнинг танланган тарихлари») китобида келтирилган. Бу асарни темурийлар хонадонининг ўша даврдаги етакчи подшўси бўлган Шохруҳ Мирзо ўқиб кўриб, ишончли манба сифатида маъқуллагани асарга берилган изоҳларда кўрсатилган. Шунга асосланиб, Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб-ут таворих» асаридан куйидаги ибратли мисолни келтираемиз:

«Ҳазрати Султони Ғозий (яъни Амир Темур) Гармсирдаги бир қишлоқда икки ой мажруҳ ҳолда қолган эди. Бир кун у деворнинг соясига ўлтирганда жуда оғир ўйга толди: «Талаб йўлининг ибтидосидаёқ бир қўл, бир оёқдан ярадор бўлдим. Аммо кўзлаган муродлардан бирортаси ҳосил бўлмади. Энди қаноат ва фақирлик гўшасига чекиниб, ўзимни қирғин уруш ва олишувлардан четга олганим маъқулмикин?»

«Шу аснода бир заиф чумоли девор тепасига тирмашиб чиқа бошлади. У бир неча бор уриниб, деворнинг ўртасигача чиққанида кулаб тушар, яна қайта тирмашиб, юқорироқ кўтариларди. Ниҳоят чумоли девор тепасига чиқади.

Султони ғозий чумолининг юқорига интилишлари ўзининг ҳолатига ўхшаб кетишини мушоҳада қилди ва дилида саодатли мақсадга эришиши мумкинлигига яна ишонч уйғонди»².

Оғир ярадорлик туфайли сусайган ишонч «Наҳотки мен ҳам шу чумоличалик мақсадга қайта-қайта интилиб етолмасам?!» — деган ўй таъсирида яна қайтиб келади. Ахир Темурбек куч адолатда эканига бутун вужуди билан ишонгани учун хатарли кураш майдонига чиққан эди-ку. Ана шу адолатга ишончли йўқотмаслик нақадар муҳимлигини у янги бир куч билан ҳис қилади. Ёнидаги садоқатли қирқ йигити тезда соғайиб кетишига кўмаклашади.

Шундан кейинги воқеалар «Темур тузуклари»нинг «Хуруж кунлари қилган еттинчи кенгашим» деб аталган бобида ҳикоя қилинган. Бу ерда, аввало, «хуруж» ва «кенгаш» сўзларининг теран маънолари эътиборни тортади. «Хуруж» бу «исён» ва «кўзғолон» маъноларини билдиради. Темурбекнинг бутун хаёли — қингизийлар асоратидан қутулишга қаратилган халқ озодлик ҳаракати билан банд бўлгани шу сўздан билинади. «Кенгаш» сўзи эса Темурбек ўзи билан

¹ Яздий «Зафарнома». 1997 й. 101-бет.

² М. Натанзий. «Мунтахаб-ут таворих». 1957 й. Тэхрон, 123-бет. Бу асар ўзбек тилида «Жаҳон адабиёти» журналининг 2006 йил 3-4-сонларида босилиб чиқди. Таржимон Ф. Каримов.

бирга шу мақсадга жонини тиккан ботир курашчилар билан доим кенгашиб иш қилганини кўрсатади.

Босқинчи чингизийларни оддий халқ «жете», яъни талончилар деб атайди. Жетелар Амударёнинг шимол томонларини 30 минг аскар билан кўриқлаб турар эдилар. Улар дарёнинг жануб томонини Темурбек бошлиқ кўзғолончилар эгаллаб олганини билардилар ва дарёдан ўтиб бу томонларга келишга журъат этолмасдилар.

Темурбек ўз одамлари билан кенгашиб Балх яқинидаги тоғларда куч тўплашни, кейин Термизга юриш қилишни режалаштиради.

«Мен билан қолган қирқ киши — бариси аслзода, амирзода насли пок йигитлар эди, — дейилади «Темур тузуклари»да. — Шундай оғир кунларда нимадандирки мен каби олтину бойликсиз, озиқ-овқатсиз бир кишига садоқат сақлаб, менинг измимга кириб юрганлари учун Тангри таолога шукроналар айтдим. Ўзимча ўйладим: «Оллоҳ Таолонинг мен билан қиларлик улуг ишлари бордирки, ўзим каби содиқ йигитларни менга бўйсундирмишлар»¹.

Темурбек халқ озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси сифатида кўрсатган улкан жасоратлар тилларда дoston бўлиб эл-юрт орасида кенг тарқалган, шунинг учун босқинчиларнинг жабру зулмига қарши бош кўтарган барча адолатпарвар исёнкор кучлар унинг атрофига йиғилиб кела бошлайди.

Балх тоғлари яқинида Амир Темурнинг бобокалони машҳур қорачор нўён авлодидан бўлган Сиддиқ Барлос ўн беш йигити билан ундан паноҳ истаб келади ва Темурбекнинг хизматига киради. «Ўша кунлари ов гўштлари билан кун кечирмоқда эдик, — деб ҳикоясини давом эттиради Темурбек. — Илгарилаб борганимиз сари бизни излаб юрган тўп-тўп қуролли йигитларга дуч келардик. Булардан бири — менинг собиқ навкарим Қозончи баҳодир экан... Жете лашкаридан юз отлик навкарлари билан ажралиб чиқиб, мени излаб юрган экан. Топишганимиздан қувониб тиз чўкиб, оёғимга бош кўйди. Мен ҳам уни кучоғимга олиб, бошига ёғлиғимни² кўйдим».

Бир неча кун давомида яна юзлаб садоқатли кўзғолончилар Темурбекни йўқлаб келиб, унинг йигитлари сафига кўшилади. Айниқса, эски қадрдони Амир Сайфиддиннинг уч юз навкар билан Темурбек хузурига келиб, хизматига киргани қувончли ҳодиса бўлади. «Жуда нозик ишланган ва олтин билан зийнатланган камарим бор эди, — деб эслайди Темурбек ўша кунни. — Шу камарни Амир Сайфиддиннинг белига боғладим. Чопонимни Тўпак баҳодирга кийдирдим. Уларнинг кўнгли юмшаб, бағоят таъсирландилар»³.

Темурбек Балхдан Термиз томонга яқинлашган сари унинг тарафдорлари кўпайиб боради. Аложу қалъасини кўриқлаб турган душманлар Темурбек яқинлашганини эшитиб ваҳимага тушади. Қалъа амири Менгли Буғо мўғул хонидан ёрдам сўрамоқчи бўлиб, Амударёнинг нариги томонига ўтиб кетади.

Қалъадаги уч юз навкар эса Темурбек томонга ўтиб келиб, унинг аскарлари сафини тўлдирди.

Нихоят, Темурбек Жайхун (Амударё)нинг чап қирғоғидаги Элчибуғо майдонига кўшин билан етиб келади. Шунда эски Термиз томонда Мусо Барлос, Жоку Барлос ва ҳиндука бошлиқ таниқли амирлар минг отлик навкарлар билан Темурбек томонига ўтмоқчи бўлиб, уни излаб юрганлари маълум бўлади. Шу тарзда кўшиннинг сони ботир йигитлар ҳисобига жуда тез кўпайиб, икки мингдан ошгандан кейин Темурбек мўғул хони Илёсхўжа юборган катта кўшин билан тўқнаш келади. «Мен ўз кўшинимни етти фавж (қисм)га бўлдим, — деб ёзади Темурбек. — Биринчи ва иккинчи ҳам-лаларимиздан кейиноқ Жете лашкарининг бош қўмондони Абу Саид мағлуб бўлиб чекинди. Шунда душманнинг Ҳайдар Андхудий ва Менгли Буғо деган захирада турган амирлари кўп сонли лашкар билан майдонга тушди. Уларга қарши ўзим содиқ йигитларим билан жангга киришдим ва биринчи ҳамладаёқ ҳар иккисини тумтарақай қилдим. Жетенинг лашкари енгилиб, тўкилиб-сочилиб кетди»⁴.

¹ «Темур тузуклари». 1991, 25-бет.

² Ёғлиқ — бошга боғланадиган эркакча қийиқ.

³ Ўша китоб. 35-36-бетлар.

⁴ «Темур тузуклари». 1991 й. 28-29-бетлар.

Дастлабки ғалабадан руҳлари кўтарилган Темурбек ва унинг аскарлари Термиз кечувидан дарёнинг ўнг қирғоғига ўтадилар ва уч томони сув билан ўралган ярим оролга жойлашадилар. Бу хабар Мўғул хонига етиб боргач, унинг ишонган лашкарбошиси Олчун баҳодир бошчилигида ўн минг кишилик катта қўшин юбориб, Темурбекни ё ўлик, ё тирик олиб келишни буюради. Темурбекнинг қўшини сон жиҳатидан оз бўлса ҳам, она ер ва Амударё суви ярим оролнинг уч томонида қалқондай бўлиб уларни ёвдан ҳимоя қилиб туради.

Темурбек бор кучларини душман ярим оролга бостириб кирмоқчи бўлган тўртинчи томонга жойлаштиради. Жете аскарлари илдам ёпирилиб бир неча марта ярим оролга кириладиган тор жойдан ўтишга уриниб кўради. Лекин юзлаб мерганларнинг пистирмадан ёғдирган ўқлари уларни тутдай тўқади. Бу ерда Темурбекнинг саркардалик даҳоси ўз қўшини учун табиий ихоталари бор жойни топганида, душман аскарларини эса ёй ўқларига нишон бўладиган тор жойда тўпланиб қолишга мажбур қилинганида кўринади.

Мўғул хони Илёсхўжа Темурбекка қарши юборган иккинчи саркардаси ҳам мағлубиятга учраб қайтганини эшитгандан кейин қанчалик ғазабга келганини тасаввур этиш мумкин.

У энди тўрт томонга товочи¹ларини жўнатиб, минглаб янги навкарлар ёллади. Унинг қўшини ўттиз мингдан ошиб кетгани, хон энди ҳал қилувчи жангга тайёрланаётгани душман орасидан хабар юбориб турадиган ишончли одамлари орқали Темурбекка ҳам маълум бўлади.

Амударёнинг ўнг қирғоғида Соли Сарой деган жойда Темурбекнинг қайноғаси ва каттагина қўшиннинг саркардаси Амир Ҳусайн яшарди. Темурбек Амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжай Туркон Оғага уйланган, ундан бир қизча кўрган, отини яхши ният билан Султонбахт кўйган эди.

Амир Ҳусайн асли ўзи туркий улусдан чиққан ва мўғул истилосига қарши курашиб юрган кўзғолончи йигит эди. Ҳусайнбек кўпгина оғир жангларда Темурбек билан бир томонда туриб қилич чопган ва ғалабага ҳисса қўшган амирлардан саналарди. Шунинг учун Темурбек уни ўзига яқин оларди. Мўғул боққинчилари билан ҳал қилувчи жанг арафасида Темурбек қайноғаси Амир Ҳусайн билан учрашишни ва кураш режасини бирга тузишни мақсадга мувофиқ деб топди. Соли Саройга одам юбориб, Ҳусайнбекни учрашувга таклиф қилди. Бу учрашув Балхнинг шарқий тарафидаги Хулм деган жойда бўлади.

Амир Ҳусайн бир вақтлар хонлик маснадига кўтарилган қозоғонхоннинг невараси бўлгани учун ўзини анча катта оларди. Ёши ҳам Темурбекдан етти ёш каттароқ эди. Темурбекнинг суюкли ва садоқатли хотини Ўлжай Туркон Оганинг ҳурмати учун ҳам Темурбек хулмда қайноғаси Ҳусайнбек шарафига катта зиёфат беради.

Қайноға-куёв мўғул боққинчиларига қарши биргаликда курашишга аҳд қиладилар.

Улар Жете лашкарининг қарши ва Самарқанд томонлардан йўлга чиқиб, Ҳисор тоғлари оша Вахш дарёси бўйига келаётганини билар эдилар.

Темурбекнинг қўшини икки минг сара жангчидан таркиб топган эди. Ҳусайнбекда ҳам икки-уч минг навкар бор эди. Бу қўшинлар бирлашганда ҳам Жетенинг ўттиз минг кишилик даҳшатли лашкарига бас келиши гумон эди. Темурбекнинг синглиси Ширибека қундузга нуфузли амирлар оиласига келин бўлиб тушган эди. Шунинг учун Темурбек янги тарафдорлар излаб қундуз вилоятига боради. Темурбек синглиси тушган жалоир қабиласининг сардорлари билан иттифоқ тузади ва ёрдам олади. Кейин Бадахшон ва ҳутталон (ҳозирги Қўлоб) томонларга ўтади. Бу ерда у Мўғул истилосига қарши исён кўтарган Бадахшон шоҳлари билан сулҳ тузади. Шунини алоҳида айтиш ўринлики, турку тожик иттифоқ бўлиб, халқ озодлик ҳаракатининг Мовароуннаҳрдаги асосий кучларини ташкил этганлиги «Темур тузуклари»да бир неча марта таъкидлаб ёзилади.

Мўғул хони Илёсхўжанинг ўттиз минг кишилик лашкари билан бўлган ҳал қилувчи жанглар Вахш дарёси устига қурилган Пули Сангин (ҳозир бу ерда Норақ шаҳри бор) атрофларида бошланади.

¹ Товочи — қўшин ёлловчи.

Темурбек навкарлари минган отлар тоғлиқ жойларда кўп юриб ўрганган чопқир бедовлар эди. Халқ озодлик ҳаракатининг кўпчилик жангчилари ҳам тоғ шароитига яхши мослашган одамлар эди. Илёсхўжа аскарлари ва улар минган мўғул отлари кўпроқ текис чўл шароитига мослашган бўлиб, улар баланд-паст тоғларда, тик ёнбағирлар ва арчазор ўрмонлар ичида дуруст жанг қилолмас эди. Шунинг яхши билган Темурбек атайлаб душман лашкарларининг Вахш дарёси бўйидаги баланд тоғлар этагига ҳужум қилиб келишини кутиб турарди.

Амир Хусайн ўз кўшини билан Темурбекдан орқароқда заҳирада турар эди. Мабодо Темурбек енгилса, Хусайнбек қочиш осонроқ бўлишини ўйлармиди ёки заҳирада туришни ва Темурбекка зарур бўлганда ёрдамга етиб боришини ўйлармиди? Буни кейинги воқеалардан биламиз.

Мўғул хони аввал тоғ устида кўшин билан турган Темурбек ҳузурига элчи юборди. Бу элчи тилёғламалик қилиб Темурбекни Илёсхўжахон билан ярашишга ва унинг хизматига қайтишга ундайди. Албатта, бу қуруқ ҳийла эди. Аслида элчининг мақсади Темурбек аскарларининг тахминий сони ва қандай жойлашганини кўриб билиш ва хонга маълум қилиш эди.

Шуни фаҳмлаган Темурбек бор аскарларини элчига кўринадиган жойдан бир эмас, икки марта ўтказдиради. Шу билан куч-қудратини икки баробар катта қилиб намоёйиш этади. Элчи анча ваҳимага тушиб қайтиб кетади.

Эртаси кун Илёсхўжа олти минг кишилик сара кўшинларини Туғлуқ Сулдуз деган машҳур мўғул саркардаси бошчилигида Темурбек кўшинларига қарши ҳировул (илғор қисм) қилиб жўнатади.

Бу кўшин тоғ тепасида турган Темурбек кўшинига ҳужум қилишга журъат этолмай, кун бўйи тоғ этагидаги текисликда Темурбекнинг биринчи бўлиб ҳужум қилишини кутади. Аммо Темурбек ўз кўшини билан тоғдан тушмай тураверади. Кеч кириб қоронғи тушгач, Туғлуқ Сулдуз бошлиқ олти минг кишилик ҳировул тоғ этагидаги текисликда тунаб қолади. Тун қоронғусида одам-одамни танимайдиган пайтда Темурбек улар устига бостириб боришни маъқул кўрмайди. Чунки қоронғи пайтда кўшинлар аралашиб кетиб, икки томон ҳам кўп талофат кўриши тажрибадан маълум эди. Шунинг учун Темурбек бутун кўшинини тунда шай қилиб, сахар пайтини кутади. Одатда, сахар пайтининг уйқуси ширин бўлади. Душман кўшини пастдаги текисликда сахар уйқусига фарқ кетган пайтда Темурбек кўшини тоғдан кўчкидай ёпирилиб тушиб ҳужумга ўтади. Тонг энди ёриша бошлаганда чўчиб ўйгонган ғанимлар сафланишга ва отланишга улгурмасдан Темурбекнинг беш минг кўшини уларнинг кўпини қиличдан ўтказди, қўл кўтариб таслим бўлганини асир олади, минглаб отлар, қурол-яроғлар, бошқа қимматли нарсалар ўлжа бўлиб қўлга тушади. Ҳировул кўшинининг тор-мор бўлгани ҳақидаги хабар Пули Сангиндан нарида ётган Илёсхўжахонга етиб боргунча ва унинг лашкари сафланиб майдонга чиққунча Темурбекнинг кўшини катта ўлжалар билан яна тоғ тепасидаги аввалга беҳатар жойига қайтади.

Ҳазабланган хон бор кўшинини йиғиб, кўч-қўрони билан тоғ этагига етиб келгунча кун кеч бўлади. Хон ҳал қилувчи жангни эртага қолдиришга қарор қилади. Унинг кўшини Темурбекникидан ҳали ҳам беш баробар кўп эди. Жете лашкари тоғнинг этагидаги ҳамма жойни эгаллаб олади. Воқеанинг давоми «Темур тузуқлари»да шундай ҳикоя қилинади:

«Илёсхўжанинг барча фавжларини тоғ агрофига боғланган ҳолда ушлаб туришга қарор қилдим. Икки минг отлиқ аскаримни Илёсхўжа рўбарўсидаги кўприк ёнига жойлашгирдим. Ўзим эса беш минг отлиқ билан Илёсхўжа кўшини тепасида турган тоққа чиқиб ўрнашдим ва кечаси кўп жойга гулхан ёқишни буюрдим»¹.

Бу воқеанинг аниқроқ тафсилоти Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида шундай ёзилган:

«Соҳибқирон фармон бердиким, буюк тоғлар устига чиқиб кўп гулхан ёқсинлар. Бу фармонга амал қилиб, ҳар бир киши ўн ерда гулхан ёқди. Душман черики бу беҳисоб гулханларни кўриб кўнгилларига ваҳм тушиб, туролмай бузилиб кетдилар»².

¹ «Темур тузуқлари». 1991 й, 33-бет.

² Яздий. «Зафарнома». 1997, 33-бет.

Доноларча ўйлаб топилган бу ҳарбий тadbирларнинг давоми «Зафарнома»дагидан кўра «Темур тузуқлари»да мароқлироқ баён қилинган.

«Ўша тунни Илёсхўжа кўшини «Жангга ҳозирлан!» буйруғини кутиб, уйқусизликда ўтказди.

Мен туни билан тоғ устида туриб Тангри Таолога илтижо қилдимки, ожизу муҳтож бандасига мадад бергай... Тонг отиб ёруғ тушганда қарасам, Илёсхўжа ўз амирлари ва навкарлари билан отланиб тоғ қаршисидаги текисликка чекиниб кетаётгиди. «Амирларим ва сипоҳийларим дарҳол уларнинг орқасидан қувишга фармон беришимни сўрадилар. Мен шошмасликка қарор бердим, ғанимнинг мақсадини аниқроқ билмагунча сабр қилишни лозим топдим. Жете кўшини тахминан тўрт фарсанг¹ жойга бориб тўхтаганларидан кейин мен уларнинг фикрини тушундим. Мақсадлари, бизни тоғдан тушуриб, яланг ерда жанг қилиш экан». Юқорида айтганимиздек, Жете аскарлари учун текис яланг-ликларда жанг қилиш қулай эди. Буни биладиган Темурбек уларни ана шу қулайликдан маҳрум қилади. Бутун кўшини билан тоғдан тушмай тураверади. Шундан кейин Жете кўшини орқага қайтишга ва тоғ этақларида жангга киришишга мажбур бўлади. Темурбекнинг минглаб навкарлари юқорида туриб, уларнинг устига камондан ўқ ёғдирадилар. Жете навкарлари пасдан отган ўқлар эса кўпинча мўлжалга етиб бормайди. Бундай жангга ғалаба қилолмаслигини сезган Илёсхўжа ўзининг йигирма беш минг кўшини билан Темурбек турган тоғни ўраб олишни буюради. Шу билан у гўё Темурбекни қуршовга олиб енгмоқчи бўлади. Жете кўшини қуршаб олинган тоғнинг гир айланасига жойлашиб, тун ярмидан ошганда қўплари ухлаб қолади. Аммо Темурбек кўшини туни билан ухламай яна саҳар пайтини кутади. Буюк саркарда ўз кўшинини тўрт қисмга бўлиб, тонг ёришиши олдидан Жете лашкарига кутилмаганда тўрт томондан ҳужум уюштиради. Бу ҳужумнинг марказида ўзи туради. «Жете лашкари ўзини йиғиб, тартибга келтиргунча ботир йигитларим уларни тўзғитиб ташладилар, — дейилади «Темур тузуқлари»да. — Қилич билан чопқилашиш пайтида ҳар икки томондан кўп талофат бўлди. Лекин Жете лашкари бизнинг ҳужумимизга туриш беролмай қоча бошлади. Мен от чопдириб, Илёсхўжага овоз етадиган даражада яқин борганимда «ҳей, йўл бўлсин!» деб истехзо билан қичқирдим. Овозимни эшитган хон ғазаб билан ўз аскарларига дўқ-пўписа қилди, лекин уларни қочибдан тўхтатолмади. Узи ҳам уларга қўшилиб қочиб, тўрт фарсанг наридаги қароргоҳига зўрға етиб олди. Кун кўтарилгунча қочиб борган ёғий тўкилиб-сочилик, катта талофат кўрди. Биз садокларимиздаги бор ўқларни отиб тамом қилдик. Шундан кейин мен ҳам тизгинни тортиб, ўзимиз учун қулай бир жойда тўхтадим»².

Бу қақшатқич зарбадан кейин Илёсхўжа ўзини ўнглай олмайди ва қолган кўшини билан орқага чекиниб, ҳисор тоғларидан нарига — Фузор, Кеш ва қарши томонларга йўл олади. Чунки у томонларда хоннинг захирода қолдирган кўшинлари бор эди.

Темурбекнинг мўғул босқинчилари устидан эришган бу илк ғалабаси 1363 йилнинг кузида юз беради. Ушанда Темурбек энди 27 ёшга кирган йигит эди. Шу ёшдаёқ унинг саркардалиқ истеъдоди кўзга яққол ташлангани, сон жиҳатидан бир неча баробар кўп бўлган душманларни енгиш учун баланд тоғлардан, Амудек дарёлардан ва арчазор ўрмонлардан қандай мадад олгани, улар берган имкониятлардан қанчалик маҳорат билан фойдалангани бутун дунёни қойил қилиб келади ва кўпгина мамлакатларнинг ҳарбий академияларида саркардалиқ санъатининг ажойиб намуналари тарзида ўрганилади.

Лекин ватанимизга жон-жаҳди билан ёпишган Чигатоёхон авлодлари ва уларнинг лашкарлари ҳам ўта жангари ва кучли ғаним эди. Уруш-юришлардан бошқа касби бўлмаган, бутун умри ҳарбий курашларда ўтиб чиниққан ва урушда олинган ўлжалар ҳисобига кун кўрадиган босқинчилар Марказий Осиёнинг бой ўлжаларини ўлса ҳам қўлдан чиқаргилари келмас эди.

Айниқса, Термиз, Қарши, Кеш, Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Хўжанд каби дунёга танилган шаҳарларга чингизийлар тиш-тирноқлари билан тармашиб, уларни асоратда сақлаш учун қайта-қайта уруш қилар эдилар.

¹ Ф а р с а н г — тахминан 6 чақирим.

² «Темур тузуқлари». 1991 й. 34-бет.

Чигатойхон авлодига мансуб бўлган Туғлуқ Темурхон Мўғулистондан янги-янги қўшинлар тўшлаб, ўз ўли Илёсхўжага кетма-кет кўмак юбориб турарди.

Тогда шарманда бўлиб енгилган Илёсхўжа Ғузор ва Кеш атрофларига қайтиб келиб, отаси юборган қўшинлар ҳисобига яна ўттиз минг лашкар тўплади. Энди у мўғул аскарлари учун қулай ҳисобланган текис жойларда урушиш ва Темурбекни нес-нобуд қилиш учун астойдил тайёргарлик кўра бошлади.

ДҲСТ ҚИЁФАСИДАГИ РАҚИБ

Жаҳон тарихидан маълумки, ҳар қандай халқ озодлик ҳаракати жараёнида чинакам фидойи ва мард курашчилар сафига ғаразли мақсадларни кўзлайдиган сўзи бошқа, иши бошқа қаллоб одамлар ҳам суқулиб кириб олади. Дастлабки икки йиллик жангу жадаллар тажрибасидан шунини яхши пайқаган Темурбек тақдири ҳал бўладиган масъулиятли дамларда кимга ишонилиш ва кимдан ёрдам сўраш масаласига ўта эҳтиёткорлик билан ёндашади. Вахш дарёси бўйида, Пули Сангин атрофларида бўлган жангларда Темурбекнинг қайноғаси Амир Ҳусайн ўзининг беш минг кишилиқ лашкари билан иштирок этиши мумкин эди. Лекин Амир Ҳусайннинг феълда ҳасад ва обрўпарастлик одатлари борлигини билладиган Темурбек унга муте бўлиб қолишни истамайди. Бу тўғрида «Темур тузуклари»да шундай фикр билдирилади:

«Орқада Амир Ҳусайн лашкари мени қўллаб-қувватлаш учун тайёр турган бўлса ҳам, бироқ мен ўзимни унинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолиш даражасига етказмадим. Тўғри чораю тадбир қўллаб, Илёсхўжа лашкарини синдирдим»¹.

Навбатдаги мушкул синов Темурбекнинг бошига орадан бир йилча ўтгандан кейин Кеш (Шаҳрисабз) атрофларида тушади.

Кеш, Қарши вилояти ва туманларида ҳали ҳам Илёсхўжа ҳукмронлик қилмоқда эди. 1364 йилнинг бошларида унга Мўғулистондан жуда катта лашкар кўмакка юборилади.

Илёсхўжа бор лашкарини Кеш шаҳри атрофидаги кенг ва текис жойларга ййғиб келади. Ўзи эса Темурбек туғилиб ўсган Хўжа Илғор қишлоғи ва Яккабоғ тумани яқинидаги Тошариқ² деб аталган жойни хон қароргоҳига айлантиради. Маккор хон атайлаб Темурбекнинг киндик қони томган ва унинг ота-боболари дафн этилган мўътабар заминни ўз қўшинига оёқ ости қилдиради. Хўжа Илғор қишлоғини ва Темурбек яшаган ҳовли-жойларни буздириб, вайронага айлантиради.

Темурбек шундай бўлиши мумкинлигини икки йил олдин чингизийларга қарши кураш майдонига чиққан пайтларда билган эди. Шунинг учун ҳали етти-саккиз ёшдан ошмаган мурғак ўғиллари Жаҳонгир ва Умаршайх мирзоларни Самарқанддаги меҳрибон эгачиси Улуғ Туркон Оғанинг қаноти остига олиб бориб қўйган эди. Бу ўғилларнинг оналари Турмуш Оға ва Тўлин Оғалар замона алғов-далғовларида бевақт вафот этиб кетган, уларнинг қабрлари ҳам Хўжа Илғор қишлоғида эди.

Жўшқин болалик ва ёшлик йиллари ўтган азиз макон разил Илёсхўжа лашкари томонидан қандай топталаётгани, қадрдон ҳамқишлоқларидан қанчаси Хўжа Илғор харобалари остида ҳалок бўлгани, яна қанчаси ўрганган жойларидан қочиб чиқиб, тўрт тарафдан нажот излаётгани Темурбекни тезроқ туғилиб ўсган юртига ёрдамга етиб боришга ундайди.

Аламзада Илёсхўжанинг нияти ҳам Темурбек билан ҳал қилувчи жангни узоқдаги дарё ва тоғлар орасида эмас, бир томони Қарши даштига уланиб кетган ялангликларда мўғул қўшинининг барча афзалликларини ишга солиб ғалабага эришиш эди.

Бойсун ва ғузор томонлардан қўшин тортиб келаётган Темурбек, аввало, Кешни Жете қўшинларидан озод қилиши керак эди. Чунки Тошариқ ва Яккабоққа Кеш орқали ўтиларди. Бундан ташқари, қадрдон шаҳри Кешда у зиёрат қиладиган қадамжолар ва уни қўллаб-қувватлайдиган юртдошлар бор эди.

¹ «Темур тузуклари». 1991 й. 32-бет.

² Тарихга Тошариқ номи билан кирган жой Яккабоғ тумани худудида жойлашганлиги Шомий «Зафарнома»сига берилган изоҳда (412-бет) кўрсатилган.

Фақат Темурбекнинг қўшини ҳали ҳам Илёсхўжанинг лашкаридан уч-тўрт баробар оз эди. Шу сабабли у ўз қўшинини душманга беҳад кўп қилиб кўрсатишнинг ажойиб бир тадбирини ўйлаб топади. Унинг буйруғи билан барча жангчилар дарахтларнинг катта ва узун шохларини кесиб олиб, эгарларининг икки томонига осилтириб боғлайдилар. Сўнг бу узун шохларни тупроқ йўлларда ерга судратиб отларини чоптирадилар. Шохлардан кўтарилган чанг-тўзон осмону фалакка чиқади. Чангнинг баландлигидан ташқари, узунлиги ҳам ўнлаб чақирим масофага чўзилади.

Бу манзара Кеш шаҳрини қўриқлаб турган Жете аскарларини қўрқувга солади. Чанг кўтарилган томондан от чоптириб келган қоровуллар «Амир Темур лашкари бостириб келяпти, сони эллик мингдан ҳам ортиққа ўхшайди!», — деб ваҳима қилишади.

Кеш шаҳрини қўриқлаб турган Жете аскарлари Тошариқ томондаги хон қароргоҳига қараб қоча бошлайди. Мана шундай бир доно тадбир билан Темурбек воҳа марказида турган Кешдай машхур шаҳарни жангсиз эгаллайди. Кешликлар уни катта қувонч билан кутиб оладилар. Минглаб хайрихоҳлар қўшинни озиқ-овқат ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлайди. Юзлаб ботир йигитлар лашкар сафини тўлдириб, ҳарбий хизматга киради.

Амир Ҳусайн ҳам ўз қўшинлари билан Кешга етиб келади. У Темурбекнинг обрўси халқ орасида ошиб бораётганини ҳар қадамда кўради. Агар навбатдаги жангга Ҳусайнбек катнашмаса-ю, Темурбек яна ғалабага эришса, халқ уни давлат бошлиғи қилиб кўтариши эҳтимолга яқин эди. Ҳолбуки, Амир Ҳусайн Илёсхўжа қувилгандан кейин давлатни бошқаришга фақат ўзини муносиб кўрарди. Чунки унинг бобоси Қозоғон хонлик тахтида ўлтириб давлатни бошқарган одам эди. Темурбекнинг ота-боболари орасида хонлик мартабасига эришган бирорта одам ўтган эмас. Улар Чингизхон даврида пўлат китобга ёзилган аҳдномага биноан, фақат лашкарбоши бўлиш билан қаноатланиши керак эди.

Шуни яхши биладиган Амир Ҳусайн Илёсхўжа билан бўладиган навбатдаги жангга қатнашишни ва зарур бўлганда ташаббусни қўлга олиб, биринчи ўринга чиқишни кўнглига тугади. Темурбекка эса ўзини камтар кўрсатиб, бу гал жанг бўлса, захирада қараб туролмаслигини ва албатта қилич чопиб, куёвига ёрдам бермоқчи эканини айтади.

Темурбек мўғул лашкари билан бўладиган навбатдаги жанг қарши даштига туташган ялангликда бўлишини, бундай кенг жойларда Жете қўшинларига бас келиш қийин кечишини биларди. Шунинг учун Амир Ҳусайннинг олти минг кишилик катта лашкари ёрдамга келса ва Илёсхўжага қарши жанг қилса, айни муддао эди. Фақат у Амир Ҳусайннинг иззатталаб ва ўзгарувчан феълени билганлиги учун узоқни кўзлаб битта шарт қўяди.

Амир Ҳусайн ҳам Темурбек каби пири комил Шамсиддин Кулолға қўл бериб мурид бўлган эди. Энди икковлари ҳал қилувчи жангдан олдин Шамсиддин Кулолнинг Кешдаги мақбарасига зиёратга борадилар. Тиловат қилиб, улуғ пирнинг руҳидан мадад сўрайдилар. Шунда Темурбекнинг таклифи билан қайноға-куёв улуғ пир қабри олдида то мўғул босқинчиларини ватандан қувиб чиқармагунча курашни биргаликда давом эттириш ва ҳеч қандай ҳолатда дўстлик ва иттифоқчиликни бузмаслик, ҳамиша бир тан-бир жон бўлиб жанг қилиш учун қасамёд қиладилар. Темурбек таклиф қилган бу қасамёдни Ҳусайнбек пири комил қабри олдида ўз тили билан такрорлаб қасам ичади. Шундан кейин улар бор қўшинларини сафга тизиб, Илёсхўжа томонга йўл оладилар. Яздий «Зафарнома»сида ёзилишича, ҳал қилувчи жанг қуббайи Метин деб аталадиган мавзеда 1364 йилнинг баҳорида содир бўлади.

Илёсхўжахон сараланган жангчиларини ўнг қўл томондан бошлаб келмоқда эди. Энг оғир жанглар хон келаётган томонда бўлишини сезган Амир Ҳусайн душманнинг чап қўл томонини танлади. Энг мушкул жанглардан ҳам тап тортмай ўрганган Темурбек эса Илёсхўжа бошлаб келаётган ўнг қўл ва ғул (марказ)нинг қаршисидан чиқди. Илёсхўжа аввал илғор қисм ҳисобланган ҳировулни Темурбекка қарши жангга солади.

Темурбек душман ҳировулини бир ўқ отимиға қадар яқин келгунча қўйиб беради. Яздий «Зафарнома»сининг гувоҳлик беришича, жуда яқин келган ёв

отлиқларини ёй ўқи билан тутдай тўкиш ишини Темурбекнинг ўзи бошлаб беради. У ўқ-ёйни қўлига олиб, сўл қўлини алифдек ва ўнг қўлини долдек қилиб отган ёй ўқлари ёв отлиқларининг олдинги сафда келаётганларини бирин-кетин ерга қулатади. Буни кўрган барча ботирлар душман устига шундай куч ва тезлик билан ўқ ёғдирадиларки, «ел каби учиб келаётган ёв баҳодирлари ёмғир каби тупроққа тушдилар ва ҳаёт сувини тупроққа топширдилар¹, — деб ёзади Яздий.

Бу парчага берилган изоҳда Темурбекнинг Сейистонда яраланган ўнг қўли тузалиб кетгани ва у аввалгидай мерганлик билан ҳар қандай нишонга ёй ўқини аниқ қадай олиши махсус кўрсатиб ўтилган.

Саркарданинг шахсий ибрати барча жангчиларнинг ғайрати ва жасоратини ошириб юборади. Ёй ўқларининг ботирлар томонидан ёғдирилгани ва ёв аскарларининг тупроққа ёмғир каби беҳисоб ёғилиб тушиши бир-бирининг таъсир кучини оширувчи ва манзарани аниқ гавдалантирувчи нодир ўхшатишлардир.

Бевосита Темурбек билан жанг қилган Жете амирларидан машҳур Туғ Темур ва Давлатшоҳ деганлари ўқ еб ҳалок бўладилар. Яна иккита қўшинга саркардалик қилган Чингизий шаҳзодалар ҳам Темурбек билан жангда ҳаётдан кўз юмадилар.

Буни кўрган Илёсхўжахон гулдан орқага чекинади ва сўл қанотда жангни бошқараётган амир Беккичикнинг орқасига ўтиб жон сақламоқчи бўлади.

Амир Ҳусайн қўшини Беккичикка бас келолмай топталиб турган пайтда ўнг қанотдан Темурбек унга икки минг кишилик кўмак юборади.

Темурбекнинг ўзи эса хон билан бирга қочишга тушган ёв аскарларини таъқиб этиб, тўзгитиб юборади. Жете қўшинларининг бир қисми тоғ томонга қочади, иккинчи қисми ялангликларда жон сақлаш умиди билан қарши чўлига юз тутаяди. Темурбек энди ўз қўшинини уч қисмга бўлади, икки қисмини тоғ ва чўлга қараб қочаётган душманларни таъқиб этишга ва Илёсхўжа қайси тўпда бўлса шуни аниқлаб, энг аввало хонни асир олишга буйруқ беради. Узи эса «Илёсхўжа ўз қароргоҳига қочиб бориши ҳам мумкин» деган тахмин билан хон қароргоҳига икки минг йигитини бошлаб от чопдириб кетади. Буни чап қўлда Амир Ҳусайн билан жанг қилаётган амирлардан бири кўриб қолади ва Илёсхўжани қароргоҳига қочиб бориш фикридан қайтаради. Хонни Амир Беккичик саркардалик қилаётган навкарлар ўз ҳимояларига оладилар. Лекин ўнг қўлдаги хон қўшини Темурбекдан енгилиб қочганини кўрган Амир Беккичик аскарларининг руҳи тушиб кетади. Буни пайқаган Амир Ҳусайн уларга қарши ҳужумни кучайтиради. Кеч кирганда Амир Беккичик қўшини ҳам орқага чекиниб қоча бошлайди. Амир Ҳусайннинг илғорлари уларни қувиб бориб, гира-шира қоронғи тушганда Илёсхўжахон билан амир Беккичикни қўлга туширадилар.

Бу жуда катта зафар эди. Агар Илёсхўжахон билан Беккичикни дарҳол Темурбекка топширсалар эди, мамлакат буларнинг жабру зулмидан бутунлай қутилиши мумкин эди. Лекин шу ерда халқ озодлик ҳаракатига суқулиб кирган ғаразли одамлар Илёсхўжахоннинг қочиб қутулиб кетишига ёрдам берадилар.

Кимлар эди бу ғаразли одамлар? Тарихий манбалар бу саволга аниқ жавоб бермайди. Яздий «Зафарнома»сида бу воқеа шундай тасвирланади: «Илёсхўжахон ва Беккичикбек ва Искандар ўғлон ва Ҳамидбек ва Юсуф Хўжабек эликка тушдилар. Аммо хонни бир жамоа хаводорлари ва кишилари ким, ани қўлга тушуриб эдилар, таниб, беклардан хабар бўлгондин бурун Беккичик билан хонни отлантириб йибора бердилар. Ва ўзгаларни боғлаб бекитдилар²».

Демак, асир тушган хонни ва унинг бош вазири Беккичикни бир жамоа хаводорлари (яъни хайрихоҳлари, ихлосмандлари) ва уларни қўлга туширган кишилар Темурбекка хабар бермасдан бурун отлантириб, озод қилиб юборадилар. Бу ишда хон хаводорлари, яъни ихлосмандларининг хизмати катта бўлганлиги эҳтимолга яқин. Чунки хонлар доим кўриқчилар ва мулозимлар қуршовида юрадиган ҳукмдорлардир. Айниқса, уруш бораётган пайтда унинг атрофида жонига ора кира оладиган содиқ одамлари бўлиши шарт. Ана шулар хонни

^{1,2} Яздий. «Зафарнома». Тошкент, 1997, 35-36-бетлар.

қўлга туширган одамларни қандайдир йўллар билан авраб, гавҳару олтинлар эвазига уларни сотиб олганликларини тасаввур этиш мумкин. Хонлар ёнида доим хазиначилари бирга юради. Тождорлар қўйнида махсус ҳамёнларда ҳар қайсиси бир сандиқ олтин нархида йирик-йирик олмос ва ёқутлар ҳар эҳтимолга қарши сақлаб юрилиши ҳам тарихдан маълум.

Бундай бойликларга ўч бўлган одамларни Амир Ҳусайннинг мулозимлари орасидан топиш унча қийин бўлмаган кўринади. Амир Ҳусайннинг ўзи ҳам шу тоифадан бўлганини биз кейинги воқеалар ривожидан кўрамиз. Агар хон мулозимлари орага тушиб, Илёсхўжани олтин ужавоҳирлар эвазига асирликдан озод қилган бўлсалар, Амир Ҳусайн бу олтин ужавоҳирлардан ўзининг шоҳона ҳиссасини махфий йўл билан олган, деб тахмин қилишга асос бор.

Бу асос шундан иборатки, Илёсхўжа билан Беккичикни лашкарбоши Темурбекка кўрсатмасдан отга миндириб озод қилиб юборган одамлар ўз саркардалари Амир Ҳусайн томонидан ҳеч қандай жазога тортилмайди. Шундан билиш мумкинки, бу ишда Амир Ҳусайннинг ҳам қўли бўлган. Жанг тўполонида бу воқеадан анча кеч хабар топган Темурбек хон ва Беккичикни қўйиб юборган одамлардан дарғазаб бўлади. Бироқ Амир Ҳусайн уларни ўз ҳимоясига олади. Гуё улар жанг чанг-тўзони ичида хонни ва Беккичикни танимаган эмишлар. Бу икки маккор шахс ўзларини «Темурбекнинг хос кишиларимиз» деб айтса, бу гапга ишониб қўйиб юборган эмишлар. Аммо хоннинг вазири Ҳамид ва қариндоши Искандар ўғлон қўлга тушганда Амир Ҳусайн уларни ўзи таниб қолиб, дарҳол ҳибс қилдирганини мақтаниб айтиб беради.

Вазир Ҳамид бир вақтлар Темурбекнинг отаси Тарағай баҳодир билан дўст тутинган, Темурбекка ҳам яхши муносабатда бўлган эди. Шунинг учун Темурбек Амир Ҳусайндан вазир Ҳамидни озод қилишни ва Темурбекнинг ихтиёрига беришни сўрайди. Чунки Илёсхўжахоннинг қай ҳолатда ва кимнинг ёрдамида қочиб қутулганини вазир Ҳамид кўрган эди ва Темурбекка ҳақиқатни айтиб бериши мумкин эди. Амир Ҳусайн вазир Ҳамидни Темурбекка жанг ҳали тугамасдан бергиси келмай пайсалга солади, аввал қочиб кетаётган Илёсхўжахонни қувиб етиш зарурлигини сабаб қилиб кўрсатади. Бу баҳона Темурбекка ҳам асосли туюлган бўлса керак. У Самарқанд томонга қараб қочган хон ва унинг одамларини таъқиб этиб Зарафшон дарёси бўйларигача келади. Зарафшонга ирмоқ бўлиб қуйиладиган Жом суви¹ бўйида Илёсхўжахон қолган-қутган қўшинларини йиғиб, Темурбек лашкари билан яна бир марта жанг қилади. Жанг бошланишидаёқ Илёсхўжахон содиқ кўриқчилари билан Жиззах томонга қочади. Жом суви бўйида урушга киришган унинг қўшинлари хоннинг тезроқ қочиб қутулиб кетишига имкон бериш учун Темурбек навкарларининг йўлини тўсиб қаршилиқ кўрсатади. Темурбек навкарлари уларни аямай қирадилар. Фақат қуролини ташлаб таслим бўлганларини асир қилиб оладилар.

Жанг охираганда орқадан Амир Ҳусайн ҳам ўз навкарлари билан етиб келади. Темурбек Шербаҳромни минг кишилик жангчи билан илғор тайинлаб Илёсхўжахонни тутиб келиш ёки Турон ҳудудидан чиқиб кетгунича таъқиб этиш ҳақида буйруқ беради. Ўзи ҳам қолган қўшин билан Бинокентга, ундан Тошкентга боради. Амир Ҳусайн ҳам Тошкентга келади. Жонҳолатда қочиб кетаётган Илёсхўжа уларга тутқич бермайди. Хоннинг Мўғулистонга тезроқ етиб олишга интилаётганига бошқа сабаб ҳам бор эди. — Отаси Туғлуқ Темурхон вафот этгани ҳақида унга хабар келганди. Илёсхўжа тезроқ етиб бормаса, бошқа даъвогарлар тахтни эгаллаб қўйишлари мумкин эди.

Жете аскарларининг қолган-қутганларини қувиб бориб, Или дарёсидан нарига ўтказиб қайтган Амир Шербаҳром Тошкентда уни кутиб турган Темурбек ва Амир Ҳусайнга Туғлуқ Темурхоннинг оламдан ўтганлиги ва Мўғулистонда тахт талашлари бошлангани ҳақидаги янгиликни айтиб беради.

Ҳал қилувчи ғалабадан кейинги бу янгилик барча шаҳару қишлоқларга тарқатилади. Бутун Турон эли сал кам бир ярим аср давом этган чингизийлар истилосидан илк бор халос бўлганларини сезиб, яратганга шукроналар айтади.

¹ Ҳозирги Жомбой тумани ҳудудидан ўтган ирмоқ.

Темурбекни ва сўнги жангда унга ёрдам берган Амир Хусайнни Тошкентда, Жиззах ва Самарқандда эл-юрт зўр ҳурмат ва олқишлар билан кутиб олади.

Яздий «Зафарнома»сида ёзилишича, бу воқеа «хижрий етти юз олтимиш бешда, Лу йилининг мувофиқида» юз беради. Бу ердаги «Лу» сўзи балиқ маъносини билдиради. Хижрий 765 йилнинг балиқ йилига оид қисми милодий 1364 йилнинг баҳор фаслига тўғри келиши «Зафарнома»га олимларимиз томонидан берилган изоҳда кўрсатилади¹. Эҳтимол, бу илк озодлик кунлари наврўз айёмига тўғри келгандир ва бутун халқимиз милодий 1364 йилнинг наврўзини зўр шодийналар билан байрам қилгандир. Халқ озодлик ҳаракатини мана шу ғалабага бошлаб келган Темурбек ҳам баҳорда туғилган ва ўша ғалаба кунларида 28 ёшга тўлган эди.

Ёши ундан улуғроқ бўлган Амир Хусайн катта йиғинларда биринчи бўлиб сўз олишини ва ўзининг ғалабага қўшган ҳиссасини аслидан бир неча баробар улкан қилиб кўрсатишини тасаввур этиш мумкин. Лекин барибир кўпчилик эл Темурбекнинг озодлик йўлида уч йилдан буён қаҳрамонларча кураш олиб борганини, оғир ярадор бўлганига қарамай тоғу чўлларда Жете қўшинига қақшатқич зарбалар берганини яхши биларди. Халқ бахшилари унинг номини дўмбира куйига солиб йиғинларда дoston қилиб айтишарди. Буни эшитганда Амир Хусайннинг ҳасад келиб юзлари тиришиб кетишини Темурбек яқиндан кузатади. Шунинг учун «Темур тузуқлари»да Амир Хусайн ҳақида у қуйидагича гувоҳлик беради: «... Амир Хусайнни давлатимга шерик деб элга эшиттирдим, у билан муросаю мадора қилдим. Гарчи у ташқи кўринишдан менга дўстлик билдирса ҳам, аммо ичидан ҳамиша ҳасад ва нифоқ мақомида турди. Унинг ўзи Мовароуннаҳр тахтига ўлтиришни истарди... Уч бор Куръони мажидни кўлига олиб, дўстлик бобида онт ичди, аммо аҳдига вафо қилмади»².

Биринчи бор Амир Хусайн содиқ дўст бўлишга улуғ пир Шамсиддин Кулол қабри олдида қасам ичгани юқорида айтилган эди. Шундан сал кейин бўлган жангдаёқ, Хусайнбек ўз қасамини бузгани — асир олинган Илёсхўжахонни Темурбекдан яшириқча отга миндириб қочириб юборганлигида кўринмадимиз? Ҳолбуки, Илёсхўжахонни чекинишга ва Амир Хусайн қўшини келаётган чап қанотга қочиб ўтишга Темурбекнинг кучли ҳамласи мажбур қилган эди. Агар Хусайнбек чин дўст бўлса, асир тушган Илёсхўжахонни энг аввал Темурбекнинг қўлига топшириши керак эди. Шундай қилса қонли урушлар тезроқ тугарди, озодликка ташна халқ бу улуғ неъматга бир неча йил олдин етишган бўларди. Лекин Амир Хусайн халқни эмас, фақат ўзининг подшо бўлишини ўйлайди. Асир тушган ва тахтидан ажраши мумкин бўлган Илёсхўжахонни Темурбекка топшириш Амир Хусайн учун бўлажак янги давлатнинг тахтини ҳам Темурбекка топшириш билан баробар эди. Чунки бу иккинчи ва ҳал қилувчи ғалаба ҳам аввало Темурбекнинг қаҳрамонлиги туфайли қўлга киритилганини ўз кўзи билан кўрган эл-юрт бўлажак янги давлатга Темурбекни биринчи раҳбар қилиб кўтариши муқаррар эди.

Амир Хусайндаги ҳасад ва бахиллик Темурбекнинг биринчи бўлишига йўл бермайди. Кўпчилик бахиллар каби у ҳам «менга бўлмаса, унга ҳам бўлмасин!» қабалида иш тутади ва асир тушган хоннинг олтину жавоҳирларини олиб, ўзини қочириб юборади.

Бу ҳодисанинг ичида бўлган хоннинг вазири Ҳамид ва қариндоши Искандар Ўғлон Амир Темурни воқеадан хабардор қилишлари мумкин эди. Илёсхўжанинг асирликдан осон қутулиб кетганида қандайдир сир борлигини ва бу сирни вазир Ҳамид орқали билиш мумкинлигини Темурбек зимдан сезади. Улар Амир Хусайн билан Тошкентдан Самарқандга қайтганларидан кейин Темурбек вазир Ҳамиднинг қаердалигини суриштиради. Уни Амир Хусайн Самарқандга келтириб, қамоқда сақлаётганини айтадилар. Темурбек вазир Ҳамиднинг эски қадрдонлиги борлигини Амир Хусайнга эслатиб, уни ҳибсдан бўшатишини сўрайди ва ўз ҳимоясига олмоқчи эканини айтади. Бу гал қатъий талаб тарзида айтилган сўровга Хусайнбек рад жавоби беролмай рози бўлади. Фақат ҳибсхонада вазир Ҳамидни кўриқлаб турган ўз навкарларига «Ҳамидни тирик чиқарманглр» деб яширинча топшириқ бергани кейин маълум бўлади.

¹ Яздий. Зафарнома. Тошкент, 1997. 36-бет.

² «Темур тузуқлари». 1991. 34-бет.

Темурбек вазир Ҳамидни ҳибсхонадан иззат-икром билан олиб чиқиб келиш учун поччаси Амир Довудни ва энг нуфузли бекларидан ҳожи Сайфиддинни юборади. Бироқ улар ҳибсхонага етиб келгунча Амир Ҳусайннинг Боязид ва Эмин деган навкарлари «югуриб, бири пистон била ва бири қилич била уриб, Ҳамидбекни ўлдирдилар, — деб ёзади Яздий ўз «Зафарнома»сида ва давом этади. — Ҳусайнбек бу ҳолдин воқиф бўлиб дедиким: «навкарнинг иши бекникидин яхшироқ воқие бўлди». Яна Ҳусайнбек «киши чопдуруб, Искандар ўғлонни келтуруб ясоққа етказди»¹.

Вазир Ҳамид билан Искандар ўғлонни Амир Ҳусайн буйруғи билан ўлдирганлари бу парчада жуда аниқ сезилади. Темурбек вазир Ҳамидни кутқариш учун юборган беклар ҳибсхонага етиб бормасдан олдин нега Ҳусайнбекнинг Боязид ва Эмин деган навкарлари «югуриб», яъни шошилиб вазир Ҳамидни шафқатсизларча ўлдирдилар?

Амир Ҳусайн Темурбекнинг иродасига қарши қаратилган бу қотилликни қоралаш ўрнига ўз навкарларини мақтайдики, гўё навкарларнинг қилган бу иши бекникидан яхшироқ бўлибди. «Бек» деганда у Темурбекни ёки вазир Ҳамидни кутқариш учун келаётган бекларни назарда тутгани гап оҳангидан сезилади. Шундан кейин Ҳусайнбек шошилиш равишида «Киши чопдуруб» Искандар ўғлонни ҳам ўлдиртиради. Чунки Искандар ўғлон ҳам Тошариқ жангида асир тушган Илёсхўжахонни қай ҳолда ва нималар эвазига Ҳусайнбекнинг одамлари қочириб юборганини яхши биларди, у ҳам шу воқеанинг ичида бор эди.

Бу ҳодисалар Темурбекнинг «Амир Ҳусайн ичида ҳамиша ҳасад ва нифоқ мақомида турди» деган сўзларида қанчалик теран асос борлигига бизни яна бир бор ишонтиради. Бу ердаги «ҳамиша» сўзи Кеш яқинида бўлган шериклик жангда ҳам Амир Ҳусайн нифоқ мақомида бўлганидан далolat беради. У асир тушган хонни Темурбекка кўрсатмасдан қочириб юборгани ва бу хиёнатни яшириш учун вазир Ҳамид билан Искандар ўғлонни ҳам Темурбекка бермасдан шоша-пиша қатл эттиргани Ҳусайнбекнинг дилига ўрнашиб олган ҳасад ва нифоқнинг оқибати эканини кейинги йил воқеалари янада аниқ кўрсатади. Аммо 1364 йилнинг баҳорида эл-юрт эндигина чингизийлар истибодидан озод бўлиб, эркин нафас ола бошлаган пайтда Амир Ҳусайннинг юқорида айтилган қилмишлари учун Темурбек у билан чаплашиб, орани узолмас эди. Аввало, яқин қариндошчилик, Темурбекнинг суюкли хотини Ўлжай Туркон уға Ҳусайнбекнинг туғишган синглиси бўлганлиги бунга йўл бермас эди. Энг муҳими, агар Темурбек билан Амир Ҳусайннинг ораси бузилса ва иккови бир-бирига қарши ҳаракат бошласа, бундан дарҳол Мўғулистондаги чингизийлар фойдаланган бўларди. Улар азалдан бўлинганни еб ўрганган бўрилар эди.

Мана шу сабабларнинг ҳаммаси Темурбекни сабр-бардошли, бағри кенг бўлишга, арқонни узун ташлаб, Амир Ҳусайн билан муроса қилишга ва бирга иш олиб боришга ундар эди.

Кўпчилик орасида улар бир-бирларига дўст ва ҳамкор бўлиб кўринардилар. Улар мустамлака зулмидан озод бўлган мамлакатни қандай бошқариш, қандай мустақил давлат тузиш ҳақида барча нуфузли элдошлари билан маслаҳатлашиш учун 1364 йилда Самарқандда қурултой чақирадилар. Темурбек ва Амир Ҳусайн хонлик мансабига ўз номзодларини қўймаслик ҳақида олдиндан келишиб оладилар. Уларнинг сўзидан чиқмайдиган дарвештабиат камтар бир инсон Қобулшоҳ деганни хонлар авлодидан бўлгани учун оқ кийгизга солиб расмият учун хон қилиб кўтардилар. Қобулшоҳ эса олдиндан келишилган шартга биноан махсус фармон чиқариб, мамлакатнинг жанубий қисмидаги Термиз, Балх, Хутталон ва бошқа вилоятларни Амир Ҳусайннинг ихтиёрига беради. Самарқанд, Жиззах, Қарши, Бухоро ва уларнинг атрофидаги туманларни идора этиш Темурбекка топширилади. Тошкент ва Хўжанд беклари ўзларини мустақил ҳисоблаб, ҳозирча Темурбекка ҳам, Амир Ҳусайнга ҳам бўйсунганини истамайдилар. Бу ҳол Темурбекни ташвишга солади. Чунки қочиб кутулиб кетган Илёсхўжахон Мўғулистондаги тахт талашада голиб чиқади. У отаси Туғлуқ Темурхоннинг ўрнига хон бўлганидан кейин Мўғулистонда бор аскарий

¹ Яздий. Зафарнома. Тошкент, 1997, 37-бет.

кучларни ўз атрофига йиғади. Йиқилган курашга тўймас, деганларидек, у яна катта қўшин тўплаб, Тошкент орқали Самарқандга хужум қилишга тайёргарлик кўраётгани маълум бўлади.

Бундан хабардор бўлган Темурбек Амир Ҳусайн билан Кешда учрашиб, бу гал Илёсхўжахонга қарши қандай чора кўриш ҳақида кенгаш ўтказадилар.

Улар энди Жете лашкарини мамлакат ичкарасига киргизмасликка, чегарага яқин шаҳар — Тошкент атрофларида унинг йўлини тўсиб чиқишга қарор қиладилар. Аммо навбатдаги жангда яна Амир Ҳусайн билан шерикчилик қилиш Темурбекка қанчалик оғир туюлишини тасаввур этиш мумкин. Чунки Амир Ҳусайн учун бу гаразли шерикчилик эканини ўтган йилги аччиқ тажриба унга эслатиб туради. Бутун мамлакатга подшо бўлишни истайдиган қасамхўр Ҳусайнбек бу мақсадга эришиш учун эҳтимол Илёсхўжахон билан махфий алоқа ўрнатгандир? Ахир Ҳусайнбек хонни Темурбек чангалига тушишдан қутқариб қочириб юборгани ҳазилакам яхшилик эмас! Ҳусайнбекнинг бу яхшилиги учун Илёсхўжахон унга катта ваъдалар берган бўлиши мумкин. Шу ўтган бир йил давомида Ҳусайнбекнинг махфий элчиси Мўғулистонга бориб келган бўлиши ёки хоннинг вакили Ҳусайнбек пойтахт қилган Соли Саройга яширинча келиб кетган бўлиши мумкин эмасми? Улар балки Амир Ҳусайнни бобоси қозоғон каби бутун Туронга ягона ҳукмдор қилиш ҳақида тил бириктиргандирлар? Агар шу тахмин тўғри чиқса, навбатдаги жангда хон билан Ҳусайнбек иккови икки томондан Темурбекка ҳамла қилиб, уни бутунлай маҳв этиш чорасини кўришлари мумкин.

Бу даҳшатли тахминнинг тўғри ёки нотўғри чиқишини 1365 йилда Тошкент атрофларида бўладиган навбатдаги муҳораба пайтида билиш мумкин.

ТАШҚИ ЁВДАН ХАТАРЛИРОҚ ИЧКИ ҒАНИМ

Милодий 1363-1364 йилларда босқинчи чингизийлар лашкарини бир эмас икки марта мағлуб этиб, Мовароуннаҳр ҳудудларидан қувиб юборган Темурбекнинг эл-юрт орасидаги нуфўзи кун сайин ортиб борарди. Мустамлакачи Жете қўшинлари деярли ҳар йили Мўғулистон томонлардан янги ҳарбий кучлар йиғиб, Сайрам ва Тошкент орқали Туронга хужум қилиб келарди. Бу янги хужумларни қайтариш учун Темурбек ўз қўшинлари сафига минглаб янги навкарларни сафарбар этди.

Темурбекнинг шухрати ошган сари қўшини сафига келиб қўшилаётган навкарлар сони бир неча баробар кўпайди ва 1365 йилга келиб ўн мингдан ошиб кетди.

Уша йили баҳорда Илёсхўжанинг ўттиз минг кишилик қўшинлари яна Сайрам ва Тошкент томонларга хужум қилиб кела бошлади. Бундан хабар топган Темурбек Самарқанддан йўлга чиқиб, савр ойида лолақизғалдоқлар қийғос очилган Жиззах чўлларида ўтди ва Чиноз билан Тошкент оралиғида тўхтаб, Чирчиқ дарёсига яқин бир жойни ўзига қароргоҳ қилди.

Темурбекка зимдан рақиб бўлиб юрган Амир Ҳусайн жанубий вилоятлардан ўн икки минг кишилик қўшин тўплаган эди. У Жете лашкари билан бўладиган навбатдаги олишувда Темурбек билан бир тан-бир жон бўлиб жанг қилишга сўз берган эди. Шунинг учун у ҳам Тошкент яқинидаги Чиноз атрофларига қўшин тўртиб келди ва Темурбек лашкарининг ўнг томонидан алоҳида бир жойни қароргоҳ қилди.

Икки иттифоқдош қўшинлар бир-биридан икки чақиримча узоқликда жойлашган эди. Икки орада алоқачи чопарлар бориб-келиб, саркардаларнинг қарор ва топшириқларини бир-бирларига етказиб турар эдилар.

Амир Ҳусайннинг сўзи бошқа, иши бошқалигини амалда кўриб келаётган Темурбек яқин одамларига унинг форибгарлигидан эҳтиёт бўлишни тайинлаганди.

Махсус кузатувчилар ва тингчи деб аталадиган хуфялар Амир Ҳусайн қароргоҳида бўлаётган ҳодисалардан Темурбекни хабардор қилиб турар эдилар. Темурбекнинг ўн минг кишилик қўшинлари орасида Амир Ҳусайннинг ҳам махфий одамлари борлигини тахмин қилиш мумкин. Аммо «одам оласи ичида»

деганларидек, ўн минг кишининг қайси бири. Амир Ҳусайннинг хуфяси эканини билиб бўлмас эди.

Отаси қозонхоннинг тахтини эгаллагандан кейин куч-қудрати янада ошган Илёсхўжа бу гал ўттиз минг кишилиқ лашкар билан бирга Яда тоши воситасида кучли ёғин-сочин чақирадиган энг машхур шомонларини ҳам олиб келган эди.

Эҳтимол, бу шомонлар осмондаги булутларнинг қандай жойлашгани, қандай ҳаракатланишига қараб, қачон кучли жала ёғишини олдиндан айтиш қобилиятига эга бўлгандирлар, Яда тоши уларга бу ишда ёрдам бергандир.

Илёсхўжа шомонлар билан маслаҳатлашиб, улар айтган кунда осмонни куюқ қора булутлар қоплаган пайтда ўз қўшинини жангга бошлаб чиқди. Бургу деб аталадиган чинқироқ овозли карнайлар ва гум-гум қилиб ваҳимали товуш чиқарадиган гўс ноғоралар Жетенинг эрталабдан ҳужум қилиб келаётганидан дарак беради.

Амир Ҳусайн қўшини ўнг қанот бўлиб майдонга чиқади. Чап қанот ва марказни Темурбекнинг лашкари эгаллайди. Одатлагидай, Жете лашкарининг ҳировул деб аталадиган етти минг кишилиқ илғор қисми биринчи бўлиб Темурбек ва Амир Ҳусайн лашкарларига ҳамла қилади. Жете лашкарининг энг машхур саркардаларидан бири, Амир Ҳусайн қатл эттирган вазир Ҳамиднинг укаси Шингум Нўён эди. У акасининг қотилидан қасос олиш учун энг аввал ўнг қўлда турган Амир Ҳусайн устига бостириб келади ва уни чекинишга мажбур қилади.

Аммо чап қўл ва марказдан жангга кирган Темурбек душман ҳировулига ўн етти қўшин билан зарба бериб, уни тўзғитиб юборди.

Шу пайт беҳад кучли жала ёға бошлайди. Низомиддин Шомийнинг ёзишича, «... камону ўқлар шу даражада ивиб кетдики, улардан душманга қараб ўқ отиш мумкин бўлмай қолди. Тўнлар, ҳатто этиклар сувга фарқ бўлди... Лой ва балчиқ шу даражага етдики, отлар лойга ботиб юролмай қолди!»

Албатта, дўл аралаш бу жала душман томонда ҳам ёғади. Лекин Жете қўшинлари бунга олдиндан тайёрланиб, бошларига «капанак» деб аталадиган кигиз ёпинчиқлар ёпиниб, устларига ҳам наमत жомалар кийган эдилар. Улар дўл ва ёмғирдан паналаб ўз жойларида пусиб турар эдилар.

Ҳар қандай мушкул ҳолатда ҳам мардона жанг қилиб ўрганган Темурбек Жоку Барлос, Шер Баҳром, Оқ Буға каби ботир сафдошларини икки ёнига олиб қилич яланғочлайди. Ўқ ёй иш бермай қолган пайтда қилич, найза, чўқмор каби қуролларини ишга солиб, Илёсхўжахон бошқараётган душман гулини чекинишга мажбур қилади.

Аммо ўнг қўлда жанг қилаётган Амир Ҳусайн ва унинг одамлари «Яда тоши билан чақирилган дўл аралаш ёмғир фалокат келтиради!» деган ваҳимали гапларга ишониб, орқага чекинадилар. Шу сабабли ўнг қанот очилиб қолади. Амир Ҳусайн бўш қолдирган ўнг томондан ёв лашкари ўтиб келиши ва Темурбек қўшинининг «белини букиши» мумкин эди. Шунинг учун Темурбек ҳам ҳужумни вақтинча тўхтатади ва Тобон баҳодир деган навкарини Амир Ҳусайн чекинган жойга чопар қилиб жўнатади. Тобон баҳодир Темурбекнинг қуйидаги сўзларини Ҳусайнбекка етказди: «Маслаҳат бундай кўринурки, бек, ҳужумни тухтатмайлик, илгари келиб иттифоқ била ҳамла қилайлик, душман чекинадурғон аҳволда!»

Амир Ҳусайн жойидан кўзгалгиси келмайди. Душман ҳировулини бошқарган Ҳамидбекнинг укаси Шингум Нўён бугун ундан акасининг қасдини оладигандек кўрқинчли кўринади. Аммо кўрқаётганини Тобон баҳодирдан яшириш учун «Сен менга буйруқ бергани келдингми?» деб уни ҳақорат қилади. «Амир Ҳусайн Тобон баҳодирни сўкиб, андоқ урдик, ул йиқилди»² деб ёзади Яздий.

Тобон баҳодир тезда қайтмагач, Темурбек Амир Ҳусайннинг олдига яна Малик ва Ҳамид деган нуфузли одамларни юборади. Улар Амир Ҳусайнга Темурбекнинг қуйидаги таклифини етказадилар:

¹ Шомий. «Зафарнома». 1996, 45-бет.

² Яздий. «Зафарнома». 1997, 39-бет.

«Бек, илгари келсунлар, ўнг қанот очилиб қолмасун, бирга ҳамла қилайлик, фурсат фавт бўлмасин (бой берилмасин)».

«Хусайнбек аларни ҳам уриб, сўкиб, қувиб юборади». Мен магар қочибменми, мени илгари чорлайди?!» — деб бақиради. Бу ҳаммаси Яздий асарида ёзилган сўзлардир.

Амир Хусайн қўшин тақдири қил устида турган энг хатарли вазиятда нега ўзини бундай тутганини Темурбек кейинчалик фаҳмлайди ва «Темур тузуқлари»да қуйидаги ҳақиқатни айтади:

«Амир Хусайн менинг ютуқларимни кўролмай, ҳасад ичини кемириб, мени мағлубиятга учратиши ва ўлдиришига оз қолган вақтлар ҳам бўлди»¹.

Ана шундай вақтлардан бири тарихга «Лой жанги» деган ном билан кирган мазкур олишувда Хусайнбекнинг иттифоқдошлик шартларига мунофиқларча хиёнат қилганида яққол кўзга ташланади. Чунки Темурбек икки қайта чопар юбориб, Хусайнбекни ўнг қанотдан олдинга юришга ундаганига қарамай, у ўрнидан кўзгалмай тураверади. Бу орада фурсат чиндан ҳам бой берилади. Амир Хусайн Темурбекка бахиллик қилиб атайин шундай қилганлигини Шомий асарида келтирилган қуйидаги лавҳадан сезиш мумкин. Чунки Темурбек юборган кейинги икки кишига Амир Хусайн нималар дегани бу асарда батафсил келтирилган. Хусайнбек Темурбек юборган одамларга шундай дейди:

«Агар сизлар душманни қочирсангиз ҳам, ўзингиз қочсангиз ҳам, менинг дастимдан қутулишингиз маҳолдур»².

Бу сўзлар Темурбекка нисбатан ганимлик мақомида турган одамнинг ёмон ниятидан далолат беради. У нозик пайтда Темурбекка шундай тўғаноқ бўлмоқчики, бундай тўғаноқдан қутулиш амримаҳол эканини Хусайнбекнинг ўзи олдиндан сезиб, таҳдид қилгандай бўлади.

Иттифоқдош қўшинларнинг ўнг қаноти Темурбек учун ўнг қўл бўлиб хизмат қилиши керак эди. Бирдан ўнг қўл йўқ бўлади. Амир Хусайн Темурбекни душман қиличининг тиғига дуч келган пайтда гуё ўнг қўлсиз қолдириб, қўшинини жанг майдонидан олиб чиқиб кетади. Шомий бу ҳодисани қисқа бир жумлада «Амир Хусайн қочишга юзланди»³ деб ёзади. Бу ҳодисанинг даҳшатли оқибати кейинги воқеалар ривожига кўринади. Жете лашкарининг Амир Хусайнга қарши турган чап қаноти бўш қолдирилган томонга ёпирилиб қиради. Жете лашкари Темурбек қўшинларига нисбатан уч баробар кўп эди. Сон жиҳатидан устунлик ҳам душманга қўл келади. Жетенинг ўн беш минг кишилиқ қўшинлари Темурбек эгаллаб турган чап қанотни айланиб ўтиб, ҳам биқиндан, ҳам орқадан зарбалар бера бошлайди. Темурбекнинг кўпчилик аскарлари қуршовда қолади.

Бу ҳаммаси тинимсиз жала қуйиб, ерлар ботқоққа айланиб кетган пайтда юз беради. Илёсхўжа аскарлари Яда тоши ёрдамида кучли жала қуйишига олдиндан тайёрланиб, наमत капанаклар («капа» сўзидан олинган) ёпинганликлари ҳам уларнинг ўқ-ёйларини қуруқ сақлашга имкон беради. Бу ўқ-ёйлардан отилган ўқлар отлари лойга ботган, ўқ-ёйлари ивиб отишга ярамай қолган Темурбек аскарларининг беҳад катта талофат кўришига сабаб бўлади.

«...Душман ғолиб бўлиб, булар қочдилар, — деб ёзади Яздий. — Бисёр киши балчиқда қолди... ўн минг киши анда талаф бўлди. Ва бу воқеа йилон йилида, рамазон ойининг аввалида тарих етти юз олтмиш олтида (1365 йил 22 май) воқеъ бўлди». Шомийнинг «Зафарнома»сида ҳам ўн мингга яқин киши «отлар оёғи остида балчиқда хазон баргидай тўкилиб» ҳалок бўлгани ёзилган.

Темурбек озодлик учун кураш майдонига чиққандан буён ҳали бунчалик даҳшатли кунни бошдан кечирмаган эди. Амир Хусайн Темурбекни шафқатсиз Жетелар қуршовида қолдириб мағлубиятга учратиш ва душман қўли билан уни ўлдириш учун шундай фирибгарлик қилгани кейинроқ аён бўлади. Ҳозир эса Хусайнбек жанг майдонидан олдинроқ қочиб қолгани учун унча кўп талофат кўрмайди. Лекин Темурбекнинг жонига қасд қилган ички ганим бари бир ўзининг шум ниятига ета олмайди. Темурбек «Лой жанги»да Амир

¹ «Темур тузуқлари». 1991. 39-бет.

² Яздий. «Зафарнома». 1997. 43-бет.

³ Шомий. «Зафарнома». 1996. 54-бет.

Сайфиддин, Жоку Барлос, Шер Баҳром, Оқ Буга каби амирлари ва ботир навкарлари ёрдамида ёв қуршовини қилич чоғиб, душманга найза санчиб ёриб ўтади ва мўғул лашкари таъқибидан қутулиб, қадрдон шаҳри Кешга соғомон қайтади.

“Лой жанги”да қўли баланд келган Жете қўшинлари Сирдарё ва Жиззахдан ўтиб Самарқандга бостириб кела бошлайди. Кешда туриб буни эшитган Темурбек Соли Саройга қайтиб борган Амир Хусайнга чопар юбориб, ҳеч бўлмаса энди Самарқанд ҳимоясига етиб келишга ундайди. Амир Хусайн асосий кучларини сақлаб қолганлиги учун ҳозир ҳам етти-саккиз минг қўшин тўплаб Самарқанд ҳимоясига келса бўларди. Лекин у ватан ҳимоясини эмас, фақат ўз манфаатини ўйлайди. Шунинг учун Самарқанд ҳимоясига келишдан бош тортади. Темурбекка баланддан келиб жавоб қайтаради ва Кешни ташлаб кетишни, Амударёдан наридаги Балх томонларда жон сақлашни маслаҳат беради.

Бу орада Жете лашкари бало-қазодай Самарқандга яқинлашиб кела бошлайди. Сўнгги бир йил давомида босқинчиларнинг жабру зулмидан қутулиб, эмин-эркин яшай бошлаган самарқандликлар қайтадан талончилар отининг оёғи остида топталишни истамайдилар. Шаҳарда ҳарбий хизматни ўтаган, Темурбекдан ботирлик сабоқларини олган йигитлар кўп эди. Улар шаҳарни Жете тажовузидан ўзлари ҳимоя қилишга бел боғлайдилар.

Бу ҳақда Амир Темур саройида котиб бўлиб хизмат қилган тарихчи олим Ҳафизии Абрў ўзининг «Зубдат-ут таворих» асарида қуйидагиларни ёзади:

«Мўғуллар Самарқандга яқинлашиб келадилар. Самарқанд аҳолисининг хосу оми (яъни, юқори табақаси ва оддий фуқароси) бу аҳволдан ташвишга тушиб, шаҳар жомеъ масжидига йиғиладилар. Уларнинг орасида ўта довжорак ва донишманд киши бўлган, белига қилич боғлаган Мавлонзода ҳам бор эди.

Бошқалардан жўяли бир фикр чиқмагандан сўнг Мавлонзода масжид минбарига кўтарилди:

— Эй, мусулмонлар, бугун кофирлар устунлик қилмоқда, — дейди у — улар мусулмонларнинг жону молига, хотин, бола-чақаси, еру мулкига кўз олайтириб келмоқда. Ҳозир Самарқандда амрига мувофиқ иш кўрса бўладиган ҳоким йўқ... Қобулхон ҳам қочиб кетди. Улуғлардан бирортангиз мусулмонларни босқинчиларнинг зулму ситамидан сақлаб қолишни, ислом шаҳрини муҳофаза қилишни ўз зиммангизга оласизми? Токи биз унга эргашиб хизматида бўлайлик!

Самарқанднинг барча ақобиру ашрафлари хомуш тортиб, ҳеч бири жавоб бермади. Шундан кейин Мавлонзода сўзида давом этди: «Сиз агар журъат этиб, буни зиммангизга олмасангиз, агар мен буни ўз зиммамга олсам, мадад бериб, ҳамроҳлик қиласизларми-йўқми?!»

Барча авому хос бу гапни маъқуллаб бирдан ҳайқирди ва Мавлонзодани ўзларига етакчию сардор этдилар»¹.

Бу парча Шомийнинг «Зафарнома»сига берилган илмий изоҳларда келтирилган. Воқеанинг давомини қисқароқ шаклда ўз сўзимиз билан баён этамиз.

Мавлонзода бошчилик қилган минглаб одамлар шаҳарга кириладиган кўчаларни говлар билан тўсадилар, фақат ёв келадиган томондаги битта катта кўчани очик қолдирадилар. Мавлонзода ўқ-ёй ва қилич билан қуролланган беш юз кишини шу кўчанинг пана жойларига пистирма қилиб жойлаштиради.

Буни кутмаган Жете қўшинлари очик қолдирилган кўчага бамайлихотир кириб кела бошлаганда бирдан жанг ноғоралари чалинади, пистирмадагилар душманларга ёйдан ўқ ёғдирадилар. Шу жойга тўпланган қуролсиз аҳоли мўғулларни тошбўрон қилади, таёқлар билан уриб, чекинишга мажбур этади. Кейинги кунларда босқинчилар шаҳарга қайта-қайта ҳужум уюштирадилар, аммо уни ололмайдилар. Халқ озодлик ҳаракатининг иштирокчилари босқинчиларга ўз куч-қудратини энди баралла кўрсатадилар. Аламзада Жете сипоҳийлари Самарқандни ташлаб чиқиб, шаҳар атрофидаги қшлоқларни талайдилар, бегуноҳ одамларни ўлдирдилар, аёлларнинг номусига тегадилар. Бу билан улар худонинг ҳам ғазабига учрайдилар. Босқинчиларнинг отлари

¹ Шомий. «Зафарнома». 1996, 413-414-бетлар.

вабога учраб қирилиб кетади. Жете аскарларининг кўпчилиги пиёда бўлиб қолади.

Яздийнинг ёзишича, «тўрт киши орасида битта от қолмади. Кўпи эгарларини орқаларига солиб, тиркашлари (ўқдонлари)ни қўлтиқларида тутиб кетдилар».

Лекин Жете аскарлари ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз юртларига ўлжасиз қайтмас эдилар. Орадан кўп йиллар ўтгандан кейин мўғул қўшинининг ўлжага ўчилиги ҳақида Бобур Мирзо ўз аччиқ тажрибасидан келиб чиқиб қуйидагиларни ёзади: «ҳамиша бадбахт мўғул черикининг одати ушмундоқдур — босса ҳам ўлжа олур, бостирса ҳам элни талаб ўлжа олур»¹.

Жете қўшини Самарқандда халқ кўзғолонидан енгилиб орқага чекингандан кейин Темурбекка амир Кайхусравдан хабар келадики, «Жете черики мусулмонларни талаб, асир олиб, Жиззахга қайтди. Мен Работи Маликда юз киши билан сизга мунтазир ўлтурибман». Бу хабар келган жиҳатидан соҳибқироннинг муборак хотири маълум бўлиб, филҳол Кайхусравбекка бориб учрашди ва дедиким «Мусулмонларни кофирлар илкида қўйса бўлмас, аларни қутқармоқ керак» деб олтмиш кишини тоғ саридин юборди. Жете черики аларни кўриб, асирлар била молни қўйиб қочдилар»².

Шу тариқа Темурбек юзлаб, балки минглаб мусулмонларни Жете асоратидан қутқарган пайтлари кўп бўлган. Буни биладиган Мавлонзода бошлиқ сарбадорлар Темурбек ҳузурига ўз вакиллари юбориб, Самарқандга тезроқ етиб келишини ва тартиб ўрнатишга ёрдам беришини сўрайдилар. Чунки Жете ҳужуми пайтида шаҳар ҳокими ва бошқа амалдорлар қочиб қолган, шу жумладан, дарвештабиат Қобулшоҳ ҳам Соли Саройга — Ҳусайнбек ҳузурига қочиб кетган эди. Ҳокимият йўқлигидан фойдаланган ўғри ва каззоб кишилар ўзларини ботир кўзғалончилар қилиб кўрсатиб, дўконларни ва бой-бадавлат хонадонларни талай бошлайдилар. Сарбадорлар орасида ҳам Мавлонзодага итоат қилмай қўйганлари ва фурсатдан фойдаланиб, бойлигу мартаба орттиришга интилаётганлари бор эди. Чўпонсиз қолган сурув бўриларга ем бўлади деганларидек, ҳокимиятсиз қолган шаҳар бетартибликлар гирдобидида қолади.

Бу ҳодисалардан Амир Ҳусайн хабар топади ва кўриқчи навкарларини тўплаб, Соли Саройдан Самарқандга бормоқчи бўлади. Лекин у халқ орасида нуфузи баланд бўлган Темурбекни четлаб ўта олмас эди. Шунинг учун яна орага одам қўйиб, "Лой жанги"да юз берган талафотлар учун бутун айбни бошқаларга тўнкайди, турли-туман ваз-қорсонлар кўрсатиб, ўзини айбсиз қилиб кўрсатади. Темурбек унинг суюкли синглисига уйланган куёв эканини эслатади, қон-қариндошлик ва дўстлик ришталарини қайтадан мустаҳкамлаш ниятида эканини билдиради. Темурбек бунинг ҳаммаси қуруқ сўз ва иккиюзламалик эканини сезиб иш юритганлигини «Темур тузуқлари»да битилган қуйидаги сўзлардан пайқаш мумкин: «Амир Ҳусайн сиртдан тақаллуфлар билдиради, аслида ҳийлаю найранг ишлатарди»³.

Ҳозирги тил билан айтганда, бу бир дипломатия эди. Бир-бирига душман бўлган томонларнинг дипломатлари тақаллуф билан сўзлашишлари, аслида бир-бирига панд беришнинг пайида бўлишлари дипломатия қоидаларида азалдан бор эди. Темурбек ҳам ҳаётий тажрибаси ошган сари бу қоидалар билан ҳисоблашиб иш қилиши кераклигини ўша давр ва тарихий шароит тақозо этарди. Ҳар қалай, сўнгги воқеаларда Амир Ҳусайннинг Илёсхўжа билан махфий иттифоқ тузиши, иккови биргалашиб Темурбекни маҳв этишлари мумкинлиги ва бу ҳақдаги аввалги тахминлар тасдиқланмади.

Тўғри, Амир Ҳусайн Темурбек қўшинига катта талофат етказишнинг бошқа маккор йўлини ўйлаб топди. Аммо у Илёсхўжа билан тил бириктиролмастлиги аён бўлди. Калтабин Ҳусайнбек ёмон оқибатини ўйламай хон авлодидан бўлган Искандар ўғлонни ва вазир Ҳамидни ноҳақ қатл эттиргани энди унинг Илёсхўжа билан тил бириктиришига монелик қилади. Айниқса, вазир Ҳамиднинг укаси Шимгун Нўён Илёсхўжанинг бош вазири, етакчи саркардасига айлангани ва Амир Ҳусайндан акасининг хунини талаб қилиши "Лой жанги"да маълум бўлди. Искандар ўғлонни ўлдиргани учун ҳам Амир

¹ «Бобурнома». 1990. 81-бет.

² Шомий. «Зафарнома». 1996, 69-бет.

³ «Темур тузуқлари». 1991, 36-бет.

Хусайн хонлар авлодининг хундор душманига айланган эди. Бунинг учун эртами-кечми ундан қасд олишлари мумкин эди.

Шу сабабли Амир Хусайн мўғул хони билан тил бириктиролмас эди. Аксинча, у Чингизийларга қарши курашни давом эттириши керак эди. Фақат шундагина у халқ озодлик ҳаракатига етакчилик қилаётган Темурбекнинг кучидан фойдаланиши мумкин эди. Хусайнбек ҳийлаю найранг билан Мовароуннаҳр подшоши бўлишни ўзига мақсад қилиб қўйган эди.

"Лой жанги"дан кейин кучлар нисбати Амир Хусайн томонига ўзгарган эди. 1365 йилнинг ўрталарида унинг лашкари Темурбекниқидан тўрт-беш баробар ортиб кетганди. Кўғирчоқ хон Қобулшоҳ энди фақат Амир Хусайннинг айтганини қиларди. Унинг ёнига Тармаширинхон деган машҳур мўғул хонининг қизи Ўрду Хотин келиб қўшилган эди. Амир Хусайннинг ҳарамидаги хотинлардан бири ана шу Ўрду Хотиннинг қизи эди. Хон қизига уйланган Хусайнбек Кўрагон деган фахрли унвонга ҳам эга эди. «Лой жанги»дан кейин Амир Хусайн ўзини подшолар каби тутар ва энг қудратли саркарда ҳисобланарди.

Шу сабабларга кўра Темурбек унинг қариндошлик ва дўстлик ришталарини қайтадан мустаҳкамлаш ҳақидаги таклифини рад этолмайди.

Мавлонзода етакчилик қилган Самарқанд кўзғалончилари эса Амир Хусайндан кўра Темурбекка кўпроқ ишонардилар. Шунинг учун, юқорида айтганимиздек, Мавлонзода ўз вакилини энг аввал Темурбек ҳузурига юборди ва у билан муносабатни яхшилашга ҳаракат қилади. Бу воқеадан Амир Хусайн ўз манфаати йўлида фойдаланишга интилади ва Темурбекни Боғлон деган жойда учрашишга таклиф қилади. Темурбек шу таклифга биноан 1365 йилнинг ёзида Боғлон жилғасида Амир Хусайн билан учрашиб мулоқот ўтказади.

Сарбадорлар Самарқандда ғалабага эришиб, ҳокимиятни кўлга олганликлари Амир Хусайнни қаттиқ хавотирга солади. «Амир Хусайннинг золим вазири бор эди», дейди Темурбек ўз тузукларида. Ўша золим вазир ва Самарқанддан кўрқиб қочган Қобулшоҳ билан Ўрду Хотин Амир Хусайнни дарҳол сарбадорларга қарши қўшин тортишга ва уларнинг жазосини беришга ундайдилар. Бироқ Хусайнбек бу ишни Темурбек билан бемаслаҳат қилишни истамайди. Бироқ Самарқандда Жете қўшинини мағлуб этиб, қаҳрамонлик кўрсатган Мавлонзода каби халқ вакилларига қарши қўшин тортиш адолатсизлик бўлишини Хусайнбекка тушунтиради. Бу тўғрида Темурбекнинг ўз амирларига қарата айтган қуйидаги сўзларини Шомий «Зафарнома»сидан келтириш ўринлидир: «қайси бир ҳукмдор ўз ишини адолатсизлик ва бевафолик асосига қурса, кишиларга жабр қилиш ва уларни қатл этишга ошиқса, унинг давлати чайқалиб, беқарорликка юз тутади — дейди Амир Темур. — Биз ўз салтанатимизни одамларга яхшилик қилиш, уларни ҳимоя этиш асосига кураётимиз».

Темурбек шунга ўхшаш донишмандлик билан айтган сўзларни Ш.А.Яздий ҳам келтиради: «Давлат уйимиз яхшилик билан бино бўлса анга ҳеч киши зарар еткура олмайди. Ва ул йағочким (дарахт маъносидан) адл ва эҳсондин сув ичса комронлик мевасин бергай»¹.

Кўп китоб ўқиган ва ўз даврининг энг маърифатли одамларидан бўлган Темурбек шунга ўхшаш таъсири сўзларни қайнағаси Амир Хусайнга ҳам айтган бўлиши керак. Темурбек таъсирида Хусайнбек сарбадорларга қарши дарҳол қилич яланғочлаш фикридан қайтади. Табиатан ғаддор одам бўлганлиги учун Хусайнбек аввал сарбадорларга илиқ сўзлар билан мактуб йўллашни ва совға-салом юбориб, ҳийла ишлатишни, кейин эса пайгини топиб бари бир жазо беришни кўнглига тугади. Н.Шомий «Зафарномаси»да қайд этилганидек, Амир Хусайн ва Темурбек 1365 йилнинг ёзида «Сарбадорларга тинчлик тилаб нома ёзадилар, элчилар орқали уларга қимматбаҳо хилъат, камар ва шамширларни совға қилиб юборадилар»².

Шундан кейин Хусайнбек Амударё бўйидаги Соли саройга қайтиб кетади. У Темурбекка Амударёнинг Хуросон томонига ўтиб кетишни ва Балх атрофларида қишлашни маслаҳат беради. Бу маслаҳатнинг тагида ёмон ният

¹ Яздий. Зафарнома. 1997, 44-бет.

² Шомий. Зафарнома. 1996, 414-бет.

борлигини сезган Темурбек қайнағасининг маслаҳатини инобатга олмайди ва қаршига қайтиб келади. Урни келганда шуни айтиш жоизки, ҳар икки «Зафарнома»ларда ва ҳафизии Абрўнинг «Зубдат-ут таворих» асарида Амир Ҳусайн билан Темурбекнинг сарбадорларга муносабатларида катта фарқлар бўлгани ҳисобга олинмаган. Шомий «Зафарнома»сига берилган илмий иловада «Зубдат-ут таворих»дан олинган қуйидаги жумла келтирилади:

«Амир Темур билан Ҳусайнбек Боғлонда учрашганда сарбадорлар ҳақида фикр алмашдилар, охири сарбадорларни ҳийла билан қўлга туширишга қарор қилдилар»¹.

Аммо Темурбекнинг имон-эътиқоди бундай фирибгарликни ўзига муносиб кўрмаганлигини унинг тарихий манбалардан олинган ва юқорида келтирилган дил сўзлари исбот этади. Бундан ташқари, агар Темурбек ҳийла ишлатишда Амир Ҳусайн билан тил бириктирган бўлса, кейин ўз жонини хатарга қўйиб, сарбадорлар етакчиси Мавлонзодани дорнинг тагидан қутқариб олиши мумкин эмас эди. Бизнингча, сарбадорларни ҳийла билан қўлга тушириб маҳв қилиш режаси Амир Ҳусайн ва унинг золим вазири томонидан тузилган, Темурбек бу режадан беҳабар бўлган.

Шундайлигини куз ва қиш давомида Амир Ҳусайн ва Темурбек бошқа-бошқа фаолият билан банд бўлганликларида ҳам кўриш мумкин. Темурбек вайрон бўлиб ётган Қарши қалъасини қайта тиклайди. Бу ҳақда Яздий шундай гувоҳлик беради:

«Ҳазрат соҳибқирон ул қиш қаршининг қалъа иморатига машғул бўлди. Ўшал қишда қалъа иморатини тугатдилар»². Темурбек бугун куз ва ҳатто қиш давомида бунёдкорлик ишлари билан банд бўлган ойларда Амир Ҳусайн сарбадорларга қарши Балх, Бадахшон, Қундуз, Шибирғон вилоятларидан катта қўшин тўплаб, баҳорда ўн минг кишилик бу лашқарни Самарқанд устига бошлаб келади. Бу гал у Қаршида турган Темурбек билан маслаҳатлашишни лозим топмайди. Фақат сарбадорларга аввалгидай илиқ мактуб йўллаб, уларга хайрихоҳ эканини билдиради.

Воқеанинг давомини Ҳафизии Абрў қуйидагича ҳикоя қилади: «Амир Ҳусайн ўз мактубида сарбадорларни ҳатто ўз амирларидан ҳам яқин тутишини ёзади, Самарқанд яқинидаги Кониғил мавзеига бориб тушмоқчи эканини ва ўша ерга сарбадорларни таклиф қилмоқчи эканини билдиради. Сарбадорлар унинг тақаллуфига ишониб, эҳтиёт чорасини кўрмайдилар. Амир Ҳусайн Кониғилга етиб келгач, сарбадорлар унга иззат-икром билдириб, совғалар тақдим этиш учун истиқболига келадилар. Амир Ҳусайн биринчи кун сарбадорларга илтифотлар кўрсагади. Бундан улар янада рўҳланиб, кўнғилларидан хавф-хатар губори кўтарилди ва эртаси кунни кўпроқ совғалар ва камёб моллар билан яна унинг ҳузурига йўл оладилар. Улар Ҳусайнбек қароргоҳига келганларида ҳаммалари бирдан занжирбанд қилинади»³.

Қароргоҳда дорлар тайёрлаб қўйилган бўлади. Бизнинг тахминимизча; биринчи кун сарбадорлар етакчиси Мавлонзода эҳтиёткорлик қилиб Кониғилга бормаган бўлса керак. Чунки Амир Ҳусайннинг шундай катта қўшин билан келиши ва Темурбекнинг йўқлиги уни хавотирга солган бўлиши мумкин. Эртаси кун Темурбек Қаршидан Кониғилга етиб келгач, буни эшитган Мавлонзода энди бошқа сарбадорлар билан бирга Амир Ҳусайн қароргоҳига келади. Назаримизда, Амир Ҳусайн халқ орасида катта нуфузга эга бўлган Мавлонзоданинг келишини кутиб, сарбадорларни биринчи кун яхши муомала билан соғ-омон қайтарган бўлиши мумкин.

Сарбадорлар мўғулларни «кофирлар» деб ёмон кўрганлар. Амир Ҳусайн билан Темурбек расмиёт учун оқ кигизга солиб хон кўтарган Қобулшоҳни улар тан олмаганлар. Айниқса, Жете хужум қилиб келганда Қобулшоҳ халқдан ажралиб Соли Саройга қочиб кетганлиги кўпчилик самарқандликларда унга нисбатан нафрат уйғотган эди. Мана шу вазиятда Амир Ҳусайн Қобулшоҳни ўз ҳимоясига олади. Амир Ҳусайннинг Кониғилдаги қароргоҳида бу қўғирчоқ хонни шоҳона чодирнинг тўрига ўтқаздилар. Хоннинг номидан битилган

¹ Шомий. «Зафарнома». 1996, 414-бет.

² Яздий. Зафарнома. 1997, 41-бет.

³ Шомий. Зафарнома. 1996, 415-бет.

хукми занжирбанд қилинган сарбадорларга ўқиб эшиттирадилар. Бу хукмнинг матни бизгача етиб келган эмас. Аммо кўпчилик тарихий манбалар шаҳарга хўжайин бўлиб олган сарбадорлар орасида эл-юртни йўлдан оздирган, талончиларга эрк берган, раъиятга жабр-зулм ва зўравонлик қилган кучлар ҳам бўлганини қайд этадилар.

Албатта, ўғирлик ва талончилик каби жиноятлар шаҳар ҳокимиятсиз қолганидан фойдаланган жинойи гуруҳлар томонидан қилинган. Лекин кўзгалон пайтида тартиб бузилиб, ҳамма нарса издан чиққанлиги ва алғов-далғов бўлиб кетганлиги сабабли, ҳақиқий айбдорлар ким эканини орадан бир йил ўтгандан кейин аниқлаш амримаҳол эди. Шу мушкулотдан фойдаланган Амир Ҳусайн ва унинг итоатидаги кўғирчоқ хон барча жиноятларга Мавлонзода Самарқандий ва Хурдак Бухорий каби сарбадор раҳбарларни жавобгар қилиб кўрсатадилар; хон фармонида биноан бу раҳбарларни энг оғир жазога — осиб ўлдиришга ҳукм қиладилар.

Шунда Темурбек орага тушиб, Мавлонзодани дорга ошишларига қарши чиқади. Мавлонзода Жете лашкарини Самарқандда мағлуб этиш ишига етакчилик қилган довюрақ инсон эканини, шундай олижаноб одамни ноҳақ ўлдирсалар, буни худо ҳам, тарих ҳам кечирмаслигини айтади, Амир Ҳусайнга юзланиб, Мавлонзода учун шафоат сўрайди ва унга кафил бўлишини билдиради.

Энг аввал Мавлонзодани дорга ошишни ўзига мақсад қилиб қўйган Амир Ҳусайн бир лаҳза хўмрайиб жим туради. Унинг ўнг ёнида хукмфармо хон, чап ёнида золим вазири, орқасида эса 12 минг қўшин ҳамлага тайёр. Темурбек хон фармонида қарши чиқиб, Мавлонзодани ҳимоя қилганда Амир Ҳусайн «бу ҳам бизга қарши иш қилган сарбадорларнинг тарафдори, менинг ашаддий душманам, кўпдан бери Темурни йўқ қилиш учун пайт пойлар эдим, шу пайт энди келди!» деса, кўғирчоқ хон дарҳол сўзини маъқуллаши ва «Темур ҳам ясоққа етказилсин!» деган фармон чиқариши ҳеч гап эмас эди.

Лекин ўлимдан кўрқмайдиган, юзлаб хавф-хатарлардан омон чиққан алшлардай паҳлавон Темурбек белидаги қилич дастагига кўлини қўйиб, ҳар қандай тажовузга қақшатқич зарба беришга тайёр тулар эди. Унинг икки ёнида ҳимояда турган содиқ сафдошлари Амир Сайфиддин, Жоку Барлос, Довудбеклар ўз саркардаларини "Лой жанги"дан қандай чаптастлик билан олиб чиқиб кетган бўлсалар, Амир Ҳусайн даргоҳидан ҳам қилич чопиб, жанг қилиб қутқариб кетишлари мумкин эди. Юзма-юз олишувларда Амир Ҳусайн Темурбекка бас келолмаслигини яхши биларди ва ундан ҳайиқарди. Темурбекнинг оловдай ёнган кўзлари, шерникидай таҳдидли қиёфаси, адолатни ёқлаб айтган оташин сўзлари Амир Ҳусайнни сескантиради ва ён беришга мажбур қилади. Тарихий манбаларда қайд этилганидек, Темурбек Мавлонзодани дор тагидан қутқариб олишда катта жасорат кўрсатади.

Бу унинг эл-юрт орасидаги обрўсини янада оширади. Сарбадорларнинг бошқа вакиллари аёвсиз қатл этилгандан сўнг Амир Ҳусайн улкан кўшин ҳимоясида Самарқандга кириб боради. Кўғирчоқ хон номидан фармонлар чиқариб, аҳолига катта солиқлар солади. Ўзини подшоҳдай тутиб, сарбадорларга ён босган оилалардан «моли омон» деб аталадиган катта товон йиғдиради. Хоннинг ўтган йиллардаги фармони билан Самарқанд Темурбек тасарруфига берилган эди. Уша даврда Темурбек бу шаҳарга ўз дўсти Амир Сайфиддинни, поччаси Довудбекни ҳоким ва доруға қилиб тайинлаган эди. Кўғирчоқ хоннинг қариндоши, Тармаширинхоннинг қизи Ўрду Хотин Амир Ҳусайнга қайнона бўлар эди. Бу ҳол кўғирчоқ хон билан Ўрда Хотинга катта имтиёзлар берарди. Улар Ҳусайнбекка орқа қилиб, Темурбек ва унинг амирлари устидан шикоят хатлар уюштирадилар.

Ҳусайнбек эса Темурбекнинг Мавлонзодани қутқариб олгани туфайли эл-юрт орасида обрўси яна ошганига ҳасад қилади. Ҳусайнбекнинг ўзини кўпчилик одамлар золим ҳукмдор деб ёмон кўрарди. Буни хуфялар ахборотидан ҳам билиб турадиган Амир Ҳусайн аламини Темурбекнинг яхши кўрган амирларидан олади: кўғирчоқ хон номидан фармонлар чиқартириб, Амир Сайфиддин, Жоку Барлос, Элчи Баҳодир, Амир Давлатшоҳ кабиларга катта жарималар солади. Бу жарималар учун гуё хон ва Ўрду Хотин томонидан текшириб тасдиқланган шикоят хатлар асос қилиб кўрсатилади.

«Бу баҳодирлар, — деб ёзади Яздий, — "Лой жанги"да мол ва яроқларини олдуруб эдилар. Жаримани тўлашнинг уддасидан чиқа олмадилар, келиб ҳазрат соҳибқиронга арз қилдилар. Ҳазратнинг ҳиммати андоқ буюрдиким, алар учун неки нимаси бор турур, бергай. Ул жумладан, икки исиргаки Маҳди Улё (авлиё она) Ўлжай Турконники эрди, Ҳусайнбекка юборди. Ҳусайнбек аларни кўриб билдики, синглисиникидур. Аммо ҳирси андоқ бўлиб эрдиким, синглисининг ҳаққига (жабр қилиб) ани олди»¹.

Амир Ҳусайннинг нокас бир молпараст шахсга айлангани Темурбек никоҳидаги синглисига ёмон таъсир қилади. «Темур тузуклари»да бу ҳақда шундай дейилади: «Амир Ҳусайн мени маҳв этиш учун нафақат менга, балки менинг ҳарамимдаги ўз синглисига ҳам кўп озор берди»².

Ёш келинчалигида жуда соғлом ва ботир жувон бўлган Ўлжай Туркон Оға сўнги тўрт йил давомида беҳад кўп хавф-хатарларни бошдан кечиради. Темурбек ярадор бўлган Гармсирда унинг ёнида туриб, тезроқ соғайишига ёрдам беради. Ундан кейинги тўпалонларда катта қийинчиликларга дуч келиб, соғлиги хийла ёмонлашади. Бунинг устига акаси Ҳусайнбекнинг дилозорликлари ва Темурбекка қилган ёмонликлари қўшилиб, Ўлжай Туркон Оғанинг хасталигини оғирлаштиради. Темурбекнинг садоқатли умр йўлдоши бўлган бу жувон ёши ўттизга ҳам тўлмасдан 1366 йилнинг ёзида Самарқандда вафот этади. Темурбек суюкли ёш хотинининг ўлими туфайли қаттиқ мусибат чеккани ва кўз ёш тўкканини Яздий шундай ифодалайди: «ҳазрат соҳибқирон бағоят андуҳгун ва парিশон бўлди ва кўзлари дарё киби бўлиб гавҳар (яъни кўз ёш) соча бошлади»³.

Худди шу 1366 йилда Мўғулистондан Илёсхўжаҳоннинг вафот этганлиги ҳақида хабар келади. Ҳар йили баҳор пайтларида Турон ҳудудига бостириб келадиган ва талончилик урушларини бошлайдиган Жете кўшинлари 1366-68 йилларда ўз ички низолари билан андармон бўлиб, Турон томонларга келолмай қолади.

Бу кулай вазиятдан фойдаланган Амир Ҳусайн Туроннинг ягона ҳукмдорига айланиш учун Амир Темурга қарши хуружни кучайтиради. Ташқи кўринишда у ҳамон Темурбекка дўстона мактублар йўллайди. Шомий келтирган мактубларда Амир Ҳусайн Темурбекка мурожаат қилиб шундай дейди: «Шу вақтгача бир-биримиз билан иттифоқликда можароларни бартараф этдик, мамлакат ишлари тартиб ва интизомга тушди, бундан кейин ҳам ўртамизда соф ният, вафодорлик, ҳамжиҳатлик ва иттифоқлик бўлсин, дўстлигимиз асосига раҳна тушмасин»⁴.

Сўз бошқа, иш бошқалиги шу даражага етадики, мактубда айтилган гапларга мутлақо тескари тарзда Амир Ҳусайн Темурбекнинг Самарқандга ҳоким қилиб тайинлаган ҳиндука деган амирини Ўрду Хотин ёрдамида ўзига бўйсундириб олади. Шу тарзда пойтахт Самарқанд Темурбек тасарруфидан чиқиб, Ҳусайнбек, кўғирчоқ хон, Ўрду Хотин ва сотқин ҳиндукалар ихтиёрига ўтиб кетади.

Бу орада Муборакшоҳ ва Баён Сулдуз деган амирлар ҳам ўз навкарлари билан Темурбек ихтиёридан чиқиб, Ҳусайнбек кўшинларига бориб қўшилади. Бу ҳам етмагандай, Амир Мусо ва Боязид Жалоир деган амирлар Темурбекка куракда турмайдиган тухматларни қилиб, Амир Ҳусайнга шикоят мактуб юборадилар. Гуё Темурбек эл-юртни Амир Ҳусайнга қарши кўзғалонга даъват этган эмиш ва бу исёнга ўзи бошчилик қилишни зиммасига олиб имзо чекканмиш, ҳатто муҳрини босганмиш. Бу хат Ўрду Хотин билан «машварат қилиб битилган ёлғон» тухмат эканлиги, уни Ҳусайнбек ўзи Темурбекка қарши уюштирганлиги Яздий «Зафарнома»сида қайд этилади. Ҳусайнбек ушбу мактуб бўйича қаттиқ тафтиш ўтказишни кўғирчоқ хон билан қайнонаси Ўрду Хотинга топширади. Хон махсус одамларини юбориб, Темурбекни Қаршидан Самарқандга тафтиш учун чақириб олади. Темурбек Амир Мусо ва Боязид Жалоир ёзган мактубдаги гаплар тухмат эканини исбот этиш учун ўз имзосини

¹ Яздий. Зафарнома. 1997, 41-бет.

² «Темур тузуклари». 1991, 39-бет.

³ Яздий. Зафарнома. 1997, 43-бет.

⁴ Шомий. Зафарнома. 1996, 54-бет.

қоғозга битиб, муҳрини босиб кўрсатади. Бу имзо ва муҳр шикоят мактубда келтирилган муҳр ва имзо билан солиштирилганда, аввалги сохталик очилади.

Амир Темурнинг муҳрига «рости-расти», яъни «тўғри бўлсанг, нажот топасан» деган сўзлар битилган эди. Нариги икки тухмаккаш амирнинг шикоят хатига босилган муҳрда бу сўзлар йўқ эди. Шунга қарамай, Урду Хотин ва кўғирчоқ хон Темурбекни шикоятчи амирлар билан юзлаштириш баҳонасида тафтишни бир неча кунга чўзадилар.

Шу фурсатдан фойдаланган Амир Хусайннинг беш минг кишилик кўшини Қарши қалъасини ҳийла билан эгаллайди. Қалбаки муҳр босилган мактуб ёзиб, Темурбекка тухмат қилган Амир Мусо Хусайнбек томонидан қарши қалъасининг янги ҳокими ва беш минг кишилик кўшиннинг саркардаси этиб тайинланади.

Самарқанд ҳам, Қарши ҳам Хусайнбек ихтиёрига ўтиб кетгандан кейин Темурбек худди мўғул хони ҳукмронлик қилган даврдаги каби фақат Кеш ва Ғузор ҳокими даражасига тушиб қолади.

Шу тарзда Амир Хусайн халқ озодлик ҳаракатидан ва Темурбекнинг чингизийлар асоратига қарши олиб борган мардона курашидан гаразли мақсадларда усталик билан фойдаланиб, бутун Мовароуннаҳр подшоси даражасига кўтарилади.

Ташқи ёвдан ҳам ички ғаним хатарлироқ бўлишини Темурбек энди амалда кўрди. Амир Хусайн мўғул хонларининг шафқатсиз зулмини давом эттирди. Бегуноҳ одамларни дорга остирди, аҳолига турли-туман солиқлар ва жарималар солдирди. Курьонни кўлига олиб ичган қасамларини неча бор бузганлиги унинг диёнатсиз кофирваш одам эканлигини кўрсатди. Хусайнбекнинг суянган тоғи халқ эмас, яна ўша босқинчи чингизийлар хонадонидан чиққан кўғирчоқ хон ва Урду Хотин бўлиб қолди.

Темурбек ҳар қанча бағри кенг ва сабр-бардошли бўлса ҳам, энди золим Хусайнбекка қарши очиқчасига кураш бошламаса иложи йўқлигини сезади. Фақат бу ички кураш бўлганлиги учун бир халқ бир юртнинг фарзандлари иккига бўлиниб, бир-бирларининг қонини тўкишидан, ички кураш биродар-кушлик урушига айланиб кетишидан хавотирланади.

ҚАРШИ ҚАЛЪАСИДА ҲАЁТ-МАМОТ КУРАШИ

Милодий 1366 йилда Темурбек ўттиз яшар паҳлавон йигит эди. Айни кучга тўлган, кўп қалтис воқеаларни бошдан кечириб, ҳаётий тажрибаси қиёмига етган истейодли саркарда катта шижоат ва ақлу ирода талаб қиладиган хатарли бир ишнинг режасини тузади. У ўз кўшинлари орасидан жанг кўрган довиорақ ва эпчил баҳодирлардан 243 кишини танлаб олади-да, қарши қалъасини ичидан ва ташидан кўриқлаб ётган ўн икки минг кишилик ёв лашкарига кечаси тўсатдан ҳужум уюштиради.

Сон жиҳатидан эллик баробар кўп лашкарга қарши қоронғи тунда ҳаёт-мамот жангига отланиш четдан қараганда ўта қалтис бир таваккалчилик бўлиб кўриниши мумкин. Аммо Темурбек учун бу бир таваккалчилик эмас, балки барча имкониятлари олдиндан пухта ўрганилган, лойиҳаси заргарона аниқлик билан тайёрланган мардона ҳарбий тадбир эди. Қарши қалъасининг ҳокими Амир Мусо тўрт тарафга ўз айғоқчиларини юбориб, Темурбекнинг қаерда юрганига, қанча одами борлигига, нима қиляётганига кўз-қулоқ бўлиб турар эди. Чунки ҳозир Қарши қалъасига Темурбекдан бошқа ҳеч ким хавф сололмас эди. Амир Мусонинг хўжайини Хусайнбек ҳам «фақат Темурдан эҳтиёт бўл», деб унга қайта-қайта тайинлаган эди.

Буни яхши биладиган Темурбек, энг аввало, Амир Мусонинг хавотирини босадиган, уни хотиржам ва безарво қиладиган илк тадбирни амалга оширади. Бу тадбир ҳақида «Темур тузуклари»да шундай дейилади:

«Қарши қалъасидаги беқларнинг хотирини жам қилиш учун бу ердан кўчиб, Хуросон томонга қараб йўлга тушдим. Аму дарёсидан кечиб ўтганимда Хуросон томондан қаршига келаётган қарвонга дуч келдим. Қарвон бошчиси менга совғалар тақдим этди. Мен ундан Хуросон амирларининг ҳол-аҳволини

суриштирдим, Хуросон вилоятига кетаётганимни изҳор этиб, кетишларига руҳсат бердим.

Фақат қарвонга айғоқчи қўшиб юбордим ва у хабар келтиргунича дарё соҳилига жойлашиб, кутдим. Айғоқчи олиб келган хабарга қўра, қарвондагилар Амир Мусога шундай дейдилар: «Темурни Амударёнинг нариги ёқасида кўрдик, Хуросон тарафга кетаётган экан». Бу гап Амир Мусо ва Амир Хусайннинг лашкарига етгач, ҳаммаси хурсанд бўлиб ўйин-кулгу, айшу ишратга берилдилар»¹.

Бу парчада «айғоқчи» деб аталган одам бугунги тилда «хуфья» ёки «разведкачи» деб айтилади. Темурбек ёв томонидан олинадиган аниқ ахборотга қанчалик катта аҳамият бергани бу ерда жуда аниқ кўзга ташланади. У режалаштирган ҳалтис тадбир таваккалчилик эмас, аниқ маълумотлар ва имкониятларни ҳисобга олиб тузилган ва ҳар томонлама пухта ўйлаб амалга оширилган ҳарбий кашфиёт эканини воқеаларнинг кейинги ривожиди ҳам кўрамыз.

Қарши қалъасини Темурбек ўзи қурдиргани учун унинг қаерида нима борлигини яхши биларди. У аскарлари орасидан жанг кўрган баҳодир йигитларни танлаб олгач, Амударёдан уларни олиб ўтади, қаршига етмасдан Ширкент² деган жойда тўхтади ва бир кеча-кундуз атрофни кузатиб, хужумга тайёргарлик кўради. Бу тайёргарликнинг бир қисми — йўғон арқонларни бир-бирига боғлаб, балаңд қалъа деворига чиқадиган қўлаки нарвонлар яшашдан иборат эди. Бу нарвоннинг зиналари ҳам пишиқ арқондан қилинади. Улар ёғоч нарвонларга нисбатан енгил. Уларни қалъа деворидаги кунгира-шинакларга отиб илингириш осон. Улар ёғоч нарвонга ўхшаб кўпол эмас ва тақ-туқ овоз чиқармайди. Уйланган тадбир амалга ошиши учун бу ҳаммаси жуда муҳим эди.

Темурбек шу қадар эҳтиёткорлик ва аниқ ҳисоб-китоб билан амалга оширмакчи бўлган ҳарбий тадбирда ўз одамларини қутилмаган хавф-хатарлардан асраб-авайлашга жуда катта эътибор беради. Бунинг аниқ далили ва исботларини яна «Темур тузуқлари»да учратамыз:

«Қарши қалъасидан бир фарсанг (тахминан 6 чақирим) масофага келиб тушдим... Шу пайт Амир Жоку тизза уриб, «Бир гуруҳ баҳодирлар орқада қолдилар, улар келгунча тўхтаб туриш зарур», деб ўтинди. Шунда хотирамга бир фикр келди. Баҳодирларим етиб келгунча қалъани ўзим кўздан кечирмакчи бўлдим. Қирқ киши ҳамроҳлигида қарши қалъаси томон йўл олдим. Қалъа қораси кўринган жойда баҳодирларимни тўхтатиб қўйдим ва уйимизда тугилиб ўсган Мубашшир билан Абдулла исмли йигитларни бирга олиб, ўзим кетдим. Сув билан тўлдирилган ҳандақ бўйига етдим, қарасам, ҳандақ сув билан лиммо-лим экан. Теварак-атрофга назар солиб, ҳандақ тепасидан қалъага сув олиб борадиган тарновга кўзим тушди. Отимни Мубашширга қолдириб, ўша тарнов орқали сув кечиб, ҳандақ устидан ўтдим ва қалъа деворига яқинлашдим. Дарвоза олдига бориб, эшик қоқдим. Дарвозабонлар ухлаётган экан, ичкаридан садо чиқмади. Қалъа деворини кўздан кечириб, нарвон қўйиб, арқон зиналар билан чиқса бўладиган жойни топдим. Сўнг орқага қайтдим ва отланиб баҳодирларим олдига бордим»³.

Темурбек қай даражада довурак ва мард йигит бўлганлиги мана шу лавҳада бўртиб кўринади. Унинг мардлиги — бутун масъулиятни ўзига олиб, барча хавф-хатарга аввало ўзи юзма-юз бўлганида кўзга ташланади. Агар қўрғон дарвозахонаси ичида кўриқчилар уйғоқ бўлганда Темурбек эшик тақиллатган захоти ёпирилиб чиқишлари ва уни тутиб олишлари ёки ўқ ёғдириб тирик қўймасликлари мумкин эди. Дарвоза қаршисидаги сув тўлдирилган чоҳдан ўтиб қутулиб кетишнинг эса имкони йўқ эди. Темурбек шуни била туриб дарвозани тақиллатиб кўради. Ички бир овоз унга «ҳеч ким йўқ, кўрқма!» дегандай далда беради. Чиндан ҳам қалъа ичидагилар кайфи сафодан кейин қаттиқ уйқуга кетган бўладилар. Дарвозагача бориб, вазиятни шахсан ўзи аниқлаган Темурбек энди қатъият билан қалъага хужум уюштиради. 200 йигит

¹ «Темур тузуқлари». 2005, 41-бет.

² Ш и р к е н т — ҳозирги Бешкент тумани ҳудудидаги катта қишлоқ.

³ «Темур тузуқлари». 2005. 42-бет.

Темурбек синаб кўрган тарнов орқали сув тўлдирилган ҳандақдан ўтади ва қалъа девори бўйлаб секин илгари юради.

Саркарда белгилаб қўйган жойда арқондан тўқилган нарвонларнинг учини юқорига отиб, қалъа кунгираларига илинтирадилар.

Эр йигитлардан қирқ киши ана шу нарвонлар билан қалъа девори устига чиқадилар. Бу ишлар ҳаммаси овоз чиқармасдан ими-жимиди қилинади. Қалъа девори устидан юриб бориб, Темурбек тақиллатиб кўрган Ғузор дарвозахонасига юқоридан тушадилар.

Дарвозахонада ухлаб ётган кўриқчилар энди уйғониб кетади ва шовқин кўтариб, қурол ишлатмоқчи бўлади. Шунда Темурбекнинг қирқ йигити уларни уриб йиқитиб, қўл-оёқларини боғлайдилар.

Темурбек қолган 160 йигити билан дарвоза ташқарисиди унинг очилишини кутиб туради. Дарвозага отнинг калласидай кулф осилган бўлади. Калит топилмайди. Йигитлар кулфни болта билан уриб синдириб туширадилар. Дарвоза орқасига тош ва кесакларни уйиб, очилмайдиган қилиб қўйган эканлар. Энди бир эмас, икки-уч болта билан дарвозани бузиб, қулатиб йўл очадилар. Дарвоза ташқарисиди чоҳдан ўтиладиган кўприк бор экан. Арқон билан кўтариб қўйилган кўприкни чоҳ устига туширадилар. Шундан сўнг Темурбек бошлиқ барча баҳодирлар кўприкдан ва қулатилган дарвозадан ўтиб қалъага кирадилар. Темурбек беш-ўн жойда ўтқир овозли бурғи ва карнай чалдиради. Қалъада маст уйқуда ётган Амир Мусо ва минглаб навкарлар чўчиб уйғонадилар. Улар Темурбекнинг момоқалдиروقдай гулдуреган овозини эшитадилар. Темурбек катта кўшин билан келганини айтиб, беҳуда қон тўқилмаслиги учун қаршилик кўрсатмасдан таслим бўлишни талаб қилади. Қалъадагиларни ваҳима босади. Уларнинг назариди Темурбек осмондан тушгандай туюлади. Қоронғуда ўзларининг кўрқиб қочаётган одамлари ҳам Темурбекнинг қувиб келаётган баҳодирларидек кўринади.

Қалъа бошлиғи Амир Мусо Самарқанд ва Бухоро томонга қараган дарвозалар ланг очик турганини, ваҳимага тушган навкарлар ўша дарвозалардан қочиб чиқиб кетаётганини кўради. Уларни қамчи ҳам, қилич ҳам орқага қайтара олмайди. Шундан кейин Амир Мусонинг ўзи ҳам уйиди қолган ҳомиладор хотини Орзу Маликни ва 14 яшар ўсмир ўғли Муҳаммадни ҳимоясиз қолдириб, қалъанинг Самарқанд дарвозасидан чиқиб қочади. Қалъада саросима бўлиб, қайси дарвозадан қочиб кутулишни билмай изғиб юрган ёв навкарлари кўп эди.

Овози баланд жарчилар уларга Темурбек номидан мурожаат қилиб, таслим бўлганларнинг жони омон қолишини маълум қилади: «Биз бир эл, бир юрт одамларимиз, ораларингда Амир Хусайннинг ёлғон ваъдаларига ишониб алданган навкарлар кўп, бир вақтлар Темурбек хизматида бўлганлар ўз хатоларига чин дилдан иқрор бўлиб тавба қилсалар, улар адолат учун курашаётганлар сафига яна қабул қилингайлар!» Темурбекнинг ўзи ҳам от устиди туриб, қалъа ичиди саросима бўлиб қочаётганларни таслим бўлишга ва адолат йўлига қайтишга даъват этади.

Темурбекнинг сўзи билан иши бир эканини, унинг мардлиғи ва тантилигини амалда кўп марта кўрган юзлаб йигитлар қуролларини ташлаб таслим бўладилар ва Темурбек қаршисиди тиз чўкиб, агар тирик қолсалар умрбод унга содиқ қолишларини айтадилар. Шу тарзда Темурбекнинг баҳодир йигитлари сафига яна юзлаб янги навкарлар қўшилади. Тонг отиб кун ёришгандан кейин Амир Мусонинг қалъадан қочиб чиққан минглаб навкарлари юзбоши ва мингбоши амйрлар тазйиқи остида бир жойга тўпланадилар. Улар ақл-хушларини сал йиғиб олганларидан кейин тунда қалъага бостириб кирган Темурбек аскарлари сон жиҳатидан унча кўп эмаслигини фаҳмлайдилар. Ҳолбуки, қалъа ташқарисиди турган етти минг аскар ҳали жангга кирган эмас эди. Фақат Дуррака Баҳодир деган амир ўзининг юздан ортиқ навкарлари билан ғузор дарвозасидан оқ байроқ билан келиб, Темурбек томонга ихтиёрий равишда ўтиб кетган эди.

Бундай ҳодисалар такрорланишидан кўрққан Амир Мусо Малик Баҳодир деган энг яқин амири билан бор қўшинини тўплаб, қалъа атрофини ўраб олди. Улар сув тўлдирилган чоҳдан ўтишининг иложини тополмай, анча наридан ўқ отиб кўрдилар. Аммо ўқлари қалъада ҳимояда турганларга етиб келмас эди.

Амир Мусонинг Тезакчи Баҳодир номли мингбошиси бир неча юз навқари билан Ғузур дарвозасига яқинлашиб келади. Девор тепасидан Темурбек навқарлари отаётган ёй ўқларидан ҳимояланиб, қалқонларини бошларига қўйган ҳолда чоҳдан ўтолмай уймалашиб турган пайтда ичкаридан Темурбекнинг буйруғи билан Оқ Буға Баҳодир бошлиқ юз чавандоз йигит қилич яланғочлаб чиқади. Улар учун чоҳ кўприги тўсатдан туширилади.

Чоҳдан нарида тўпланиб турган Тезакчининг навқарлари эс-ҳушларини йигиб жангга киришга улгурмасдан Темурбекнинг баҳодирлари уларга ёйдан ўқ отиб, яқин борганида қилич чопиб, ҳаммасини тўзғитиб, даф қиладилар.

Амир Мусонинг лашкари кўп бўлгани учун қалъага икки кун давомида қайта-қайта ҳужум қилиб кўради. Бу ҳужумларни қайтаришда Темурбек шахсан ўзи ҳам кўлда қилич билан жанг қилади. Шунга оид бир лавҳани Яздий «Зафарномаси»дан келтириш мумкин:

«Душман томони юз кишиким черик орқасида черик сақлагани туриб эрдилар, икки кўшин бўлиб, бири ўзини Элчи Буғо Баҳодирга урди ва бири ҳазрат Соҳибқирон сари чоптилар. Ҳазрат Соҳибқирон қилич тортиб, алар сари чопиб, ел кибиким, хашакни сургай, уларни ушандоқ суриб, бир-бир мағдуб этди. Ўзгаларким, ул ҳамлани кўрдилар, алар дағи турмай қочдилар»¹.

Ўрни келганда шунга айтиш ўринлики, дунё мафқасида шўҳрат қозонган улғу саркардалардан фақат Александр Македонский Темурбек каби 30 ёшларида ўз кўшинининг олдинги сафида душманлари билан бевосита қилич чопиб жанг қилган экан. Унинг ўз жангчиларига кўрсатган шу қаҳрамонона ибрати ва бошқа фазилатлари учун ҳамсанавислар уни кўп улуғлаганлар. Хусусан, ҳазрат Алишер Навоий ўзининг «Садди Искандарий» достонида Искандарни подшо ва саркардаларнинг энг ботири деб эъзозлаганлар.

Темурбек жангга кирганда унинг овозини, ҳатто номини эшитган душманларини ваҳима босади. Чунки ундаги афсонавий шижоат ва ғолибликнинг асл манбаи илоҳий қудратдан деб ишонадиганлар кўп эди. Яздий ҳам бу ҳақда ишонч билан ёзади:

«Инояти илоҳийни кўринки, бир кишигаким, ани иноятидин хосе қилса, анга андоқ журъат берурким, икки юз қирқ уч киши билан ўн икки минг кишини урушиб босқай (енгай) ва икки кунда аларнинг шаҳар ва қалъасини олғай... Ва бу сўз ялғон эрмас, анинг учунким, ул маърақада бўлгон кишилардин эшитиб ва кўрганлардин таҳқиқ қилиб битдук. Душманларнинг азимат ва шавкатлари баргараф бўлиб, ҳар бири бир сори қочдилар... Ҳазрат соҳибқирон ул қиш саодат ва иқбол билан Қаршида турди ва лутфу эҳсон била андаги улғу, кичик, факдо, мискин раиятларга шафқат кўзи билан боқиб, зироатқа ва иморатқа сарғий қилди».

Чиндан ҳам Темурбекнинг Қаршини золим Хусайнбек асоратидан озод қилишдаги тенгсиз жасорати ва пухта ўйлаб амалга оширган тадбири бу қадар муваффақиятли чиққани илоҳий бир иноятдек туюлади. Қарши қалъасида қўлга тушган асирлар орасида Амир Мусонинг Муҳаммад исми ўсмир ўғли ҳам бўлади.

Баъзи амирлар уни банди қилиб гаровда сақлашни маслаҳат берадилар. Аммо Темурбек бундай ишни ўзига муносиб кўрмайди. Ўсмир Муҳаммадни қочириб юборишни буюради. «Токи у отасига барча кўрганларини айтиб берсин, Амир Мусо Темурбекка бас келолмаслигини шундан ҳам сезсин». Бу тадбир ҳам, албатта, ўз натижасини беради. Амир Мусо Темурбекдан енгилиб, ҳомийси Амир Хусайн ҳузурига қочиб кетади.

Яздий гувоҳлик берганидек, Темурбек Қарши шаҳрида қишлаган ойларида мискин ва фақирларга эҳсонлар қилади, вайрон бўлган иморатларни қайта тиклатади, баҳор яқинлашганда экин экиш учун уруғлиги бўлмаган деҳқонларга уруғлик улашади. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да шундай дейилади: «Менинг даргоҳимга илтижо қилиб, паноҳ истаб келган турку тожик, арабу аҷам тоифаларидан бўлган... деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса буюрдимким, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан кимнинг уй иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли усқуналар билан ёрдам кўрсатилсин»².

¹ Яздий. «Зафарнома», 1997, 48-бет.

² «Темур тузуклари». 2005, 79-80-бетлар.

Бу ҳаммаси Темурбекнинг чинакам халқпарвар йўлбошчи бўлганини кўрсатади ва эл-юрт орасида унинг тарафдорлари сонини кўпайтиради. Қаршидан кейин Бухоро Темурбек ихтиёрига ўтади. У ерга Темурбек ўзининг ишонган амирларидан Маҳмудшоҳ ва Али Ясаурийни ҳоким ва қалъа беги қилиб тайинлайди.

Бу орада Амир Мусо ўз ҳомийси Ҳусайнбекдан катта кўмак олиб, ўн минг кишилик қўшин билан Бойсундан беригаги Жигдалик ва Оққийё деган жойда Темурбек қўшинига рўпара келади. Аммо Қаршида тор-мор бўлган Амир Мусо қўшини Темурбек билан жанг қилишга журъат этмайди. Темурбек ҳам бир эл-бир юртнинг одамлари орасида беҳудага қон тўкилишини истамайди ва Амир Мусо қўшинини таъқиб этишни лозим топмайди. Улар жангсиз ажрашиб кетадилар.

Шундан кейин Амир Ҳусайн Темурбекни макру ҳийла билан қўлга туширишга ҳаракат қилади. Ўзининг мулозимларидан Ҳизр Ҳазиначи деганни Курьони Карим билан Темурбек ҳузурига юборади.

«Мен шу Курьонни олиб қасам ичдимки, — деб хат ёзади, — минбаъд дўстликка хилоф иш тутсам ва ўртадаги аҳдногани бузиб сенга ёмонлик қилсам, шу Курьон — Оллоҳнинг каломи мени урсин!» Темурбек уни мусулмон деб билгани учун сўзларига эътибор билан қарайди. «Бир-биримиз билан муҳолифат қилсак вилоят бузулур ва райят хароб бўлур, — дейди Амир Ҳусайн. — Яқин билурменки, сен мусулмонларнинг некхоҳи сен (яхшилик истовчисан), лутф ва марҳамат сенинг ишинг турур, шунинг учун аввалги иттифоқдошлик ва аҳду паймонни янгиласак», деб таклиф қилади.

Аҳду паймонни янгилаш учун Амир Ҳусайн Темурбекни Чакчар тизма тоғларининг энг хатарли ва ёпиқ дараларидан бири бўлган Чакчак дарада учрашишга таклиф этади.

Келишувга биноан Амир Темур асосий қўшинини Ғузорда қолдириши ва юз йигити билан Чакчак дарага бориши керак эди. Амир Ҳусайн асосий қўшинларини Чағонийёнда қолдириб, у ҳам юз йигит билан учрашувга келишга ваъда берган эди.

Лекин Амир Ҳусайн хизматида бўлган, аммо дилида Темурбекка садоқат сақлаб юрган Шербаҳром Ҳусайнбекнинг уч минг қўшин билан бормоқчи эканини ва макру ҳийла ишлатмоқчи бўлаётганини ишончли бир навқари орқали Темурбекка маълум қилади. Шундан кейин Темурбек эҳтиёт чораларини кўриб, қўшинлари орасидан уч юз нафар энг садоқатли ва тажрибали баҳодирларни танлаб олади. Улардан икки юзини Чакчак даранинг нариги томонидаги пана жойларга пистирма қилиб қўяди. Ўзи эса юз баҳодир йигити билан ваҳимали Чакчак даранинг Амир Ҳусайн келиши керак бўлган томонини эгаллайди. Найрангбоз Амир Ҳусайн Темурбек билан юзма-юз олишишдан яна қўрқади. Сара навқарларидан минг йигитни Темурбекка қарши юборди-ю, ўзи келмайди. Ёв навқарлари тор дара ичига кириб боргунича Темурбек ўзини кўрсатмай туради. Икки томон баланд тош жар, ундан юқорига чиқиб кетиб бўлмайди. Пасда катта сой тош ўнгури тубида ваҳимали гувиллаб оқиб ётади. Ўнгури четлари тор, уч-тўрт от зўрға сигади. Бунинг ҳаммасини яхши биладиган Темурбек заҳирада турган икки юз йигитига даранинг нариги томонини бекитиб ҳужум бошлашни буюради. Ўзи юз йигити билан даранинг иккинчи томонини бекитади.

Амир Ҳусайн Темурбекка қўйган «қопқон»га энди ўзининг навқарлари тушиб қолади. Темурбекнинг баҳодирлари қилич яланғочлаган душманларни ёй ўқи билан уриб йиқитадилар. Ур-сур тиқилинчда ёвнинг ўнлаб навқарлари тош ўнгирдан пастга қулаб ҳалок бўладилар. Қолганларига Темурбек ўзининг қудратли гулдурак овози билан қуролни ташлаб таслим бўлишни буюради. Тирик қолишни истаган ёв аскарлари ноилоҳ қолиб бу буйруққа бўйсундилар.

«Хуллас, — дейилади «Темур тузуклари»да, — дарада икки ёқдан қамалиб қолган ғаним лашқарининг кўп қисмини қўлга туширдим... Амир Ҳусайнга эса ушбу мазмунда туркий байт ёзиб юбордим:

Ёрга еткур сабо, ким макр қилмишдир манга
Қилди эрса кимга макр қайтадур бир кун анга»¹.

Ўрни келганда шуни айтиш жоизки, Шомий «Зафарномаси»да ҳам, Яздий асарида ҳам бу ёрқин лавҳа анча ноаниқ баён этилган. Шомийда Чакчак дара воқеаси Қарши қалъасининг эгалланишидан олдин содир бўлган деб ёзилади. Яздий кўп ҳолларда Шомий асарига суянади. Чунки Шомий «Зафарномаси» 1404 йилда ҳали Амир Темур ҳаётлигида ёзиб тугатилган эди. Амир Темур Шомий «Зафарномаси»ни ўқиганда унинг айрим ноаниқ жойларини сезганлиги тарихий манбаларда қайд этилган. Шомий ҳам, Яздий ҳам Амир Темур туғилиб ўсган Турон ва Туркистонда бўлган эмаслар. Шунинг учун Соҳибқироннинг мустақил давлат тузиш учун йигитлик даврида кураш олиб борган жойларини аниқ тасаввур этолмаганлар.

Биз «Темур тузуқлари»да айрим воқеаларнинг тартиби ва бир-бирига манتيқан боғланиши «Зафарнома»лардагидан кўра мукамалроқ ва аниқроқ эканини куйидаги мисолда кўришимиз мумкин.

Ўтган бобда ёзганимиздек, Амир Ҳусайн "Лой жанги"дан кейин маълум устунликка эришиб, ўзини Темурбекка нисбатан подшолардек баланд тута бошлайди, ҳатто адолатсиз жарималар солиб, Ўлжай Туркон Оғанинг тақинчоқларигача шилиб олади.

Бироқ Темурбек тенгсиз бир жасорат билан Қарши қалъасида Амир Ҳусайннинг ўн икки минг кишилик лашкарини мағлуб этгандан сўнг вазият ўзгаради. Амир Ҳусайн Темурбекдан кўрқиб қолади.

Энди у «Дўст-ошна либосини кийиб мени ром этмоқчи бўлди», дейди Темурбек ўз «Тузуқлари»да. Ҳусайнбек тилёғламалик қилиб: «Менинг дўстлик ва қариндошликка риоя қилишдан бошқа ниятим йўқ» деб, Куръонни қўлга олиб қасам ичади. Бу ҳаммаси унинг Қарши қалъаси Темурбек қўлига ўтгандан кейин ваҳимага тушганидан, энди дўстлик ниқобини кийиб, Чакчак дарада макру ҳийла ишлатмоқчи бўлганидан далолат беради.

Шунинг учун «Темур тузуқлари»да аввал Қарши қалъасининг озод этилиши кўрсатилади, шундан кейин ваҳимага тушган Амир Ҳусайннинг тилёғламалик қилиб, Темурбекни Чакчак дарага таклиф этгани ёзилади.

Шу тарзда бу икки тарихий воқеа мантиқан бир-бирига узвий боғланади. Аммо ҳар икки «Зафарнома»да Қарши қалъасининг олиниши Чакчак дара воқеасидан кейин баён қилинади. Натижада уларнинг орасидаги узвийлик ва мантиқий боғланиш йўқолиб қолади. Шунинг учун биз бу ерда мазкур тарихий воқеаларнинг юз бериш тартиби ва мантиқий боғлиқлигини «Темур тузуқлари»га асосланиб акс эттирдик.

Қарши ва Чакчак дарада шарманда бўлган Амир Ҳусайн ҳар қанча дарғазаб ва аламзада бўлса ҳам, Темурбек билан юзма-юз олишишга журъат этолмас эди. У милодий 1367-68 йиллар давомида яна ўша Амир Мусо, Малик Баҳодир, Шайх Муҳаммад, Уч қаро Баҳодир деган амирларини йигирма минг кишилик лашкарини Темурбекка қарши қайта-қайта жангга солади. Гоҳ Самарқанднинг Оби Раҳмат ариғи бўйида, гоҳ Булунғур атрофларида, гоҳ Работи Малик деган жойларда Амир Ҳусайн юборган қўшинлар Темурбекдан енгилиб, тум-тарақай бўлиб қочадилар.

Бу ички урушлардан безор бўлган эл-юрт оқсоқоллари ва уламою фозил кишилар Амир Ҳусайнни мурасага чақирадилар. Ички парокандаликдан фойдаланган Жете қўшинлари Тошкент, Сайрам, Хўжанд каби шаҳарларни яна эгаллаб оладилар. Илёсхўжа ўлгандан кейин Дуглат амирларидан Қамариддин дегани хонлик тахти учун курашда голиб чиқади.

Энди янги хон ҳам Туронни қайтадан босиб олмоқчи бўлиб қўшин тўплаётгани ҳақида нохуш хабарлар келади.

Юрт уламолари ва оқсоқоллари орага тушгандан кейин 1368 йилнинг бошларида Темурбек Амир Ҳусайн билан ярашишга ва Қамариддин ҳужумига қарши биргаликда курашишга рози бўлади. Аммо Мўғулистонда Қамариддинга қарши кўзғолон кўтарилиб, ички урушлар авжига чиқади. Бунинг натижасида Жете қўшинларининг Туронга қайтадан бостириб келиш хавфи бартараф бўлади.

¹ «Темур тузуқлари». 2005, 44-бет.

Шундан кейин кўп ўтмай Амир Ҳусайн Темурбекка қарши яна душманлик йўлига ўтади.

Бу душманликнинг асосий сабаби — эл-юртни бошқаришда Амир Ҳусайн билан Темурбек бир-бирларига қарама-қарши сиёсат юргизганликларида эди.

Амир Ҳусайн ва унинг вазиру амирлари худди мўғул истилочилари каби халқни талаб бойлик орттирар эдилар. Амир Ҳусайн Чингизхон жорий этган шафқатсиз ёсоқ қонунларига асосланиб, арзимаган гуноҳлар учун ҳам одамларни қатл эттирар эди. Солиқлар орасида божу хирождан ташқари амалдорларга алоҳида тўланадиган «шилон», «қўналға», «саворий», «моли жиҳот» каби шариатда йўқ, фақат чингизийлар жорий этган оғир солиқлар ҳам Ҳусайнбек амалдорлари томонидан шафқатсизлик билан ундирилди.

Лекин Темурбек ўз қўл остидаги Кеш, Қарши, Ғузор, Бухоро ва бошқа жойларда бундай оғир солиқларни бутунлай бекор қилган эди. Аҳолидан фақат шариат буюрган закот, ушр, хирож каби нисбатан енгил солиқлар олинарди. Жанжалли масалаларни ажрим қилиш борасида Темурбек лашқар учун махсус қози, райят учун алоҳида қози тайинлагани «Темур тузуклари»да ёзилган, «Инсоф ва адолат билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози этдим, золимга қарши мазлум додига етдим» дейилади ушбу ўлмас асарда.

Амир Ҳусайн эса суд ҳокимиятини тан олмайди, қозининг ишини ҳам ўзи ва амалдорлари бажаради, ҳарбий трибунал ҳукмларига ўхшаган шафқатсиз буйруқлар билан ўзига ёқмаган беғуноҳ одамларни қатл эттираверади. Бунинг бир мисолини биз ўтган бобларда Ҳусайнбек сарбалдорларни дорга остирган лавҳада келтирган эдик.

Амир Ҳусайн худди мўғул хонларига ўхшаб фақат ҳарбий кучга таяниб, зўравонлик ва талончилик сиёсатини олиб борган сари аҳоли орасида унга қарши норозилик кучайиб борар эди.

Бутун халқ золим чингизийлар истилосидан қандай қутилган бўлса, золимликда улардан қолишмаётган Амир Ҳусайн одамларидан ҳам шундай халос бўлишни истарди. Темурбек халқ орасида адолатли раҳбар бўлиб танилгани сари Амир Ҳусайндан ихлоси қайтган ва Темурбек байроғи остига йиғилиб келаётган кучлар тобора кўпайиб бормоқда эди.

Айниқса, икки дарё оралиғи бўлмиш Мовароуннаҳрда кўпчилик аҳоли Темурбекни ўз халоскори деб биларди, чингизийлар истилосига қарши курашда ва шариат қонунларига биноан иш юритишда уни доим қўллаб-қувватлар эди.

Амир Ҳусайн эса халқ-озодлик ҳаракатига тўғаноқ бўлган, уни ўз ғаразли мақсадлари йўлида заифлаштирган маккор кимса сифатида кўпчиликнинг нафратига учрамоқда эди.

Турон халқи орасида ўзига қарши норозилик кучайиб бораётганини Амир Ҳусайн ҳам сезган бўлса керак. Унга икки дарё оралиғидан кўра Амударёнинг нариги томонидаги ерлар бехатарроқ туюлгани сабабли, Балх атрофларида 1368 йилда мустақкам қалъа қурдиради. У жабр-зулм билан йиққан бойликларини тошдан жимжимадор қилиб ҳинд услубида бунёд этилган шу қалъага сарфлайди ва унга «Ҳиндувон» деб ном беради.

Лекин шунча кўп одамларга жабр-зулм ўтказган Амир Ҳусайн бу қалъа ичида қайтар дунёнинг қасосларидан кутулиб қола олармикин?

Бир эмас уч марта Қуръони Каримни қўлига олиб, Темурбекка ёмонлик қилмаслик ҳақида қасам ичган ва уч марта ҳам қасамини бузиб, ўзининг мард ва ботир куёвига энг ёвуз хиёнатлар қилган Амир Ҳусайнни вақти келиб қасам урмасмикин?

МИСЛСИЗ ЎЗШАРИШЛАР

Умрнинг тез ўтаётганини Темурбек ўғиллари улғайиб йигит бўлиб бораётганига қараб сезади.

Катта ўғли Жаҳонгир ўн тўрт ёшида бўйи отасининг бўйига тенглашадиган баҳодир йигитга айланди. Отаси уни ўзига тенг-тўш бўлган қирқ йигитга

сардор қилиб қўйди. Ёши Жаҳонгирдан бир неча ой кичик бўлган, фақат Тўлун Оға деган бошқа марҳума онадан туғилган Умаршайх Мирзо гавдаси кичикроқ бўлса ҳам ғайрат-шижоати акасиникидан қолишмасди. Темурбек уни ҳам ўзига тенгдош бўлган қирқ йигитга сардор қилиб тайинлади.

Ўзи давлат ишлари билан банд бўлган Темурбек ўғилларига эртаю кеч тарбия бериб, ғамхўрлик қилиб турадиган бек атқалар тайинлади. Ҳарбий юришларда Амир Сайфиддин ва Жоку Барлос қаби баҳодирлар бири Жаҳонгирга, иккинчиси Умаршайхга ҳарб ишидан сабоқ беришар, айна вақтда уларни хавф-хатарлардан асраб-авайлашарди. Темурбекнинг суюкли умр йўлдоши Улжай Туркон Оғадан ёдгор бўлиб қолган қизалоғи Султонбахт ўн ёшга тўлиб, йил сайин чирой очиб борарди. Отаси уни суюкли эгачиси Улуғ Туркон Оғанинг тарбиясига берган эди.

Бундан беш йил бурун Темурбек Марв томонларда юрганда Муборакшоҳ Санжарий бошлиқ бўлган оила билан қон-қариндош бўлиб, унинг қизи Менглибек оқога уйланган эди. Бу оила машҳур Султон Санжар авлодларига яқин турар ва Марв атрофларида, Мурғоб дарёсидан сув ичадиган Моҳон вилоятида ҳукмронлик қилар эди.

Амир Ҳусайн Темурбек билан ёвлашган йилларда унинг Самарқанддаги поччаси Довудбек ва Кундуздаги куёви Муайяд арлотларнинг оилалари ҳам хавф остида қолди. Ўша кезларда Темурбекнинг эгачи ва сингиллари учун ҳам Моҳон бехатар жой бўлиб қолган эди. Шунинг учун улар ҳаммаси янги келинлари Менглибек оқонинг кенг-мўл ҳовли-жойларига кўчиб бориб яшаган эдилар.

1366 йилда Темурбек Менглибек оқодан бир ўғил кўрди ва отини Мироншоҳ қўйди. Темурбекка худо берган фарзандларнинг пойқадамлари яхши келди.

Амир Ҳусайннинг макру ҳйллалар асосида иш олиб бориши, Куръони Каримни қўлига олиб ичган қасамларидан қайтиши, чингизийлар қаби шафқатсиз сиёсат юргизиши вақт ўтган сари унга қарши турган кучларни кўпайтирди. 1369-70 йилларда Амир Ҳусайндан бутун-бутун вилоятлар юз ўгириб, Темурбек томонига ўта бошлади. Аввало, Хутталон (ҳозирги Кўлоб) халқи Амир Ҳусайн томонидан ноҳақ ўлдирилган собиқ хутталон ҳокими Шер Баҳромнинг хотирасини эъзозлаб, унинг ўғли Муҳаммад Мирак бошчилигида Амир Ҳусайнга қарши исён кўтарди ва Темурбек томонга ўтди. Шундан сўнг Амир Ҳусайн Кундузга ҳоким қилиб жўнатган Улжайтубек ҳам Ҳусайнбекдан юз ўгириб, Амир Темурни бош ҳукмрон деб тан олди. Темурбек Бадахшон ҳокими Шоҳ Муҳаммадга элчилар юбориб, сўнгги янгиликларни маълум қилди ва Амир Ҳусайнга қарши иттифоқ тузишни таклиф этди. Бадахшон шоҳлари Амир Ҳусайнни ўзларининг хундор душманлари деб билар эдилар. Шунинг учун Бадахшон ҳокими Шоҳ Муҳаммад Темурбекнинг таклифини қабул қилди ва кўшин йиғиб, унга ёрдамга келди.

Бу орада Темурбек Кеш томондан Термизга қараб қўшин тортиб келмоқда эди. У Термизга етиб боришига йигирма чақиримча масофа қолганда хушҳаво бир жойни танлаб дам олишга тўхтади. Шунда унинг ҳузурига ниҳоятда нуроний бир мўйсафидни бошлаб келдилар.

Ҳизрни эслатадиган бу мўйсафид ўзининг Маккаю Мадинадан келаётганини айтди ва муқаддас даргоҳлардан Темурбекка атаб олиб келган байроқ билан нақорани унга мустақил давлат рамзи сифатида тақдим этди. Бу ҳодиса Темурбекни ҳам, унинг беку навкарларини ҳам руҳлантириб юборди. Улар Сайид Баракани улуғ пир сифатида тан олиб, унга муҳташам чодир ўрнатиб бердилар ва нимаики зарурати бўлса муҳайё қилдилар. Шу кундан эътиборан Сайид Барақа Амир Темурнинг энг доно маслаҳатчисига айланди. Ҳарбий юришларда доим бирга бўлди. Сайид Бараканинг Темурбек ҳузурига келиши ва унинг доимий пирига айланиши тақдирнинг ажойиб бир инъоми эди. Биз бунинг жуда кўп далилларини кейинги воқеаларда кўраимиз.

Амир Темур кўшини Термиз яқинида Амударёдан ўтиб Балхга яқинлашган сари унга янги-янги кучлар келиб қўшилаверди. Кўпдан бери Амир Ҳусайн билан ёвланиб юрган Амир Кайхусрав сўнгги воқеаларни Олой тоғларида туриб эшитган экан. Дарҳол кўшин йиғиб, Темурбек томонга йўл олди ва Балх яқинида унинг лашқари сафига қўшилди. Афғон ҳазоралари ҳам Амир

Ҳусайндан қутулиш йўлини излаб юрган эканлар. Энди Темурбек Амир Ҳусайнга қарши қўшин тортиб келаётганидан хабар топган ҳазоралар бор аскарларини йигиб, Темурбекка ёрдам бергани келдилар. Шу тарзда тўрт тарафдан йигилиб келган қўшин Амир Ҳусайннинг Балхдаги қароргоҳига бостириб борди. Амир Ҳусайн ўзи қалъа ичида ўтириб, беш минг беку навкарини қалъа ташқарисига Темурбекка қарши урушга юборди.

Бу урушда Темурбекнинг катта ўғли Жаҳонгир Мирзо олдинги сафда от чоптириб боради, ёвларга қарши мерганларча ёй ўқлари отиб, бир нечасини эгардан қулатади. Унинг иниси Умаршайх ҳам камондан ўқлар отади, қилич яланғочлаб рақиблар устига ташланади. Фақат тажрибасиз йигитча жанг шавқига берилиб, эҳтиёт чораларини унутади. У зирҳли кийим кийган бўлса ҳам, оёғига ёпилган зирҳли зонупўш сирғалиб пастга тушиб кетганини сезмайди. Очилик қолган болдирига душман мерганининг ўқи келиб шундай қаттиқ қадалдики, болдирнинг юмшоқ жойини тешиб ўтиб, ёй учи оёқнинг иккинчи томонидан чиқади. Бу ҳодисанинг тафсилотини Яздий қуйидагича баён қилади:

«Бир жарроҳ келиб шиш (яъни темир)ни қиздириб, ўшал ўқ теккан жойни доғлади»... Шундай доғлайдики, аввал ўқни оёқдан суғуриб олиб ташлайди, сўнгра ярага қизиган темирни суқиб, унинг ҳам учини тешилган болдирнинг нариги томонидан чиқаради. Шундай қилинмаса яра газак боғлаб, йиринглаб кетиши мумкин эди. Бунй биладиган ўн олти ёшли йигитча тишини тишига қўйиб, ҳамма оғриқларга чидайди. Фақат малҳам ва бошқа дорувор қўйилгач, оғриги босилиб, яна ўзига келади. Яздий Умаршайх Мирзога қойил бўлиб дейдики, «ул Шайхзодайи олийқадр кичик ёшлик бўлса ҳам, ўзини мардона тутди»¹.

Бу орада Темурбек саркардалиқ қилган қўшинлар Амир Ҳусайннинг беку навкарлари устидан галаба қозонадилар. Амир Ҳусайн қалъа девори устида пана бир жойда туриб, ўз қўшинларининг тор-мор бўлиб қочаётганини кўради. Биринчи жанг шундай тугагандан сўнг Темурбек қалъага оқ байроқ кўтарган элчиларни юборади. Элчилар Ҳусайнбекка «бир юртнинг одамлари бекорга бир-бирларининг қонларини тўкмасин, яхшилиқча таслим бўлинг, Темурбек қонингиздан кечгайлар, ҳар нечукким кўнглингиз тиласа, андоқ қилурлар», дейишади.

Ҳусайнбек ўз ўрнига валиаҳд қилмоқчи бўлган катта ўғли Хон Саидни элчиларга қўшиб Темурбекнинг ҳузурига қуйидаги мактуб билан юборади: «Итоат камарини белимизга боғларбиз. Илтимос ул турурки, қонимиздан кечгайсен. Давлат мендан кетиб, сенга мусаллам турур... Мулк ва молдин кўнгил кўтардим. Сендан илтимос ултурурким, менга йўл бергайсенки, Каъбага борсам ва анда туриб қолган умримни ибодат билан кечурсам»².

Темурбек унинг бу илтимосини қабул қилади, ўз одамларига фармон берадики, майли, Ҳусайнбек кечаси билан йўл тайёрлигини кўрсин-у, тонг пайти қалъадан чиқиб кетсин, ҳеч ким бунга монелик қилмасин.

Одамларни алдаб ўрганган Амир Ҳусайн «Темурбек ҳам мени алдаб қўлга туширмоқчи» деб ўйлайди. Бундан ташқари, Темурбекнинг беку навкарлари орасида Ҳусайнбекдан жабр кўрган хундор душманлари кўп эди. Ушалар йўлда уни тутиб олиб ўлдиришларидан кўрқади. У ўзи қилган ёмонликларни эслаб шу даражада васвасага тушадикки, ўндан ортиқ хотинларига, тўрт ўғлига, ишонган вазирга билдирмасдан кечаси эл ухлаганда қалъадан ёлғиз ўзи қочиб чиқади. Кўйинини олтину жавоҳирга тўлдириб олган бўлади: «Барча мушқулимга шулар ярайди» деб ўйлайди. Қалъа дарвозасидан чиқиб кетай деса, соқчилардан кўрқади. Боши оғиб, охири қалъа четига жомеъ масжидининг минорасига чиқиб яширинади. Шу ерда тиграб-қалтираб тонг оттиради. Воқеанинг давомини Шомий қуйидагича баён қилади:

«Бир киши отини йуқотган эди. Уни қидириб ҳар томон кезарди. Охири минора тепасига чиқиб, отини атрофдаги саҳродан қарамоқчи бўлди. Бу одам минора ичида Амир Ҳусайнни кўриб қолиб таниди. Бечора амир Ҳусайн жонини хатардан сақлаш учун от эгасига бир ҳовуч марварид берди. ... «Менинг сиримни

¹ Яздий. Зафарнома. 1996, 66-бет.

² Уша китоб. 66-бет.

«фош этмасликка онт ич!» деди... От эгаси қасам ичиб уни хотиржам қилди. Дарҳол пастга тушиб Амир Соҳибқирон ҳузурига борди ва кўрган-билганларини сўзлаб берди»¹.

Қарангки, отини қидириб юрган шу оддий одам ҳам Амир Ҳусайннинг золимлигини билар экан, унинг жазодан қутулиб кетишини истамайди ва Темурбекка ихлосманд бўлгани учун дарҳол унинг олдига бориб ҳақиқатни айтади. Албатта, бу хабарни эшитган амиру навкарлар дарҳол минора атрофини ўраб оладилар.

Амир Ҳусайнни банди қилиб Темурбек ҳузурига олиб келадилар. Аянчли аҳволга тушган Амир Ҳусайн бир вақтлар Темурбек билан дўст бўлган пайтларини, марҳума синглиси Ўлжай Туркон Оға уларнинг икковига ҳам меҳрибон бўлган кунларини эслаб кўз ёши тўкади, барча хатоларини бўйнига олиб тавба қилади, Темурбекнинг оёғи остига ўзини ташлаб кўзда ёш билан кечирим сўрайди.

Табиатан кечиримли бўлган Темурбек Амир Ҳусайннинг қонидан кечади. Буни атрофидаги амирларига айтган пайтида раҳматлик умр йўлдоши Ўлжай Туркон Оғани эслаб, кўзига ёш олади. Марҳуманинг арвоҳини чирқиратмаслик учун ҳам Темурбек Амир Ҳусайнни тирик қолдирмоқчи бўлади. Бироқ қасоскор амирлардан бири — Кайхусрав Темурбек олдига тиз чўкиб, Амир Ҳусайн томонидан бегуноҳ қатл эттирилган акаси Кайқубоднинг хунини талаб қилади. Амир Темур унга таскин бериб «сен Оғаннинг хунидан кечгил, бу одам Оғаннинг хуни учун охиратда жавоб бергусидир» дейди.

Кундуз ҳокими Ўлжайтубек ҳам Амир Ҳусайннинг хундор душмани эди. Темурбекнинг синглисига уйланган Муайядбек ҳам Амир Ҳусайндан кўп жабр кўргани учун унга қасос қайтишини истар эди. Бу уч амир Ҳусайнбекка раҳми келиб кўзига ёш олган Темурбекнинг ҳурматини қилиб, унга бошқа эътироз билдирмадилар. Аммо учови яшириқча тил бириктирадилар, «сўзида турмайдиган қасамхўр маккор Амир Ҳусайн тирик қолса, яна кўп балоларни бошимизга солгай, кейин пушаймон бўлгаймиз, ундан кўра ҳозир ундан қутулмоқ керак» деган қарорга келадилар.

Амир Ҳусайн Темурбек ҳузуридан соғ-омон чиқиб кетгандан кейин ҳалиги уч амир кечаси уни хилват бир жойда тутиб олиб ўлдирадилар. Темурбек бунини эшитиб, ажалга даво йўқлигини сезади, ҳеч бўлмаса Ҳусайнбекнинг жасадини хор қилмасликлари учун, уни Балх яқинидаги зиёратгоҳ жой бўлган Хўжа Ақоша қабристонига элтиб дафн этишни буюради.

Темурбек қўшинлари сафида Чингизхон авлодларидан бўлган Суюрғатмиш ўғлон ҳам хизмат қилар эди. Тақдирнинг барча яхши-ёмон бурилишларида у ўзининг Темурбекка содиқ эканини исбот қилиб келмоқда эди. Унинг амирлар билан ҳам муносабати яхши, ўзи жуда камтар йигит эди. Шунинг ҳаммасини ҳисобга олиб, Суюрғатмиш ўғлонни оқ кийгизга соладилар ва расмият учун хон қилиб кўтардилар. Амир Ҳусайн хизматида бўлган ва унинг буйруғига сўзсиз итоат этиб, сарбадорларни қатл этишга фармон берган аввалги кўғирчоқ хон Қобулшоҳ Ҳиндувон қалъасида қўлга тушади. Уни янги сайланган хон Суюрғатмиш ўғлон ҳукмига биноан золимликда айблаб қатл эттирадилар.

Амир Ҳусайннинг тўрт ўғли бор эди. Улар ҳам оталарига ўхшаб эл-юртга кўп зулм ўтказган, бегуноҳ одамларни ўлдирган эдилар. Ҳиндувон қалъасида қўлга тушган катта ўғиллар Хон Сайид ва Турор Султонлар Суюрғатмиш ўғлоннинг ҳукмига биноан қатл этилади. Ҳусайнбекнинг Жаҳон Малик ва Халил Султон деб аталадиган кейинги икки ўғли Ҳиндистон томонларга қочиб кетади ва ўша ёқларда бедарак йўқ бўлади.

Ҳусайнбекнинг ҳарамида ўндан ортиқ хотинлари бор эди. Ўша замоннинг одатига биноан бу хотинлар ҳам голиблар ихтиёрига ўтадиган молу дунё каби ўлжа ҳисобланарди. «Ҳусайнбекнинг хотунлари била мол-дунёсини жам этиб эди, ҳазрат соҳибқирон қошига келтирдилар, — деб ёзади Яздий. — ... Ул ганж ва молни бекларга улаштуруб, ҳар кимнинг жойига яраша берди»².

Фақат мунглиқ аёлларнинг тақдирини ҳал қилиш анча мураккаб эди. Уларга «Эринг ўлди, бевасан, истаган жойингга кетавер» дейиш мумкин эмас. Бу

¹ Шомий. Зафарнома. 1996, 83-84-бетлар.

² Яздий. Зафарнома. 1997, 67-68-бетлар.

мусулмончиликка тўғри келмайди. Чунки ҳимоясиз қолган беваларнинг саройда орттирган бисотларини талаб кетадиган ўғрилар учраб туради. Ҳимоясиз ожизаларнинг номусига тажовуз қилувчилар ҳам чиқиб қолар эди.

Темурбек бу оилага кув ё бўлган даврда марҳума Ўлжай Туркон Оға орқали бу хотинларни таниган ва қайси бири қанақалигини озми-кўпми билар эди. Ўлжай Туркон Оға акасининг хотинлари орасида ёмон кўрадигани — машҳур Тармаширинхоннинг қизи Севинч кутлуг оқо эди. Бу аёл Темурбекка қарши ифво хатлар уюштирган Ўрду Хотиндан туғилганди. Унинг кибр-ҳавоси баланд, ёши ҳам қирққа борган, ҳарамда катта хотин бўлгани учун бошқа маликаларга кўп зуғум қиларди.

Темурбек бу хотинни кексайиб қолган қаттиққўл амирлардан Баҳром Жалойирга муносиб кўрди. Қоидага биноан ҳарамдаги хотинларнинг қайсисини кимга бериш янги давлат бошлиғи ихтиёрида эди. Золим эрдан кўп жабр кўрган мазлумалар энди Темурбекка ўз халоскорига қарагандай қарашар ва ундан олижаноб бир ҳимоя кутар эдилар.

Жоку Барлос Темурбекка энг яқин, мард, танти амирлардан бири эди. Ҳарамдаги кўҳлик аёллардан бўлган Одил Маликани Темурбек Жоку Барлосга муносиб кўрди. Хусайнбекнинг ўн етти яшар чиройли қизини ботир ва мулойимтабиат йигит Элчи Буғага узатишни буюрди.

Қолган маликалар орасида энг машҳури ва Темурбекка ёқадигани йигирма беш ёшли Сароймулк хоним эди. Темурбек уни ўз ҳарамига оладиган бўлди. Ясавурийлар деб ном олган ва Тошкент томонларда ҳукмронлик қилаётган қавмнинг гўзал маликаси йигирма уч ёшли Исломо оқо эди. Темурбек бу аёл орқали ясавурийлар билан қариндош бўлса Тошкент томонларни ҳам муроса йўли билан эгаллаш осон кечишини ўйлади. Шунинг учун Темурбек Исломо оқони ҳам уч ойлик иддаси тугагач никоҳига олишга қарор қилди. Яна икки ёш жувон кўзлари мўлтираб, Темурбекка умид билан қараб кўйишарди. Буларнинг бири — Темурбекка жуда яқин Сулдуз уруғининг гўзали Улус оқо ва яна бири ниҳоятда жозибали жувон Тоғай Туркон оқо эди. Айниқса, шу сўнги жувонни танлаганидан Темурбек кейинчалик тақдирга шукроналар айтди. Чунки унинг барча ўғилларидан ҳам омадлироқ бўлиб чиққан ва отаси томонидан Шоҳруҳ деган фахрли номга сазовор бўлган кенжа ўғли мана шу Тоғай Туркон оқодан туғилди.

Инсон тақдирида бир кун ичида юз берган бунча кескин ўзгаришларни қарангки, Амир Хусайндек золим ҳарамда азоб тортиб юрган бир эмас, тўрт мунис аёл Темурбекдай бағри кенг, мард, кечиримли йигитнинг ҳимоясига ўтди.

Олдинроққа кетиб айтиш мумкинки, Темурбек уларни «ҳарам» деб аталадиган ва бир ҳовлига жойлашган қатор хоналарда кундошлик адоватига дучор қилмаслик учун Самарқанд шаҳрининг оромбахш жойларида ҳар бирига алоҳида боғлар ва чиройли кўшклар қурдирди.

Аёллар тақдирига оид нозик ишлар ниҳоясига етгандан сўнг Темурбек ғалабага ҳисса қўшган барча бекларни, Сайид Барака бошлиқ дин пешволарини ва давлат амалдорларини катта бир саҳнга йиғди. Саҳн тўридаги баланд шаҳнишинда давлат бошлиқлари ўлтирадиган шоҳона жой ҳозирланган эди. Бу жойга Темурбек чиқиб ўлтирди. «Сайид Барака бошлиқ барча сайидлар, амалдор ва беклар иттифоқ қилиб, — деб ёзади Яздий, — ҳазратни шоҳликка муносиб кўриб, барча анга садоқат билдирадилар, дуо ва сано била дедилар. Назм:

Шод ўлтиргил, эй шаҳриёр,
Ки топди жаҳон давлатингдан қарор».

... Барча йиғилиб келиб, нечукким дастурлари бор эди, юкуниб, шоҳлик учун муборакбод этдилар.

Ул маҳалда соҳибқироннинг ёши ўттиз тўртда эди ва бу иттифоқ чаҳоршанба кунда, рамазон ойининг ўн иккисида тарих етти юз етмиш бирда (9.04.1370) содир бўлди»¹.

¹ Яздий. Зафарнома. 1997, 67-бет.

Шундай улкан тарихий воқеа Амир Темур туғилган кунда ва унинг ёши роса ўттиз тўртга тўлганда юз бергани нуфузли манбаларда махсус таъкидлаб ёзилгани тасодиф эмас.

Муаррихлар бу ҳодиса ҳам илоҳий қудратнинг Амир Темур сиймосига бўлган махсус марҳаматидан далолат берганини қайд этадилар. Шу кундан эътиборан уни аввалгидек Темурбек эмас, балки «Амир Темур ҳазратлари» деб аташ одат тусига киради. Орадан уч ой ўтиб, Темурбек Қозонхоннинг қизи Сароймулк хонимни никоҳига олгандан сўнг унинг номига «Кўрагон», яъни «хон куёви» деган унвон ҳам қўшиб айтиладиган бўлди. Амир Темур учун энг муҳим тарихий ўзгариш эл-юртнинг мўғул истилосини давом этказган Амир Хусайн зулмидан халос бўлганлиги эди. Халқ озодлик ҳаракатига суқулиб кириб олган, ундан ғаразли мақсадларда фойдаланиб, мамлакатни пароканда қилган ва мустақиллик йўлида тоғдай улкан тўсиққа айланган қора кучларнинг узил-кесил бартараф бўлгани — Амир Темур саккиз йил давомида курашиб эришган энг улкан ғалаба эди. Бу ғалаба шарафига Амир Темур аввал Балхда, ундан сўнг туғилиб ўсган юрти Кешда катта тўйлар қилиб берди. Барча ботир жангчиларга сахийларча муқофотлар улашди.

Беку амирлар юксак лавозимлардан умидвор эдилар. Уларнинг ҳар бири билан алоҳида суҳбатлашиб кўнглини билиш ва шунга қараб иш кўриш кўп вақт ва сабр-бардош талаб қилди. Амир Темур анча вақт Кешда туриб, шу иш билан шуғулланди. Бу ишлар қандай амалга оширилганлиги ҳақида «Темур тузуклари»да шундай дейилади: «Амир Жоку, Ики Темур, Амир Сулаймон ва Жалололдинларни хилватроқ ерга чорладим ва уларни ўзимга иттифоқдош қилмоқчи бўлдим. Хилватда улар билан суҳбат куриб, «давлатимга шерик бўласизлар», дедим. Бу билан уларнинг дилида ўзларига ишонч, менга хизмат қилиш учун қатъий уйғотдим... Мен билан иттифоқи бузилган бошқа амирларни ҳам холи хойга чорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз тамагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага кўз тиккан амалпарастлари бўлса қўлим остидаги вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим. Қолган сипоҳийларни ҳам емак-ичмак, кийим-кечак билан сийлаб, ширин сўз ва очиқ юз билан ўзимга ром этдим».

«Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганлар агар илтижо қилиб, тавба-тазарру қилиб келса, ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан кўрқув ва шубҳа бўлса, бутунлай унутишар эди»¹.

Чинғизийлар ҳукмронлиги даврида айниқса сипоҳийлар ва беку амирлар орасида субутсизлик, беқарорлик, алдамчилик авжига чиққан эди. Мўғулларнинг шафқатсиз зулмига асосланган мустамлака тузуми бир ярим аср давомида бу ахлоқий иллатларни одамларнинг қон-қонига сингдириб юборган эди.

Шуни яхши биладиган Амир Темур энди одамларга нисбатан иложи борича кечиримли бўлиш ва яхшилик қилиш йўли билан уларни оғир иллатлардан қутқариб олишга астойдил ҳаракат қилади. Чунки амиру амалдорлар орасида илдиз отган юқоридаги ахлоқий иллатлар йўқотилмагунча мамлакатдаги ички парокандаликдан қутулиб бўлмас эди. Халқни яхлит бир эл-юртга айлантормагунча ва ички бирлик таъмин этилмагунча халқ-озодлик ҳаракатининг асосий мақсадига — тинч, барқарор ва фаровон ҳаётга эришиб бўлмас эди.

Ана шу юксак мақсад йўлида Амир Темур қандай сабр-бардош ва бағрикенглик билан сиёсат олиб борганини унинг Амир Мусо ва Зиндачашм Апардий деган амирларни инсофга келтириш йўлида қилган саъй-ҳаракатлари мисолида батафсилроқ кўришимиз мумкин.

Зиндачашм Шибирғон вилоятининг қўшинига саркардалик қилган нуфузли амирлардан эди. Амир Хусайннинг қўли баланд келган йилларда Зиндачашм унинг томонига ўтди ва Амир Темурга қарши олиб борилган уруш ҳаракатларида қатнашди. Бироқ 1369-1370 йилларда кўпчилик вилоят ҳокимлари Амир Хусайндан юз ўгириб, Амир Темур томонга ўта бошлаганда Зиндачашм ҳам Шибирғондан бошлаб келган қўшини билан Амир Темурга ёрдам берди ва

¹ «Темур тузуклари». 2005, 34-35 ва 64-бет.

Амир Ҳусайн устидан эришилган галабага ҳисса кўшди. Амир Темур унинг бу хизматини тақдирлаб, Амир Ҳусайн хазинасидан ўлжа олинган олтинлардан Зиндачашмга каттагина улуш берди. Бундан ташқари Амир Ҳусайннинг Дилшод Оға деган гўзал хотинини ҳам Зиндачашмга муносиб кўрди. Бунинг ҳаммаси эвазига энди Зиндачашм Шибирғон вилоятини Амир Темур давлати таркибига қўшиши ва ўзини Амир Темур кўл остида иш олиб борадиган вилоят ҳокими деб билиши керак эди.

Ўз вилоятида подшодай ҳукмрон бўлиб ўрганган Зиндачашм сўнгги шартларга Амир Темур ҳузурда розилик бергандай бўлди. Аммо вилоятига қайтаётганда атрофдаги хушомадгўйлари таъсирида бирдан айнаиди. «Амир Темур ҳам менга ўхшаган бир амир, мен унга буйсунмагаймен!» — деди. Ўз вилоятига борганда Амир Темурга тарафдор бўлган Бек Пиримшод Арлот ва унинг ўғли Тиловбекни алдамчилик йўли билан қўлга тушириб, қатл эттирди. Амир Темур бу нохуш воқеани тафтиш қилиш учун Хўжа Юсуф деган нуфузли амирини ва машҳур Тобон Баҳодирни Шибирғонга юборди. Токи Зиндачашм улар билан бирга Амир Темур ҳузурига келиб ҳисоб берсин.

Бироқ ҳаддидан ошган Зиндачашм бу топшириқни бажариш ўрнига Хўжа Юсуф билан Тобон Баҳодирни тутиб олиб банди қилди ва қамоққа ташлади. Унинг бунчалик муҳолифлик йўлига ўтишига яна бир сабаб — Амир Темурдан қочиб юрган нуфузли бек — Амир Мусонинг Шибирғонга ўз қўшини билан келиб, уни ҳимоя қилаётганида эди.

Амир Мусо аслида Амир Темур ўз никоҳига олган Сароймулк хонимга яқин қариндош эди. Яздийнинг ёзишича «Махди Улё Сароймулк хоним Мусобек эгачисининг қизи эди»¹.

Демак, Амир Мусо ҳам хонлар авлодидан бўлганлиги учун Амир Темурга буйсунгиси келмайди.

Фақат 1370 йилнинг бошларида Амир Темур унга катта эҳтиром кўрсатиб, Амир Ҳусайнга қарши юришда иштирок этишга кўндиради. Бироқ кўшинлар Қаршидан йўлга чиқиб Ғузорга етганда Амир Мусонинг феъли айнийди. Бор кўшинлари ва кўч-кўрони билан йўлни чап томонга буриб, Самарқандга кетади.

Амир Ҳусайн қатл этилганидан хабар топган Амир Мусо Амир Темурнинг Самарқандни пойтахт қилмоқчи эканини эшитади-да, навкарлари ва кўч-кўрони билан у ердан Туркистонга қочиб кетади.

Амир Темур Туркистонга Жанги қавчин деган амирни юборади ва Амир Мусонинг гуноҳидан кечганини, у билан яхши ҳамкор бўлмоқчи эканини маълум қилиб, Самарқандга таклиф этади. Аммо ўзар Амир Мусо бу таклифни қабул қилмайди, Амир Темурга кўп ёмонликлар қилгани ёдида тургани учун «бари бир пайтини топиб мендан қасд олади» деб ўйлайди.

Амир Темур Туркистонга қаролғоч деган яна бир амирни юбориб, Сароймулк хонимга уйланганини ва энди қон-қариндош бўлганини, Амир Мусонинг хавотири асоссиз эканини уқтиради. Лекин амир Мусо бу гал ҳам рад жавоби беради. Икки хотини, болалари ва навкарлари билан жанубга Хуросон томонга йўл олади. Унга Амир Темур билан муҳолифатда юрган Зиндачашм Шибирғонда ўз ҳузуридан жой беради.

Амир Мусо хонлар авлодидан бўлгани учун Зиндачашм иккаласи биргалашиб, бошқа тарафдорларни ҳам ўз атрофларига йиғиб, мамлакатни Амир Темурдан тортиб олиш учун янги бир ички уруш бошлашлари мумкин эди.

Бу хатарни сезган Амир Темур бор қўшинини йиғиб шитоб билан Амударёдан ўтади-да, 1370 йилнинг кеч кузида Шибирғонга бостириб келади. Амир Темур лашқари Шибирғон қалъасини ўраб олганда Зиндачашмни ваҳима босади. Қалъа ичкарасидан оқ байроқ кўтарган нуфузли бир муйсафид чиқиб Амир Темурдан шафқат ва омонлик сўрайди, сўнгра Зиндачашмнинг ҳузурига Ўлжайтубекни музокара учун юборишни илтижо қилади.

Беҳуда қон тўқилмаслиги учун Амир Темур Ўлжайтубекни Зиндачашм ҳузурига юборади. Ўлжайтубек олиб борган музокара натижасида Амир Темур Зиндачашмнинг қонидан кечади. Фақат шарт қўядики, қалъада унинг ҳимоясида турган Амир Мусони барча одамлари билан Амир Темур ихтиёрига

¹ Яздий. «Зафарнома». 1997, 71-бет.

топширсин. Ўз жонини ҳаммадан азиз билган Зиндачашм Амир Мусога ёрдам беролмаслигини тан олади ва уни барча одамлари, оила аъзолари билан Амир Темур ихтиёрига топширади.

Хон бўлиш орзусида юрган Амир Мусо Амир Темур хузурига келиб тиз чўқади, қилган барча гуноҳлари учун кўзига ёш олиб, кечирим суради. Ёмон бир фитна жангсиз бартараф этилганидан мамнун бўлган Амир Темур суюкли хотини Сароймулк хонимнинг ҳам ҳурмагини жойига қўйиб, амир Мусони нафақат кечиради, балки унга ва хотинларига зиёфатлар беради, сарполар кийдиради, яхши отлар, хачирлар, ҳатто «боргоҳ» деб аталадиган шоҳона чодирлар инъом қилади.

Амир Мусога инъом этилган катта мукофотлар Зиндачашмнинг ҳасадини келтиради. Амир Темур уни ҳам кечирган бўлиб қайтиб кетгандан кейин Зиндачашм Балх ва Термиз аҳолисини талаб бойлик орттирмақчи бўлди. Бундан хабар топган Амир Темур Зиндачашмни тутиб келиш учун бу гал машҳур Амир Жоқубекни юборади. Зиндачашм Шибирғон қалъасини қиш бўйи бекитиб қамалда ётади. Аммо ҳамма заҳиралари тугагандан кейин қалъадан чиқиб, Амир Жоку хузурига бош эгиб келади. «Сендин умидим шулки, менинг гуноҳимни ҳазрат соҳибқирондан тилагайсен», дейди.

Жоқубек уни Самарқандга, Амир Темур хузурига олиб борганда Зиндачашм соҳибқироннинг оёғига йиқилиб узр сўрайди, ер ўпиб садоқат изҳор қилади.

У бир қўлига кафан ва бир қўлига шамшир олиб келган эди. Бунинг маъноси шу эдики, «агар кечирмасангиз, мана шамшир, бошимни олинг, кафанлигимни ўзим билан олиб келдим», деган маъно бор эди. Бу маънони тушунган Амир Темур уни бу гал ҳам кечиради.

Катта мартабаю бойликларнинг бевафолиги ҳақида унга насиҳатлар қилади, ўзининг «рости-расти» яъни «тўғри бўлсанг нажот топгайсен» деган эътиқодини эслатади. Охирида яна олий бир саховат кўрсатиб, Зиндачашмга «Олтин камар, тубучоқ от олтин анжоми билан, қатор туялар ва хачирлар инъом қилади. Ул тақи (яъни Зиндачашм) хизматкорлик камарини белига боғлаб, бандаликка машғул бўлди»,¹ деб ёзади Яздий.

Мана шу тарзда ўнлаб бўйни йўғон амирларни итоатга келтириш ва мамлакатни ичдан жипслаштириб, марказлашган кучли давлат тузиш Амир Темурдан ниҳоятда зўр донолик, сабр-бардош ва ақл-заковат талаб қилди. Жумладан, Хўжанд вилоятининг ҳокими Амир Боязид Амир Ҳусайнга орқа қилиб, Амир Темурни анча вақт тан олмай юрди. Балхда Амир Ҳусайн ҳокимияти йўқотилгандан кейин Амир Темур Хўжанд ҳокимига нуфузли элчилар юбориб, марказий давлатга қўшилишни таклиф этди. Лекин Амир Боязид бу таклифни рад қилди. Аввалги сиёсатини давом эттириб, мўғул ясоти асосида иш юритди, чингизийлар жорий этган шилон, қўналға каби оғир солиқлар билан аҳолининг норозилигини кучайтирди. Холбуки, Амир Темур давлатига қўшилган қўшни вилоятда бу солиқлар бекор қилинганини, ҳамма иш шариат қонунлари асосида адолат билан олиб борилаётганини хўжандликлар кўриб турар эдилар. Воқеа нима билан тугагани «Темур тузуқлари»да шундай баён этилади: «Амир Боязид Хўжанд вилоятини тасарруф этган эди. Унга дўстона насиҳат қилсам қабул қилмади. Оқибатда ўз улусининг одамлари унга қарши чиқишиб, тутиб олиб олдимга келтирдилар. Мен ўтган ишларни юзига солмай, унга илтифотлар кўргаздим. Буни кўргач ўзи уялди».

Мана шу таразда қон тўкмай яхши муомала билан Хўжанд вилоятини ҳам Амир Темур марказий давлат таркибига қўшишга муваффақ бўлади.

Тошкент вилоятида мўғул қабиласи ҳисобланадиган Ясаурийлар ҳукмронлик қилар эдилар. Улар Амир Темур давлатини анча вақт тан олмай юрдилар. Фақат Амир Ҳусайн ўлгандан кейин унинг бева қолган хотинларидан бири Ислум оқони Амир Темур ўз ҳимоясига олгани ва иддаси ўтгач, никоҳига ўтказгани вазиятни ўзгартирди. Чунки Ислум оқо Ясаурийларнинг қабила бошлиғи ҳизр Ясаурийнинг қизи эди. Амир Темур энди Ясаурийлар қабиласига куёв бўлгани икки орадаги ишончни мустаҳкамлайди.

¹ Яздий. «Зафарнома». 1997, 71-бет.

1370 йилда Ясаурийлар ихтиёрида бўлган Тошкент ҳам Амир Темур тузган янги давлат таркибига киради. Лекин ҳали Хоразм ўлкаси шимолдаги Олтин Ўрда асорати остида эди. Сирдарёнинг куйи оқими бўйларида жойлашган Сигноқ ва Ёрор шаҳарлари то Туркистонгача чингизийлар империясининг Оқ Ўрда деб аталадиган давлатига тобе эди. Дашти қипчоқнинг чексиз кенгликларида ҳамон босқинчи мўғул империяси ҳукмронлик қилмоқда эди. Фақат бу империянинг марказий қисми ҳисобланган Мовароуннаҳрда, Туронда энди мустахлак занжири узилиб, парчаланди, унинг ҳалқалари турли томонга сочилиб кетди. Марказий ҳалқаси узилган занжирнинг қолган ҳалқалари ҳам бирин-кетин парчаланиб кетганини воқеаларнинг келгуси ривожи кўрсатади. Бу йўлда ҳали Амир Темур ва унинг ботир кўшинлари яна жуда кўп машаққатлар чекади ва жасоратлар кўрсатади.

Шунга қарамай, 1370 йил тарихимизда олтин ҳарфлар билан ёзиладиган унутилмас сана бўлди. Шу йилдан эътиборан Амир Темур ўз қаламравидаги барча вилоятларда мўғул истилочилари жорий этган шафқатсиз тартиб-қонунлар ва оғир солиқларни бекор қилдириди. Катта ариқлар қаздириб, қақроқ чўлларга сув чиқартирди. Жумладан, Дарғом ва Эски Ангор каби каналларни Амир Темур қурдиргани халқ хотирасида сақланиб қолган. Чингизхон вайрон қилдирган Самарқанд қалъаси Амир Темур раҳбарлигида 1370 йилнинг ёзида қайта тикланди ва мустаҳкам қилиб қурилди. Бу катта ишга барча аскарый кучлар иштирок этдилар. Усталар ҳар бир амир ва унинг сипоҳларига қурилиш ишларининг маълум бир қисмларини тақсимлаб бердилар. Кўп ишлар ҳашар йўли билан бутун халқ иштирокида амалга ошди. Амир Темур қурдирган Самарқанд қалъаси ҳеч қандай душман куч билан ололмайдиган берк ва мустаҳкам кўрғон бўлганини Бобур Мирзо орадан 128 йил ўтгандан сўнг «Бобурнома»нинг 1498 йилги воқеаларида шундай таърифлайди: «ҳеч қандай ёғий қаҳр ва ғалаба била мунча даст топмағон учун Самарқандни «Балдаи Маҳфуза» дерлар... Кўрғоннинг фасли устидан буюрдимким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқди»¹.

Кўрғоннинг фасли деганда — кўрғон деворининг қалинлиги туфайли унинг тепасидан икки киши бемалол юриб ўтиши назарда тутилади. Айланаси ўн минг олти юз қадам эканини айтиш билан Бобур Мирзо унинг буюклигига далил келтиради. «Балдаи Маҳфуза» сўзлари илоҳий қудрат ҳимоясидаги шаҳар-маъносини билдиради.

Амир Темур йўлбошчилик қилган халқнинг ва кўшиннинг қудратини қарангки, шундай катта кўрғонни ва унинг ичидаги иморатларни ярим йил ичида бунёд этадилар. Шундан сўнг янгидан қурилган Самарқанд кўрғонида 1370 йилнинг кузида улкан қурултой ўтказилади. Бу қурултойга мустахлак зулмидан қутулган, чингизийлар асоратидан озод бўлган Тошкенту Хўжанд, Бухоро ва Қарши, Термизу Балх, Шибирғону Ғузор, Бадахшону Қундуз ва бошқа ҳамма вилоятлардан вакиллар йиғилиб келади. Улар халқ-озодлик ҳаракатига саккиз йил йўлбошчилик қилган, Турон элини озодлик ва мустақиллик кунларига етказиб келган Амир Темурни ўзларининг энг олий ҳукмдорлари деб эълон қиладилар. Бу ҳақда Сайид Барака бошлиқ уламолар махсус фатволар ёзиб, бутун вилоятларга, кўшни мамлакатларга, ҳатто муқаддас Макка-ю Мадинага ҳам хушxabар юборадилар. Шу тарзда Ватанимиз тарихининг Амир Темур фаолияти билан бошланган янги зарварақлари очилади.

Амир Темурнинг улуг жасоратлари тўғрисида ўзимизда ҳам, чет элларда ҳам кўпгина яхши асарлар ёзилган. Уларда соҳибқироннинг подшо ва саркарда сифатида қанчалик катта ҳудудларни эгаллагани, Йилдирим Боязид ва Тўхтамишхонлар устидан қандай ажойиб ғалабаларга эришгани образли ва хаёлий кўшимчалар билан баён этилган. Кристофер Марлонинг Шекспирдан олдин ёзган «Тамерлан» драмасида мағлуб бўлган Йилдирим Боязиднинг Темур томонидан хор қилиниши тарихий ҳақиқатга зид бўлган фантазия эди. Француз ёзувчиси Марсель Брюннинг «Мен Жаҳонгир Темурман» деган романида эса Амир Темурнинг Каспий денгизи бўйлаб сузгани, Амир Яшмоқ деган мўғул саркардасининг навқарларига бош бўлиб, одамларнинг калласини қилич билан

¹ «Бобурнома». 1990, 43-бет.

кесишдан завқ олганлари уйдирма ёлгон эди. Ҳолбуки, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ҳеч қачон Каспий денгизи бўйлаб кемада сузмаган ва ҳеч вақт Амир Яшмоқ деган мўғул саркардасининг хизматида бўлмаган. Ўзбек тилида чиққан «Темурнома» китобида ҳам тарихий ҳақиқатдан йироқ бўлган шароити ривоятлар кўп.

Истиқлол шарофати билан Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига оид асл манбалар кенг истегмолга киритилди. Ҳозирги даврда одамлар чиндан содир бўлган ҳақиқатларни билишга кўпроқ эҳтиёж сезадилар. Бу эҳтиёжни қондириш учун барча тарихий воқеаларни илмий жиҳатдан асослаб бериш, қайси тарихий факт қайси манбанинг нечанчи саҳифасидан олинганигача аниқ кўрсатиш бизга маъқул туюлди. Айни вақтда, уларни кўпчилик яхши тушунадиган жонли сўз ёрдамида таҳлил ва талқин этиб, қизиқарли шаклда китобхон дилига етказиш мақсадга мувофиқдир. Айниқса, бу хилдаги илмий бадиани ҳали етарли даражада таҳлил ва талқин этилмаган дастлабки давр воқеаларига, яъни Амир Темур халқ озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилиб, чинакам халқ қаҳрамонига айланганига, Чингизхон империясининг мустамлака занжирларини жаҳонда биринчилардан бўлиб парчалаб ташлаганига ва эл-юртни босқинчилар зулмидан озод қилганига бағишлаб ёзиш биз учун ижодий зарурат бўлиб туюлди. Ишимиз илмий бадиа бўлганлиги учун унда илмийлик билан бадиийликни бир-бирига уйғунлаштиришга интиломқдамиз.

Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон», Бўриной Аҳмедовнинг «Амир Темур», Муҳаммад Алининг «Буюк салтанат» каби асарлари адабиётимизда ўзига муносиб ўрин олди. Биз уларни қўллаб-қувватлаган ҳолда, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига оид ҳали етарли даражада ишланмаган мавзуларга эътиборни қаратмоқдамиз. Бу мавзулар ҳар хил жанр ва услубларда маҳорат ва заковат билан ёритилмоғи лозим.

Шу муносабат билан юртбошимиз Исломо Каримовнинг 1996 йилда Парижда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро конференцияда Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қарашли ЮНЕСКО саройининг юксак минбаридан туриб айтган қуйидаги сўзларини эслаш ўринлидир:

«Бизнинг тарихимизда Амир Темурдай улуғ сиймо бор экан, унинг қолдирган мероси, панду ўғитлари бугунги ҳаётимизга ҳамоҳанг экан, олдимизда турган муаммоларни ечишда қўл келаётган экан, бизнинг бу меросни ўрганмасликка, таърифламасликка ва тарғиб этмасликка ҳаққимиз йўқ»¹.

Амир Темур сиймосига нисбатан меҳру оқибат билан айтилган бу оташин сўзлар барча халқимизга, хусусан, биз каби қалам аҳлига, адибу олимларга қаратилган ибратли сўзлардир.

ЧИН ИНСОНИЙЛИК ВА СОХТА ИЛОҲИЙЛИК

Бундан олти аср муқаддам Амир Темур раҳнамолик қилган халқ озодлик ҳаракати жаҳонни ларзага солган Чингизхон империясини бизнинг Туронзаминда тор-мор қилгани, ватанимиз яна озод ва мустақил мамлакатга айлангани кўп минг йиллик тарихимизнинг энг ёрқин ва улкан воқеаларидан бири бўлган эди.

Энг баланд тоғ чўққиси ана шундай баланд чўққидан кўзга аниқроқ кўринади. Биз ҳам Амир Темур етакчилигида халқимиз эришган мустақилликнинг нақадар юксак қадрият бўлганини Ўзбекистон истиқлоли йилларида яққол кўрдик ва дил-дилдан ҳис қилдик.

Биз бугун Амир Темурнинг барҳаёт хотирасини эъзозлаганимиз каби бутун Туркистон халқи 1370 йилги истиқлол кунларида ҳали 34 ёшли йигит бўлган Амир Темурни миллий қаҳрамон ва соҳибқирон деб улуғлади, Самарқандга барча вилоятларнинг энг нуфузли вакиллари қурултойга йиғилиб, унинг бошига олтин тож кийдирди, белига тилла камар боғлаб, мустақил Турон давлатининг подшоси сифатида тахтга чиқарди.

¹ Исломо Каримов. Маънавий юксалиш сафи. 1998, 414-бет.

Шу билан ватанимиз тарихида ҳам, Амир Темур ҳаётида ҳам жуда катта ижобий ўзгаришлар даври бошланди. Ёнлаб йиллар давом этган бу олтин даврда Амир Темур истиқлол байроғини баланд кўтариб ватанимизни бутун дунёга танитади. У мустақил Турон давлатининг султони эканидан ифтихор қилганини 1391 йилда Тўхтамишхон тажовузларига қарши 200 минг қўшин билан жангга бораётганда Дашти қипчоқ марказидаги Улуғтоғнинг улкан харсангтошига ўйдириб ёздирган ёдгорлик кўрсатиб туради. Олти аср муқаддам бизнинг она тилимизда битилган ва ҳамон ярқираб турган бу ёдгорлик ҳозир Санкт-Петербургни эрмитажиди сақланмоқда.

«Темур тузуклари»ни синчиклаб ўқисангиз, Амир Темур шону шуҳратнинг энг юксак чўққиларига кўтарилган пайтларида ҳам ўзидан юқориде илоҳий кудрат борлигини унутмайди. «Улкан ғалабалар менга Оллоҳнинг инояти билан насиб этди» деб ишонади.

Амир Темурга илоҳий ҳақиқатлардан сабоқ берган пири қомили Тоёбодий унга ёзган мактубларида «Сен тангри буюрган яхши ишларни қанча кўп қилсанг, Оллоҳ сенга иноят ва кароматини шунча оширгай»¹, деган эътиқодни соҳибқироннинг қалбига сингдиради.

Амир Темур чин диёнат соҳиби бўлганлиги учун доим ўзини яратганнинг олдида масъул сезади, қанчалик довиюрак инсон бўлмасин, худонинг ғазабидан кўрқади. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да шундай дейди: «Ҳеч ишда танглик (адолатсизлик) қилмадим, токи тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмаим»².

У озодлик ва мустақиллик учун курашган йилларида «райят» деб аталадиган кўпчилик фуқаронинг орасида яшаб, оддий одамларнинг ҳаётини жуда яхши ўрганган эди. Энди у подшоҳ бўлиб давлатни бошқараётган даврида халқнинг хоҳиш-иродасини яхши билганлиги унга барча соҳаларда инсоф ва адолат билан иш олиб боришда жуда қўл келди.

Биринчи навбатда Чингизхон вайронага айлантирган шаҳару қишлоқларни қайта тиклаш ва обод қилишга киришилди. Аввало Қарши, Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари тикланиб обод бўлди, Нақши Жаҳон, Боғи Биҳишт, Боғи Чинор каби ўн иккита гўзал боғ пойтахт Самарқандга янги хусни тароват бахш этди.

Кўчманчи чингизийлар жуда кўп экинзорларни топтаб, бузиб, мол боқадиган партов ерларга айлантирган эдилар. Энди Амир Темур фармони билан ташландиқ ерларга сув чиқариш зарур бўлди. Уларни яна экинзорларга айлантирмоқчи бўлган деҳқонларга давлат хазинасидан маълум муддатга қарзлар берилди.

Бу қарзлар ёрдамида янгидан ариқлар қазилиб, ташландиқ ерлар ўзлаштирилди. Адолат юзасидан Амир Темур яна бир олижаноб иш қилди: «Янги ўзлаштирилган ерлардан биринчи йил солиқ олинмасин, иккинчи йил фақат солиқнинг ярми олинсин» деган фармон чиқариб, янги ер очган деҳқонларни рағбатлантирди. Бу тadbир натижасида экинзорлар кўпайиб, мамлакат маъмурчилик ва фаровонликка эриша бошлади.

Чингизийлар даврида эл-юртнинг тинкасини қуритадиган солиқлар кўп эди. Бу солиқлар фақат Туронда эмас, Чингизийлар ҳукмронлик қилган барча ўлкаларда халқларнинг бошига битган бир бало бўлганини қуйидаги мисолда кўриш мумкин.

Академик Б.Д. Грековнинг «Олтин ўрда» деб аталган китобида чингизийларнинг рус халқидан асрлар давомида зўравонлик билан олиб турган ўлпон ва солиқлари тўғрисида шундай тарихий далиллар келтирилган:

«Ботухон давридан бошлаб Россия аҳолиси рўйхатга олинарди ва шунга қараб жон боши солиғи тўланарди. Бундан ташқари экин солиғи, чорва солиғи, уй солиғи, ҳатто омбор тўлови деган солиқлар ҳам ундириларди.

Бож солиғи, емхона солиғи, амалдорлар келганда уларни кутиб олиб, совғасалом билан жўнатиш учун тўланадиган солиқлар ҳам бор эди. Бу солиқлар ҳаммаси босқоқлар деб аталадиган қуролли солиқчилар томонидан шафқатсизлик билан ундириларди. Солиқ тўлашдан бош тортганлар Чингизхон Ясасига биноан ўлим жазосига ҳукм қилиниб, мол-мулки таланарди... Аҳолининг мол-мулкни талаш мўғуллар уруш олиб борган пайтда одат

¹ «Темур тузуклари». 2005, 72-73-бетлар.

² Ўша китоб. 64-бет.

ҳисобланарди. Урушлар тугаб, голибларнинг тинч даврда ҳукмронлик қилиши бошлангандан сўнг халқни талаш солиқлар воситасида амалга оширила бошлади. Александр Невскийдек машҳур князь ҳам мўғулларнинг солиқ ундирувчи босқоқлари зулмига қарши чиқолмасди. Новгород шаҳрида оддий фуқаролар ҳаддан ортиб кетган солиқ юкига қарши қўзғолон кўтарди.

Буюк князь Александр Невский хон қўшинлари аҳолини Яса қонунига биноан қириб ташлаши мумкинлигидан хавотирлангани учун босқоқларни ҳимоя қилади ва Новгород аҳолисидан илтимос қилиб, талаб қилинган солиқларни ундириб беради»¹.

Амир Темур тузган мустақил Турон давлати Россияда яна ўнлаб йиллар давом этган мана шундай шафқатсиз солиқ тизимини 1370 йилдаёқ таг-томири билан йўқ қилди. Хусусан, жон солиғи, уй солиғи, емхона солиғи, қўналга солиғи каби фақат мустамлакачи чингизийлар манфаатига хизмат қилган оғир тўловларнинг бекор қилингани халқнинг иқтисодий аҳволи яхшиланишига олиб келди.

Амир Темур чиндан ҳам халқ орасидан чиққан ва унинг қудратига суяниб иш олиб борадиган раҳбар бўлгани учун «райят» деб аталадиган оддий фуқароларнинг аҳволини яхшилашга биринчи навбатда эътибор беради. «Темур тузуқлари»да бу ҳақда шундай дейилади:

«Райят аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим... Уларнинг мижозларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларни уларга ҳоким қилиб қўйдим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволини, сипоҳу райят кайфиятини, туриш-турмушини, қилиш-қилмишларини, булар ўртасида ўзаро муносабатларни хатга битиб, менга билдириб туришлари учун диёнатли, тўғри ёзувчи кишиларни белгиладим. Борди-ю, эгри ёзганлари менга маълум бўлса, уларни жазоладим. Ҳокимлару сипоҳлардан қай бирининг халққа жабр-зулм етказганини билсам, (таъкид бизники. — П.Қ.) дарҳол уларга нисбатан адолату инсоф юзасидан чора кўрдим»².

Амир Темур давлатида етти вазир иш олиб боради. Ислоҳ қозиси шариятга оид ишларни кўради. Дунёвий ишларни ажрим қиладиган қозихона алоҳида бўлади ва подшоҳ раҳбарлигида мустақил иш олиб боради. Булардан ташқари, девонхонада арзбеги деб аталадиган нуфузли амалдор ҳам ишлайди, райят ва сипоҳ арз-дод қилиб подшоҳ даргоҳига келса, уларнинг арзини эшитиб, Амир Темурга маълум қилиб туради.

«Яна буюрдимки, — дейилади «Темур тузуқлари»да, — амирлар, мингбошилар райятдан моли жиҳот (яъни экин ҳосилидан олинадиган давлат улуши — учдан бир ёки бешдан бир қисм бўлади) йиққанларида хирождан ортиқча саворий, қўналга ва шилон талаб қилмасинлар».

Биз юқорида ҳам айтиб ўтган бу солиқлар чингизийлар даврида от минган амалдор келса, унга совға бериш, элчилар, чопарлар келса, уларни халқ ҳисобига меҳмон қилиш, ҳатто подшоҳлар берадиган зиёфатлар учун аҳолидан пул йиғиш одатларини баъзи амалдорлар Туронда мустақиллик даврида ҳам қўймас эдилар. Шунинг учун Амир Темур мўғуллардан қолган бу сарқит урф-одатлардан қутулиш ҳақида ўз амалдорларига қайта-қайта буйруқ беради ва уни бажармаганларни жазога тортарди. Айниқса, райятни ҳақорат қиладиган, калтаклайдиган амалдорларга Амир Темур аёвсиз жазо беради. «Хирожни райятдан калтаклаш, савалаш йўли билан эмас, балки тушунтириш, огоҳлантириш йўли билан ундирсинлар. қайси ҳокимнинг сўзи ва ҳукмининг таъсири калтаклаш таъсиридан камроқ экан, ундай ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсиздир» дейилади «Темур тузуқлари»да³.

Қаранг, бугунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган бу доно сўзлар Амир Темурнинг фақат сўзда эмас, амалда адолат учун тинмай кураш олиб борганини, халқни золим амалдорлардан астойдил ҳимоя қилганини кўрсатади.

«Тузуқлар» деб туркий сўз билан аталган янги қонун-қоидалар Амир Темур тузган халқпарвар давлатнинг минг йиллик тарихимизда мисли кўрилмаган янги типдаги адолатпарвар давлат бўлганидан далолат беради.

¹ Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. Золотая Орда. М., 1950. 226-227 бетлар.

² «Темур тузуқлари». 2005. 65-бет.

³ Уша китоб. 86-бет.

Бу давлат маҳкамаларида эртаю кеч олиб борадиган етти вазирдан бирига эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочиб йўқолганларга тегишли мол-мулкларни омонат тарзида сақлаш вазифаси юкланади. Маълумки, чингизийлар кўпроқ бадавлат одамларни ўлдириб, уларнинг эгасиз қолган моллари ҳисобига бойир эдилар. Амир Темур ўлаксахўрликка ўхшайдиган мана шу жирканч одатга бутунлай чек қўяди. Эгалари ўлган ёки йўқолиб кетган мол-мулкларнинг меросхўрлари топилса, бу ишга мутасадди бўлган вазир ушбу мол-мулкни ўз меросхўрига топширади.

«Амр этдимки, — дейилади «Темур тузуклари»да, — агар ўлганларнинг ворислари топилмаса, улардан қолган мол-мулкни хайрия ишларига сарфласинлар ёки Маккаи муаззамага юборсинлар»¹.

Амир Темур давлатида биринчи ўринда раият вазири турса, ундан кейинги иккинчи ўринни сипоҳийларнинг ҳарбий вазири эгаллаган эди. Чунки ҳали чингизийлар империяси Олтин Ўрдада, Оқ Ўрдада, Мўғулистонда катта кучлар билан янги тажовузларга тайёр турар эди. Уларга бас келиш учун мустақил Турон давлати ўзининг қудратли қўшинига эга бўлиши керак эди. Шунинг учун Амир Темур Туроннинг ботир йигитлари ҳисобига ўз лашкарининг сафларини аввалгидан бир неча баробар кенгайтирди. Ҳарбий хизматга кирган сипоҳиларга давлат ҳисобидан қурол-яроғ, кийим-кечак, ҳар саккиз аскарга биттадан чодир беришни буюрди. Барча аскарлар маош олиб хизмат қиладиган бўдилар. Бу маош билан аскарлар ўз оилаларини ҳам боқиш имконига эга эдилар. Шунинг учун Амир Темур кўшинларида хизмат қилувчилар сони йил сайин кўпайиб борар эди.

* * *

Айрим тарихчилар «Амир Темурнинг саркардалик фаолияти Чингизхоннинг лашкарбошилиқ фаолиятига ўхшаш бўлган», деган мунозарали фикр билдирадилар. Биз бу фикрни ҳатто баъзи китобларнинг сарлавҳаларида ҳам кўрамыз. Масалан, М.И.Иванин деган рус олими XIX асрда «Чингизхон ва Темурлар даврида монгол-татарлар ва Ёрта Осиё халқларининг ҳарбий санъатлари ва босиб олган ерлари ҳақида» деган китоб ёзган эди. Бу китобда Амир Темурнинг ҳарбий санъати ва ўз кўшинларига муносабати Чингизхонниқига ўхшаш жойлари ортиқча таъкид билан ёзилади. Академик А.Якубовский «Олтин Ўрда» китобида М.И.Иваниннинг фикрига эътироз билдириб, Амир Темур кўшинларининг Чингизхон лашкарига нисбатан катта фарқлари бўлганини тарихий далиллар билан исботлаб беради. Масалан, Чингизхон ўз навкарларига маош тўламаган. Тарихчи Жувайнийнинг қуйидаги сўзлари А.Якубовский томонидан бу фикрга далил қилиб келтирилган: «Чингизхон Ясасига биноан ҳарбий юриш пайтида навкарлар ярим оч аҳволда бўларди, чунки Чингизхоннинг айтишича, «қорни тўқ този яхши ов қилмайди, қорни оч бўлса жон-жаҳди билан ўлжага ташланади». Маош билан қорни тўйган навқар ҳам яхши жанг қилмайди»².

Ўз навкарларини овчи итларга ўхшатган Чингизхон уларни фақат талончилик ҳисобига яшашга, урушда олинган ўлжалар билан бойишга ўргатар эди.

Амир Темур билан Чингизхоннинг бу борада тутган йўллари бир-бирига бутунлай қарама-қарши бўлганини шунда кўрамызки, Амир Темур ўз аскарларини овчи итлар эмас, ўзи каби инсон фарзандлари деб биларди. Сипоҳийларни рағбатлантиришга бағишланган махсус тузукда Амир Темур шундай дейди: «Буюрдимки, ҳеч бир сипоҳийнинг хизматлари назардан четда қолмасин. Чунки улар давлат хизматида экан, боқий ҳаётларини фаний дунё нақди учун аямаганликларининг ўзи инъомга ва моддий таъминотга лойиқдир. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб, қарилик ёшига етаркан, уни ойлик ҳақдан маҳрум этмаслик керак».

Бу ерда жонини аямай жангга борадиган аскарларга нисбатан чин инсонларча муносабат билдирилади. Навқар қариганда ҳам ҳақ олиб туриши бугун

¹ Ўша китоб. 123-бет.

² Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. Золотая Орда. М., 1950. 342-бет.

фахрийларга бериладиган нафақаларни эслатади. Бу факт Амир Темурнинг ўз давридан қанчалик олдинга кетган лашкарбоши бўлганини кўрсатади.

Тузуқларда сипоҳийларга бериладиган маошнинг миқдори ҳам кўрсатилган: «Оддий сипоҳийга, ўз вазифасини ўринлатиб бажариши шарти билан бериладиган маош у минган отининг баҳосига баробар бўлсин.

Баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт отгача тайин этилсин...

Яна буюрдимки, сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсин. Уларга берилган маблағ миқдори шу ёрлиғнинг орқасига ёзиб қўйилсин. Амр қилдимки, пиёдалар, ясовулларнинг (қўриқчилар) бир йиллик маошларини ҳисоблаб, бу маблағни девонхонага келтириб, уларга шу ерда олдиндан улашсинлар. Оддий сипоҳийлар ва баҳодирларнинг олти ойлик маошини ҳам ҳисоблаб, хазинадан олиб беришни буюрдим»¹.

ҳарбий юриш пайтида, хатарли жанг арафасида Амир Темур ўз аскарларини «укулка» деб аталадиган қўшимча маош билан рағбатлантирган. Масалан, Йилдирим Боязид билан бўладиган жанг арафасида барча сипоҳийларга етти йиллик маошлари олдиндан берилган. Албатта, бундай катта ғамхўрлик ва саховат қўшинларнинг ғайрат-шижоатини оширувчи муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Шу фактларнинг ҳаммаси Амир Темурнинг саркардалиқ фаолияти Чингизхоннинг саркардалиқ фаолиятдан тубдан фарқ қилганини яққол кўрсатиб турибди.

Шунга қарамай М.Иваниннинг китоби 1994 йилда Тошкентда «Хазина» нашриётида чоп этилганда унинг ўзбекча таржимаси аслиятга зид равишда ўзгартирилган. Яъни, Амир Темур Чингизхон билан бир қаторга қўйилган ва китоб: «Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур» деб аталган. Аслиятда эса М.Иванин Амир Темурнинг ҳарбий санъатини Урта Осиё халқларига мансуб қилиб кўрсатган. Чунки М.Иванин «Темур тузуқлари»ни яхши билган ва унда «Ёрта Осиё халқларининг Амир Темур бошчилигида чингизийлар зулмига қарши кўп йил кураш олиб борганини ҳисобга олган.

Амир Темурнинг ҳарбий санъати халқ-озодлик ҳаракати таъсирида шаклланиши учун унинг раият ва сипоҳийларга муносабатида адолат ва чин инсонпарварлик устуң туради. Чингизхоннинг ғайриинсоний талончиликка асосланган саркардалиқ фаолиятида, аксинча, раиятнинг аёвсиз қириш, сипоҳийларни эса ярим оч този итлар каби ўлжа ортдан югуртириш тамойили устуворлик қилади. Амир Темур билан Чингизхон бир-бирларига қарама-қарши қонун-қоидаларга асосланиб иш олиб борганлари, айниқса, Чингизхон Ясаси билан «Темур тузуқлари»ни бир-бирига қиёслаганда кўзга яққол ташланади. Шунинг учун М.И.Иванин ва ундан олдин Амир Темурнинг ҳарбий санъати ҳақида китоб ёзган француз олими М.Шармуа «Темур тузуқлари»ни энг ишончли автобиографик манба сифатида тан оладилар ва унда келтирилган тарихий фактларга суяниб фикр юритадилар. Бироқ академик А.Ю.Якубовский бу икки олимнинг «Темур тузуқлари»га бўлган тўғри муносабатларини асоссиз равишда танқид остига олади: «ҳозирги вақтда яхши маълумки, — дейди А.Ю.Якубовский, — «Темур тузуқлари» автобиографик характерга эга эмас, балки Ҳиндистонда XVII асрда бошқалар томонидан иншо қилинган асардир. Шу сабабли равшанки, бу асарда Темурнинг ҳарбий тузилмалари ҳақида айтилган ҳамма нарса ишончли материал бўлиб хизмат қилолмайди»².

Ишончли илмий материал сифатида ҳурматли академик яна ўз ҳамкасби В.В.Бартольднинг «Темур тузуқлари» XVII асрда Ҳиндистонда бошқа муаллиф томонидан ёзилган деган фикрини ва Ибн Арабшоҳнинг уйдирма ёлғонлар аралашган «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» деган китобини келтиради.

Биз ҳурматли академикларнинг бу масалада кўпроқ Ибн Арабшоҳга ишониб адашганлари ҳақида ишимизнинг бош қисмида бир қатор илмий далиллар келтирган эдик. Бу ерда уларни такрорлаб ўтирмасдан, фақат «Темур тузуқлари»га баҳо беришда А.Ю.Якубовский эмас, М.Шармуа ва М.И.Иванинлар ҳақ эканини айтиб ўтмоқчимиз.

¹ «Темур тузуқлари». 2005, 83-85-бетлар.

² Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский. Золотая Орда. М., 1950. 340-бет.

«Темур тузуклари»ни тан олмасдан ва чуқур идрок этмасдан туриб, Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига ҳаққоний баҳо бериш мумкин эмас. Унинг саркардалик даҳоси халқ-озодлик ҳаракатига етакчилик қилиб, ваганини мустамлакачи чингизийлардан халос қилиш даврида камол топгани «Темур тузуклари»да ажойиб донолик ва ростгўйлик билан очиб берилган.

* * *

Мустақил Турон давлати тузилгандан кейин ҳам ҳали чингизийлар асоратидан халос қилинмаган элларни мустамлака зулмидан озод қилиш учун кураш Амир Темур фаолиятининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолади.

Душмандан озод қилинган ўлкаларда бунёдкорлик ва ободончилик ишлари амалга оширилаётган 1371-72 йилларда Жете кўшинлари Қамариддин деган хон бошчилигида Мўғлистондан гоҳ Сайрам ва Талас воҳасига, гоҳ Фарғона водийсига бостириб кириб, аҳолининг қимматбаҳо буюмларини, от-уловлари, сурув-сурув молларини тортиб олади. Уларга кўшиб ишга яроқли бақувват йигит-қизларни ўлжа тарзида занжирбанд қилиб ҳайдаб кетади. Бир ярим асрдан бери давом этаётган бу талончиликлар оқибатида Туроннинг жуда кўп моддий бойликлари ва асир қилиб ҳайдаб кетилган ўн минглаб жабрдийда фарзандлари, ниҳоят энди Турон истиқлолга эришганда тутқунликдан озод бўлишни ва босқинчиларнинг шунча йиллардан бери қилаётган ёмонликлари ўзларига қайтишини кутмоқда эдилар.

Буни яхши биладиган Амир Темур 1371-72 йилларда энг аввал алоҳида эъзозга сазовор бўлган Аҳмад Яссавийнинг туғилган юрти Сайрамни ва унинг атрофидаги қишлоқ ва овулларни босқинчи Жете кўшинларидан озод қилди. Уша пайтда Янгикент деб аталган ҳозирги Тороз шаҳри ва Талас воҳасини ҳам тутқунликдан қутқарди. Қамариддиннинг кўшинлари бу қадимий туркий элларда бутун аҳоли Амир Темурга тарафдор эканини билар эдилар. Шунинг учун улар Сайрамни ҳам, Тарозни ҳам, Талас воҳасини ҳам жангсиз ташлаб қочдилар, Алма-Ати билан Иссиққўл оралиғидаги Олатовнинг бориш қийин бўлган дараларига чекиниб кетдилар.

Босқинчиларни шамол тезлигида қувиб борган Амир Темур ва унинг кўшинлари Сайрамдан Маркигача бўлган катта ҳудудларда Жетеларнинг жуда кўп бойликларини, минг-минглаб чорва молларини, юзлаб сурув қўйларини, беҳисоб кўп йилқи ва туяларини ўлжа қилиб олдилар. Бу қўйлар, туя ва йилқиларни боқиб юрган қуллар — Турондан асир қилиб ҳайдаб кетилган бечоралар эди. Жангари мўғуллар мол боқиш, экин экиш, иморат қуриш каби «қора» ишларнинг бирортасига қўл урмас эдилар, ўзларини бойвачча ҳисоблаб, фақат от чопиш, уруш қилиш ва ўлжа олишни касб қилиб олган эдилар. Энди бу бойваччалар Амир Темур кўшинидан қочиб узоқдаги тоғ дараларида сичқоннинг инини минг тангага олгудек бўлишар эди.

Амир Темур ҳали уларни Иссиққўлдан наридаги Отбоши деган жойларгача, Или дарёси бўйларигача, Юлдуз яйловигача ва ундан нарида Жетеларга пойтахт бўлиб хизмат қилаётган Олмалиқ шаҳригача қувиб бориб, ёвларининг жон жойи бўлган энг ичкари маконларида тор-мор қиладиган қуллар ҳам келади. Лекин 1371-72 йилларда ҳали узоқ юришларга кетиб бўлмас, чунки ички адоватлар ва бахилларнинг яширин фитналари тугаб битмаган эди.

* * *

Амир Темур тоғу тошларда ҳамон чингизийлар империясининг асоратидан қутулмаган элдошларини тутқунликдан халос қилишдек олижаноб иш билан банд бўлган пайтда унинг мулозимлари орасида юрган Амир Зиндачашм, саидлар авлодидан бўлган Шайх Абулвайс, Хизр Ясовурийнинг ўғли Исҳоқ деганлар соҳибқироннинг қайноғаси Амир Мусабекни йўлдан урадилар ва яширин фитна тайёрлайдилар.

Сароймулк хонимнинг акаси Амир Мусо хонлар авлодидан бўлгани учун Зиндачашм уни Амир Темурнинг ўрнига давлат бошлиғи қилишни мўлжаллайди. Воқеанинг тафсилоти Ш.А.Яздийда шундай баён қилинади:

«Зиндачашм, Хизр Ясовурий ўгли Исҳоқ, Мусобек, Шайх Абдулвосий, «онтлар ичиб аҳд қилдиларки, қора Сомон (Утрор яқинида) мавзеида ҳазрат соҳибқирон овга чиққанда анга иш (яъни суиқасд) қилгайлар».

Содиқ кишилардан бири бу ҳодисадан воқиф бўлиб, ҳазратга келиб арз қилди. Ҳазрат ул тўрт шахсни хузурига чақириб сўроқ қилди... Маълум бўлдики, бу чин экан»¹.

Ноинсофликни қарангки, Амир Темур Зиндачашмнинг гуноҳларини бир эмас, уч марта кечирган, ҳатто у бир кўлида қилич, бир кўлида кафан билан келиб, тиз чўкиб узр сўраганда ҳам гуноҳини авф этиб, яна сарупо кийдирган, от ва туялар тортиқ қилиб, вилоят ҳокимлиги лавозимини берган эди. Лекин бу одамдаги бахиллик худди Амир Хусайндаги ҳасад каби унинг ичини кемириб юргани учун истиқлол даврида шундай ёвуз ниятнинг ташаббускори бўлади. Унинг бу ниятига Амир Мусонинг қўшилгани кишини ҳайратга солади. Чунки Сароймулк хоним унга яқин қариндош бўлгани учун бу воқеадан сал олдинроқ Амир Темурнинг иккинчи қизи (Султон бахтбегимнинг синглиси) Ака бегини Амир Мусонинг ўгли Муҳаммадга номзод қилиб, фотиҳа тўйи ўтказилган эди.

Албатта, сирлари фош бўлгандан кейин Амир Мусо ўзини Амир Темурнинг оёғи тагига ташлаб кўзда ёш билан авф сўрайди. Ҳарбий юриш пайтида уғруқда (махсус қўриқчилар ҳимоясида бехатар жойларда) турган Сароймулк хоним ҳам опасининг ўгли бўлган Амир Мусога шафоат сўрайди. Амир Темурнинг кечиримлилигига яна бир марта қойил қоламиз.

Унинг ҳал қилувчи сўзларини Яздий ўз китобида келтиради. Амир Темур айтади: «Ҳар неча улугъ ёзуқ чиндан содир бўлибдур. Аммо орамизда қариндошчилик бўлгон учун бу ёзуқни авф қилдим ва тақи соқолининг оқи хурматидин кечдим». Амир Темур Шайх Абулвосий сайидлар авлодидан бўлгани учун унинг қонидан ҳам кечади. «Аммо энди бу мамлакатда турмагайсен деб, шайхни Катъба сари юборди»².

Хизр Ясовурийнинг ўгли Исҳоқ Амир Темурнинг яқин дўсти бўлган амир Сайфиддиннинг қайин иниси бўлар экан. Сирнинг фош бўлишига шу йигит сабабчи экан. Амир Сайфиддин орага тушиб, уни ҳам ўлим жазосидан олиб қолади. Фақат бу фитнанинг бошида турган Зиндачашм Опардийни Амир Темур хукми билан банди қилиб Самарқандга олиб бордилар ва зиндонга ташладилар. У умрининг қолган қисмини зиндонда ўтказди, қариб-чириб ҳаётдан кўз юмди.

* * *

Амир Темур Жете қолдиқларини Талас дарёси бўйларидан қувиб чиқариб, у ерда яшаётган туркий аҳолини жетелар асирлиги ва қуллик занжиридан озод қилган сари минглаб меҳнатсевар хунармандлар, қурувчилар, чўпонлар ва бошқа касб эгалари жетелар қувилган Сайрам, Тороз, Ясси, Етрор каби туманлардан, Талас, Арис каби Сирдарёга қуйиладиган сув бўйларидан, Марки чўлларида ота-боболари яшаган Фарғона водийсига, Зарафшон ва Сурхон воҳаларига қайтиб кела бошладилар.

Улар билан бирга талончи жетелардан тортиб олинган юзлаб сурув қўйлар, беҳисоб чорва моллари, Турондан тортиб олиб кетилган олтин-кумуш буюмлар, қимматбаҳо анжомлар ҳам Амир Темур томонидан Туронга қайтариб олиб келинмоқда эди. Бу минг-минглаб қўй, от ва туялар, рўзғор анжомлари ва буюмларнинг катта бир қисми Жете асоратидан қутулиб, ватанига қайтаётган элдошларимизга Амир Темур буйруғи билан тақсимлаб берилмоқда эди. Тутқунликдан қутулиб ўз ватанларига қайтган элдошларимиз давлат ёрдамида ер олиб, уй-жой қилиб, оила қуриб, фаровон ҳаёт кечиришга муяссар бўлмоқда эдилар.

Чингизхон қиргинлари натижасида Туронда аҳоли хийла камайиб кетган эди. Мана энди ватанларига қайтаётган ўн минглаб элдошларимиз ҳисобига аҳолининг ўсиши ҳам хийла тезлашади.

¹ Яздий. «Зафарнома». 1997, 72-бет.

² Уша китоб, 72-бет.

Амир Темур олиб бораётган бундай халқпарвар сиёсат нафақат Мўғулистондаги ғанимларда, балки шимолдаги Олтин Ўрда ҳукмдорларида ҳам адоват туйғусини уйғотмоқда эди. Улар Сирдарё бўйида жойлашган қадимий туркий шаҳар — Сигноқни Жўжи улусига қарашли Оқ Ўрданинг марказига айлантирган эдилар. Шимолдан Олтин Ўрда ва шарқдан Оқ Ўрда Хоразмни икки томонлама қарамликда тутар эдилар. «Бўлиб ташлаб бўйсундир» деган мустамлакачилик сиёсати бу ерда ҳам амалга оширилар эди. Қадимдан Турон-Туркистоннинг узвий бир қисми бўлган Хоразмни Чингизийлар ўзларига қарам қилиб, мустақилликка эришган Туронга қарши гиж-гижлай бошлайдилар.

1373 йилда Хоразм ҳукмдори Ҳусайн Сўфи Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган ва Турон давлати ҳудудига кирадиган қадимий қиёт шаҳрига ва Бухоро вилоятининг туманларига қўшин билан бостириб келиб, талончилик қилади. Босқинчилар Қиёт қалъасининг ичидаги бир қанча иморатларни бузадилар, ишга яроқли юзлаб йигит-қизларни кул қилиб олиб кетадилар.

Самарқандда туриб бу ҳодисадан хабар топган Амир Темур ушбу адолатсизликни аввал жангу жадалсиз тинч йўл билан бартараф қилмоқчи бўлади. Алуфа Тавочи деган нуфузли бир амирни Хоразмга Ҳусайн Сўфи ҳузурига элчи қилиб юборади, Хива ва қиёт азалдан Туронга қарашли шаҳарлар эканини, ҳатто Чингизхон даврида бу шаҳарлар Чигатой улусига тобе деб хатлаб берилганини Алуфа Тавочи Ҳусайн Сўфига Амир Темур номидан яхшиликча тушунтиришга уринади. Аммо ўзини жуда катта оладиган ва Чингизхон авлодларига яқинлигидан ўта мағрур бўлган Ҳусайн Сўфи элчига қуйидагича жавоб беради: «Қиёт ва Хивакни мен қилич билан олибмен, яна қилич била мендан олғайлар».

Бу сўзлар Амир Темурни урушга чорлагандай бўлади. У дарҳол Хоразм юришига тайёргарликни бошлайди. Шунда Амир Темурнинг нуфузли маслаҳатчиларидан бўлган Мавлоно Жалолиддин Кеший орага тушади. Уруш бўлса қон тўкилиши, ҳар икки томондан мусулмонлар ташвишда қолишини айтади. «Рухсат берсангиз, мен бориб анга (Ҳусайн Сўфига) насиҳат қилайин»,¹ дейди. Амир Темур Мавлонони ҳам элчи мақоми ва совға-салом билан Хоразмга жўнатади. Аммо Ҳусайн Сўфи Мавлононинг насиҳатига мутлақо кулоқ солмайди.

Мавлоно Жалолиддин Кеший Ҳусайн Сўфига Хоразм кўп асрлар давомида Самарқанд ва Бухоро билан бир давлат бўлганини, Чингизхон бу мамлакатни вайрон қилиб, аҳолисини қирганини айта бошлаганда Ҳусайн Сўфининг жони чиқиб кетади. У Чингизхоннинг осмондан тушган илоҳий руҳдан пайдо бўлганига ишонарди. У ўзини Чингизхон руҳига сифинувчи тақводор сўфи деб биларди.

Шу сабабли, Чингизхонга тил теккизган, ун ёмонлаб, Амир Темурни мақтаган Мавлоно Жалолиддин Ҳусайн Сўфига душман бўлиб кўринди. Ҳусайн Сўфининг буйруғи билан соқоли оппоқ Мавлоно Жалолиддин қоронғи бир уйга қамаб қўйилди.

* * *

Ҳусайн Сўфининг Амир Темур элчиларига бунчалик баланддан келиб кўпол муомалалар қилганига нозик сабаблар бор эди.

Биринчидан, Хоразм бир ярим асрдан бери Олтин Ўрдага қарам бир мустамлака эди. Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг ишонган одами Қутлуғ Темур Урганчда ўзига ҳашаматли қаср қурдирган, аҳоли учун жомеъ мачити ҳам бунёд эттирган эди. Шу билан гўё Хоразм чингизийлар юртига айлантирилган эди. Хоразм мугасаддиларининг ҳоким эмас, «сўфи» деб аталишлари ҳам уларнинг нафақат маъмурий, балки мафкуравий жиҳатдан ҳам чингизийларга қарам бир эътиқод билан яшашларини билдирарди.

Масалани чуқурроқ тушуниш учун Чингизхон шахсининг қандай илоҳийлаштирилганига ва унга чин садоқат сақловчилар «сўфийлар» деган фахрли унвон ва лавозим олганликларига батафсил тўхталиб ўтишимиз жоиздир.

¹ Яздий. «Зафарнома». 1997. 72-бет.

* * *

Мўғуллар орасида «Чингизхоннинг бобоқалони Бузанжархон Аланкува деган аёлдан илоҳий нур иштирокида туғилган, шунинг учун унга худо илоҳий қудрат бахш этган» деган эътиқод жуда кенг тарқалган эди.

Мирзо Улугбекнинг «Тўрт улус тарихи» китобида ёзилишича, Аланкува воқеаси туркий элларнинг китобларида ҳам зикр этилган.

Келиб чиқиши жиҳатидан Аланкува Ёғузхон авлодидан бўлган Юлдузхоннинг қизи экан.

«Чеҳраси ойдек, — деб таърифлайди Мирзо Улугбек Аланкувани. — Гўзаллиги шу даражада эдики, кўрганлар хайрат бармоғини тишлар эдилар».

Аланкува тунда хиргоҳ туйнугидан кириб келиб ёстикдошлик қилган илоҳий нурдан ҳомиладор бўлади. Аланкува малика эди. Унинг кўриқчилари осмондан тушадиган ва туйнукдан шуъла бўлиб кирадиган, кейин гўзал йигитга айланиб ёстикдошлик қиладиган илоҳий нурни қилич билан чопадилар, аммо қиличлари ўзларини ярадор қилади, илоҳий нурга ҳеч ким бас келолмайди. Шундан кейин улар «бу бир мутлақ шуъладир, ҳақ нурига йўғрилгандир, Аланкува Биби Марямга ўхшабдир» деган хулосага келадилар. Аланкувадан туғилган ўғилга Бузанжархон деб исм кўядилар ва уни эъвоз билан ўстирадилар.

Мирзо Улугбек ҳикоясини давом эттириб, Аланкувадан туғилган Бузанжархон Чингизхоннинг тўққизинчи бобоси бўлганини, Амир Темурнинг ўн тўрт авлод олдин ўтган бобоси ҳам ана ўшал Аланкувадан туғилган Бузанжархон эканини аниқ-равшан кўрсатиб ўтади¹.

Амир Темур ва унинг авлодлари буни туркий тилда битилган бир ривоят деб билганлар. Улар бу ривоятга кўп ургу бермаганлар ва ўз чиқиб келишларини илоҳий қудрат билан вобаста қилишни лозим топмаганлар. Бунга Амир Темурнинг ўз тарихини ортиқча муболағасиз фақат чиндан содир бўлган ишонарли воқеаларга асосланиб ёзишга интиланлиги ҳам сабаб бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Фақат Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонида Ҳусайн Бойқаронинг улкан истеъдод соҳиби эканини ёзганда, бунинг замирида момоқалони Аланкувадан келган ирсий мерос борлигига ишора қилади: «Аноси худ Аланкува келган»².

Биз ҳам ҳазрат Алишернинг бу сатридаги теран маънони ўзимизча талқин этиб айтишимиз мумкинки, Амир Темурда, Улугбекда, Ҳусайн Бойқарода, Бобурда ва бошқа етук теурийларда кўзга ташланадиган ёрқин истеъдодлар учқуни ўша момоқалонлари Аланкувадан уларга ирсий мерос бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб келган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Чингизхон ҳам ўз даврининг даҳо даражасидаги саркардаси ва давлат арбоби бўлганини, бир неча аср ҳукм сурган шундай улкан империяни тузиш жаҳонгир фотиҳлардан камдан-камга насиб этганини дунё олимларининг кўпчилиги тан олади. Айниқса, Мўғул халқи унинг ҳарбий ғалабаларидан ифтихор қилади. Чингизхоннинг 700 йиллигида Мўғулистонда унга улкан ҳайкал қўйилгани кўпчиликка маълум.

«Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деган мақол бежиз айтилмаган. Биз Мўғулистон халқининг миллий гурур туйғуларига ҳурмат билан қараймиз. Айни вақтда, тарих китобларида битилган ҳақиқатлардан ҳам кўз юмолмаймиз. Масалан, тарихчи М.Иванининг китобида ёзилишича, Чингизхон Бухорони босиб олгач, аввал уни талатади, бегуноҳ аҳолидан ўнлаб мингини ўлдирди, кейин Бухорога ўт қўйдириб, ёндиргач, Самарқандга бостириб боради. Самарқандда туркий қавм — қанглилардан ўтгиз минг аскар бўлади. Чингизхон орага одам қўйиб, уларни ўлдирмасликка ва ўз қўшини сафига олишга ваъда беради. Қангли қавмининг йигитлари бу ваъдага ишониб таслим бўладилар. Чингизхон уларни ўз қўшинига олиши учун мўғул навкарлари сингари бошларида кокил қолдириб, соч олдиришларини буюради. 30 минг қангли йигитларини кокил қўйиш баҳонасида шаҳар ташқарисига саф қилиб олиб чиқадилар. Сўнг уларни ерга ўтқазиб, ўн минг мўғул навқарига учтадан тақсимлаб берадилар.

¹ Мирзо Улугбек. «Тўрт улус тарихи». 1994. 64-66-бетлар.

² Қаралсин: А.Ҳайитметов. Навоий суҳбатлари. Т., 1993. 191-бет.

Мўғул навкарлари «кокил қўямиз» деган алдов билан 30 минг туркий қангли йигитларнинг бошларини бирма-бир кесиб ташлайдилар. Ҳар бир мўғул навқарига учтадан бош кесиш топширилган экан. Бу ишни улар бир соатга қолмай бажарадилар. Сўнгра қангли йигитларининг ўттиз мингдан ортиқ отлари ва қурол-яроғини мўғул навқарлари ўлжа қилиб бўлиб оладилар»¹.

1220 йилда Чингизхон Термиз шаҳрини ўн кун қамал қилиб босиб олади ва бутун аҳолисини қатлиом қилиб қириб ташлайди. Буни эшитган Балх шаҳри Чингизхонга қаршилик кўрсатмай таслим бўлади. Чингизхон балхликларнинг қонидан кечишга, фақат моли омон олишга ваъда беради. Шаҳарга киргач сўзидан қайтиб, бутун Балх аҳолисини ҳам қатлиом қилади, сўнгра шаҳарга ўт қўйиб, кулини кўкка совуради².

Чингизийларнинг ишончли тарихчиси бўлган Рашидиддиннинг «Жомет-ут таворих» китобида келтирилган маълумотларга қараганда, Чингизхон томонидан қатлиом қилинган шаҳарлар қаторига Ётрор, Бинокент, Ҳирот, Нишопур, Марв, Тус, Рай, Мароға, Ардабил, Нахчевон, Байлақанлар ҳам кирган. Қатлиом қондасига биноан ўлимга ҳукм қилинганлар қалъалардан ташқарига ҳайдаб чиқилган ва ҳар бир мўғул жангчисига беш-ўнтадан бўлиб берилган. Мўғул жангчилари уларни тиз чўктириб, эгри қилич билан бирма-бир бошларини кесиб ташлаган».

Ҳиротдай катта шаҳарда қатлиомдан бир неча кун кейин тирик жон қолдимикан деб, мўғул нўёни махсус текшириш ўтказса, ярим миллионлик аҳолидан фақат 16 нафаргина одам тирик қолган экан. Нўённинг буйруғи билан уларни ҳам дарҳол қилич билан чошиб ўлдирадилар. Айниқса Урганчда аҳоли сони жуда кўп эди. «Етти иқлим султони» китобининг муаллифи Хильде Хуккемнинг ёзишича, «Урганчдаги қатлиом пайтида ҳар бир мўғул навқарига 24 нафардан одам ўлдиришга тўғри келади»³.

Агар Урганчда одам ўлдириш ишида камида 10.000 мўғул навқари иштирок этган бўлса, жами 240 минг одам ёппасига ўлдирилган бўлади. Шулардан бири улуг пир Нажмиддин Кубро бўлганини тасаввур этинг!

Жузжоний деган олимнинг «Табоқоти носир» китобида Чингизхоннинг Хоразмда қанча кўп қирғинлар қилганини гапириб қандай мақтангани келтирилади: «Мен Муҳаммад Хоразмшоҳ аскарларининг қадами етган ҳамма жойда энг кўп вайроналиклар ва қирғинлар қилдим шунинг учунки, бошқа мамлакатларнинг халқлари менинг шону шуҳратим ва душманларим устидан эришган ғалабаларим ҳақида бир-бирларига ҳикоя қилиб юрсинлар»⁴.

У Хоразмшоҳнинг ўзидан ҳам кўра, унинг сара қўшинларини бошқарган ва чингизийлар билан 17 марта мардона жанглар қилган Жалолиддиндан аламзада эди. Шу аламзадалиқ туфайли у энг кўп қирғинлар ва вайроналиклари Хоразмда ва юқорида номлари қаламга олинган Турон шаҳарларида қилди.

Урни келганда шуни айтиб ўтиш ўринлики, Чингизхон ўсмирлик пайтида ҳам ўта шафқатсиз бўлган экан. 13 яшарлигида балиқ ови пайтида кўпроқ ови юришган амакисининг ўғли Бехтер деганга бахиллиги келиб, уни ёй ўқи билан кўкрагидан отиб ўлдириб қўйган экан. Шунда Темучиннинг онаси Оэлун уни қарғаб: «Сен туғилганингда қўлинг қотиб қолган қонга беланган эди», дейди ва ўғлининг доим қўли қон ёвуз одам бўлишидан кўрқади»⁵.

Русларда ва бошқа ғарб халқларида «Злой гений» деган ибора бор. Бу ибора алоҳида одамга насиб этган даҳо даражасидаги истеъдодни ёмон мақсадларга хизмат қилдирувчиларга нисбатан айтилади.

Чингизхон ҳам ўз саркардалиқ ва жаҳонгирлик даҳосини (агар у бу даҳони момокалони Аланқувадан ирсий мерос тарзида олганини рост деб фараз қилсак!) яхшиликдан кўра кўпроқ ёмонликка, эзгу мақсадлардан кўра кўпроқ ёмон мақсадларга хизмат қилдирганини кўраимиз.

Ана шу ёмон мақсадлардан бири — туркий эллар орасида озчиликни ташкил қилган мўғул қавмини осмондан тушган олий руҳдан — малакдан тарқалган

¹ Қаралсин: М.Иванни. «Чингизхон ва Амир Темур». 1994. 55-бет.

² Рашидиддин. Сборник летописей. М., 1950, 1-жилд. 33-бет.

³ Хильде Хуккем. Етти иқлим султони. Инглизчадан таржима. Т., 1995. 36-бет.

⁴ Рашидиддин. Сборник летописей. М., 1950. 1-жилд. 92-бет.

⁵ Қаралсин: Н.И.Кичанов. «Жизнь Темучина, мечтающего покорить мир». Бишкек, 1993, 63-64-бетлар.

олий ирққа ва ҳоким миллатга айлантиришга қаратилгани эди. Аланкувадан ўтган илоҳий қудрат гўё фақат Чингизхонга эмас, балки бутун мўғул қавмига тангри томонидан берилган улуғ мартаба ва бошқа халқлар устидан ҳукмронлик қилишга имкон берадиган илоҳий малаклик деган мафкура давлат сиёсатига айлантирилади.

Мўғул бўлишнинг ўзи улкан мартабага айланганини Хоразмда яшаб ўтган шоир Рабғузий 1310 йилда ёзилган «Қиссасул анбиё» асарининг кириш қисмида шундай ифодалайди:

«Улуғ отлиғ, қутлуғ зотлик, эзгу хулқлиғ, ислом ёруғлик, мўғул санилиғ (мартабалик) беғимиз Насиридин Тўқбуғадин... илтимос янглиғ ишорат бўлди... ўқимокда кераклик, ўрганмоқда яроғлиқ бир китоб ёзсанг¹.

Рабғузий Хоразмнинг Работи Ёғиз деган мавзесида қози бўлган экан. Мўғул беки Тўқбуғанинг топшириғи билан «қиссасул анбиё» асарининг туркий тилда 1310 йилда ёзилиши яхши ҳодиса, албатта.

Мўғул беки ўз тилини унутиб, туркийлашган, ислом динини бизнинг она тилимиз ёрдамида қабул қилган. Шунинг учун Рабғузийнинг «қиссасул анбиё»сини «ўқумокқа кераклик, ўрганмоққа яроғлиқ» бир китоб сифатида қабул қилгани туркий тилли шоир Рабғузийнинг маънавий устунлигини кўрсатади.

Фақат бу эмас, Сирдарё бўйида Сифноқда Оқ Ўрда ҳокими бўлган яна бир мўғул амалдори берган топшириққа биноан Хоразмий 1353 йилда ўзининг «Муҳаббатнома» асарини ёзади ва бу ҳақда шундай шеър битади:

Тун оқшомким, кўринди байрам ойи,
Муҳаммад Хўжабек — давлат ҳумойи.
Табассум қилди, айди, эй, фалони,
Кетурғил бизга лойиқ аргумони.

Тиларменки, бизинг тил бирла пайдо
Китоби айласанг бу қиш қатимда.
Қабул қилдим, ер ўпдим, айдим, эй шоҳ!
Эшигинг тупроғи давлатли даргоҳ»².

Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдаларда ҳукмронлик қилаётган мўғул беклари туркий тиллик Рабғузий ва Хоразмий каби истеъдодли шоирларга иш буюриб, ўзларига керакли шеърий китоблар ёздирганлиги турк-мўғул муносабатларида юз берган галати маънавий ўзгаришлардан далолат беради. Маънавий устунлик бизнинг туркий шоирларимиз томонига ўтади. Одатга биноан, бу шоирлар мўғул бекларини улуғ отлиғ, қутлуғ зотли, мўғул мартабали давлат ҳумойи (бахт қуши) деб мақташ билан чингизийлар жорий қилган мафкуранинг қанақа бўлганини ҳаққоний қилиб кўрсатадилар. Бу мафкура мўғул қавмига мансуб бўлишнинг ўзини катта имтиёз деб билиши фош қилинади. «Улуғ отлиғ ва қутлуғ зотлиқ» деган таърифларда Чингизхоннинг келиб чиқиши ва осмондан тушган илоҳий қудрат билан боғлиқ бўлганига ишора қилинади.

Ўнлаб йиллар давомида Чингизхон империясида одамларнинг онгига сингдирилган бу мафкура мўғул бўлмаган бошқа қавм вакилларида мўғул бўлиш ҳавасини уйғотади. «Мўғул бўлсанг зотинг улуғ, мартабанг баланд бўлади» деган эътиқод чингизийлар томонидан амалий имтиёзлар ёрдамида кучайтирилади. Шунинг натижасида бир ярим асрлик мўғул истилоси жараёнида туркий қабилаларга мансуб бўлган кўпгина амалдорлар ўзларини мўғул деб атай бошлайдилар.

«Мен мўғулман» деганларга чингизийлар томонидан муҳим амалдорлик лавозимлари берилади. Бу ҳақда Рашидиддиннинг машҳур «Жоме-уттаворих» китобида жуда кўп ишонарли маълумотлар келтирилган.

Чингизхон тарихидан энг нуфузли манба ҳисобланган бу китобда Темучин деган ном татарлардан олингани, Чингизхоннинг отаси Есугей Баҳодир Некуз қабиласининг бошлиғи бўлгани ёзилган.

¹ Қиссайи Рабғузий. Т., 1990. 6-бет.

² Қаралсин: Н.Келимбетов. «Қазақ адебиетининг эжелги даури». Алма-Ата, 1986, 171-бет.

Некуз номли қабила туркий халқларда ҳам бўлган. Мўғулларнинг тиллари, урфу одатлари, миллий хусусиятлари, албатта, ўзлариға хос эди. Лекин улар асрлар давомида мўғулларға нисбатан кўп сонли бўлган туркий қабилалар билан аралашиб яшаганликлари учун ўз қабилаларини қадимий туркий қабилаларнинг номлари билан ҳам атаганлар. Масалан, Чингизхоннинг онаси Оэлуи кўнғирот қабиласидан бўлган. Биз кўнғиротларни туркий қабила деб биламиз. Аммо мўғуллар кўнғиротларни мўғул деб ҳисоблайди. Уларнинг қадимий ривоятларида мўғул қабиласи катта бир темир дара ичидан чиқолмай қамалиб қолганда мўғуллар билан кўнғиротлар катта оловлар ёққан эканлар ва темир тоғни эритиб, унинг асоратидан бирға қутулиб чиққан эканлар. Шу сабабли Есугей баҳодир Кўнғирот қабиласининг қизига уйланган, ундан эса Чингизхон туғилган экан.

Рашидиддиннинг китобида ёзилишича, қадим замонларда боёвут қавмлари Бойкўл атрофида, найманлар Олтойда, ўйрат деган туркий қавм Енисей дарёси бўйларида яшаган эканлар.

Чингизхон қурол кучи билан уларнинг ҳаммасини ўзига бўйсундирғач, уларнинг таслим бўлган йигитларини ўз қўшини сафиға олади. Ун йиллар давомида бу навкарлар мўғул нўёнларига сўзсиз итоат этиб, уларнинг мафкурасини ҳам қабул қиладилар. Шунинг натижасида орадан бир аср ўтгандан кейин, жалойирлар ҳам, боявутлар ҳам, ойратлар ҳам, сулдузлар ҳам, бошқа кўпгина туркий қабилалар ҳам мўғуллар деб атала бошланади.

Рашидиддин бу ҳодисани ўз китобининг алоҳида боблариға сарлавҳа қилиб ёзади:

Масалан:

«Ҳозирги вақтда мўнғуллар деб аталаётган турк қабилалари: Жалоир, Татар, Меркит, Курлаут, Ўйрат, Теленгут, Кераит»¹.

«Илгаритдан мўнғуллар деб аталиб келган турк қабилалари: Кўнғирот, Сулдуз, Боёвут, Кингит».

«Нирун деб аталадиган турк қабилалари ҳақида: «Салжуит, Тайжиут, Чинос, Манғит, Баҳрин, Барулас, Китакин»².

Рашидиддин ажойиб манзарани кўз олдимизда гавдалантиради. Чингизхон империяси Хитойдан то Дунайғача, Россиядан то Эрону Афғонистонғача кенгайиб, юз йиллар давомида ҳукмронлик қилгани сари уни идора этиш учун жуда кўп катта-кичик амалдорлар ва ишончли хизматчилар керак бўлади. Туркий халқларға аралашиб, аввалдан озчиликни ташкил қилиб келган мўғулларнинг маданий савияси ҳам унча баланд эмас эди. Ҳатто идора ишларини олиб борадиган мўғулча ёзувлари ҳам йўқ эди, қадимги алифболари унутилиб кетган эди. Шунинг учун Чингизхон ўз давлат ишини уйғур ёзувида олиб борарди. Мўғул мактабларида ҳам уйғур алифбосида дарс бериларди.

Уйғурлардай қобилияти халқнинг ёзувидан усталик билан фойдаланган Чингизхон маданий савияси баландроқ бўлган бошқа туркий элларнинг вакилларидан ҳам давлатнинг турли поғоналарини идора этишда фойдаланиш учун янги бир йўл, мезон ўйлаб топди.

Ким ўзининг туркий келиб чиқишидан воз кечиб, «мен ҳам мўғулман» деса, кимлар ўзларининг найман, кўнғирот, баҳрин каби туркий қабилаларини ҳам мўғул қавмидан деб билса, улар чингизийларнинг махсус ишончларига сазовор бўладилар ва Чингизхон империясининг масъул лавозимлариға ишға тайинланадилар.

Хоразмни бошқаришға муносиб кўрилган Оқ Сўфи ва Ҳусайн Сўфилар кўнғирот қавмидан эдилар. Кўнғирот қабиласи Чингизхон мансуб бўлган мўғул қавмиға азалдан яқин бўлганлиги юқорида айтиб ўтилди. Айниқса, Чингизхоннинг онаси кўнғирот элидан бўлганлиги чингизийларнинг Хоразм кўнғиротлариға алоҳида ишонч билан қарашлариға ва юксак лавозимларни ишониб топширишлариға сабаб бўлади. Бунға жавобан Оқ Сўфи ва Ҳусайн сўфилар Чингизхонға худоға сиғинган каби сиғинадилар ва ўзларини унинг садоқатли сўфийлари деб биладилар. Айниқса, Узбекхон ўз қизини Оқ сўфининг

¹ Рашидиддин. Сборник летописей. М., 1950. 1-жилд. 92-125-бетлар.

² Ўша китоб. 1-жилд. 178-215-бетлар.

ўғлига бергани сўфиларда катта ифтихор уйғотади. Сўфилар энди ўзлари мансуб бўлган бутун кўнғирот қабиласини мўнгул қавми деб тан оладилар.

Холбуки, кўнғирот қавми Чингизхон дунёга келмасидан неча аср олдин ҳам туркий тилли қабила бўлиб яшаганини «Алпомиш» достони кўрсатиб турибди. Бу дostonнинг минг йиллиги Ёзбекистонда ўтказилганлиги ва Сурхондарё вилоятида Алпомишга улуғвор ҳайкал кўйилганлиги бежиз эмас. Дунёга Алпомиш ва Барчинлардай қахрамонларни берган кўнғирот эли қадимда ҳам мўғул халқига мансуб бўлмаганлигини барча тарихий фактлар, айниқса, «Алпомиш» дostonининг тили, бош қахрамонлари, воқеаларнинг бўлиб ўтган жойи исбот этиб турибди. Лекин Чингизхоннинг илоҳийлигига ишонган ва мўғулларнинг осмондан тушган малаклардан тарқаганига имон келтириб, қатта лавозим эгаси бўлган Хусайн сўфи энг муҳим давлат ишларини Олтин Ўрда хонининг Хоразмдаги хос вакили Элийғмиш Ўғлоннинг маслаҳати билан ҳал қилар эди.

Элийғмиш Ўғлон Сарой Беркадаги Ўрусхондан Амир Темур ҳақида махсус кўрсатма олган эди. Бу кўрсатмага биноан Амир Темур бутун чингизийлар ҳокимиятини йўқ қилишга бел боғлаган хатарли рақиб деб аталган ва уни Олтин Ўрда мулки саналмиш Хоразмга яқин келтирмаслик, қиёт ва Хивакни зинҳор унга бермаслик керак дейилган эди.

Олтин Ўрда кўрсатмасига сўзсиз амал қиладиган Хусайн Сўфи хўжайинларининг кўнглига қараб Амир Темурнинг иккинчи элчисини қамаб қўйган, биринчисига эса «мен қилич билан олган қиётни фақат қилич билан олғайлар!» деб кўпол жавоб берган эди.

Амир Темурга Урганчдан махфий хабар юбориб турадиган ишончли одамлар бор эди. Улар элчи бўлиб келган кекса- Шайхулислом Мавлоно Жалолиддин Хусайн Сўфи томонидан беҳурмат қилиниб, қамаб қўйилганини, бу ножўя ишлар Олтин Ўрданинг кутқуси билан бўлаётганини хабар қилдилар. Келажакда ҳали Олтин Ўрда билан ҳам олишиш тақдирида борлигини Амир Темур шу хабардан сезади.

Қаҳратон қиш охирлаб қолган бўлса ҳам, кетма-кет қор ёғар эди. Шунга қарамай Амир Темур барча тавочиларни ишга солиб, қисқа вақт ичида ўн беш минг кишилиқ сара лашкар йиғди ва шиддат билан Хоразм юришига жўнади.

Давоми келгуси сонда.

Тадеуш РУЖЕВИЧ

Мархумлар унутмаслар

КАҲРАБО ҚУШ

Куз ажиб
каҳрабо қуш
тилла томчидек
томар шоҳдан-шоҳга

Куз
ажиб
алвон ранг қуш
қон томчисидек
томар шоҳдан-шоҳга

Куз
мовий қуш
жон берар-
шоҳдан-шоҳга томар
ёмфир томчиси.

Т Е Л Б А Л А Р

Кўряпман телбаларни денгиз юзида
худди қуруқликда юргандек юрган
бу ишонч уларни олиб кетмишдир
уммон тубига

улар ҳали-ҳануз менинг қайиғим
настга тортиб чайқатадилар

уларнинг музлаган қоқшол қўлларин
қайтариб ташлайман ҳар гал ва лекин
қаттиқроқ тармашар йил сайин улар.

*Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржимаси.*

Поляк шеърияти жаҳон поэзиясида алоҳида ўрин тутди. Унинг улуғ намояндаси А.Мицкевич "Шеърият — бу Ватан!" деган эди. Ундан кейинги салаф Я.Ивашкевич бу фикрни давом эттириб, "Ватан ҳали харитадан жой олмаган пайтда поляклар учун шеърият Ватан бўлиб хизмат қилди", дейди. Тадеуш Ружевиц (1921й.) на фақат Польшанинг, балки дунёнинг XX асрдаги йирик шоирларидан бири саналади. Унинг шеърларида ўтган асрда уруш жафоларини кўрган инсоният фожиалари ғуссаси мужассам.

Шоирнинг лирик қаҳрамони шафқатсиз давр қаршисида маънавий мағлубиятини ҳис этиб турса-да, лекин мағлубият янги шижоат, янги курашлар учун даъват эканлигини яхши англайди. Шу боисдан унинг кўнглида эртанги кунга бўлган умид ҳеч қачон завол топмайди.

XX аср жаҳон поэзиясига хос бўлган янги нафас-сарбаст шеър Т.Ружевиц ижодида ҳам ўзининг ёрқин ифодаларида кўзга ташланади.

ҚОРА АВТОБУС

Қора автобус
бу қизиллар гала-гавжум
қайнаб-тошган автобус эмас

Ичида унинг ёлғиз йўловчи
қилт этмас озгин юз
эски пальтода тугмалари қадалган
тушар у энг сўнгги бекатда

Қора автобусга ҳеч ким талпинмас
яъни мурдага
аксинча

Келинг барча автобусларни бўйимиз
қора бўёққа оқ белбоғ тортиб
уларнинг гамгин туси
мажбурлар одамларни
чиқишда
тушишда
ўзаро мулойим бўлмоққа

БИЗЛАРНИ ТИНЧ ҚҲЙИНГ

Бизларни унутинг
унутинг авлодимизни
яшанг одамлардек
бизларни унутинг

биз тошларга
гиёҳларга ҳавас қилдик
ҳавас қилдик итларга

мен каламуш бўлмоқчиман
дедим севгилимга

мен бўлмоқликни истамайман
уйқуни истайман
урушдан кейин уйғонишни истайман
деди у кўзларини юмиб

бизларни унутинг
сўраманг ёшлигимиз ҳақида
тинч қўйинг бизларни

ЎЛИМДАН КЕЙИН ОҚЛАНИШ

Мархумлар унутмаслар
бизнинг лоқайдлигимизни
мархумлар унутмаслар
жим турган онимизни
мархумлар унутмаслар
ҳар битта сўзимизни

Мархумлар кўриб турар
хандон урганимизни
мархумлар кўриб турар
танларимиз туйган роҳатни
мархумлар кўриб турар
кавшаниб турганимизни

Улар китобларимиз ўқир
нутқларимиз эшитар
қачонлардир қилган маърузамизни
синчиклаб ўрганарлар улар
давом эттирарлар мунозарани
ва кўрарлар бизнинг
қарсакка шай қўлларимизни

Авжпарда ҳофизларни кўрарлар
гуррос стадионларни кўрарлар

гуноҳқордир ҳатто болалар
уларга гуллар тутган
гуноҳқордир жазманлар
гуноҳқормиз ҳаммамиз

ким қочиб кетди
ёки ким қолди бунда
ким ёқлади
ким бўлди қарши
кимдир қолди холис
ҳамма гуноҳқор

Мархумлар ҳисобдан ўтказар тирикларни
улар бизни сира оқлашмайди

БИРИНЧИ ЙИЛ ЭМАС

Шеърият
йил сайин ўлиб бормоқда
ва бу жараён
тезлашди бирам
умр кўрар у
рўзнамаларда
икки соат-уч соат

Мархум шоирлар
унутилар бир зумда
тириклари
тинмай ёзишар
гўё қоғоз билан ёпмоқ бўлишар
ўйқонни

МЕНИНГ ШЕЪРИЯТИМ

Ҳеч нарсани тушунтирмас
ҳеч нарсани уқтирмас ҳам
ҳеч нарсдан воз кечмайди
турмушни ҳам тўлиқ ёритмас
умидларга кафил бўлолмас

кашф этмайди ўйинларнинг янги қондасин
 кўнгилочар эрмакларда иштирок қилмас
 унинг ўз мавқеи бор
 ва эгаллар ушбу мавқени

нутқлари сирли бўлмаса агар
 ва ўзига хос бўлмаса мутлақ
 ошиқмаса агар лол қолдирмоққа
 демак унга шу керак

у ўз қонунларига бўйсунар
 ўз имкониятларига
 ва чекловларига
 агар ютқазса у ўзига ютқазар

ҳеч нарса босолмас унинг ўрнини
 алмаштириб бўлмас ҳеч нарса билан
 у ҳамма учун очиқ
 сир-асрори йўқдир яширин
 фақат муаммолари кўп
 ҳеч қачон ечиб бўлмайдиган

СОЯ ЁҒДУСИ

Шеъримга
 соя тушганда
 мен унда кўраман
 ҳаётнинг
 ажиб ёғдусин

инжа ўлим
 қимирлайди
 шаклланар
 вояга етар тез
 кечалари ухлар
 юрагимда
 денгиз
 қора тошга ястангандек
 лабимда

Сен уйқунгда қичқирдинг
 дейди хотиним
 даҳшатли
 кўрқинчли

у ўлим эди
 вужудимга кириб олган
 суяклар тўла
 горда туриб
 қичқирган

Шеъримга
 ёғду тушганда
 мен унда кўраман
 ўлимни
 зар бошоқли қоракосовдек
 учар
 уфқ ортига

СОДИҚ ХИДОЯТ

ХИКОЯЛАР

ОТАШПАРАСТ

Париж меҳмонхоналаридан бирида, учинчи қаватдаги хонада, дераза олдидаги стол атрофида — унга бир шиша шароб ва иккита қадах қўйилган эди — шу яқинда Эрондан қайтиб келган Фланден¹ ўзининг энг яқин дўстларидан бири билан ўтирарди. Пастдаги қаҳвахонада мусиқа янграр, ҳаво булутли бўлиб, ёмғир шивалаб ёғарди. Фланден икки қўли орасига олиб турган бошини кўтарди, қадахни олиб тубигача сипқорди ва дўстига юзланиб деди:

— Биласанми?! Шундай вақтлар бўлганки, мен ўзимни бу вайроналар, тоғ даралари ва чўлу биёбонлар орасида йўқолиб кетгандек ҳис қилганман. Ўзимча бирон кун ватанга қайтиш насиб этармикан, дея ҳаёл сурардим. Мен бир кунмас-бир кун қайтишни, сен билан мана шундоқ бир хонада танҳо ўтириб, тўйгунча дилдан суҳбатлашишни жуда орзу қилардим. Аммо ҳозир эса сенга шуни айтмоқчиманки, ишонасанми-йўқми, билмадим, лекин энди мен қайтганимдан пушаймонман. Билсанг, кўнглим яна Эрон сари талпинмоқда, гўё бирон азиз нарсамни йўқотиб қўйгандекман.

Шароб таъсирида юзлари қизарган дўсти унинг бу гапидан ажабланиб, кўзларини катта очди. Сўнгра шўхлик қилиб, кафти билан столга урди ва хоҳолаб кулиб деди:

— Ҳазилни қўй, Эжен. Сенинг рассомлигингни билардим-у, шоирлигингдан беҳабар эканман. Нима, бизни кўришдан безор бўлдингми? Ростини айт-чи, у ёқда биронтаси юрагингдан урмадими, ишқилиб? Машрикзамин аёллари офатижон бўлади, деб кўп эшитганман.

— Йўқ, бунақа нарса бўлмади. Мен ҳазиллашмаяпман.

— Сафарда эканингда бир куни укангнинг олдига кирдим ва сен тўғрингда гаплашиб қолдик. У менга сен Эрондан жўнатган, суратларни кўрсатди. Янглишмасам, нукул вайроналарда олинган суратлар эди. Айтгандай, улардан бирини олов ибодатхонаси дейишди, нима у ерда оловга сифинишадими? Сен бўлган мамлакатда яхши гиламлар тўқилишидан хабарим бор. Бундан бошқа, ўлай агар, бирон нарса билмайман. Сен кўрганларингни сўзлаб бер, ҳа-да, биз парижликлар учун олис ўлкалар ҳақидаги ҳикоялар қизиқ туюлади.

Фланден бир оз жим тургач, ҳикоясини бошлади:

— Сен ҳозир бир нарсани эсимга туширдинг. Бир куни Эронда фаройиб ҳодисани бошдан кечирдим. Шу пайтгача буни ҳеч кимга, ҳатто ўша пайтда Эронда мен билан бирга бўлган дўстим Кестга ҳам айтганим йўқ. Устимдан кулади, деб кўрқдим. Менинг диний эътиқодим йўқлигини биласан, аммо умримда бир бор мен ҳеч иккиланишсиз, бутун онгу шуурим билан худога ишондим. Бу ҳол Эронда, сен суратда кўрган ўша олов ибодатхонасида юз берди. Эрон жанубида, Персеполисда² қазиш ишларини олиб бораётганимизда,

¹ Фланден ва Кест таниқли эроншунослар бўлиб, тўқсон йил олдин қадимги Эронга оид муҳим тадқиқотларни амалга оширганлар. Ҳикоя сюжети Фланден ёдномаларидан олинди. (Муаллиф изоҳи.)

² Персеполис (Форс кўрғони) — қадимги Эрондаги пойтахт шаҳарлардан бири. Искандар Мақдули вайрон қилган. Харобалари Тахти Жамшид деб аталади.

бир куни шеригим Кестнинг тоби қочиб қолди ва мен Нақши Рустамга¹ ёлғиз ўзим бордим. У ерда қадимда тоғ қояларини ўйиб дафн қилинган Эрон подшоларининг қабрлари бор. Сен уларни суратда кўрган бўлишинг керак. қабрлардан бири салиб шаклида бўлиб, унинг тепасида оташкада² олдида шоҳ тасвири. Унинг ўнг қўли оташдонда ёнаётган олов тарафга чўзилган. Оташкада тепасида уларнинг худоси Аҳурамазда сиймоси. Булардан настрокда қоя айвонсифат ўйиб ишланган бўлиб, подшоҳ қабри шу айвондаги тош даҳма ичида эди. Бундай даҳмалардан Нақши Рустамда бир нечтаси бор. Уларнинг рўпарасида Катта Оташкада бўлиб, уни зардуштийлар қаъбаси деб аташади.

Ҳозиргача яхши эсимда: кунботар пайти шу ибодатхонанинг ўлчамларини олаётган эдим. Кун бўйи жазирама офтобда ишлаганимдан аёнча ҳолдан тойган эдим. Шу пайт мен тарафга икки киши келаверди. Улар эронликларнинг одатий либосларидан кўра ўзгачароқ кийинишгани диққатимни тортди. Яқин келишганида, уларнинг иккаласи ҳам кекса эканликлари маълум бўлди. Бироқ шунга қарамай, улар бўйчан ва тетик бўлиб, кўзлари чақнак, чехраларидан нур ёғиларди. Кимликларини суриштирдим. Шимол тарафдаги Язд шаҳрида яшайдиган савдогарлар экан. Язд аҳолисининг аксарияти каби уларнинг ҳам дини зардуштийлик эди. Қадимги подшоҳлари сингари улар оловга сифинишарди. Атайин йўлларини узайтириб, қадимий оташкадани зиёрат қилгани келишган экан. Улар тезда чўп, хас-хашак ва қуриган барглари йиғиб, бир жойга тўплашди. Мен ҳайрон бўлиб, уларга қараб турардим. Тожирлар қуруқ чўпларни ёқиб, мен ҳали эшитмаган махсус бир тилда дуо ўқимокқа ва диний ашулаларни хиргойи қилмоққа бошладилар. Назаримда, бу Зардушт сўзлаган, Авесто ёзилган ва қоялар юзасига миҳхат имлосида битилган ўша қадимий унутилган тил эди!

Олов олдида дуохонлик қилаётган икки габрни³ кузатаётиб, беихтиёр бошимни кўтардим ва ҳайратдан қотиб қолдим. Рўпарамда осилиб турган даҳма тепасидаги қояга ўйиб чизилган манзара менинг ёнгинаманда турган ердаги жонли манзарага ниҳоятда ўхшарди. Гўёким Дороявуш⁴ қабри устидаги қояларга чекилган суратлар тирилиб, ерга тушиб, бир неча минг йилдан сўнг яна ўз худолари рамзига сифинишмоқда эди. Утмиш билан ҳозирги замон бирлашиб, тирик оташпарастлар ва қоялардаги суратлар оралиғида турган вақт масофаси йўқолиб кетган эди... Икки габр қандай келган бўлса, ибодатдан сўнг шундай шошилишч жўнаб кетди. Мен тагин вайроналар орасида бир ўзим қолавердим, қаршимдаги гулхан хануз чирсиллаб ёнарди. Атрофда чуқур сукунат ҳукмрон. Тоғлар ортидан ой чиқиб, хира нурлари билан Катта Оташканинг деворларини ёритди. Менга нима бўлди, билмайман, аммо кўнглимда кучли ҳаяжон кўзғалиб, вужудим ларзага келди. Замон икки-уч минг йил орқага чекингандек туюлди. Ўз шахсиятим, қайси миллатга мансублигим ва атроф-муҳитни буткул унутган эдим. Мен боягина икки ғалати чол тиз чўкиб сифинган ва шаънига мадҳиялар ўқиган гулханга тикилиб турардим. Ўчай-ўчай деб қолган оловдан кўкимтир дуд устунни кўтарилар ва ойнанинг титроқ шуъласида жимир-жимир қиларди. Водийдаги улуғвор сукунат, улкан қояларнинг кўланкаси, бепоеён осмонда ярқираб турган юлдузлар сирли вайроналар ва қадимий оташкада ёнида ёлғиз қолган инсон руҳиятига ажиб таъсир қилар, менга бу ердаги барча марҳумлар руҳи ушбу даҳмалар ва тасвирли қоялар тепасида парвоз қилаётгандек туюлмоқда эди. Бу ҳол мени даҳшатга солди ва ҳали ўзим охиригача англамаган бир аъмолга даъват этди. Шу пайтгача бирон динга эътиқод қилмаган мендай бир даҳрий одам беихтиёр кўкиштов тутун чиқариб турган кул олдида тиз чўкдим ва унга сажда қилдим.

Мен тезда ўзимга келдим, аммо Аҳурамаздага сифинганим чин эди. Эҳтимол, ўша дамда мен худди қадимги Эрон подшолари каби оташпараст бўлгандирман.

Бўлиб ўтган гап мана шу, холос. Мен ҳақимда нима деб ўйласанг, ўйлайвер. Балки, бу воқеа ҳам бандасининг заифлиги ва нотавонлигининг бир тимсолидир. Бошқа нима ҳам дердим...

¹ *Нақши Рустам* — Персеполис яқинидаги қадимги Эрон шоҳлари даҳмалари мажмуи маҳаллий аҳоли шундай атайди.

² *Оташкада* — зардуштийлар ибодатхонаси бўлиб, ундаги оташдонда ҳамиша муқаддас олов ёниб турган.

³ *Габр* — оташпараст, зардуштий.

⁴ *Дороявуш* — Сосонийлар сулоласидан бўлган Эрон подшоси.

ЛОЛА

Тонг саҳардан бошлаб осмонда булутлар югургилаб қолди. Этни жунжиқтирувчи совуқ шамол эсар, унинг таъсирида сарғайган нимжон япроқлар бандидан узилар, ҳавода чарх ура-ура ерга тушарди. Дарахтлар таги қалин баргихазон билан қопланган эди. Бир гала қарға қағиллаганча номаълум тарафга учиб кетди. Қишлоқ уйлари узоқдан бир-бирига ёпиштирилган гугурт қутиларига ўхшаб кўринар, уларнинг кўримсиз эшик ва деразалари муваққат яшаш учун наридан-бери қурилган масканни эслатарди.

Худодод чаққон ва дадил қадам ташлаб борар, вужудига тоза-куч қуйилаётганини ҳис қилмоқда эди. У водий бўйлаб йироқ-йироқларга чўзилиб кетган, ёмғирдан нам йўлдан борарди. Совуқ шамол унинг баданини эркалаб сийпаётгандек ҳис қиларди. Назарида дарахтлар рақс тушар, қарғалар шодлик муждасини олиб келар, хуллас, бутун табиат унинг шоду хуррамлигига шерик эди. У гўё йўқотиб қўйишдан кўрққандек, кўлтиғидаги қалами тугунни маҳкам қисиб олган эди.

Худодод олтмиш ёшлардаги суяги бузуқ одам. Қомати баланд, соқол-мўйлови мошранг кўзлари ёш йигитникидай чақнаб туради. Эғнида дехқонлар кийими ва бошида сарғиш наMAT телпак. Ҳар қадам ташлаганида чолворининг почаларидан офтоб ва меҳнатдан қорайиб ёрилган болдирлари мўралаб қоларди. Йигирма йил илгари у ўз шаҳри Дамовандни тарк этиб, гўшанишинликни ихтиёр қилди. Мозандарон йўли яқинидаги Ало номли булоқ ёнида у тош ва лойдан ўзига бир кулба тиклади ва ўшандан бери шу ерда ёлғиз яшайди. У ўз қўли билан ер чопар, сўғорар, экин-тикин қиларди. Бу иш билан вақтида ота-бобоси, эҳгимол, бошқа узок аждодлари ҳам шуғулланишган. Ўзига мерос қолган ернинг ярмидан кўпроғини у қаҳатчилик йилларида сотди, тўғрироғи, унга алишди. Энди унинг бир парчагина ери қолган бўлиб, шундан олинадиган озгина ҳосил билан тирикчилик қилади.

Сўнгги икки-уч йилда Худодод атроф қишлоқлар ва Дамованд бозорига тез-тез кўринадиган бўлиб қолди. Унинг зоҳидлигига кўниккан одамлар бу ўзгаришдан ажабланишарди. Худодод аёлларбоп либос учун газлама, қанд, чой ва бошқа майда-чўйдалар харид қиларди. Баъзан унинг тоғ ёнбағирларида бир ёш лўли қиз билан етаклашиб юрганини ҳам кўриб қолишарди.

Тўрт йил илгари, аёз темир бармоқлари билан одамнинг юзини чимчилайдиган совуқ қиш тунларидан бирида, Худодод чироқни ўчириб, эндигина ўрнига ётувди ҳамки, ғалати бир овоз қулоғига чалинди: гўё кимдир заиф товуш билан нола қилар, унинг инсон ё ҳайвонлигини ажратиш мушқил эди. Товуш тобора яқинлашиб келарди ва ниҳоят, кулба эшиги тақиллади. Инсу жин ва бўридан ҳам кўрқмайдиган Худодод ўрнидан тураркан, елкасидан совуқ тер чиқиб кетганини сизди. Эшик олдида келиб, “кимсан, нима керак сенга?” деб қанча сўрамасин, ҳеч қандай жавоб бўлмади. Худодод титроқ кўллари билан чироқни ёқди, ўтин ёрадиган болтани маҳкам ушлаб, эшикни ланг очиб юборди. Не кўз билан кўрсинки, эшик олдида қизил қўйлак кийган, аёздан кўз ёшлари ёноқларида музлаб қолган ёшгина лўли қиз турарди. Худодод болтани кулба бурчагига отиб юборди, қизни кўлидан ушлаб ичкарига олиб кирди. Уни ўчоқ ёнида исинишга қўйиб, ўзи эски-тускилардан тўшак ҳозирлади.

Эртасига эрталаб қиздан қанча сўраб-суриштирамасин, бирон натижа чиқмади. Гўё қиз ўзи ҳақида чурқ этмасликка қасам ичгандай. Қизнинг индамаслиги Худододнинг унга Лол ёки Лолу деб исм қўйишига сабаб бўлди. Бора-бора бу исм Лолага айланиб кетди.

Ҳозир лўлилар кўчиб юрадиган мавсум эмасди. Шунинг учун Худодод, бу қизча осмондан тушдими ё ердан чиқдими, деб ҳайрон бўларди. У кулбадан чиқиб, из олмоқчи бўлди, аммо из намчил баргихазон орасида йўқолиб кетди. Ало булоғи яқинида яшовчи тегирмончидан лўлилар ҳақида сўраган эди, у, билмайман дегандек, елкасини қисди. Ниҳоят, Худодод то эгаси чиқмагунча, қизни ўзиникида асраб қолишга аҳд қилди.

Лола ўн икки ёшлардаги қиз бўлиб, юзи буғдойранг, кўзлари фусункор эди. Кўллари ва пешонаси ўртасига кўк рангли хол қўйилган. Қизни асраб қолганидан сўнг, Худодод ўтган-кетган лўлилардан унинг қариндошлари ҳақида

кўп сўраб-суриштирди. Аммо биронта лўли Лолафи танийман, демади. Тез орада Худодод ўзи унга ўрганиб қолди. Уни ҳеч кимга бермасдан, ўзига фарзанд қилиб олишга аҳд қилди...

Лола йил сайин улғайиб бораркан, бора-бора Худододнинг кўнглида қизга нисбатан аллақандай бошқача, оталик туйғусига ўхшамаган ҳислар уйғона бошлади. Энди у Лолага бир эркак севгиси билан меҳр қўйган эди. Ишқ васвасасига дучор бўлган Худодод хонанинг ўртасига парда осиб қўйди. Энг ёмони шу эдики, Лола уни “ота” деб чақирар, қиз ҳар гал “ота” деганида, Худододнинг ранги ўзгариб кетарди.

Бир куни Худодод уйига қайтганида кулба олдида юрган иккита товукни кўрди. У Лолага ўғирлик ёмонлиги, бу ишни қилган одам ўз қилмиши учун дўзах ўтида ёнишини айтиб, ҳарчанд насиҳат қилди ҳамки, қизга заррача таъсир этмади. У айёрона кулимсираб, гапни бошқа тарафга бурди.

Лола сайр қилишни жуда ёқтирар эди. Агар икки-уч кун тинимсиз ёмғир ёғиб, уйга узоқ қамалиб қолишга мажбур бўлса, зерикар ва қиёфаси гамгин тус оларди. Об-ҳаво яхши кунлари у Худодод билан ёки ёлғиз ўзи сайр қиларди. Кўпинча Лола сайрга танҳо чиқар ва бу ҳол Худододнинг бадгумонлигига сабаб бўларди. Чунки, у қизни бир неча бор чўпон йигит Аббос билан кўриб қолган, шу сабабли бу йигитни ўзига рақиб деб ҳисобларди. Ҳатто бир куни у Аббоснинг маймунжон териб, Лоланинг оғзига солаётганини кўрди. Кечқурун Худодод бегона эркак билан гаплашиш ёмон эканлигини айтиб, унга дашном берди. Лоланинг кўзларида ёш филтиллай бошлагач, қишлоқ одами эмасми, содда юраги юмшади.

Аббоснинг онаси икки марта совчиликка келиб, Лолани ўғлига сўради. Худодод ҳар гал Лола ҳали ёш, деб баҳона қилиб, уни қайтарар эди. Ўз кўнглида эса Аббосдай бир дангаса одам унинг эллик йил ичида қириб-қиртишлаб тўплаган мулкига меросхўр бўлишини истамас эди. Аслида ҳам, агар Аббосдай деҳқончилик қўлидан келмайдиган бетайин кимса унга ворис бўлса, аждодлари руҳлари қай ҳолатга тушади? Бунинг устига, у ўз кулбасидан паноҳ берган, едириб-кийдириб катта қилган, мисоли дарахт ниҳоли каби парваришшлаб одам қилган қизга аллақердаги бир одам тайёр ошга баковул бўлиб ўтирса! Нима, кекса одамнинг кўнгли қирмизи олма тусамайдими? Лолага ўзи уйланса нима бўпти?! Бироқ у бу иш осонгина битмаслигини, қизнинг розилиги шарт эканлигини англади. Бунинг устига қиз уни “ота” деб чақириб одатини тарк қилмаган, ҳаммасидан ҳам мана шуниси Худододни кўпроқ ташвишга соларди.

Туллари қиз ухлаб ётганида, Худодод чироқни кўтариб унинг тепасига келар, юзи, кўкраги, елкаларини томоша қиларди. Баъзан у девона каби тоғларга чиқиб кетар, дараларда бемақсад тентираб, кеч кирганда уйига қайтиб келарди. У умид ва кўркуни оралигида яшар, рад жавобини эшитишдан кўрққани учун қизга муҳаббатини изҳор қилишга ботинолмасди. Агар Лола: “йўқ, сен қарисан” деса, унга ўлимдан бошқа чора қолмас эди.

Худододнинг уйи олдида бир тош супа бўлиб, Лола кўпинча унда оёқларини осилтириб ўтирар, очиқ болдирлари супа деворига тегиб турарди. Баъзан у паст ва гамгин овозда бир ашулани хиргойи қилар, аммо биров яқинлашса, дарҳол жимиб қоларди. Худодод тасодифан қизнинг ашуласини эшитиб қолди ва ўшандан бери уни яна тинглашга муштоқ эди.

Бугун эрталаб Худодод Дамовандга отланганида ҳам Лола ўша тош супада ўтирар ва ҳар кунгидан кўра кўпроқ хурсанд кўринарди. Аммо негадир, бирга шаҳарга боришни истамди. Худодод унга:

— Сенга рўмол олиб келаман, — деди.

Унга жавобан қиз жилмайиб қўйди ва бу жилмайишнинг баҳоси Худодод учун ёруғ дунё билан баравар эди. У Дамованднинг чаққон бозорига келиб, энг аввал базозлик дўконидан бир дона яшил ва сариқ нақшли рўмол харид қилди. Сўнгра қанд ва чой сочиб олиб, харидларини қалами бўғчага ўради-да, йирик одимлар билан кулбаси тарафга равона бўлди. Худододдек пиёда юришга одатланган киши учун шаҳардан уйигача бўлган икки фарсанг масофа чўт эмас. Кексайганига қарамай, энди унинг ҳаёти ўзига яраша бир маъно касб этган эди. Йўлда бораркан, у ўзича хаёл сурарди: “Бу рўмол Лолага жуда ярашади. У буни елкасига ташлаб, учларини сийнаси остидан боғлаб олади”. Шу заҳоти,

гўёким биров унинг хаёлидан воқиф бўлгандек, уялиб кетди ва ўзига деди: “Мен унинг гўзаллигидан отаси каби фахрланишим лозим. Отаси ўрнидаманми, яхши бир куёв топиб, уни узатаман”. Аммо чўпон Аббос қизни яхши кўришини эслаганида, қони юзига тепиб, тутақиб кетарди.

Йўл паст-баландликлар, тоғ дараларидан ўтар, аммо Худодод атрофдаги ҳеч нимани пайқамас, ҳатто чарчоқни ҳам ҳис қилмас эди. Олдинлари у йўлда юрганда атрофни томоша қилар, ёмғир ёғармикан-йўқми, дегандек осмонга боқар, экинзорларга разм солиб, деҳқонларнинг ҳосили қандай бўлганини чамалаб кўрарди, арпа, бугдой, ловия, ҳўл ва қуруқ мевалар нархи ҳақида ўй суриб кетарди... Аммо ҳозир хаёли фақат Лолада эди. Бу йил унинг ери яхши ҳосил бермади ва у жамғармасидан бир қисмини сарфлашга мажбур бўлди. Аммо булар Лоланинг бир тола сочига ҳам арзимайди.

Худодод дарахтзор ёнидан ўтиб, сўқмоққа бурилди. Бу ердан унинг тепаликдаги кулбаси кўриниб турарди. Кулба узоқдан ёнма-ён қўйилган иккита пачоқ гугурт кутисига ўхшарди. Худодод бўғчани қаттиқроқ қисиб, қадамларини жадаллатди ва таниш сўқмоқдан тезда кулбасига етиб келди. Аммо Лола бу ерда кўринмас эди. Тош супа ҳам, уй ҳам кимсасиз эди. Худодод кафтини даҳанига қўйиб, баланд овозда чақирди: “Лола!.. Лола!..” Ҳеч ким жавоб бермади. У ташқари чиқиб, яна бор овоз билан бақирди: “Лола... Лола... Лолу... Лолу...”. Товуш тоғларга урилиб, акс-садо берарди: “Лола... Лолу...”. Худодод саросимага тушди. У тош супага чиқиб, теварак-атрофни кўздан кечирди. Ҳеч бир тарафда қизил қўйлак кўзга ташланмасди. Худодод хонага қайтиб кириб, қизнинг сандиғини очиб қаради. Унга шу йил олиб берган янги либослар йўқ эди. Худодод ақлдан озишига сал қолди. Нима бўлганини тушунмай, мияси қотди. Кулбадан чопиб чиқиб, физиллаб булоқ бўйига тушди. Бу ерда узун чопон ва қора чолвор кийиб, бошига кўк салла ўраган қишлоқ охундига дуч келди. У дарахт тагида тамаки чекиб ўтирарди: Охунд Худододга шундай заҳарли қараш қилдики, ундан бир нима сўрашга юраги бетламади. Яна бироз юриб, бола опичлаб олган қизил чодрали аёлни кўрди. У ҳам Лола ҳақида ҳеч нарса айтолмади ва Худодод ночор кулбасига қайтди.

Атрофни тун қоронғиси қоплади-ю, аммо Лолодан дарак йўқ. Худодод қанақа ёмон тушларни кўрмади, дейсиз! Йўқ, аслида у мижжа қоқмади ҳам. Ваҳимали хаёллар билан бедор бўлиб, тиқ этган садога сакраб турар, ҳар гал унга Лола келаётгандек бўлиб туюларди. Ун марталаб жойидан туриб, пардани итқитиб, қоронғида Лоланинг совуқ тўшагини пайпаслаб кўрар, титраб-қалтираб яна ўз ўрнига келарди. Уни кимдир олиб қочиб кетдимикан? Алдашдимикан ё ўзи кетиб қолдимиз?

Эртаси куни ҳаво мусаффо ва салқин эди. Худодод Лолага деб сотиб олинган рўмолни олиб, уни қидиришга кетди. Йўлида учраган ҳар бир одам унга дев ё аждар бўлиб кўринарди. Бошидан белигача қор билан қопланган кўкимтир-кулранг тоғлар дилида кўркув уйғотар, ариқ лабида ўсган ялпизнинг ўткир ҳиди томоғидан бўғаётгандек бўларди. Йўлда иккита деҳқонни учратиб, юрагини ҳовучлаб улардан сўради:

— Лолани кўрмадингизларми?

Уни аввал девона деб ўйлашди ва бир-бирларидан сўрашди:

— Ким экан у?

— Бир лўли қиз.

Деҳқонлардан бири деди:

— Икки кун бурун бир гуруҳ лўли Мумажда чодир тикди. Тагин шуларни айтаётган бўлмагин.

Худодод Мумаж тарафга равона бўлди. У тез-тез ва қоқилиб йўл босарди. Неча жойда бурилиб, гоҳ адашиб-улоқиб, ниҳоят узоқдан бир неча қора чодир кўринди. Яқин бориб, ариқ ёқасида ухлаб ётган эркакни кўрди. Нарироқда, чодир олдида бир лўли аёл галвирда дон эларди. Аёл Худододга салом бериб деди:

— Сенга фол кўрайми? Менда илон тишидан қилинган маржон, элак ва ёнғоқлар бор.

Унинг сўзлари Худододнинг кулоғига кирмасдан, девонавор сўради:

— Лола... Лолуни кўрдингми? Унинг қаердалигини биласанми?

— Фол кўрсам айтиб бераман.

— Айт, мен пулини тўлайман.

— Пулни бер, кейин айтаман.

Худодод қаттиқ чарчаган эди. Чўнтагидан бир қирон олиб, лўли аёлга узатди. Лўли унинг кўлидан ушлаб, юзига қаради ва деди:

— Ҳазрат Али паноҳинг бўлсин. Эй одам, сенинг дилингда ҳозир ғусса ўрнашган. Тўрт йил ардоқлаб юрган бир азиз нарсангни йўқотибсан. У сенга жигарпора бўлмаса-да, ўз жигарпоранг янглиғ севасан уни.

Худодод кўзлари ёшга тўлиб, лўлига боқди ва шивирлаб деди:

— Рост, гапларинг рост.

— Аммо беҳудага ғусса чекмагин. Зеро, у қиз сенинг яқинингдадир: У тирик ва соғу саломат.

— Қани у? Қандай келиб қолди бу ерга? Худо ҳаққи, менга ҳаммасини айтиб бер.

— Қайғурма, у қиз бахтиёрдир. Сен уйингни очиқ қолдирдинг ва шайтон кириб уни алдаб олиб кетди.

— Унинг исми Аббосми?

— Йўқ.

— Сен буларнинг барини қаердан биласан? Худо ҳаққи, ростини айт, нима хоҳласанг бераман.

У чўнтагидан яна пул чиқарди. Лекин шу аснода кўшни чодир эшигидаги парда бир ёнга сурилиб, ундан Лола чиқиб келди. Эғнида Худодод сотиб олиб берган ўша қирмизи кўйлак, кўлида бир дона қизил олма. У олмани энги билан артиб, тишлади-да, кулиб юборди. Лўли аёлга юзланиб деди:

— Ойижон, Худодод ота шу киши бўлади.

Худодод ҳайратдан дон қотганча Лолага, онасига боқарди. У ҳеч қачон Лолани бу қадар хурсанд ва бахтиёр ҳолатда кўрмаган эди. У қизил рўмолни кўйнидан олиб қизга қараб улоқтирди ва деди:

— Буни сенга олувдим.

Лола шарақлаб кулиб юборди ва рўмолни елкасига солди-да, бир учини сийнаси остидан ўтказиб боғлади. Сўнгра югуриб чодир ичига кирди-да, ўша заҳоти ичкаридан ёш бир йигитни бошлаб чиқди. Унга пичирлаб нимадир деди ва Худододни кўрсатди. Шундан сўнг қиз қувноқ оҳангда Худододга таниш ашулани куйламоққа бошлади ва йигитнинг елкасига кўл ташлаб, иккаласи толзор орқасига ўтиб кетди.

Лолани тирик топганидаги қувончию ва уни энди бутунлай йўқотганидаги ғусса бир бўлиб, Худодод хўнграб юборди. У йиқила-сурила келган йўлидан орқасига қайтди. Кулбасига кириб, эшикни ичкаридан беркитиб олди.

Шундан сўнг уни ҳеч ким ҳеч қаерда кўрмади.

МЎҒУЛ СОЯСИ

Шоҳрух қора терга ботиб, оғир қадамлар ташлаб бораркан, қалин асрий дарахтлар орасидан зўр-базўр ўтарди. Унинг катта ва беором кўзлари ғазабноқ чақнарди. Патила-патила сочлари елкасини қоплаган, кенг оқиш пешонасини шох-шаббалар тирнаб ташлаган эди. Ярасини бирон нарсага уриб олмаслик учун, чап кўли кафтини чакиллаб қон томаётган ўнг билагига олдида тутиб борарди. Кийимлари далва-далва бўлиб, оёқлари тиззагача лой.

Бир жойда турнакўз булоққа кўзи тушди-ю, пешонасининг тиришлари ёзилди ва оҳиста булоққа яқинлашди. Бориб ёввойи эман дарахтининг йўғон томири устига ўтирди. Дарахт танасидаги ёриқдан ичи коваклиги кўриниб турарди. Атрофга нигоҳ ташлаганида, у бу ерга илк бор қадам босган инсон каби туюлди. Боши оққан томонга юргани учун ҳам бу ерга келиб қолди. Аслида бирон одам ё жонивор ўзи хоҳлаб бундай хилват жойга кирмас эди. У ҳозир ўрмоннинг қоқ ўртасида ёки яқинроқда қишлоқлар бормикан? Тонг отдими ёки кунботар пайтими? Буларни билмас, фақат шуни англадики, ҳозир тун эмас ва у ҳали одамлар яшайдиган ерларга етгани йўқ.

Шоҳрухнинг назарида ўрмон кўрқинчли, шу билан бирга таскинбахш эди. Дарахтлар таналарини оч яшил пўпанаклар қоплаган. Қалин баргихазон вақт ўтиши билан чириб, қават-қават қорамтир тупроққа айланган ва унинг тагидан ёввойи гиёҳлар ўсиб чиққан эди. Ҳавони қоплаган ачимтил ҳид жигарранг чирик барглardan анқиётган эди. Унинг орасида майда ҳашаротлар, қора ва кулранг кўнғизлар ўрмалаб юрарди. Тепада қуёш нурида узуноёқ, ингичкабел ва шаффоф қанотли йирик пашшалар чарх уриб учарди. Чуқурликдаги кичкина булоқ ёқаси қорамтир балчиқ ва ҳўл хазонлар билан қопланган эди. Сув юзида ялтироқ кўпиклар ҳосил бўлар ва зум ўтмай ёрилар, майда тошлар орасидан виқирлаб қайнаб чиқаётган чашманинг суви тиниқ ва зилол эди. Шоҳрух эгилиб, чап қўлини булоққа тикди. Муздек сув қўлининг терисига эркалагандек таъсир қилиб, бу ҳиссиёт барқмисол бутун баданига тарқалди. Чарчоқ жисмини тарк этган каби эди.

Шоҳрух беш кундан бери “Ҳазорпай” ўрмонида ярадор қўли билан сарсон-саргардон, бемақсад тентирарди. У яширинадиган жой излаётгани ё бирон қишлоққа етиб олмоқчими? Йўқ, ҳаргиз... қанақа қишлоқ бўлиши мумкин? Мўғуллар келиб, обод қишлоқларни харобазорга айлантирдилар. У ҳам бошқа минглаб одамлар каби ўрмондан паноҳ топди. Шоҳрух учун энди ҳаёт тугаган эди. Шу пайтгача у ўч олиш учунгина тирик эди. Ниҳоят, ўз орзуси — ўлимга етиб келди. Ким билади, балки, ўша йиртқич душманлардан бир нечаси уни ўрмон четида пойлаб тургандир. У ўлгандан кейин жасади илон-чаёнларга ем бўладими, йўлбарс эътиборсизлик билан ҳидлаб ўтадими, курт-қумурсқалар юрагини галвир қилиб ташлайдими — нима аҳамияти бор? Энди у бирон нарсани ҳис қилишни ё бирон одамни кўришни хоҳламайди. Гулшоддан жудо бўлгач, ҳаётнинг маъноси қолмаган эди.

Ҳа, йўлбарс тилка-пора қилса қилибди; шунга ҳам ота гўри қозихонами? Мўғуллар қўлига тушгандан кўра яхши-ку бу! У яна ўша қонхўр йиртқичлар билан учрашишни, уларнинг хунук товушларини эшитишни, ўз ватани душманлари ва қайлигининг қотилларини кўришни истамас эди. Бир ўй уни девона қилар, минг ҳайдаса ҳам миясидан кетмасди. Ҳалигача қайлигининг юракни ўртовчи фарёди қулоғи остида акс-садо беради. Шундоққина остона олдида қип-яланғоч қилиб ечинтирилган Гулшодни бадбашара мўғул кучоқлаб турганини кўрди. Қиз жонҳолатда типирчилар, нозик қўлларини у томонга чўзиб, фарёд қиларди: “Шоҳрух... Шоҳрух, қаердасан? Мени кутқар!” Қисик кўзларидан ўт чақнаётган, бурни ялпоқ юзига бамисоли болга билан бир уриб қўйилган, ўрилган сочлари сигирнинг думидек елкасига осилган давангир мўғул баланд овозда қаҳ-қаҳ уриб куларди. Шоҳрух шамширини қинидан суғуриб, телбаларча ҳамла қилганда, аллақердан худди яна шундай бошқа мўғул пайдо бўлганини пайқамай қолди. Ҳали зарба уришга улгурмаган ҳам эдики, уни қўлларидан маҳкам ушлаб, арқон билан чандиб боғлашди ва оғзига латта тикишди. Юзи сап-сарик мўғул йўғон овозда кулишда давом этиб, бадани эзгиланган Гулшодни гилам устига отиб юборди. Сўнг қиличини суғуриб, уни қиз башарасига қараб сермади. Кучли фарёддан уй ичи титраб кетди. Мўғул қизнинг иккала қулоғи ва бурнини чопиб ташлади, қон фаввора бўлиб отилди — буларни Шоҳрух ўз кўзи билан кўрди. Шундан сўнг ваҳшиёна тарзда қиличини қизнинг қорнига суқди. Шоҳрухнинг кўз олди қоронғилашди. Кўзларини қаттиқ юмди, аммо консираган мўғулнинг овози, Гулшоднинг бўғиқ фарёди ва оёқ-қўлларини уриб типирлагани ҳамон қулоғига эшитилиб турарди. Кўзларини яна очганида шопмўйлов бераҳм мўғул қиҳ-қиҳлаб куларди; унинг қон исидан маст бўлиб кайф қилаётгани аён эди. Шоҳрух ҳарчанд силтанмасин, ўзини минг оҳангга солиб кучанмасин, устидан тоғ босиб тургандек қимир этолмасди. Агроф хира торғди. Деразадан ичкарига куюқ қора тутун урарди. Ловуллаб ёнаётган қўшни уй тарафдан аланга узун тилини чўзар, даҳшатли манзарани ёритарди. Қўллари қон, юзлари қон мўғуллар қизил аланга ёғдусида жаҳаннамдан чиққан иблисни эслатарди. Улар ўлжалар солинган қопни кўтариб, дераза олдига элтишди. Шулардан бири қиличини кўтариб Шоҳрухга ҳамла қилди. Кошки, қайлиғи билан бирга ўлиб кетганда эди! Йўқ, у ҳали интиқом лаззатини тотганича, ханжарини мўғулнинг палид қонига бўяганича йўқ эди. Шу аснода ҳовлида шовқин-сурон кўтарилди, мўғуллар беркитиб

кўйган уй эшиги қарсиллаб синди ва унга ҳамла қилган мўғул дераза томон югурди. Улар иккаласи бирлашиб, қопни дераза томон итқитишди. Олов ёруғида мўғулларнинг девдай-девдай кўланкалари кўринди. Улар деразадан сакраб, оташ ва дуд орасида гойиб бўлишди.

Бузиб ташланган эшикдан кўлларида шамшир ушлаган тўрт киши кириб келди. Уларнинг орасида бўласи Ануша ва қадрдон дўсти Пашутанни таниди. Улар югуриб келиб, унинг кўлини бўшатишди. Шоҳрух дарҳол кўйлагини ечиб, Гулшоднинг яланғоч ва тилкаланган жасадини ёпди. Қиз ўз қонига гарқ бўлиб, кесилган томирларидан ҳануз қон сизар, янги сўйилган гўшт каби тинмай учар эди. Бу манзарага қарашга Шоҳрухнинг тоқати етмади.

Деразадан бурқсиётган қора тутун уйни тўлдириб, унинг орасидан олов тили ўрмалай бошлади. Кўшни уй томининг гурсиллаб қулагани ҳамда нолаю фарёдлар эшитилди. Иссиқдан бўғриққан ва терга ботган Пашутан Гулшоднинг жасадини кўрди ва Шоҳрухга таънали назар ташлади. Тишлари орасидан шивирлаб деди:

— Сен шу ерда эдингми?.. Индамай қараб туравердингми?..

Гулшод Пашутаннинг синглиси эди. У Шоҳрухнинг чеҳрасидаги ниҳоясиз дарду изтиробни уққач, бошини куйи солиб жим бўлди ва манглайдаги терни артди.

Мана шу талотўп пайтида, оташ ва хун оралиғида, Гулшоднинг ҳалқ қони совумаган жонсиз жасади бошида туриб, Шоҳрух ўз ватани душманларидан, зўрламоқ, ўлдирмоқ ва ўт кўймоқдан бошқа мақсадлари бўлмаган ушбу деуу даррандалар наслидан қасос олишга онт ичди. Шу кун, шу лаҳзада интиқом ҳисси унинг борлиғини қамради. Қасосга ташналик ва уни олдиндан ҳис қилиш лаззати томирларидаги қонни кўпиртириб юборди. У энди мўғулларни қириш учунгина яшашни истарди...

Курашга жазм қилган Шоҳрух ўз атрофига қасоскор йигитларни йиғиб, олти кишидан иборат отлиқ даста тузди. Бир куни улар чангалзор оралиғидаги дарахтларга отларини боғлаб, пистирма курдилар. Чунки, мўғул саркардаси ҳар куни намаг чодиридан чиқиб, ўнта отлиқ билан шаҳар тарафга шу яқиндан ўтишини пайқаб қолишган эди. Уларнинг шаклу шамойили тер-бирига кўйиб-кўйгандек ўхшар, либослари ҳам бир хил бўлиб, ит ёки айиқ терисидан пўстин кийиб олишганди. Саркардаларини фақат елкасидаги қизил ёпқичдан таниб олиш мумкин эди.

Йигитлар буталар тагида шамширлари дастасини сиқиб пойлаб туришганида, узоқдан от туёқларининг дукури эшитилди. Ҳаяжон ва шодликдан Шоҳрухнинг юраги гупиллаб урди. Икки бармоғини лабига кўйиб ҳуштак чалди. Олтовлон ирғиб отларига миниб, шамшир яланғочлаб ҳамла қилдилар. Икки мўғул зарбага учраб, отларидан ағдарилиб тушди, қолган саккизгаси қиличларини қинидан суғуриб олишувга киришди. қиличлар тиги офтобда ялт-юлт қиларди. Зумда майдонни от туёқлари тағидан кўтарилган чанг-тўзон қоплади. Ҳазабнок ҳайқириқлар янграрди. Шоҳрух мўғуллардан бирининг елкасида қизил ёпқични кўриб, ўшанга ҳамла қилди. Қаттиқ олишувда рақибни гангиб қолган бир пайтда, бошқа бир мўғул орқадан келиб, унинг ўнг кўлига қилич урди. Ярадор кўлидан шамшир тушиб кетди. Рақибни тантана қилиб, унинг бошини узиб ташлашга чоғланаётганида, Шоҳрух чап кўли билан ханжарини қинидан суғурди-да, яшин тезлигида ҳамла билан уни мўғулнинг қорнига санчди. Мўғул чиябўридек увиллаб юборди, елкасидаги қизил ёпқич билан отдан ағанади...

Бу воқеаларнинг барчасини, гўёки бир соат илгари юз бергандек, аниқ ҳис қиларди. Рақибини маҳв этгач, оти унинг ярадорлигини сезгандек, саваш жойидан нари олиб кетди. Икки мўғул наъра тортиб, унинг изидан қувди. Шундан кейин нима бўлганини билмайди.

Кўзини очса ўрмонда, дарахтлар орасида чирмовуқ ўтлар устида йиқилиб ётибди. Ярадор кўлидан оққан қон ерда ивиб, атрофини чумоли босган. Билагидан ҳануз қон чақиллаб турарди. Вужуди ҳолсиз, боши ғувилларди. Кўйлаги этагини йиртиб, бир учини тишлаб, амал-тақал қилиб ярасини боғлади. Оғриқ шу қадар кучли эдики, тағин ҳушдан кетай деди. Пешонаси ловуллаб ёнарди. Шу ҳолатда ҳам мўғуллар билан бўлган саваш ҳақида ўйларди. Душман саркардасини ўлдириб, қасос олиш ниятига етган эди. Бироқ, дўстлари тирик қолишдимикан?

Улар мўғуллар ёки ўрмондаги йиртқич ҳайвонлар чангалига тушиб қолмаган бўлсалар яхши эди. Пашутан ва Анушанинг қисмати нима бўлдийкин?

Беш кундан бери у ўрмон ва ботқоқликлар оралаб, дуч келган томонга қараб дайдиб юрарди. Кечқурун ўрмонни зулмат қоплаганида, у асрий дарахтлар қаваклари ё шохларидан паноҳ излар, аммо тунни мижжа қоқмасдан ўтказарди. Тунги ҳайвон ва паррандалар овози, йўлбарсларнинг ўкириши, шох-шаббаларнинг шитирлаши кўнглига қўрқув солар, устига-устак, яраси зирқираб оғрир эди. Кундузларигина баъзан бир оз мизғиб оларди. Аммо бугун ушбу манзилга етганида, жисми бутунлай ҳолдан тойганини ҳис қилди.

Қалин ва сўнгсиз ўрмон унинг атрофини яшил девори билан ўраб олган. қават-қават шохлар орасидан ложувард осмоннинг кичик бир парчаси кўриниб турар, унга қараши билан кўзи тиниб кетарди. Шохрух ўзини табиат қаршисида ожизу нотавон ва бечора ҳис қиларди. Гўёки, бу фусункор ва маккор табиат уни маҳв қилиш учун атрофига сон-саноксиз дом ва тузоқлар қуриб ташлаган эди. Шохрух ханжарини қинидан суғурди. Унинг дамига паҳлавий ёзувида отасининг исми ўйиб ёзилган эди. Улим тўшагида ётган қора соқолли, рангпар юзли отаси кўз олдига келди. Унинг бош тарафига қўйилган шамдонда шамлар ёниб турар, укаси билан иккаласи отаси устига энгашиб йиғларди. Отаси ўғилларига тикилиб қаради, сўнгра фавқуллода бир кучаниш билан гавдасини тўшақдан ярим кўтариб, деди: “Нега йиғлаяпсизлар? Йиғи хотинларнинг иши. Афсуски, менинг жоним тўшақда узиляпти. Ягона орзуим ўз элу юртим, ватаним Эрон учун жон бериш эди. Энди умидим сизлардан. Бизнинг аждодларимиз озодлик учун юрак қонлари билан курашганлар. Менинг васиятим шуки, токи тирик экансиз, Эрон заминининг ёвлар қўлига ўтишига йўл қўйманг, унинг ҳар бир қарич тупроғини жонингиз эвазига Ҳимоя қилинг”.

Сўнгра отаси Шохрухга қараб деди: “Ханжаримни менинг камаримдан ечиб, ёдгорлик сифатида ўзингда сақла!”... Бу ханжарни у неча йиллар камарида кўтариб юрди ва у билан ганимдан қасос олди.

Шохрух ханжар учи билан яраси боғланган латтани кесмоқчи бўлди, аммо унга тегиниши билан чидаб бўлмас оғриқ кўзғалиб, бутун вужуди зирқираб кетди. Ярасини ювишдан воз кечди. Сўнгра чап қўлини сувга чайди, қўлида сув олиб ичди ва юзига селди. Чўнтагидан бир сиқим ёввойи мева чиқарди. Бу мевани илгаридан биларди. Отасининг кекса хизматкори Исфандиёр Шохрух билан укасини сайрга олиб чиққанида ҳамиша ўзининг жаҳонгашталиклари ва кечмишдаги турфа одамлар тўғрисида ҳикоялар айтиб берарди. Бир куни хизматкор уларга шунақа мевадан олиб келди. Ранги қизил ва мазаси тахир бу мевани “канас” дейишарди. Бироқ онаси уларнинг қўлидаги меваларни кўриб деди: “Буларни еб бўлмайдди. Қоринларингизни оғритади”. Ташлаб юборилган меваларни укаси ариқча бўйидан териб олиб, биттасини тишлаганида, онаси унинг қўлига бир урган эди.

Аммо беш кундан бери Шохрух шу мевалар билан тирикчилик қиляпти. қорни оғриганича йўқ ҳали. Ҳозир ҳам улардан оғзига тишлаб чайнади. Данакларини тили билан чиқариб ташлади. Лекин иштаҳаси бутунлай йўқолган эди. Боши ғувиллаб, пешонаси ловулар ва билагининг яраси симиллаб оғрирди. У ханжарини қинига солиб, оёқларини чашма сувига тикди. Унг қўли билан пашша чаққан жойларини қашиди. Агар шу дамда ўз қиёфасини сувнинг жимирлаётган кўзгусида кўрганида, қўрқиб кетган бўларди. Ранги сўлғин, соқоллари тиканак ўсган, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, сочлари патила-патила ва ичига ботган кўзлари ғалати тарзда чақнар эди.

Офтоб қиздирган пайтда булоқ тепасида турли-туман ҳашаротлар, катта-кичик пашшалар ғужғон ура бошладилар. Гўё уларга янги емиш топилганини байрам қилишаётгандай, визиллаб қанот қоқиб ғўнғиллашарди. Шохрух ўрнидан кўзгалди. Дарахт илдизигача судралиб бориб, унинг ёригини кўздан кечирди. Эман танасидаги ковакка бир одам бемалол сиғарди. Унинг таги хазон билан тўлиб қолган. Шохрух ерда ётган бир куруқ таёқни олиб, ковакни барг ва хас-хашаклардан тозалай бошлади. Таёқ учи қумтупроққа бориб тегди. Буни сел олиб келган ёки йиллар давомида ўзи тўпланиб қолган. Бир неча жигарранг ялтироқ кўнғиз жон талвасасида ковақдан қочиб чиқди. Яхшилаб тозаласа, Шохрух ковакка кириб ўтирди. Ёриқ тепароғида кулранг

замбуруғлар зулукдек дарахт танасига ёпишиб турарди. Бу жой яхши пана бўлиб, яраси тинимсиз оғриётгани туфайли энди бундан тузукроқ ерни топиши амримаҳол эди. Энг ажабланирлиси, кўрқув ҳисси унинг дилини бутунлай тарк этган эди. Қоплон ва йўлбарс каби йиртқичлардан ҳам кўрқмас, ҳатто машаққатлардан тезроқ халос бўлиш учун уларнинг келишини ўзи хоҳларди. Бадани пажмурда бўлса-да, ўй-фикри ҳали текис эди. Тарвақайлаб кетган эгри-бугри шохлардан ҳосил бўлган ва уни ўз соясига олган яшил соябонга миннатдорчилик назари билан боқар, энди ўзини табиат билан бирга яшаётгандай ҳис қилар, дарахт шохлари оралаб ўтаётган нам ҳаводан нафас олиш унга лаззат ва таскин бағишларди.

Ранги мурда тусига кираётган Шоҳрух оғоч деворига суянди. Баданидан совуқ тер қуяр, кўз олди қоронғилашиб борарди. Қони тобора совуқлашиб, томирларида қота бошлаганини ҳис қилди. Қовоқлари юмилди, кўз олдида қизил ва бинафша доирачалар чарх ура бошлади. Бир лаҳза ҳушидан кетди. Яна ўзига келганда, зеҳни туманлашиб борар, ҳатто билагининг оғриғи ҳам хаёлидан кўтарилган эди. Сўнишга бошлаган ўй-шуурида, шам ўчиш олдидан порлаганидек, Гулшод билан шопилоя этагида сайр қилган булутли бир кун хотиралари жонланди. Гулшод яшил майса узра югурар, қувноқ овозда қиқирлаб куларди. Унинг кулиб турувчи кўзлари, қайрилма қошлари, қирмизи ёноқлари, ипак либос сириб турган дуркун ва гўзал қомати кўз олдида намоён бўлди... Сўнгра улар қўл ушлашиб, ариқчадан сакраб ўтишди. Шу аснода момақалдироқ гулдираб, жала қуя бошлади. Ҳаво хира тортди. Ёмғир томчилари ариқ сувиде пуфакчалар ҳосил қилиб чучвара тугарди. Момақалдироқдан чўчиган Гулшод унга ёпишиб олган эди. Улар қамиш томли бостирма тагидан паноҳ топишди. Шу ерда бир-бирларининг кўзларига тикилиб қолишди. Сўз айтишга эҳтиёж йўқ, кўз қарашлари ва юзларидаги ҳаяжондан барчаси аён эди. Шунда биринчи бор у қизни кучоқлади. Гулшоднинг қайноқ лаблари ёноғини куйдиргандек бўлди. Ёмғир тўхтагач, Гулшодни уйигача кузатиб қўйди. Сочларига оқ оралаган, қадди букчайган онаси кинояли кулимсираб уларга пешвоз чиқди. У қизининг ҳаяллаганидан хавотирланган эди...

Бу ўйларга изма-из қўлида қилич ушлаган, кўрқинчли тарзда қаҳқаҳа ураётган мўғулнинг башараси пайдо бўлди ва... Гулшоднинг ўз қонига беланиб ётган қийма-қийма жасади. У сесканиб кетди... Хона деразасидан тутун бурқсиб, аланга қизил тилини чўзмоқда. Мўғулнинг палид кўланкаси ҳаддан ташқари йириклашди, сўнгра лип этиб, дуд ва оташ ораллиғида кўздан ғойиб бўлди...

Чап қўли пастга осилиб, ханжар дастасига тегди. У беихтиёр сўнгги кучлари билан ханжар дастасини ушлади ва лабларида аламноқ табассум зоҳир бўлди. Шу ханжар билан у келгинди Аҳриманни, қисик кўзи ва сариқ пўстли қонхўр душманни ўлдирди. Ханжарни унга отаси ўлим олдидан берган эди... Ногаҳон у қаттиқ тебрланди, бошини ташқарига чўзди, аммо танаси ковакда қолди. Аянчли кулимсираб, кўзларини юмди...

Келаси йил баҳори эди. Қўллариде болта ушлаган икки нафар мазандаронлик ўрмон ичидан ўтиб борар, қаердаки қалин дарахт шохлари ўтишга халақит берса, ёшроғи болта билан шох-шаббаларни чошиб, йўл очарди. Ҳар иккаласи қаттиқ чарчаган эди, турнакўз булоқ бошига етиб келишлари биланок, шу ерда ўтириб дам олишга қарор қилишди. Бирдан кексароғининг ранги ўчди ва қўли билан шеригининг тирсагига туртди. Эман дарахтининг ёриғини кўрсатиб деди:

— Эй, бунга қара! Нима бу?

Дарахт ковагида одам жасадининг устихонлари бўлиб, ёриқнинг паст тарафига оеилган боши кўрқинчли тиржайиб турарди. Улар кўрқа-писа дарахтга яқинроқ боришди. Жасаднинг тўпиқ суяғи ёнида дандон сопли ханжар ётарди. Кекса мазандаронлик “Худо раҳмат қилсин” деди. Ёшроғи эгилиб, болта учига илантириб, ханжарни чиқариб олди. Мурда гўё ушлаб қоладигандек, унга ваҳима билан қараб кўярди. Сўнг тезгина келган йўлларидан қайтишди. Шох-шаббалар ораллиғидан ўтгач, ҳар иккаласи ўгирилиб, яна бир бор ҳалиги жойга қаради. Бош қосаси дарахт ёриғидан қум қоплаган тишларини кўрсатиб, ҳамон тиржайиб турарди. Кекса одам ёш шеригининг қўлидан тортиб деди:

— Юр, кетдик энди. Эҳ, қонхўр мўғул!

СОДИҚ ҲИДОЯТ ИЖОДИ

XX аср Эрон адабиётининг буюк намояндаси Содиқ Ҳидоят 1903 йил 17 февралда Техрон шаҳрида туғилди. Унинг аجدодлари шажараси XIV асрда яшаб ўтган атоқли форс-тожик шоири Камол Хўжандийга етиб боради. XIX асрда яшаб ижод этган машҳур олим ва шоир Ризоқулихон Ҳидоят ҳам ушбу шажарага мансуб.

Фарб адабиётидаги новелла жанри усталари асарлари мутолаасидан таъсирланиш С. Ҳидоятни форс адабиётида ҳам шуларга ўхшаш ҳикоялар ёзишга ундайди. Бироқ деярли барча асарларига мавзуни, асосан, замонавий ёки қадимги Эрон ҳаётидан олади. Адиб деярли муттасил иқтисодий қийинчиликда яшаганига қарамай баракали ижод қилди.

1930 йилда ёзувчи Техронда ўзининг биринчи ҳикоялар тўплами — “Тириклай гўрга”ни (“Зенда бе гўр”) нашр эттирди.

Шундан кейин кетма-кет чиққан “Уч қатра хун” ва “Соя ва нур” ҳикоялар тўплами билан у адабиётдаги ўз йўлини

топди. У Муҳаммад Али Жамолзода билан бирга форс адабиётида янги руҳдаги ҳикоя жанрининг тамал тошини қўйди.

С. Ҳидоят қирқинчи йилларда ҳам унумли ижод қилиб, “Саёқ ит” (“Саге велгард”) номли ҳикоялар тўпламини нашр эттирди. 1945 йилда унинг энг салмоқли бадиий асари — “Ҳожи офо” қиссаси эълон қилинди. Мазкур қисса Н.Олимхонов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

С.Ҳидоятнинг “Тахти Абу Наср” ҳикоясини устоз Озод Шарафиддинов рус тилидан таржима қилиб, сеvimли журналимизда эълон қилди (2001 й.).

Унлаб қисса ва ҳикоялар тўпламларининг муаллифи ўлароқ у жаҳон адабиёти хазинасидан кўплаб намуналарни она тили — форсийга таржима қилиб, Эрон маданиятини бойитишда алоҳида хизмат кўрсатди. Бутун умри таъқибу тазйиқларда ўтиб келган мумтоз адиби С.Ҳидоятнинг ҳаёти фожиали якун топди — у 1951 йил 9 апрел куни Парижда ўз жонига қасд қилиб, оламдан ўтди.

*Форс тилидан таржима
ва сўнгсўз муаллифи
Ғулом КАРИМ.*

М.Ю.ЛЕРМОНТОВ

Берган эдим сенга қалбимни

ГУСАР

Гусар! Кийган камзулинг қизил,
Кўринишинг қувноқ ва беғам;
Беташвишлик мангу эмас, бил,
Бекор гапдир бахт дегани ҳам.

Ишратларни ёдга оласан,
Мўйлаб буриб, ўтмишни ўйлаб.
Лекин қора фикрдан сақлан,
Қоралиқдан ожиздир мўйлаб.

Майли, сени эркалаб тақдир,
Енгилтак хирс, майли қилсин шод.
Лекин ҳечким севмас барибир,
Қадрамас сени одамзод.

Кулранг отда устинг ярқираб,
Шиддат билан елиб ўтган дам,
«У мен учун ўтди бундай деб»
Бирор гўзал ўйламайди ҳам.

Куюн каби учасан жангга,
Қизгинликдан билмай ўзингни.
Ҳечким айтиб қолмайди сенга
Ҳатто раҳмат деган сўзини.

Гусар! Дилинг эшитмас наҳот,
Эркаларми муҳаббат сани?
Малак қайда қоқмоқда қанот,
Масъум шаҳло кўзларинг қани?

Жим қолдингми, қадаҳ қўлингда —
Тўла бўлса, ақлинг ҳам ожиз!
Нега ўтмиш ҳаёт кўйнидан
Тортиб олдинг қалбингни, эссиз!..

Хозиргидай эмасдинг аввал,
Кўп яшадинг, узоқ яшадинг.
Фақат сўнгги садоқат билан
Дафн этдинг қалбинг оташин.

1832

Жуманиёз
ЖАББОРОВ
таржималари.

Талабалик ва ёшлик йилларимизнинг энг севимли шоирларидан бири — улуг рус шоири Михаил Юрьевич Лермонтов эди. Шеърият мухлисларининг неча-неча авлоди ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Жўшқин ва гўзал, меҳр ва изтироб туйғулари билан йўғрилган, дилларни ларзага солувчи оташин шеърияти билан Лермонтов барча замонлар учун азиз ва мўътабар.

Улуг шоирнинг эҳтиросли шеърлари, дostonу драмаларини ўқир экансиз, худди мўъжизага дуч келгандай бўласиз. Уларни ташналик билан, сеҳрланиб мутолаа этасиз. Худди шоир билан шахсан сўзлашаётгандай, баҳсга тушаётгандай, унга ҳамқору ҳамроз бўлаётгандай туйғуларни қалбдан ўтказасиз.

Уша талабалик йиллари (ўтган асрнинг эллагинчи йиллари боши) «Демон»ни ўқиш, унинг катта-катта парчаларини ёддан айта олиш севимли машғулотимиз эди. Бунинг сабаби аён. Лермонтов рус шеъриятида Пушкиндан кейинги, у билан ёнма-ён турадиган энг ёрқин сиймо. У қисқа умри давомида кўп ижод эта олди. Бор-йўғи йигирма етти йилгина (1814-1841) яшаган шоир абадиятга дахлдор бўлди. Уша даврдаги рус жамиятининг буткул руҳини, зиддиятини, фикру

...ГА

Хузурингда чўкмагайман тиз;
 На саломинг, на таъна тошлар
 Ҳоким бўлмас қалбимга ҳаргиз.
 Бегонамиз шу дамдан бошлаб.
 Сен унутдинг, хурликни раво—
 Кўрмагайман алдоққа асло.
 Ахир, кулгинг, кўзларингни деб
 Кўп йиллардан бўлдим-ку жудо.
 Этар, сенда шунча кўрганам
 Ёшлигимнинг умид, ишончин.
 Мен дунёдан юз ўгиргандим
 Фақат сени севмоқлик учун.
 Оёгинга бош қўйиб ўтган
 Ўша ҳар бир бебаҳо пайтни,
 Мен илҳомдан ўгирлаганман!
 Эвазига не бердинг, айтгил?
 Эҳтимолки, фикрим, руҳимнинг
 Бор қудрати билан бериб нақш,
 Оламга бир ҳаля берардим,
 У менга шон этар эди бахш!
 Нега, ахир, бергандинг ваъда
 Босмоқ учун шон-шараф ўрнин,
 Ҳозир бўлсанг қандай аҳволда,
 Нега шундай бўлмадинг бурун?

Мен мағрурман!.. Айбим бўлса, кеч!
 Энди изла бошқа бир хуштор.
 Ҳатто осмон ўйилса минг бор,
 Ҳечкимга мен кул бўлмайман, ҳеч.
 Жануб ёққа-тоғларга томон
 Олиб кетай бошимни бутун.
 Бир-биримиз англадик обдон,
 Бирдан айру тушмоққа бутун, —
 Ҳисларимни қондириб, юриб,
 Лаззатларга бўламан йўлдош.
 Ҳамма билан сўзлашиб, кулиб,
 Кўзларимга келтирмайман ёш.
 Беорларча алдамайман мен ҳам,
 Яна бошқа севмаслик учун.
 Менга вафо қилмагач санам,
 Хотинларга ҳурматим нечун?
 Тайёр эдим азоб, ўлимга,
 Дунё билан жангга ҳам ҳатто.
 О ақлсиз! Яна бир марта
 Оппоқ қўлинг қиссам қўлимда.
 Тушунмасдан макринг, вафосиз,
 Берган эдим сенга қалбимни.
 Билармидинг унинг баҳосин?
 Сен билардинг, билмасдим сени.

1832

* * *

Бахту ишонч учун, илҳом учун ул
 Туғилган эди у! Лекин ўшал кез
 Гўдаклик либосин ташладию тез,
 Ҳаёт денгизига шўнғиди буткул.

На дунё, на худо аяди уни! —
 Шундай, барвақт пишган мева ҳам ёлғиз
 Гуллар аро етим осилиб бахтсиз,

туйғуларини ёниб, ўртаниб ифода этди. У ҳақиқатнинг кўзига
 тик боқиб, дилида неки бўлса баланд пардаларда, ғоят
 таъсирли бир тарзда ифода эта билди.

Ўша талабалик даврида, яъни ўтган асрнинг 50-йиллари
 бошида «Демон»ни Усмон Носир деган ғоят истеъдодли,
 зўр шоир ўзбек тилига катта маҳорат билан таржима
 қилганини, лекин бу таржимани топиб ўқиш мумкин
 эмаслигини эшитгандик, билардик. Нега деганда, ўша
 жўшқин шоир-таржимон «халқ душмани» бўлиб кетган экан.
 Худди шундай «Ўтган кунлар»ни ҳам, «Сароб»ни ҳам ёт
 кўзлардан бекитиб ўқиганмиз.

Ана шу мафтунлик мени ҳам Лермонтов шеърларининг
 таржимонларидан бири бўлишга ундади. 1954 йилда
 шоирнинг икки жилдлик асарлари (I-жилд - шеърят,
 II-жилд — насрий ва драматик асарлар) ўзбек тилида босилиб
 чиқди. Менга ҳам бир неча шеърларни ўзбекчалаштириш
 ишониб топширилди. Шундан сўнг 1964 йилда шоир
 таваллудининг 150 йиллиги муносабати билан бир жилдлик
 дostonлари мажмуаси босилиб чиқди. Китобга шоира
 Зулфия сўзбоши ёзганлар. М.Ю.Лермонтовнинг «Сашка»

На дилни эркалар на кўзга ёқар,
Яшнаган фасли ҳам — сўлгандек боқар.

Оч қуртлар кемирар унинг ичини,
Қўшни шохчаларда энди олиб ранг
Нозик мевалар ҳам сочар исини.
У-чи, илк совуққа етади аранг.

— Соч-соқол оқармай кексайиш-мушкул; —
Тенгдоши топилмас. Кўпчилик аро
Юрса ҳам дардини айтмас асло;
Одамлар ичра у на хўжа, на қул,
Фақат ёлғиз сезар ўзини буткул!

1832

* * *

Дунё учун қолмади қадрим,
Ёниб ўчган бир юлдузсимон.
Гарчи тошдек оғирдир қалбим,
Лекин бордир остида илон.

Фақат илҳом келгани чоғи
Кутулардим ташвишдан; бироқ,
Қалб дастидан омон қолмоғим
Қисматимда кўринмас мутлақ.

Бахтни истаб, эришган чоғим
Ҳаётимда бўлганди бир вақт.
Подшоҳга тож келгандек оғир,
Менга ҳам зил туюлганди бахт.

Хаёллардан воз кечиб, яна
Ўзим қолдим яккаю ёлғиз,
Қоп-қоронғу, бўмбўш бир қалъа —
Хўжасидек ночор ва ожиз.

1832

деган анча мураккаб шеърий шаклда ёзилган поэмасини мен жон-жонимдан севиб таржима қилдим. Бундан анча олдин унинг бир неча шеърлари билан бир қаторда «Журналист, китобхон ва ёзувчи» деган ижодий жараённи акс эттирувчи катта шеърини ҳам таржима этган эдим ва у «Муштум» журналида босилиб ҳам чиқди. Ушбу шеърларнинг айримлари ва айниқса «Сашка» поэмасини шеърят шайдолари қизиқиш билан кутиб олганини ҳам биламан. Шоирнинг «Демон», «Мцири», «Кавказ асири» каби ўнлаб поэмалари, «Маскарад» шеърий драмаси, «Замонамиз қаҳрамони» деган машҳур, ўзига хос романи, айниқса Пушкиннинг фожиали ҳалокатига бағишланган «Шоирнинг ўлими» каби юксак жасорат ва қалб қони билан ёзилган ўнлаб асарлари, севги ва муҳаббатни ёниб куйлаган лирикаси — абадий касб этган асарлардир. М. Ю. Лермонтов ижодиёти ўзбек ўқувчилари учун ҳам катта маънавий мактабидир. Айни чоғда қайта назар билан кўриб чиққан таржималаримни ҳавола этаётганлигимдан гоят мамнунман.

Таржимон.

* * *

Ота ва ўғилнинг аянч ҳаёти
Фурбатда яшамок, ҳижронда ўлмоқ,
Ватанда фуқаро аталиб оти,
Ўзга бир қувғиндек саргардон бўлмоқ!

Ота, тамом бўлди ўйнаб-кулганинг,
Ногаҳон ўлимга етдинг-ку ахир,
Барча азобингга сабаб бўлганнинг,
Илоҳо, насиби бўлсин шу тақдир.

Худойим томондан гўдаклигимда
Қалбда ёндирилган мўътабар чўғни
Одамлар сўндирмоқ бўлганлигига —
Мен гуноҳкор бўлсам, бўларми тўғри?

Жуда беҳудадир улар армони:
Орадан ўтмади бирор ёмон гап,
Гарчанд азобларнинг бўлдиқ қурбони,
Сени тергамайман, айбингни излаб;
Сен маҳкум этилдинг дунё томондан.

Дунё нима ўзи? Яхши-ёмондан
Иборат одамлар гуруҳи зотан.
Қурилган ёлғону мақтов, игводан. —
Жаннат, дўзах руҳи узоқ бир рўё.

Сен дунёни, сени унутган дунё,
Сен мендан бахтлисан; олдинда сенинг
Ғоятда ҳайбатли, теран ҳамда кенг
Мангулик очилди денгизларга тенг.

Йўқолган ҳар бир кун: ёшли, серқайғу,
Гарчанд дилга азиз, аммо қоронғу.
Чўлдай бўм-бўш қалбинг кезиб саргардон,
Ўтмиш ҳис-ўйларни ахтарганинг он,
Наҳот ул кунларга ачинмассан ҳеч,
Наҳот ҳеч севмассан мени, отажон?!

Агар шундай бўлса, осмону кўкни
Ерга алишмайман тирик эканда,
Ердан қўрганим йўқ бир яхшилиқни,
Унда севаман-ку, ҳеч бўлмаганда.

Борис ПИЛЬНЯК

Сўнмаган ой қиссаси

СЎЗБОШИ

Бу ҳикояни ўқиб, унда М.В.Фрунзе ўлимига боғлиқ воқеалар тасвирланган, деган ҳаёлга бориш мумкин. Шахсан мен Фрунзе билан таниш эмас эдим, уни бор-йўғи икки мартагина кўрганман, холос. Ўлимига доир тафсилотлар менга бутунлай қоронғи. Бундан ташқари, уларнинг аҳамияти ҳам йўқ. Сабаби, бу ҳикоя ҳарбий комиссарнинг ўлимига бағишланган репортаж эмас. Бу ҳақда ўқувчини огоҳлантириб қўйишни бурчим деб биламан. Зеро, ҳикояни ўқиганлар ҳаётда бўлиб ўтган ҳақиқий воқеалар ва тирик одамларни излаб юрмасинлар.

Москва,
28 янв. 1926 й.

Борис ПИЛЬНЯК

Воронскийга, дўстона

Биринчи боб

Эрта тонгда шаҳар бўйлаб завод гудокларининг чинқириғи янгради. Кўчаларни тун бўйи босиб ётган кулранг туман судралиб борар, ёмғир майдалаб ёғар эди. Секин-аста тарқала бошлаган бу тонги совуқ туман ҳавонинг очиқ бўлишидан эмас, аксинча, бугун ҳам диққинафас, оғир, ёмғирли кун келишидан дарак берарди. Гудоклар анча вақтгача қичқириб турди, дастлаб секин, битта, иккита, учта, сўнг кўплаган чинқириқлар тонг олдидан ҳордиқ олаётган шаҳарнинг кулранг осмонига сингиб кетди. Завод гудоклари янграр, шаҳар чеккасидан тинимсиз келиб-келиб турган поездларни тортувчи паровозларнинг бўғиқ вишиллаб чийиллаган товуши тўхтовсиз эшитилиб турарди. Буларнинг ҳаммаси оғир туманга ўралган шаҳарнинг ўпкаси ишлаб турганини, у нафас олаётганини билдирарди. Ана шу соатларда таҳририятларнинг босмаҳоналаридаги босув дастгоҳлари янги газеталарни босиш билан машғул эди. Кўп ўтмай газета боғламларини кўтарган ўсмир болалар босмаҳона ҳовлиларидан бўм-бўш чорраҳаларга чиқишиб томоқларини қирганча:

Русчадан
Ортиқбой
АБДУЛЛАЕВ
таржимаси.

Борис Пильняк (1894-1937) рус ёзувчиси. “Яланғоч йил” (1921), “Бўрон” (1922), “Учинчи пойтахт” (1923), “Қизил дарахт” (1929) “Волга Каспий денгизига қуйилади” (1930) каби асарлари билан шухрат қозонган. Ижодида рус мумтоз адабиёти ва ғарбдаги турли адабий оқимларнинг таъсири очик сезилади.

“Сўнмаган ой қиссаси” ёзувчининг энг яхши асарларидан бири. У реал ҳаётини воқеалар асосида ёзилган. Маълумки, 1925 йилда машхур кўмондон Михаил Фрунзе Сталиннинг кўрсатмасига мувофиқ мажбуран операцияга ётқизилган ва кўп миқдорда юборилган хлороформдан заҳарланиб, оламдан ўтган эди. Олдиндан режалаштирилган бу қотиллик ҳақида ана шу йилларда ҳатто гапириш ҳам мумкин эмас эди. Ёзувчи Б.Пильняк “Сўнмаган ой қиссаси”да мазкур воқеага доир ўз нуқтаи назарини дадил илгари суради. Асар нашр этилиши биланоқ йиғиштириб олинади ва йўқ қилинади. Ёзувчи 1937 йилда сохта айблар билан қамалиб отиб ташланади. Вафотидан кейин 1956 йилда оқланган. Асарлари кўп тилларга таржима қилинган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

77

— Хитойда Инқилоб! Командарм Гавриловнинг келиши! Командарм касал!
— деб кўчани бошига кўтарганча қичқиришга тушадилар.

Айни шу дақиқаларда жанубий вокзалга бир поезд кириб келди. У махсус поезд бўлиб, энг охирига кўкиш бўёқлари товланиб турган салон-вагон тиркалган эди. Унинг зиналарида индамас кўриқчи аскарлар тик қотиб турар, деразалари қалин пардалар билан тўсиб қўйилганди. Туни билан тўхтамай юриб келган бу поезд вокзал биносига секингина кириб, ҳеч қандай сас-садосиз заҳира йўлга ўтиб тўхтади. Перрон бўм-бўш эди. Эшиклар ёнида ёқасига яшил банд тақилган махсус милиция соқчилари қатор тизилишиб туришар эди. Енгига ромблар қадалган учта ҳарбий салон-вагон олдига юриб келди. Баравар честь бериб саломлашдилар, келган кишилар бўсағада тўхтади, кўриқчи вагон ичига қараб кимгадир шипшиб мурожаат қилди, сўнг мазкур уч киши зинадан кўтарилиб, парда орқасида гойиб бўлди. Вагонда электр чироғи ёнди. Вокзал тоmidан телефон сими тортаётган икки ҳарбий алоқачи вагон атрофида гимираб юрарди. Мавсумбоп эски пальто кийган, аммо бошидаги мўйна телпаги моладан қолган яна бир киши вагон ёнига келди. У ҳеч кимга честь бермади. Бошқалар ҳам унга эътибор қилишмади.

— Николай Ивановичга Попов келди деб айтишлар, — мурожаат қилди у.

Қизил аскар унга хушламай қараб, бошдан-оёғигача разм солиб чиқди, эски бошмоғини кўздан кечирди, сўнг оҳиста жавоб берди:

— Ўртоқ кўмондон ҳали тургани йўқ.

Попов қизил аскарга дўстона кулимсиради, негадир сенсираб, аввалгидан ҳам мулоийм гапирди:

— Майли, укажон, сен ичкарига кир, киргинда унга ҳалиги Попов келди, деб қўйгин.

Қизил аскар ичкарига кирди-ю, тез қайтиб чиқди. Шундан кейин Попов вагонга кўтарилди. Салонда пардалар тушириб қўйилгани ва электр чироғи ёниб тургани учун ҳамон тун ҳукмрон эди. Поезд жанубдан келганиданми, салон жануб ҳавосига тўла эди: анор, апелсин, нок, аёло навли шароб, аёло навли тамаки ҳиди анқиб турар, куёш нуридан чарогон ўлканинг нафаси уфурар эди. Стол устидаги чироқ ёнида очиб қўйилган китоб ва тарелкада ярми ейилган ёрма бўтқаси турар, бўтқадан нарида ечиб қўйилган тўппонча филофи ва узун тасма илондек чўзилиб ётарди. Столнинг нариги чекқасига бўш шишалар териб қўйилган. Енгига ромба қадалган бояғи учта ҳарбий стол қаршисига — девор тагига қўйилган тери қопланган ўриндиқларда папкаларини ушлаган қўйи салобат босганидан ювошгина бўлиб жим ўтиришарди. Попов стол олдиғача келди, пальтоси ва телпагини ечиб, ёнига қўйди ва очиб турган китобни олиб, кўз югуртира бошлади. Вагон ходими кириб, ҳеч кимга эътибор бермасдан стол устини йиғиштиришга тушди: шишаларни бир бурчакка элтиб қўйди; анор пўчоқларини патнисга олиб, столга дастурхон ёзди, тахсимчада битта стакан, кичкина қадаҳ, иккита тухум, туз, дори солинган шишача келтириб қўйди, парда бурчагини кўтариб ташқарига қаради ва дераза пардаларини бир чеккага қараб сурди, парда боғичлари ғирчиллаб аранг сйлжиди, электр чироқлари учирлиди: салонга ёмғирга тўйинган намчил тонгги куз ҳавоси ёпирилиб кирди. Аммо ҳамма нарсада қандайдир хафагезаклик бордек туюлар эди, бурчакда шароб идишига яшиқ ва узунасига ўралган гилам кўзга яққол ташланиб турарди. Кўлига салфетка ушлаган вагон хизматчиси эшик ёнида ҳайкалдек туриб олди. Одамларнинг юзи бу совуқ тонгга сарғимтил кўринар, таралаётган хира нур қонли сариқ сувни эслатарди. Остонада вагон хизматчиси ёнида ҳарбий ходим пайдо бўлди: сафар идораси ишга тушди, телефон жиринглай бошлади.

Ана шунда ётоқхонадан кўмондон чиқиб келди. У ўрта бўйли, кенг яғринли, сарғиш киши бўлиб, узун сочлари орқага таралганди. Яшил мовутдан тикилган ва енгига тўртта ромба қадалган ҳарбий гимнастёркаси гижимланиб кетган эди. Шпорли этиги ярқирайиб мойланганига қарамай, ейилиб кетган пошналари кўп заҳмат чекканидан дарак берарди. Бу фуқаролар урушидаги барча қаҳрамонликлар, минг, ўн минг, юз минглаб кишиларнинг қисмати, минг, ўн минг, юз минглаб кишиларнинг ўлими, азоб-уқубатлари, майиб-мажруҳлиги, совуқ, очарчилик, ўлат, сафар изғиринлари, тўнлар наъраси, ўқлар хуштаги, тунги гулханлар ва бўронлар, тинкани қуритадиган сафарлар, галаба сурури,

мағлубият аламлари, яна ва яна ўлимлар билан номи чамбарчас боғланган, не-не машаққатларни елкасида кўтариб, номи афсонга айланиб кетган инсон эди. У армиялар, минглаб одамлар устидан қўмондонлик қилган эди. У ғалабалар, ўлимлар, порох дудлари, синган суяклар, тилка-пора бўлган гўштлар устидан қўмондонлик қилган эди. У қозонган ғалабалар фронт орқасида кўтарилган саноксиз қизил байроқлар ва минглаб одамларнинг суронли наъралари билан нишонланар, бу ҳақда радиолар бутун дунёга жар солар эди. Бу ғалабалардан кейин кумлоқ рус далаларида чуқур ўралар қазилар ва бу мудҳиш ўраларга минг-минглаб одамларнинг мурдалари кўмиб ташланар эди. Бу одамнинг номи уруш ҳақидаги афсоналар, саркардалиқ даҳоси, тенгсиз жасорат, мардлик, матонат билан чулғаниб кетган эди. Бу одам минглаб ўзига ўхшаган кишиларни ўлимга жўнатиш ёки сақлаб қолиш ҳуқуқига эга эди. Ҳозир эса салонга кўпчилик қатори ўрта бўйли, кенг яғринли, хушфъел, семинария талабаларидек толиққан қиёфадаги киши кириб келди. Унинг чаққон ҳаракатлари ҳарбий ёки отлиқ аскардан кўра кўпроқ оддий фуқароникига ўхшаб кетарди. Бояги уч ҳарбий уни кўриши билан тик туриб тошдек қотди. Улар учун бу киши армия деб аталадиган улкан машинанинг бошқарувчиси, уларнинг тақдири, биринчи навбатда ҳаёти учун, юксалишлари ёки юзтубан кетишлари учун амру фармон берувчи, ўлим ва фалокатлардан асровчи ҳокими мутлақ қўмондон эди. Қўмондон уларнинг олдига тўхтади, қўл бериб кўришмасдан эркин тураверинлар, дегандек ишора қилди. Ахборотларни тикка турган ҳолда эшитди: улар бир қадам олдинга чиқиб, тик қотган кўйи шаҳдам овозда қисқа ва аниқ маълумот беришарди. Қўмондон ахборотларни мутлақо эътибор бермасдан эшитгач, уларнинг қўлларини сиқиб қўйди. Ниҳоят, у ёлғиз турган стакан олдига келиб ўтириши биланоқ вагон хизматчиси пайдо бўлди ва ялтироқ чойнакдан чой қўйиб берди. Қўмондон қўлига тухумни олди.

— Ишлар қандай? — сўради у ҳеч қандай расмиятсиз, бепарво оҳангда.

Ҳарбийлардан бири маълумот берди, янгиликларни айтиб бўлгач, эҳтиёткорлик билан сўради:

— Соғлигингиз қандай, ўртоқ Гаврилов?

Қўмондоннинг юзи дарҳол ўзгариб кетди, у норозилик билан гапирди:

— Мана, Кавказга бориб келдим, даволандим. Энди тузалдим, — сал ўйлаб тургач, — энди соғман, — деди ва яна жим қолди. — Шундай буйруқ беринглар, ҳеч қандай тантаналар, ҳеч қандай фахрий қоровуллар бўлмасин, умуман... — Тагин жим қолди. — Сизларга жавоб, ўртоқлар.

Уч ҳарбий кетиш учун ўрнидан турди. Қўмондон жойидан кўзгалмай, қўл узатди — улар салондан оҳиста чиқиб кетишди. Қўмондон салонга кирган пайтда Попов унга салом бермаган ва китобни варақлаганча ўтираверган эди. Қўмондон ҳам унга қараб қўйган бўлса-да, худди пайқамангадек, саломлашмади. Ҳарбийлар чиқиб кетгандан кейин ҳам қўмондон у билан салом-алик қилиб ўтирмасдан худди кеча кечқурун бирга бўлишгандек, парвосиз сўради:

— Чой ичасанми, Алёша ё шаробми?

Попов жавоб беришга улгурмасдан ёрдамчи кириб келиб, “ўртоқ командарм”га ахборот бера бошлади: — Автомобиль платформага туширилди, идорага мактублар келяпти, бир мактуб биринчи рақамли уйдан, уни котиб олиб келди — махфий мактуб — штабда хонадон тайёрлаб қўйилган. Табриклар йўлланган кўплаб хатлар ва телеграммалар бор.

Қўмондон вагонда тураман, деган жавоб билан ёрдамчини чиқариб юборди. У ҳозир ўз армиясига эмас, бегона шаҳарга келганини яхши ҳис қилар эди: унинг ўз шаҳри ва армияси бу ердан минглаб чақирим нарида, у шаҳарда, у ердаги округда ишлари, ташвишлари, машғулоти, хотини қолди. Вагон ходими Поповнинг жавобини кутиб ўтирмай столга чой ва шароб учун стакан қўйди. Попов бурчақдан чиқиб, қўмондон ёнига ўтирди.

— Соғлигинг қандай ўзи, Николаша? — сўради Попов туғишганлардек меҳрибонлик билан.

— Соғлигим — ҳар галгидек тузук, соғ-саломатман, — аммо азизим, тобутим ёнида фахрий қоровулликда туришинга тўғри келадими дейман, — деди Гаврилов, у ҳазиллашяптими, жиждий гапиряптими — билиб бўлмасди: ҳар ҳолда овозида аччиқ киноя бордек туюларди.

Бу икки киши — Попов билан Гаврилов — эскидан қалин дўст эдилар. Улар олис ёшлиқдан фабрикада яширин ташкилотга аъзо бўлган, Орехово-Зуевода тўқувчилик қилган даврларидан бери бирга эдилар. Ёшлиқда Клязьма дарёси кириб ғойиб бўладиган Клязьма ўрмонлари орқасидаги Покров шаҳрига элтадиган йўл бўйида — кимсасиз Покров монастрида тўғаракчи “иштонсиз” тўқувчи ёшларнинг йиғилишлари, тақиқланган китоблар, худди инжилдек авайлаб “Дон чақириқлари” ва “Искра”ни ўқиганлари, ишчи казармалари, йиғинлар, учрашувлар, бешинчи йилда ишчиларнинг боши узра визиллаб учган казак ўқлари ва қамчилар ўйнаган станциядаги қатта майдонлар; кейин биргаликда Богородскийдаги қамоқ азоблари, сўнг инқилоб йўлини танлаган большевикларга хос — сургун, қочиш, яширин ҳаракат, Таган қамоқхонаси, қочиш, хорижга кетиш, Париж, Вена, Чикаго; ўн тўртинчи йилдаги қора булутлар, Бриндизи, Салоники, Руминия, Киев, Москва, Петербург — ўн еттинчи йил момақалдиروқлари: Смольний, Октябрь, Москва Кремли устида тўплар наъраси ва уларнинг бири — Ростов-Дондаги Қизил гвардия штаби бошлиғи, иккинчиси Тула пролетарлар ҳаракатининг етакчиси; бири — уруш, ғалабалар, тўплар, одамлар, ўлим қўмондони, иккинчиси — губкомлар, исполкомлар, ВСНХ, конференциялар, мажлислар, лойиҳалар ва докладлар иштирокчиси. Иккиси учун ҳам ҳаётнинг маъноси, яшашдан мақсад буюк жаҳон инқилобини амалга ошириш, бутун дунёда адолат ва ҳақиқат ўрнатиш йўлида курашишдан иборат. Улар бир-бири учун бир умрлик дўст: Николаша, Алексей, Алёшка бўлиб қолган эдилар. Улар учун амал, мартаба, мансаб даражасининг аҳамияти йўқ эди.

— Менга очиқчасига айтавер, Николаша, касалинг оғирми? — сўради Попов.

— Биласанми, менда ошқозон яраси пайдо бўлган ёки бўлиши мумкин. Ўзингга маълум-ку, оғриқлар, қон қусиш, оғир жигилдон қайнашлари — бари ўтиб кетди, — қўмондон Алексейга энгашиди. — Мени Кавказга жўнатишди, даволашди, оғриқлар тузалди, ишга тушдим, ярим йил ишлаганимдан кейин яна кўнгил айниш ва оғриқлар бошланди, яна Кавказга бордим. Ҳозир яна оғриқлар ўтиб кетди, ўзимни синаб кўрай деб бир шиша шароб ичдим... — Қўмондон сўзлашдан тўхтади: — Алёшка, шароб ичишни хоҳласанг, ана, тахта тагида турибди. Сенга деб бир қути олиб келганман. Оғзини оч.

Кафтлари билан бошини чангаллаб ўтирган Попов жавоб берди:

— Йўқ, мен эрталабдан ичмайман. Гапиравер.

— Аҳвол мана шундай, соғлигим жойида. — Қўмондон жим қолди. — Айтчи, Алёшка, мени нега бу ёққа чақиришдийкин, билмайсанми?

— Билмайман.

— Буйруқ олдим — Кавказнинг ўзидан тўғри етиб келиш ҳақида, ҳатто хотинимнинг олдиғаям боролмадим. — Қўмондон жим қолди. — Ким билсин, нима бўлаяпти? Армиядаги ишлар жойида, сьездлар, бошқа тадбирлар йўқ... Ўзинг Кавказда бўлганмисан? Ҳақиқатан ҳам ажойиб ўлка, — бизда уни шоирлар ярим кунлик жой деб аташади, — бу сўзнинг маъносини яхши тушунмайман, ҳақиқатан ҳам ҳар гал ярим кун тургандек бўламан. Бордиму қайтдим!.. — Анор ейсанми, Алёша? Менга мумкин эмас, ёрдамчиларимни сийлаяпман. — Яхши қиламанми?

Қўмондон армия ҳақида гапирди, у тўқувчилигини аллақачон унутган — Қизил Армия саркардаси ва қизил генералга айланганди; қўмондон Орехово-Зуево ҳақида, у ерда ўтган дамлар ҳақида жўшиб гапирар экан, чамаси қай тарзда тўқувчи бўлганини, ана шу кезларда дарё ёқасида яшайдиган ўқитувчини севиб қолгани, уни деб ялтиллашиб мойланган этигига чанг юқтирмаслик учун мактаб олдиғача ялангоёқ боргани ва мактаб зинаси ёнига келгандагина қайта кийгани, унга атаб ипак боғич боғланган гулдаста ва кетворган а-ля шляпаси сотиб олгани, сўнг гап-сўзлари ўқилган китоблардан нарига ўтмагани, оқибатда ўқитувчи рад этгани туфайли орзиқиб қутилган роман рўёбга чиқмаганини эсламади, албатта. Тўқувчи-қўмондон саранжом-сариштали яхши одам бўлиб, ҳазиллашишни севар ва ҳамма нарсдан кулгили вазиятлар чиқара биларди, у дўсти билан ҳазил-хузул қилиб чақчақлашиб ўтирар экан, вақти-вақти билан нега чақирилгани эсига тушиб, безовталиги ошар, ана шунда яна соғлом тўқувчига айланиб, бемор қўмондон ҳақида гапира бошларди: “Амалдор, фельдмаршал, сенатор эмиш! Маржумак бўтқасини емайман дейди-я... Ҳа,

оғайни, цека¹ одамларни ўйнатади, қўшиқдан сўзни олиб ташлаб бўлмайди-ку!” — деб жим бўлиб қоларди.

— Николаша, нимадан шубҳаланаётганингни очиқ тушунтириб берсанг-чи? — деди Попов. — Фахрий қоровул деб валақлаганинг нимаси?

Қўмондон дарров жавоб қайтармади, сўнг оҳиста:

— Ростовда Потапни учратиб қолдим (у ўн саккизинчи йилнинг “шонли қахрамонлари”дан бўлган машхур инқилобчини партиявий лақаби билан тилга олди), шунда у айтдики... мени операцияга ётишга кўндиришга уринди, ярани кесиши ёки тикиб қўйиш дейсанми, хуллас, шу нарсага қилган даъвати менга шубҳали туюлди. — Қўмондон жим бўлиб қолди. — Мен ўзимни соғлом ҳис этаяпман, бутун вужудим операцияга қарши турипти, хоҳламайман, шундоғам яхши тузалайман. Оғриқлар йўқолди, ҳатто семира бошладим, яна ким билади дейсан... — кап-катта одам, қария, амалдор, — қорнимга қараб ўтирибман. Уят. — Қўмондон жим қолди, сўнг очиқ турган китобни кўлига олди. — Толстойни — қарияни ўқияпман — “Болалик-ва ўсмирлик”ни, — қария қотириб ёзган-да, турмушни нозик ҳис қилади, қонниям... Мен қонни кўп кўрдим, аммо... операциядан ёш бола сингари кўрқаман, тилиб ташлашларини хоҳламайман... Қария одам қони нималигини яхши англаган.

Ёрдамчи кириб, тик турганча штабдан маълумотлар келтиришгани, биринчи рақамли уйдан қўмондон учун машина юборишганини, у ерга бориш зарурлигини, янги телеграммалар олинганини, жанубдан жўнатишган юкларни олиш учун кимдир келганини айтиб, батафсил ахборот бера бошлади. У стол устига бир тўда газеталарни қўйди. Қўмондон ёрдамчига жавоб берди ва шинель келтиришни буюрди. Қўмондон газетани ёйиб кўрди. Муҳим воқеалар ёритиладиган жойда: “Қўмондон Гавриловнинг келиши” деган сарлавҳа бор эди. Учинчи бетда эса “Бугун қўмондон Гаврилов ўз армиясини вақтинча тарк этиб, ошқозонидаги ярасини операция қилдириш учун пойтахтга келди”, деб ёзилганди. Яна шу хабарда “ўртоқ Гавриловнинг соғлиғи ташвиш туғдиради”, аммо “профессорлар операция яхши ўтишига кафолот бермоқдалар”, деб илова қилинганди. Инқилобнинг эски жангчиси, аскар, қўмондон, саркарда, минглаб одамларни — уруш тақдирини ҳал қилиш учун ўлимга маҳкум қилинган одамларни жангга юборадиган ва қон билан ғалаба қозонадиган Гаврилов стул суянчигини орқага сурди, қўли билан пешонасини артиб, Поповга диққат билан тикилиб туриб гапирди:

— Алёшка, эшитаяпсанми? — булар беҳуда эмас. — Ҳ-ҳа. Нима қилиш керак? — ва қичқирди: — Соқчи, шинелни келтир!

Соат кундузги ўн бир бўлган эди, шаҳар бўйлаб куннинг яшил лойқаси судралар, очигини айтганда, бу яшил лойқа кўзга кўринмасди, чунки кўплаб бинолар қад кўтарган бир парча ер устида шаҳар машиналари — аравакаш отларни, трамвай ва автобусларни, уйлардаги йиғиштирилмаган тўшакдан тортиб, қирғоқ бўйлаб машқ қилаётган аскарларгача, бухгалтерлик заллари ва ҳарбий халқ комиссарияти хоналарининг баланд шифтларига қадар ёйилган сукунат — ҳамма нарсани чир айлантирадиган, бураб ташлайдиган, одамларни дастгоҳлар, столлар, идоралар, автомобиллар ёнига, кўчага дарёдек оқизиб борадиган шаҳарнинг мураккаб машиналари сурони остида кундузги кулрант ҳаво, ёғингарчилик, пилчиллаган яшил лойқа билинмай кетар эди.

Иккинчи боб

Шаҳарнинг икки катта кўчаси туташган, автомобиллар, одамлар, от аравалар турнақатор бўлиб кесиб ўтадиган жойда — панжаралар ортида устушли муҳташам иморат қад кўтарган эди. Панжаралар ортидаги бу иморат юз йиллардан бери мана шу ерда тинч мудроқ босган кўйи жим туради. Иморат пештоқларига ҳеч қандай лавҳа илинган эмас.

... Туш чоғида мана шу биринчи рақамли уй олдига усти ёпиқ “Ройс” машинаси келиб тўхтади. Соқчи эшикни очди, лимузин ичидан қўмондон тушди.

¹ Ц е к а — Марказқўм.

... Уйнинг нариги чеккасидаги хона ойналарида пардалар ярим тушириб қўйилган; дераза орқасида серҳаракат кўча кўзга ташланади; хонада камин ёниб турибди; столда — қизил мовут устида учта телефон аппарати бўлиб, уларнинг кўнғироқлари каминдаги тараша чирсиллашига қўшилиб, хона сукутини бузарди, хонага ўрнатилган учта телефон аппарати — шаҳарнинг учта қон томирига айланиб, сукунат қаъридан туриб шаҳар устидан ҳукмронлик қилар, шаҳардаги ҳамма янгиликлар ана шу шоҳ томирларга келиб тушар эди. Стол устида бронзадан куйилган ҳашамдор ёзув асбоблари турар, қаламдонга ўнга яқин қизил ва кўк қаламлар солиб қўйилганди. Хона деворида, ёзув столи орқасида бир жуфт қулоқчинли радио осилган, қабулхона кўнғироғи “ҳарбий тревога” тугмасигача қатор саф тортган эди. Ёзув столининг қаршисида чарм ўриндик. Стол орқасидаги ёғоч стулда эгилмайдиган одам ўтирарди. Дераза пардалари ярим туширилган, ёзув столидаги яшил абажурда электр чироғи ёниб тургани учун эгилмас одамнинг юзини кўриб бўлмас эди.

Кўмондон гилам устидан юриб келиб, чарм ўриндиққа ўтирди.

Биринчи — эгилмас одам:

— Гаврилов, сен билан инқилоб тегирмони ҳақида гаплашиб ўтирмаймиз. Афсуски, тарих филдираги, айниқса, инқилоб филдираги, мен шундай ўйлайман, кўп ҳолларда ўлим ва қон билан ҳаракат қилади. Қон билан ўлим нималигини яхши биласан. Иккимиз оч-яланғоч қизил аскарларни Екатеринбургга бошлаб борганимиз эсингдами? Сенда милтиқ бор эди, менда ҳам. Снаряд тушиб, отинг нобуд бўлди, сен пиёда қолдинг. Қизил аскарлар орқага қоча бошладилар, уларни тўхтатиш учун кўлингдаги наган билан биттасини отиб ташладинг. Командир, кўрқоқлик қилганимда мени ҳам отиб ташлар эдинг ва буни мен тўғри деб ҳисоблайман.

Иккинчи, кўмондон:

— Эй, сен бу ерга қандай жойлашиб қолдинг, министрга ўхшайсан-а? Бу ерда чекиш мумкинми? Мен кулдонни кўрмаяпман.

Биринчи:

— Чекма, кераги йўқ. Соғлигинга тўғри келмайди. Мен чекмайман.

Иккинчи, кескин, тез:

— Ортиқча ҳашамсиз гапиравер, нимага чақирдинг? Дипломатчилигинг кимга керак? Гапир!

Биринчи: — Шунинг учун чақирдимки, сени операция қилиш зарур. Сен инқилобга керакли одамсан. Профессорларни чақирдим, улар бир ойда оёққа туриб кетади дейишмоқда. Буни инқилоб талаб қилади. Профессорлар кутиб ўтиришибди, сени кўришади, текширишади. Буйруқ бериб қўйганман. Ҳатто битта немис ҳам келди.

Иккинчи: — Нима десанг деявер, мен барибир чекаман. Менинг шифокорларим операциянинг кераги йўқ, ўзи битиб кетади, дейишди. Ўзимни соғлом ҳис қилаяпман, ҳеч қандай операция керак эмас, мен хохламайман.

Биринчи кўлини орқасига кўйди, девордаги тугмани босди, котиб овоз чиқармай кирди, биринчи сўради: “Қабулга турганлар борми?” — Котиб бош силкиди. Биринчи ҳеч нарса демасдан котибни чиқариб юборди.

Биринчи:

— Ўртоқ кўмондон, тўрт минг одамни аниқ кўришиб турган ўлимга юбориш керакми, йўқми, деб баҳслашганимизни эслайсанми? Сен жўнатишга буйруқ бердинг. Тўғри қилдинг. — Уч ҳафтадан кейин ўрнингдан туриб кетасан. Мени кечирасан, буйруқ бериб қўйганман.

Телефон жиринглади, у шаҳарники эмас, ички — ўттиз-қирқта симлардан бири эди. Биринчи дастани кўтарди, тинглади, қайта гапирди: — “Нотами, французларгами? — албатта расмий, кеча келишганимиздек. Бирга хонбалиқ овлаган пайтларимизни эслаб турасанми? Французлар жуда тегманозик бўлишади. Қандай? Ҳа, ҳа, бураб кўй. Ҳозирча”.

Биринчи:

— Мени кечирасан, ўртоқ Гаврилов, бошқа гапга ўрин қолмади.

Кўмондон папиросни охиригача чекди, қолдигини кўк ва қизил қаламлар орасига тикиб қўйиб, ўрнидан турди.

Кўмондон:

— Хайр.

Биринчи:

— Ҳозирча.

Кўмондон қизил гиламча устидан юриб остонага чиқди, “Ройс” уни сершовқин кўча бўйлаб олиб кетди. Эгилмайдиган одам хонада қолди. Ҳузурига бошқа ҳеч ким кирмади. Қўлида қизил қалам ушлаб, энгашмаган кўйи қоғоз титиб ўтирди. Тугмачани босди — котиб кирди, унга топшириқ берди: “Қаламдон ичидаги қолдиқни олиб ташлаш чорасини кўринг”. Яна қизил қаламни ушлаб, қоғозларни ўқишга тушди. Бир-икки соат ўтди, мансабдор қоғозларни титди, ишлади. Фақат бир марта телефон жириглади, у тинглаб жавоб берди. “Туркистондаги товарсиз ўпқонни бекитиш учун икки миллионлик келиш ва мануфактура. Ҳа, ўз-ўзидан равшан. Ҳа, боравер. Ҳозирча”. Товуш чиқармай хизматчи кирди ва ойна ёнидаги столга патнисда устига салфетка ёпилган бир стакан чой билан бир парча яхна гўшт кўйиб кетди. Эгилмайдиган одам котибни яна чақириб сўради: “Махфий маълумот тайёрми?” — Мансабдор катта қоғозни олиб, ташқи ишлар халқ комиссариати, ОГПУнинг Сиёсий ва Иқтисодий бўлимлари, Ташқи Савдо халқ комиссариати, Меҳнат халқ комиссариатига боғлиқ рукнларни анча вақт кўздан кечириб ўтирди. Шундан кейин хонага бирин-бирин учликка¹ мансуб одамлар — ҳукм юритувчилар кириб келишди.

Туман қуйқасига беланган сарғиш тун шаҳар бўйлаб судралиб борарди. Соат учларга яқин йўлкалар ва ҳаво кўкиш, кулранг тусга кира бошлади.

Соат тўртда шаҳарнинг ҳўл фонарлари фоҳишаларнинг им қоқаётган кўзларига ўхшаб ёна бошлаган, кўчалар одамга тўлиб, автомобилларнинг шовқини, завод гудоклари ва поездларнинг чинқириви, трамвайларнинг тарақтуруғи ҳамма ёқни тугтан паллада чеккадаги иккинчи уй олдига бир неча автомобиль келиб тўхтади. Уй қоронғилик пардасига чулганган, айна шу қоронғилик рутубатли нам ҳавони иситиб берадигандек туюларди. Уйнинг дарё қирғоғидаги кенгликларга қараган деразалари сўнгги шафақ нурларида товланар, шафақ у ёқда, кенгликлардан нарида тирқишдан таралаётгандек ёйилиб, қотиб қолган қон томчиларига ўхшаб кўринар эди. — Эшик олдида пешбанд боғлаб, пийма кийган фаррош ғимиллар, икки милиционер тик қотиб турарди. Ичкарида — уйга кираверишда ҳам икки милиционер бор эди. Иккита Қизил Байроқ нишонини таққан қизил кўмондон новдадек силлик, чаққон икки қизил аскар ҳамроҳлигида даҳлизга кирди. Ҳордиқ пайти бўлгани учун хоналарда сукунат ҳукм сураб, фақат узоқ бурчакдан ҳамширанинг ниҳоятда паст овозда дарё қирғоғида тўлқинларга тикилиб ўтиришни кўмсаб куйлаётган қўшиғи аранг эшитиларди. Қизил командир ва қизил аскарларни остонада оқ халатли киши кутиб олди. “Ҳа-ҳа-ҳа, биласизми?” — шу заҳотиёқ ҳамширанинг дарё тўлқинлари ҳақидаги қўшиғи тинди. Қабулхона деразалари дарё қирғоғига қараган бўлиб, парда тугилмаган эди. Деворлар оқ бўёқлар билан бўялган, шифтдаги электр чироғидан оқ нур тараларди. Телефонлар кўринмасди. Хона катта ва бўмбўш эди. Ўртада оқ клеёнкали стол, унинг атрофида темир йўллардагига ўхшаш суянчиқлари баланд клеёнкали стуллар кўйилганди. Девор ёнида оқ чойшаб ёпилган диван ва ёғоч курсилар. Бурчакдаги чаноқ устига ўрнатилган ойнабанд тоқчаларга ҳар хил ҳажмли турли-туман идишлар, симобли шиша, яшил совун солинган банка терилган, ёнига охорланмаган сариқ сочиқ осилган эди. Биринчи автомобилда профессорлар, терапевтлар, жарроҳлар келишганди. Белбурма камзул ва қора нимча кийган одамлар қабулхонага киришди, бу одамлар дарҳол камзуллари ечиб, оқ халат кийиб олишди. Деразалардаги қон ранг шафақ шуълалари ўлди. Одамлар кириб салом беришар, уларни баланд бўйли, серсоқол, хушфеъл, қалин сочли хўжайин кутиб олар эди. Фан, айниқса, тиббиёт олимлари, аксари ҳолларда негадир бадбашара кўринади: ё ёноқлари яхши ўсмаган, ё ниҳоятда бўртган бўлади, оқибатда ёноқлар қулоқдан ошиб кетади; кўзларига ҳамшиша кўзойнак кўндирилган, кўзойнак эса ҳатто кўз халтасини энг чеккасида осилиб турган бўлади; тақдир кўпчилигини сочдан сиқиб кўяди, сийрак соқоли бўйнида ўсади, баъзиларининг

¹ Машъум “тройка” назарда тугилмоқда (тарж.).

сочи ёноғи ва иягидагина эмас, бурнида ёки қулоғида ҳам димиқиб ўсаверади, айнаи шу ҳолат туфайли бу олимлар давраси жинни-гинни одамлар тўдасига ўхшаб кўринади, гўё ҳар бир олим албатта телбаваш бўладигандек бу телбавашлик эса уларни бағоят ўқимишли қилиб кўрсатадигандек эди. Аммо бундай телба-тескарилик ҳозир қабулхонада кўзга ташланмасди. Хўжайин сифатида кутиб олаётган жарроҳ профессорнинг қалин туқлари бурнида ҳам тиккайиб турар, бурун учига қўндирилган кичик кўзойнагигина уни телбаваш қиёфада кўрсатарди. Ўттиз беш ёшлардаги, ялтирбош, камзул кийиб, пенсне таққан, кўзлари ичига ботиб кетган профессор Лозовский мезбон қаршисига келди.

— Ҳа-ҳа-ҳа, биласизми?

Ялтирбош серсоч хўжайинга сургичли муҳри бузилган конвертни узатди. Серсоч киши ичидаги қоғозни олди, кўзойнагини тўғрилаб, ўқиди, яна кўзойнагини тўғрилади, таажжубланди ва қоғозни учини кишига узатди.

Ялтирбош тантанали оҳангда:

— Махфий қоғоз, кўряпсизми, буйруқ ўрнида. Уни менга эрталаб келтириб бериши. Тушуняпсизми?

Биринчи, иккинчи, учинчи одам паст овозда шоша-пиша гапга тушиб кетиши.

— Консилиумга ҳожат бормикан?

— Мени шошилинч тарзда юборишди. Университет ректори номига телеграмма жўнатишибди.

— Биласизми, кўмондон Гаврилов — ҳалиги... айнаи шунинг ўзими?

— Ҳа-ҳа-ҳа, нима дейсиз, — инқилоб, армия кўмондони, формула, — ва — мар-ҳа-мат.

— Консилиум.

— Жаноблар. Гавриловнинг ўзини кўрдингларми — қанақа одам экан?

— Ҳа-ҳа-ҳа, биласизми, биродар.

Тик тушиб турган электр нурида соялар тебранди.

Шафақ сўниб, дарё қирғоғидаги ялангликни зулмат босди. Бири иккинчисининг ҳалатидаги тугмани ушлаб, учинчиси наригисини қўлтиғидан олиб хонада юриб гаплаша бошладилар. Биринчи, иккинчи, учинчи баланд овозда, шошилмай, хотиржам мулоқотга киришмоқда эди.

— Профессор Опелнинг жарроҳлар съездида ички секреция безлари ҳақидаги нутқида мен ўн икки бармоқли ичакка оппонентлик қилдим.

— Бугун Олимлар уйида...

— Раҳмат, хотиним соппа-соғ, катта колит безовта қилиб туради. Екатерина Петровна яхшими?

— Павел Иванович, “Жамоатчи шифокор” да мақолангиз...

Ниҳоят, эшик орқасида қизил аскарларнинг милтиғи шарақлаб, пошналари тарақлади, қизил аскарлар кириб, тик қотиб туришди, остонада баланд бўйли, новдадек хипча, кўкрагига Қизил Байроқ ордени тақилган ёшгина йигит пайдо бўлди ва эшик ёнида жой эгаллагандан кейин, — кўмондон шиддат билан кириб келди, қўли билан сочини орқага тараб, гимнастеркаси ёқасини тузатди ва:

— Салом, ўртоқлар. Ечинишга буйруқ берасизларми? — деб сўради.

Шунда — профессорлар стол атрофидаги клеёнка тортилган стулларга ўтириб, тирсақларини столга тирадилар, қўлларини чалиштириб, кўзойнак ва пенселарини тўғрилагандан кейин беморни ўтиришга таклиф қилдилар. Пакет келтирган пенсели ялтирбош сочи қалин кишига мурожаат қилди:

— Павел Иванович, сиз *primus inter pares* сифатида, ўйлайманки, раислик қилишга қаршилиқ билдирмасиз? — Ечинишим керакми? — сўради кўмондон ва қўллари билан ёқасини ушлади.

Консилиум раиси Павел Иванович кўмондоннинг саволини эшитмагандек бўлиб, раислик ўрнига ўтирар экан, оҳиста гап бошлади:

— Ўйлайманки, бемор касаллик аломатларини қачондан бошлаб ҳис қилганини, қандай патологик белгилар аниқланганини бизга айтиб беради. Шундан кейин беморни кўришга ўтамиз.

... Профессорларнинг мазкур кенгашидан кейин шифокорларга хос тушуниб бўлмайдиган хат билан ёзилган бир варақ қоғоз қолди, қоғоз сариқ, чизиксиз

эди, у пала-партиш йиртиб олинган, бунинг устига, сифатсиз ёғочдан тайёрланган ва мутахассислар, инженерларнинг далолатига кўра етти йилда чириб битадиган матоҳ эди.

Профессор фалончи фалончи, проф. фалончи фалончи, проф. фалончи фалончи (етти марта такрорланади) иштирокида ўтган **консилиум қарори**.

Бемор фуқаро Николой Иванович Гаврилов ошқозон ости оғриги, қусиш, жигилдон қайнашидан шикоят қилади. Хасталик ўзи сезмаган ҳолда икки йил олдин бошланган. Фақат амбулаторияда даволанган ва курортларга борган, аммо фойдаси бўлмаган. Беморнинг илтимосига мувофиқ юқоридаги шахслар томонидан консилиум ўтказилди.

Status praesens. Беморнинг умумий аҳволи қониқарли. Ўпкаси — N. Юрак томони бироз кенгайгани сезилади, томири тез уради. Оз миқдорда neurastenia. Ошқозонидан бошқа аъзоларида паталогик ўзгаришлар кўринмайди. Беморда ulcus ventriculi тахмин қилинади ва уни тез операция қилиш зарур.

Консилиум беморни операция қилишга профессор Анатолий Кузьмич Лозовскийни тавсия этади. Проф. Павел Иванович Кокосов операцияда ёрдамчи бўлишга розилик билдирди.

Йил, число, етти профессор имзоси.

Кейинчалик, операция бўлиб ўтгандан сўнг, шахсий мулоқотлар пайтида профессорлардан биронтаси ҳам операция қилиш зарур деб қатъий фикр билдирмагани, аксинча, яра жарроҳлик аралашувисиз тузалиб кетади деган тўхтамда бўлгани аниқланди — аммо бу ҳақда консилиумда ҳеч ким гапирмаган, фақат камгап немисгина операцияга ҳожат йўқлигини айтган, ҳамкасблари индамагандан сўнг у сўзини ўтказишга уринмаган, айти чокда, консилиумдан кейин Олимлар уйига кетишгаётганда кўзлари соч чакалаклари остида қолган профессор Кокосов автомобилга ўтирар экан, профессор Лозовскийга: “— Хўш, биласизми, сизга айтсам, агар шу касаллик укамда бўлганда, операция қилиб ўтирмасдим” деган, бунга профессор Лозовский: “— Ҳа, албатта, аммо... аммо, бу ҳавфсиз операция...” — деб жавоб берган. Автомобиль тариллаб юриб кетган. Лозовский пальтосининг барини тўғрилаб яхшилаб жойлашиб олгандан кейин шофёр эшитмасин деб шивирлаб гапирган:

— Гаврилов деганлари кўрқинчли одам экан, қилт этмасдан “ечинишга буйруқ берасизларми?” дейди-я, мен ҳам аслида операцияни ортиқча деб биламан, — аммо, ўртоқлар, сизлар уни зарур ҳисобласанглар, менга вақтини ва жойини айтсанглар бас, операция қилинадиган жойга дарҳол етиб бораман”.

— Фикри аниқ ва қисқа.

— Ҳа-ҳа-ҳа, биродар, биласизми, — большевик, биласизми, нима ҳам қила олардик, — деган Кокосов.

Айти шу куни кечқурун, шу соатда, кинода, театрларда, варетьеда, қаҳвахона ва пивохооналарда минглаб одамлар ғужгон ўйнаган, ўйинқароқ автомобиллар кўчадаги кўлмакларни чироқлари билан ёритиб, йўл чеккаларидаги фонарлар шуъласи ғалати кўринаётган одамлар тўдасини қоронғиликдан юлиб олаётган пайтда, театрлар замон ва маконни бирлаштириб, греклар, оссурияликлар, рус ва хитой ишчилари, Америка ва СССР республикачилари ҳақида сафсата сотаётган, актёрлар бутун хунарини ишга солиб томошабинларни дарғазаб бўлишга ёки гулдурас қарсақ чалишга мажбур қилаётган айти шу паллада шаҳар устида, кўлмақлар, уйлар тепасида мазкур шаҳарга кераги бўлмаган ой кўтарилиб чиқди: булутлар илдам югуриб боришар, осмондаги кўк булутлар ва қора ўпқонлар узра оппоқ ой кўрқиб кетгандек шошилар, қочар, қаергадир улгуриш, қаергадир кечикмаслик учун ошиқар эди.

Айти шу дақиқаларда биринчи рақамли уйдаги эгилмас одам ҳамон ўз хонасида ўтирарди. Деразалар қалин пардалар билан тўсилган, камин ёниб турар эди. Бино сукунат ичра ўлган, бу сукунат юз йиллардан бери давом этиб келаётгандек туюларди. Эгилмас одам олдида немис ва инглиз тилларида ёзилган қалин китоблар очик турарди, — у сиёҳли ручкада рус тилида чиройли дастхат билан немис *lainen-Postiga* ёзиб ўтирарди. Олдидаги очик китоблар давлат, ҳуқуқ ва ҳокимият ҳақида эди.

Хонага шифтдан ёруғ тушиб турар ва энди бу кишининг башарасини кўриш мумкин эди: у ҳафақон, ҳатто, айтиш мумкинки, бағритош одамдек кўринар,

бутун диққати бир нуқтага йиғилган, толиққанлиги сезилмасди, одам китоблар ва блокнотларни титиб узоқ ўтирди. Сўнг тугмачани босган эди, олдида стенографистка кирди. У ўқиб туриб, ёздира бошлади. Нутқидаги асосий урғу СССР, Америка, Англия, ер юзи ва СССР, инглиз стерлинглари ва рус бугдой пудлари, америка оғир индустрияси ва хитой ишчи қўлларига қаратилган эди. Одам баланд овозда, ишонч билан гапирар, ҳар бир жумласи пухта, аниқ бўлиб қуюлиб келарди.

Шаҳар узра ой кезар эди.

Айни шу дақиқаларда қўмондон катта меҳмонхонада Поповнинг хужрасида ўтирарди, бу ерга ўрнашган коммунистлар ўн саккизинчи йилдаги қўзғолон пайтида бир-бирига мадад бериши учун кўчиб келишганди. Хона кенг, яхши жиҳозланганига қарамай ҳамма меҳмонхоналар каби бу ер омонат манзил эканлигини, вақти келиб уни тарк этиш лозимлигини сездириб турарди. Улар уч киши эдилар: Гаврилов, Попов ва унинг икки ёшли қизчаси Наташка. Попов диванда чўзилиб ётар, Гаврилов Наташкани тиззасига ўтқазиб ўйнатиб ўтирар эди. Гаврилов гугурт ёқди; болалар сирли нарсаларга ҳайрат билан боқишади, ана шу ҳолатнинг ўзида ҳам одамни ҳайратга соладиган нимадир бор. Наташка лунжини шишириб, лабарини чўзар ва оловни пуфлаб ўчиришга уринади, аммо дами етмас эди. Ниҳоят, гугурт ёниб битгандан кейин Наташканинг мовий кўзларида сирли бир ҳаяжон, шодлик ва қўрқув акс ётар, буни кўргач, яна битта гугурт чўпини ёндириб, Наташкани хурсанд қилмасликнинг иложи йўқ эди. Кейин Гаврилов Наташкани ухлатмоқчи бўлди, тўшаги ёнида ўтириб: “Сен кўзларингни юм, мен кўшиқ айтиб бераман”, — деди ва куйлашга тушди, у дуруст куйлай олмас, кўшиқни ҳам шу заҳоти ўзи тўқиб чиқарганди:

Эчки келиб куйлади:

“Ухла кўзим ухла, ухла”, —

сўнг жилмайиб, Наташкага ва Поповга айёрона қараб қўйди, миясига тўсатдан келиб қолган ва “ухла, ухла, ухла, ухла” сўзларига оҳангдош мисралар топиб, келишмаган овозда яна куйлади:

Эчки келиб куйлади:

“Ухла, кўзим, ухла, ухла, ухла...”

Аммо сийиб қўймагин тагин...

Наташка кўзини очиб жилмайди, Гаврилов эса сўнгги икки мисрани келишмаган (аслида ниҳоятда ёмон) овозда Наташка ухлаб қолгунча куйлади.

Кейин Гаврилов билан Попов иккаласи чой ичишди. Попов оқ эмал билан “ўртоқ Поповга Октябрь Инқилобининг 5 йиллиги шарафига Лисьев заводининг ишчиларидан совға” деб ёзилган қизил чойнакни кўтариб бориб ошхонадаги кубдан қайноқ сув қуйиб келди. Газета устига стаканлар, тарелкада ёғ ва пишлоқ қўйди, бир халтачада қант, бошқасида нон бор эди. Попов: “Николка, ёрма бўтқа пишириб берайми?” — деб сўради.

Бир-бирига қарама-қарши ўтиришди, паст овозда оҳиста гаплашишди, шошиладиган жойи йўқ эди, чойни кўп ичишди, Гаврилов гимнастёркасининг ёқасини ечиб қуйиб тахсимчада ичди. Ҳар хил майда-чуйдалар ҳақида гаплашиб ўтиришди. Иккинчи стакан ичилгандан кейин Попов яримлаб қолган идишни суриб қўйди ва анча жим тургандан кейин дардини айтди:

— Николка, мени Зоям кетиб қолди, қизалоқни қўлимга тутқазиб, қандайдир бир инженерникига кетди, ким билсин, илгаридан дон олишиб юрганми? Уни қоралаб, ёмон сўзлар билан ҳақорат қилиб ўтирмайман, аммо хайр-хўшламай, узр сўрамай, қанжик итдек қочиб кетганини айтмасам бўлмайди. Мени ҳеч қачон севмаган эди дейишгаям тилим бормаиди, имтиёзлардан роса фойдаланиб, барибир шойи пайпоқлар, атр-упалар, пудраларга учиб қочиб кетди. Алам қилар экан, уни фронтда сассиқ ўрадан чиқариб олиб, авайлаб асрадим, парваришладим, севдим, тентак бўлиб, бағримда ушлаб юрган эканман, у эса оқсуяк экан, бегонага илакишиб, беш йил меҳрибонлик кўрсатган одамга тупуриб кетди...

Попов бу можарога доир майда-чуйдаларни, айнан майда-чуйда бўлганлиги учун дилни гаш қиладиган тафсилотларни батафсил сўзлаб берди. Гап болаларга бориб тақалганда Гаврилов қариб қолган ва ўзи учун дунёда ягона бўлган хотинини тилга олди. Наташа ҳақида кўп гаплашишди, айниқса ҳозир, Попов уни тувакка ўтказишни ҳам, алла айтиб ухлатишни ҳам билмайдиган пайтда нима қилиш лозимлиги ҳақида маслаҳатлашишди. Попов унга Водовозов, Монтессори, Пинкевичларнинг китобларини кўрсатди ва қўлларини кенг ёзди. Бутун суҳбат давомида совиб қолган чойни ичишди.

Ой шаҳар устидан шошилиб борарди. Шаҳар кўчалари бўшаб, тунги ҳордиқ олаётган, қишлоқларда хўрозлар чақираётган, одамлар кечки таомни ҳазм қилиб, кундузи бажарилган ишларнинг ҳисоб-китобини тамомлаб, эрлар, хотинлар, ошиқлар, маъшуқалар тўшақда ором оғушига чўмган паллада Гаврилов Поповникидан чиқди.

— Менга ўқиш учун бирон нарса бериб тур, фақат биласанми, содда бўлсин, яхши кишилар, ишқий саргузаштлар, оддий муносабатлар, оддий ҳаёт, куёш ҳақида, одамлар ва оддий инсоний севинчлар ҳақида бўлсин.

Бундай китоблар Поповда топилмади.

— Мана сенга инқилобий китоблар, — деди ҳазиллашиб Гаврилов. — Хўп, майли, мен яна бир марта Толстойни ўқийман. Бал пайтидаги эски қўлқоп ҳақида жуда қотириб ёзган. — Гавриловнинг юзи қорайди, жим қолди, сўнг оҳиста давом этди: — Мен сенга, Алёша, вақтни беҳуда сарфламайлик деб айтишни хоҳламаган эдим. Бутун мен бошлиқлар ва касалхонадаги профессорлар олдида бўлдим. Профессорларнинг ақлига тасанно. Аммо тилиб ташлашларини хоҳламайман, бутун вужудим бунга қарши. Эртага пичоқ остида ётишим керак. Сен касалхонага кел, эски даврларимизни унутма. Болаларим ва хотинимга хабар берма. Алвидо! — Гаврилов Поповга қўл узатмай, хонадан чиқди.

Меҳмонхона олдида усти ёпиқ машина турар эди. Гаврилов ўтириб, буюрди: — “Уйга, вагонга!” — ва машина тор кўчалар бўйлаб физиллаб кетди. Ой кичкина сўқмоқлардан ўтиб, катта йўлга тушди; йўлни кесиб ўтган ит акиллаб, қора сукунат бағрида ғойиб бўлди. Вагон зинасидаги соқчи кўмондон ўтаётганда тик қотди. Йўлакда ёрдамчи пайдо бўлди, вагон хизматчиси бошини чиқариб қаради, — вагонда электр чироғи ёнди, — ва вагон чекка ўлкаларда бўладиган теран сукунат қаърига чўмди. Кўмондон ётоқ купега ўтди, этигини ечиб, тунги шиппак кийди, гимнастёркаси ёқасини ечди, — “чой” деб буюрди. Салонга ўтиб, стол чироғи қаршисига ўтирди, хизматчи чой келтирди, аммо кўмондон унга қўл теккизмади; кўмондон “Болалик ва ўсмирлик”ни узоқ ўқиб ўтирди, хаёл сурди. Ўрнидан туриб ётоққа кирди ва катта ён дафтар кўтариб чиқди, соқчига: “сиёҳ келтиринг”, деб буюрди, кейин шошилмасдан, ҳар бир жумлани пухта ўйлаб, ёзишга киришди. Биринчи хатни ёзиб тугатди, ўқиб кўрди, ўйлаб қолди, конвертгни елимлади. Иккинчи хатни ёзди, ўйлаб турди, елимлади. Учинчи хатни ҳам ёзди, негадир шошилиб, жуда қисқа ёзди, ўқимасдан елимлади. Вагонда тилсиз сукунат. Зинада соқчи қотиб қолган. Йўлакда ёрдамчи ва хизматчи тик туради. Ҳатто вақт ҳам қотиб қолгандек. Оқ жилдларга солиниб, манзиллари ёзилган мактублар кўмондон олдида узоқ ётди. Ниҳоят у ҳар учала хатни катта пакетга солиб елимлади ва пакет устига “Ўлимимдан сўнг очилсин” деб ёзиб қўйди. Шахт билан ўрнидан туриб, ётоққа ўтди, гимнастёркасини ечиб, уйқудан олдинги ювинишга киришди, ечинди, ётиб, чироқни ўчирди. Вагон уч-тўрт соатгача зулмат ва сукунат қўйнида қолди. Саҳар яқинлашиб келарди. Агар шу пайтларда хизматчи ётоққа мўралаб қараганда, хайратдан лол қолган бўларди, бунга сабаб: кўмондон бош кўйиб ётадиган жойда папирос лаҳча чўғ бўлиб, қизариб турарди, бу ўринда хайратланидиган нарса шуки, одатда, кўмондон муллақо чекмас эди.

Кўнғироқ қаттиқ жиринглади, хизматчи югуриб кирди. Кўмондон саркардаларга хос амр қилди:

— Кийдинамиз. Иссиқ шинель. Гаражга кўнғироқ қилинг, — пойга машинаси, усти очик, икки кишилик, — ўзим ҳайдайман. Советлар уйига боғланинг, Поповнинг хонасига.

Телефонга келган Поповга кўмондон шундай деди:

— Алексей. Ҳозир олдинга бораман. Эшик олдида чиқиб тур. Гаврилов гапираяпти. Кечикма.

Юз от кучига эга икки кишилик пойгачи машина елпигичдай ёзилиб, шиддат билан иккинчи тезликда жойидан кўзғалди, кескин бурилиб, оқ нур дастасини босиб ўтди, — шофёр чеккага қочиб қолди, — қўмондоннинг ўзи рулда эди, — сигнал берди ва машина кўлмакларни сачратиб, тор кўчалардан, дўконлар ва ташкилотларнинг лавҳалари ёнида шамолдек учиб, кенгликлар сари интилди. Попов карахт аҳволда мудраб турарди. Филдирак резинаси яхшигина йиртилган машина тезликни пасайтириб, Советлар Уйи олдида тўхтади. Попов индамасдан ўтирди. Машина кўчаларни, серсув кўлмакларни, фонар чироқларини ортада қолдириб ела-бошлади. Ҳаво оғирлашиб борди, у шамолга айланиб машинага урилар, ҳуштак чалар, муздек совиб, тикандек сайчилар, — чорраҳалардаги фонарлар чироқларини силкитиб қолар, қаршидан бирин-кетин милиционерлар югуриб чиқар ва ҳуштагини чалганча орқада қолиб кетишарди. Машина уйлар ва кўчалар гирдобидан чиқиб, бор кучи билан олға интиларди, дастлаб ташландиқ бўлиб ётган кенгликлар, трамвай йўлларида учрайдиган сийрак дўконлар, сўнг зулмат босган қора далалар ортада қола бошлади. Машина энг катта тезликда учиб борарди. Шамол ва ҳаво ақдан озгандек ташланиб, баданни кесар, нафасни бўғар эди. Машина остидаги йўл силлиқ оқ рўмолга ўхшаб қолди, ўйдим-чўнқирлар, унда-бунда дуч келадиган тош уюмлар мутлақо сезилмас, фақат йўлда катта чуқурчалар чиқиб қолганда машина бир неча сажен ерга кўтарилиб борар, шунда филдираклар остидан учиб чиқаётган кум-шағал шовқини босилгандек бўларди. Бир, икки, уч марта машина чироқлари қишлоқ уйларидаги деворларга тиралиб ўтди, кўй қамалган кўтонлар ва итлар ҳуриб чопган қишлоқлар бир чеккада қолиб кетди. Икки тепалик орасидаги жарликда машина чироқлари кулранг паҳмоқ куз туманига ўралиб қолди, шунда туманнинг учиши, шиддат билан ҳаракатланиб чийиллаши, изғирин бўлиб увиллаши, қор бўрони сингари юзга санчилиши мумкинлигини пайқашди. Гаврилов рулга эгилиб ўтирганича бутун диққат-эътиборини фақат олға, олдинга қаратган, ҳар бир хатти-ҳаракатини аниқ ҳисобга олган ҳолда машинани тез, чаққон бошқариб борарди. Попов аллақачон машина тубида тутқични чангаллаб, букилиб, ҳеч қасққа қарамай қалтираб ўтирар эди. Машина шу алфозда бир соатга яқин вақт ичида юз чақирим йўл босди. Қандайдир кўҳна ўрмонзор олдига етганда машина тезлигини камайтириб бориб, мадорсизланиб, тинчиб қолди ва шамоллар, совуқ қиялаб ёғаётган куз ёмғирини ўз ҳолига қолдириб бирдан тўхтади. Попов ўриндиққа қайта жойлашди.

— Папиросингдан бер, Алёшка, — деди Гаврилов.

Попов зўрға гапирди:

— Бундай хунарларни нима кераги бор, бутун ичак-чавоғим узилиб тушгандек бўлди. — Ма, чекиб ол, шайтон йўлдан урдими?

Гаврилов чекди, ўзини суянчиққа ташлаб тин олар экан, хаёлчанлик билан деди:

— Жуда толиққан пайтимда, ақлим ва хаёлларим ўзимга бўйсунмай қолганда машинани оламан-да, мана шундай учаман. Бундай учиш мени ва хаёлларимни тартибга солади. Мана шу учиш пайтида бўлиб ўтган гап-сўзларни, ибораларни, ҳатто товуш оҳангини, чекиб ташланган папирос рангини ҳам икир-чикирларигача эслай оламан. Хотирам яхши эмас, жанг-жадал пайтидаги энг масъулиятли воқеалар ҳам ёдимда қолмайди, буни кейинчалик менга гапириб беришади. Аммо мана бундай учиш дақиқаларини яхши эслаб юраман. Ҳозир машинани телбаларча ҳайдадим, тўқсон тўққиз фоиз мажақланиб кетишимиз мумкин эди, аммо менинг ҳар бир ҳаракатим аниқ ҳисоб-китобли, шунинг учун бу содир бўлмади. Мен тушуниб бўлмайдиган аниқлик қайфияти билан мастман. Ростини айтсам, мажақланиб кетганимизда, менга яхши бўларди. Қани, гаплашайлик энди.

Гаврилов қолдиқни чаққонлик билан улоқтириб юборди, ўриндиққа суяниб ўрнашди, хаёлга толди, чамаси — ўз-ўзини тинглаб, мағрурлиги билан фахрланиб ўтирар эди.

— Сирасини айтганда, индамай кўяқол, ҳали биз кўп гаплашамиз. Ўтир! Энди қайтамиз. Бундай учиш, бундай шиддат менга ёқади. Мана шундай юксак қайфият учун яшасанг, шунга интилиб умр ўтказсанг арзийди. Умр йўлимизнинг

ўзи бир-биримизга ҳаётимиз ҳақида гапириб беради. Ўтир! Баъзан жим ўтиришга тўғри келади! — деди Гаврилов гурур билан.

Машина шовқини яна оламни тутди — у қайтишда ҳам шамолни, вақтни, туманларни, қишлоқларни орқада қолдириб, туманларни ва вақтни рақсга тушишга, қичқиришга, қочишга, Поповни яна тиз чўкиб, эгилиб, дуч келган жойни чангаллаб ушлаганча ичак-чавоғини авайлашга мажбур қилиб учиб кета бошлади.

Шаҳар чеккасидаги тепаликдан ўтаётганда — пастликда туман босган, лойқа чироқлари хира шуъла сочиб турган, шовқин-сурон ичида тинимсиз гувиллаётган — ниҳоятда бахтсиз қиёфадаги шаҳарни бир неча дақиқа кўриш мумкин эди.

Бўзарган тонг отиб, завод гудоклари шаҳар бўйлаб тарала бошлаган пайтда машина ҳарбий қисмга етиб келди.

Учинчи боб

ГАВРИЛОВНИНГ ЎЛИМИ

Биринчи қор, ерни куздан чиқариб, қишга узатадиган, кузги пилчиллаган лойгарчилик, туман, изғирин, тўкилган хазонлар ва кўчалардаги ахлатлар орасига чегара тортадиган, ҳар доим тунда ёғадиган биринчи қор кеча ёғиб ўтди — ва қишнинг биринчи шаҳдам қадамли оппоқ кунда шовқин-суронлар гум бўлиб, сокинлик дамлари — одамлар қайишни маҳкам боғлаб, кейинги ишлар ҳақида шошилмай ўй сурадиган вақтлар бошланди.

Биринчи қор Гаврилов ўлган кунга тўғри келди. Оқ сукунат қўйнига чўмган шаҳар оқ ранга беланиб, тинчиб қолди, шаҳарга қор билан кириб келган читтаклар дарахт шохлари ва деразалар олдидаги қорларни тўзғитиб чиркиллашади.

Профессор Павел Иванович Кокосов ҳар доим соат еттида ўрнидан турарди, операция бўладиган кун ҳам шу вақтда уйғонди. Профессор адёлдан бошини чиқариб йўталди ва жун босган кўлини столга узатиб, одатдагидек пайпаслаб кўзойнагини топти, уни бурни устига қўндириб, сочларини тўғрилади. Дераза орқасидаги қайин устида қор титкилаётган читтак кўринди. Профессор халат кийди, оёғига хонаки туфлисини илиб, ваннага йўл олди. Профессор Кокосовнинг хонадонидаги пастак шифт ҳозир урф бўлмай қолган эди, бу уйда профессор кам деганда йигирма йилдан бери яшаб келарди, ҳар ҳолда йигирма йиллик тўй олдидан бўш вақтларни ана шу шифтдаги ҳамма сарғайган пардалар, илиғлик суратлар, чарм муқовали китоблардаги чангни ҳафсала билан артиб, тозалаб чиқишга сарфлаш лозим... Профессор уйғонганда хона жимжит эди, у пишқириб ваннадан чиққан пайтда хотини Екатерина Павловна чой қошиқни шарақлатиб, профессор учун чойга қант аралаштирмоқда эди, ошхонада самовар пишиллаб қайнаб турарди. Профессор халат ва туфлида чойга ўтирди.

— Хайрли тонг, Павел Иванович, — деди хотини.

— Хайрли тонг, Екатерина Павловна, — деди эри.

Профессор хотинининг кўлини ўпиб, қаршисига ўтирди, кўзойнагини сочи устидан яхшилаб жойлаштирди, шунда кўзойнак орқасидан попларниқига ўхшаб кетадиган, ҳам самимий, ҳам муғамбир, ҳам содда, ҳам ақлли кичкина кўзлари кўринди. Профессор чойни шошилмасдан ичиб, ниманидир айтишга чоғланди. Аммо одатдаги эрталабки чой ичиш жараёнига телефон халақит берди. Телефон бемаврид жиринглаган эди. Профессор телефон жиринглаётган хона эшигига кескин назар солди, таажжуб билан ёши ўтинқираб, тўлишиб қолган, япон кимоноси кийган хотинига қаради, — ўрнидан туриб, янада таажжубланган ҳолда телефонга қараб йўналди. Профессор қартайган дўриллоқ овозда телефонга гапирди:

— Ҳўш, ҳўш, мен сизни эшитаман. Ким кўнғироқ қиляпти ва нима ишингиз бор?

Телефондагилар штабдан гапиряпмиз деб айтишди, штабдагиларга операция тўққиз яримда бошланиши маълум, штабдагилар сўрашяптики, бирон ёрдам керак эмасми, профессор учун автомобил жўнатсакмикин дейишяпти. — Шунда профессорнинг бирдан жаҳли чиқди, пишиллаб, трубкага тўнғиллади:

— ... Мен, биласизми, айрим одамларга эмас, жамиятга хизмат қиламан; ҳа, ҳа, ҳа, биласизми, биродар, — клиникага ҳам трамвайда бораман, би- биродар. Мен ўз бурчимни, кечирасиз, виждонан бажараман. Бугун ҳам трамвайда бормаслигим учун сабаб йўқ деб ҳисоблайман.

Профессор гапни бўлиб, трубкани тарақлатиб жойига қўйди. Тўрсайиб, пихиллаб столга, хотини ёнига, қайтиб келди. Тўнғиллаб, мўйловини силади ва тезда тинчланди. Яна кўзойнак орқасидан мулойим, ақлли кўзлари кўринди. Профессор секин гапирарди:

— Дракини Лужи қишлоғидаги мужик Иван касал бўлиб қолган, уч хафта печ устида инқиллаб ётади, қариндош-уруғи билан маслаҳатлашиб, земство касалхонасидаги доктор Петр Ивановичга боради. Петр Иванович Иванни ўн беш йилдан бери билади, Иван ҳам Петр Ивановичга ана шу ўн беш йил ичида ўн бештача товуқ олиб борган, Петр Ивановичнинг ҳамма боласини танийди, ҳатто жаҳли чиқиб бир ўғлининг қулогини чўзиб ҳам қўйган. Иван Петр Ивановичга товуқ билан таъзим қилади. Петр Иванович уни кўради, эшитади ва зарур бўлса, шошилмасдан, хотиржам, ишни кўзини билиб, операция қилади, сирасини айтганда, мендан ёмон қилмайди. Операция яхши чиқмаса, Иван ўлиб кетади, хоч тиклаб қўйишади, вассалом... Ёки менинг олдимга анови Анатолий Юрьевич Свиницкий келади. Бошидан нима ўтган бўлса ҳаммасини айтади. Мен уни кўраман, етти марталаб қайта кўраман, уни текшираман ва хулосамни айтаман: — Бораверинг, биродар... Агар менга “операция қилинг” деса — қиламан, ўзи хоҳламаса, ҳеч қачон зўрламайман.

Профессор жим қолди.

— Консилиумлардан ёмон нарса йўқ, Екатерина Павловна. Мен Анатолий Кузьмични хафа қилгим келмайди. Анатолий Кузьмич мени хафа қилишни хоҳламайди. Бир-биримизга хушомад қиламиз, бир-биримизга илмимизни кўрсатмоқчи бўламиз, бемор бўлса, қарахт, худди большевикларнинг намунали кўргазмасидек, музыкали томоша, ҳеч ким касални дурустроқ билмайди, — “кўряписизми, Анатолий Кузьмич, кўряписизми, герр Шиман...”

Профессор жим қолди.

— Бугун мен ўз касалхонамда большевик, кўмондон Гавриловнинг операциясида ёрдамчи бўламан.

— У, ановими, — деди Екатерина Павловна, — ҳалиги... большевикларнинг газетасида... даҳшатли исм! — Нега сиз операция қилмайсиз, Павел Иванович?

— Ҳа, ҳеч қандай ваҳимали жойи йўқ, албатта, — жавоб берди профессор. — Лозовский қилса нима бўпти, ҳозир ёшларнинг даври келган, улар ўзларини кўрсатишлари керак. Умуман олганда, охир-оқибатда, ана шу консилиумлардан кейин ҳам беморни ҳеч ким яхши билмайди, гарчи барча улуғларимиз уни пайпаслаб, нурга солиб, эшитиб кўришганига қарамай. Энг муҳими, одамни билишмайди, одам эмас, формула билан қизиқишади, — биринчи сонли фалончи генерал деб ҳар кун газетга ёзишиб, одамларда кўрқув уйғотишади. Операцияни қандайдир бошқача ўтказишга уриниб кўр-чи, бутун Европага жар солиб, онангни кўрсатишади.

Профессорни яна жаҳли кўзиди, пишиллади, пишқирди, столдан туриб ошхона эшигига қараб қичқирди: “Маша, этик!” ва кийиниш учун хонасига кетди. Қошларини, соқолини, мўйловини, сочини таради, бурма камзул, самовардек ялтиллаб тозаланган этик кийди, чўнтагига тоза дастрўмол солди ва извош келдими деб деразадан қаради, извош эшик олдида турар, йигирма йилдан бери профессор Кокосов ошхонасида яшаётган кучер Иван ўриндикдаги қорни тозаламоқда эди.

Профессор Анатолий Кузьмич Лозовский яшайдиган уй Кокосовнинг хонадонига ўхшамас эди. Агар Кокосовнинг хонадони ўтган асрнинг охири ва бошларидаги рус шаҳарларига хос бўлса, Лозовскийнинг уйи минг тўққиз юз еттинчи йилдан тўққиз юз ўн олтинчи йилгача урф бўлган анъаналарни ўзида мужассамлантирганди. Бу ерда оғир пардалар, қатта диван, дубдан ясалган столга шамдон ўрнига қўйилган яланғоч бронза аёл ҳайкалчалари, деворларга асл гиламлар, улар устига илинган “Санъат олами” кўргазмасидан олинган иккинчи навли суратлар бор эди. Лозовский диванда ёлғиз ўзи эмас, ёш,

чиройли хотини билан ухларди; охорланган безакли кўйлаги полга тушалган гилам устида ётарди. Лозовский уйғониб, хотинининг елкасидан секин ўпди ва бардам туриб, парда боғичини тортди. Оғир сурп парда бурчакка сурилиб, хонага кундузги ёрулик кирди. Ҳаётдан ўзича лаззат олишга ўрганган Лозовский кўчага, қорга, осмонга шодон боқди, бўйдоқ кишилар сингари хонага қаради ва пижама кийди, оёғига лакланган хонаки туфли илиб, ювинишга боришдан олдин хонани йиғиштиришга киришди — столни тозаллади, ярим ичилган қизил шаробни китоб жавонининг пастки тоқчасига қўйди, кулдон, сиёҳни, ён дафтарча, китобларни олди. Электр чойнак симини тоққа улади, чойнакка кофе солди, хотини бемалол ухларди, бу аёл севиш, садоқатли ёрига ўзини бахшида этишини бахт деб биладиган хотинлар тоифасидан эканлиги кўриниб турарди. У уйғонди, кўзларини ишқалаб:

— Азизим, — дея хушнудлик билан кўзини очди, чароғон қиш кунини, дарахтларга инган қорни кўриб, ўрнидан кўзгалар экан, қўлларини ибодат қилаётгандек қовуштириб шодон қичқирди: — Азизим, биринчи қор, қиш, азизим...

Профессор узун, оқпоқ қўлини хотинининг елкасига қўйди, бошини ўзига тортди:

— Ҳа, ҳа, қиш, баҳорим, марваридгулим, — деди.

Шу пайт телефон жиринглади. Профессорнинг телефони диван тепасига — гилам устига осилган эди. Профессор дастакни олиб, “ҳа, ҳа, сизни эшитяпмиз” деди. Штабдан кўнғироқ қилишган экан, профессорга автомобиль юборайликми деб сўрашди.

Профессор жавоб берди:

— Ҳа, ҳа, марҳамат! Операциядан асло ташвишланманглар. У аъло даражада ўтади, бунга ишончим комил. Машина масаласида, операциядан олдин баъзи ишларим бор эди. Ҳа, ҳа, марҳамат, соат саккизга.

Профессор хурсанд бўлиб трубкани илиб қўйди ва хотинига гурур билан:

— Марваридгулим, кийин, менга машина юборишади, сени сайр қилдириб, уйга келтириб кўяман. Тез бўл! — У хотинини кучоқлаб, елкасига бошини қўйди. Ўта бахтиёр одамларгина одатда ўзларини шундай тутадилар.

Вақт чорак кам саккиз эди. Бахтиёр эр-хотин шоша-пиша кийинишди. Профессор кийинар экан, хитой пиёласига қаҳва қуйди. Хотини табассум қилиб, охорланган кўйлагига илма тугма қадаб қўйди. Уйдан чиқиш олдидан профессор тантанавор қиёфада, аммо бироз салобат босган ҳолда, юқорида айтилган ўттиз-қирқга телефон тармоғига эга бўлган телефон тизимига уланиб, суриштира-суриштира биринчи сонли уйдаги хонага боғланди, у иззат-хурматини жойига қўйиб, бошқа янги топшириқлар борми, деб сўради, телефон трубкасидаги шиддатли овоз операция тамом бўлиши биланоқ маълумотнома ёзиб келишни буюрди. Профессор: “Жуда яхши, бажарамиз”, — деди ва трубкага таъзим қилиб, бир муддат эгилиб турди. Дарвоза олдида машина дудутлади.

Операция кунни, эрталаб, операцияга қадар Гавриловнинг олдига Попов келди. Ҳали тонг отмаган, чироқлар ўчирилмаган эди, аммо гаплашишга улгуришмади, ҳамшира охирги марта ҳуқна қилиш учун Гавриловни ваннага етаклаб кетди. Гаврилов ваннага бораётиб шундай деди:

— Ўқиб қўй, Алёша, Толстой “Ўсмирлик” да ком-иль-фо ва ком-иль-фо эмас деб ёзган. Қария қонни яхши ҳис қилган! — Бу Гавриловнинг ўлим олдидан Поповга айтди сўнгги сўзи эди.

Попов аёз шитирлаб турган тонгги сукунат ичида уйига қайтар экан, катта кўчани қўйиб, кичик тор кўча орқали жар ёқасига чиқди — нарида, дарё орқасидаги қор босган кенгликда — уфқ ортида, кўкиш туман қаърида ой ўлиб бормоқда, шарқ эса қизарган, қон қусган, совуқ эди. Попов шаҳарга дала орқали ўтиб бориш учун дарё ёқасига тушди — шарқ шафақ ичида ёнар эди. Гаврилов шу чоқда ойна орқасидан дарё қирғоғига қараб турарди — у Поповни кўрдимикин? Касалхона халатида, ваннадаги ойна олдида орехово-зуеволик тўқувчи, номи урушда афсонага айланиб кетган, минглаб, ўн минглаб, юз минглаб кишиларнинг ўлимига, майиб-мажруҳлигига, азоб-уқубатларига, совуқ, очарчилик, сафар изғиринлари, жазирамаларига, тўплар гумбурашига, ўқлар

хуштагига ва тунги шамолларга, гулханларга, ҳужумларга, ғалабаларга, мағлубият, қочиш ва яна минглаб ўлимларга кўникиб кетган одам турарди. Ванна деразаси олдида кўлини орқасига қилиб осмонга тикилиб, ҳаракатсиз турган бу одам кўлини олдинга чўзиб терлаган дераза ойнасига “ўлим, ҳуқна, ком-иль-фо эмас” деб ёзди ва ечина бошлади.

Операция олдидан жарроҳлик хонаси ва Гавриловнинг бўлмаси орасидаги йўлак шивирлашиб гаплашаётган, шовқин чиқармай у ёқдан-бу ёққа питир-питир юраётган одамлар билан тўлди. Кечқурун Гавриловнинг қорнига ширани сўриб оладиган ва ошқозонни ювадиган учи эгик кулранг каучук найча туширишди, кўнгил айнитиши ва руҳиятга таъсир этишидан ташқари, бу ғалати асбоб унга одамнинг иззат-нафсини таҳқирловчи нарса бўлиб туюлди. Эрталаб операциядан олдин сўнгги ҳуқна қилишди. Гаврилов жарроҳлик хонасига касалхона халати, дағал матоли иштон ва кўйлақда (тугма ўрнига боғич тикилган), яланг оёғига касалхона рақами ёзилган туфли кийган ҳолда кирди (оҳорланган ич кийимлари эрталаб охириги марта алмаштирилганди), ранги ўчган, озиб қолган, толиққан эди. Хона даҳлизидида спирт солинган руҳли узун қутичалар шақиллаб қайнар, оқ халатли кишилар жим туришарди. Жарроҳлик хонаси жуда кенг бўлиб, поли, деворлари, шифти бошдан-оёқ оқ мой бўёқ билан бўялган эди. Хона ниҳоятда ёруғ, бир томони яхлит ойнадан иборат бўлиб — у дарё томонга қараган. Хона ўртасида чўзинчоқ оппоқ жарроҳлик столи. Бу ерда Гавриловни Кокосов билан Лозовский кутиб олишди. Кокосов ҳам, Лозовский ҳам оқ халатда, бошларида ошпазларниқига ўхшаган оппоқ қалпоқ, Кокосов ҳатто соқолини ҳам оқ мато билан ўраб олган, фақат киприги қалин кўзларигина очик эди. Девор бўйлаб оқ халат кийган кишилар туришарди. Гаврилов ҳамшира ҳамроҳлигида хонага кирди. Профессорларга индамасдан итоаткорона таъзим қилиб, стол олдига келди, кўлларини орқага кўйиб ойнадан дарё томонга тикилди. Иккинчи ҳамшира руҳланган узун қутичада стерилизация қилинган жарроҳлик асбобларини олиб келди.

Лозовский Кокосовдан шивирлаб сўради:

— Бошлайверамизми, Павел Иванович?

— Ҳа, ҳа, биласизми, — жавоб берди Кокосов.

Профессорлар кўлларини қайта-қайта ювиб, оқ симоб кукунига ишқалаб, йод суркадилар. Хлороформатор ниқобини кўздан кечириб, пуфагини ушлаб кўрди.

— Ўртоқ Гаврилов, бошлаймиз, — деди Лозовский. — Қани, марҳамат қилиб столга ётинг. Туфлини ечинг.

Гаврилов ҳижолат бўлгандек, ҳамширага қараб, кўйлагини ечди, у эса Гавриловга олдий буюмга қарагандек боқиб, ёш болага жилмайгандек кулимсиради. Гаврилов столга ўтириб, олдин бир, кейин иккинчи туфлисини ечди ва чаққонлик билан ётди, бошидаги ёстиқни тўғрилаб, кўзини юмди. Шунда ҳамшира одатий чаққонлиги билан оёқларини қайишга боғлаб, уни столга маҳкамлаб кўйди. Хлороформатор-кўзини сочиқ билан бекитди, оғиз ва бурнига вазелин суркади, юзига ниқоб кийгизиб, кўлидан тутиб кўтарди, томирини ушлади ва ниқобга хлороформ сенди, хонани хлороформнинг тишини қамаштирадиган ширин ҳиди тутди. Хлороформатор операцияни бошлаш муддатини аниқлади. Профессорлар индамай ойна олдига бориб туришди. Ҳамшира стерилизация қилинган скальпел, салфеткалар, ҳар хил қисқичлар, пинцетлар, ниналар, шойи парчалари сингари нарсаларни чиқариб, стерилизацияланган дока устига териб қўя бошлади. Хлороформатор яна хлороформ кўйди. Хонани сукунат босди. Шунда бемор бошини қимирлатиб ингради.

— Нафас ололмаяпман, боғични ечинг, — деди Гаврилов тишларини тақиллатиб.

— Марҳамат, бир оз сабр қилинг, — жавоб берди хлороформатор.

Бир неча минутдан кейин бемор ҳам гапириб, ҳам куйлай бошлади:

— Муз эриди, Волга очилди, олтиним менинг, олтиним, мен, қизалоқ, сени севиб қолдим, — куйлар эди кўмондон, сўнг шивирлади: — сен ухла, ухла, ухла. — Жим тургач, кескин: — Клюква киселини бошқа берманг, ҳеч қачон, жонимга тегди, бу ком-иль-фо эмас. — Жим қолди, сўнг жанг

пайтидагидек қатъият билан бақирди: — Чекинишга йўл йўқ! Бир қадам ҳам! Отиб ташлайман... Алёша, оғайним, барча тезликлар очик, ҳатто ер кўринмайди. Мен ҳаммасини эслаймаман. Ана шунда инқилоб нима, у қандай куч эканини англайман. Менга ўлим кўрқинчли эмас. — Сўнг яна куйлашга ўтди. — Урал орқасида яшар дурадгор, олтиним менинг, олтиним...

— Ўзингизни қандай ҳис қиляпсиз? Ухлай олмаяпсизми? — Гавриловдан секин сўради хлороформатор.

Гаврилов ҳам одатдаги товущда, аммо секин, муғомбирона жавоб берди:

— Ёмон эмас, нафас ололмаяман.

— Яна бир оз сабр қилинг, — деди хлороформатор ва хлороформ куйди.

Кокосов ташвишлиниб соатига қаради, касаллик тарихи устига эгилиб, қайта ўқиди. Ҳар хил наркотикларни қабул қила олмайдиган организмлар кўп бўлади, — Гавриловни йигирма етти минутдан бери ухлатишолмаяпти. Кокосов кичик ассистентини чақириб, кўзойнагимни тўғрилаб қўй дегандек юзини тутди. Хлороформатор хавотир ичида Лозовскийга пичирлади:

— Балки хлороформни қўйиб, эфирга ўтсакмикин?

Лозовский жавоб берди:

— Хлороформ билан яна бир марта уриниб кўрайлик. Акс ҳолда операцияни қолдиришга тўғри келади. Ноқулай.

Кокосов атрофига жиддий қараб, ташвишли кўзларини ерга қадади. Хлороформатор хлороформ куйди. Профессорлар жим туришарди. — Қирқ саккизинчи дақиқага борганда Гаврилов батамом уйкуга кетди. Шунда профессорлар охириги марта кўлларига спирт сурдилар. Ҳамшира Гавриловнинг қорнини яланғочлади, ориқ қобирғалар ва озода қорин кўзга ташланди. Профессор Кокосов операция қилинадиган майдон — ошқозон ости ўрнини кенг-мўл қилиб мойлаб, спирт, бензин ва йод суртиб чиқди. Ҳамшира Гавриловнинг оёғи ва бошини ўраб қўйиш учун чойшаб узатди. Ҳамшира профессор Лозовскийнинг кўлига ярим банка йод куйди. Лозовский скальпелни олиб, тери устида юргизди. Қон сачради, кесилган тери бир томонга сурилди; тери остидан саргайган, қават-қават бўлиб кетган эт, қон томирлари ва ёғ пардаси кўринди. Лозовский одам этини яна чуқурроқ кесиб, ялтиллаб, оқариб турган бинафшаранг қатлам — мускул пардасини ажратди. Кокосов айиқдек гавдасига номуносиб чаққонлик билан ҳар хил қисқичларни ишлатиб, қон томирларини қисиб қўйди. Лозовский бошқа пичоқда қурсоқ пуфагини қирқди. Лозовский пичоқни қўйди, — стерилизацияланган салфетка билан қонни артди. Кесилган жойдан ичаклар ва оқиш-кўкимтир ошқозон қопчаси кўринди. Лозовский кўлини ичак устига қўйиб, ошқозонни ағдариб ушлади — ана шунда ошқозоннинг ялтираб турган эти орасида, яра бўлиши кутилган жойда, — худди мумдан ясаб қўйилгандек оппоқ, бузоқбоши тухумини эслатадиган чандиқ кўринди, — у яра битиб кетганини, операция беҳуда ўтказилаётганини очик-ойдин кўрсатиб турарди.

Аммо айни шу пайтда, айни шу пайтда, айни шу паллада, Лозовский Гавриловнинг ошқозонини кўлида ушлаб турган маҳалда:

— Томир! Томир! — деб қичқириб юборди хлороформатор.

— Нафас! — беихтиёр унга жўр бўлди Кокосов.

Ана шунда Кокосовнинг ўта ёвуз, ўта кўрқинчли кўзлари худди сочлари орасидан, кўзойнаги остидан отилиб чиққандек, отилиб чиқиб, атрофга судралиб кетгандек бўлди, Лозовскийнинг кўз халтаси четидан жой олган кўзлари эса қаншарини босиб, янада қисилиб, ичкарига кириб, даҳшатли даражада ўткир ягона кўзга айланиб қолди. Беморнинг томири сезилмас, юраги урмас, нафас олмай қўйган, оёқлари совиб борарди. Юрак инқирози бошланганди. Хлороформни қабул қилмаган бадан хлороформ билан заҳарланган эди. Энди бу одам ҳеч қачон ҳаётга қайтмайди, бу одам энди ўлиши керак, сунъий нафас олдириб, кислород бериб, камфара, физиологик эритма юбориб чинакам ўлим ҳолатини бир соат, ўн соат, ўттиз соатга чўзиш мумкин, ундан нариса имконсиз, натижа шуки, одам ҳушига келмасдан ўлади. Гавриловнинг операция столида, пичоқ остида ўлиши аниқ бўлиб қолганди. — Профессор Кокосов ҳамширага юзини ўгириб, олдинга чўзди, ҳамшира кўзойнагини тўғрилаб қўйди, профессор ўшқирди:

— Ойнани очинглар! Камфара! Эритма таёрлансин!

Гунг ассистентлар янада гунг бўлиб қолди. Кокосов индамасдан стол устига эгилиб, жарроҳлик асбобларини кўздан кечирди. Лозовский ҳам Кокосов ёнида эгилиб турарди.

— Павел Иванович, — деди Лозовский жаҳл билан шивирлаб.

— Хўш? — жавоб берди Кокосов баланд овозда.

— Павел Иванович, — деди Лозовский янада секин, энди жаҳл оҳанги йўқ эди.

— Хўш? — такрорлади Кокосов баланд овозда ва қатъий буюрди:

— Операцияни давом этгиринг!

Иккала профессор қадини кўтариб, бир-бирига қарашди, бирининг кўзи сочлари орасидан отилиб чиқиб турарди. Лозовский бир муддат худди зарбадан қочаётганда чора топган одамдек, Кокосовдан узоқлашди, кўзлари иккига ажралиб, адашиб қолгандек бўлди, — сўнг улар яна бирлашиб, ўткир нигоҳга айланди, — Лозовский шивирлади:

— Павел Иванович!

Ва қўлини чандиқ устига қўйди: у ярани тикиш ўрнига шиллиқ пардани кўклаб, терини тортиб сиқиб, юқори қаватини тўрлаб қўймоқда эди. У қичқирди:

— Қўлини бўшатинг, сунъий нафас!

Операция хонасидаги катта ойна очиқ, хонага биринчи қор совуғи ёпирилиб кирар эди. Беморга камфара пуркалди. Кокосов хлороформатор билан бирга Гавриловнинг қўлини ечди ва юқорига кўтариб, сунъий нафас олдиришга урина бошлади. Лозовский ярани тўрлаётиб яна бақирди:

— Физиологик эритма!

Ва ассистент аёл ўлаётган одамнинг қон босимини кўтариш мақсадида папирос йўғонлигидек келадиган иккита игнани бемор кўкрагига санчиб томирга минг кубик эритилган туз юборди. Беморнинг юзида ҳаёт асари йўқ, лаблари кўкариб, бинафшаранг тусга кирган эди.

Кейин Гавриловни столдан кўтариб, гилдиракли аравачага ётқизишди ва палатасига олиб киришди. Юраги ҳамон уриб турар, нафас оларди, аммо у ҳушига келмади, балки охириги дақиқагача, камфара юборилган ва сунъий эритма билан тузланган юраги сўнгги марта ургунга қалар у ўзига келмаса керак, ўттиз етти соатдан кейин — камфара ва врачларсиз қолдириб кетилгандан кейин у ўлди: сўнгги дақиқаларгача олдига икки профессор ва бир ҳамширадан бошқа ҳеч ким киритилмади, аммо қўмондон Гавриловнинг ўлганлиги расман эълон қилинишидан бир соат олдин ёндош палатадаги тасодикий кўшни бу палатада ғалати товушни эшитди: у худди турмадаги маҳбуслар деворни тақиллатишига ўхшар эди. У ёқда, палатада тириклай ўлдирилган, камфара билан тўйинтирилган машҳур одам ётар эди, тиббиётда ғалати бир қоида бор, беморнинг жарроҳлик столида, пичоқ остида ўлишига йўл қўйилмайди, палатани профессорлар қаттиқ кўриқлаётганига яна бир сабаб, бу ерда қўмондон, фуқаролар урушининг, буюк рус инқилобининг қаҳрамони, номи афсоналарга айланиб кетган, ўзига ўхшаган одамларни ўлимга юбориш учун чексиз куч-қудратга ва чексиз ҳуқуққа эга бўлган инсон ўлиб ётар эди.

Операция соат саккиздан ўттиз дақиқа ўтганда бошланган бўлса, Гавриловни гилдиракли столда жарроҳлик хонасидан олиб чиқишганда соат ўн бирдан ўн бир дақиқа ўтган эди. Йўлакда қоровул профессор Лозовскийни йўклаб биринчи рақамли уйдан икки марта кўнғироқ қилишганини маълум қилди ва кўп ўтмай яна қайтиб келиб, уни телефонда кутишаётганини айтди. Лозовский телефон олдига борди, у биринчи рақамли уй билан гаплашаман деб ўйлаган эди. Телефонда эса: “Азизим, мен сени орзиқиб кутаяпман”, — деган товуш эшитилди. Бир дақиқа ичида Лозовскийнинг тишлари гижирлаб кетди, чамаси, қаттиқ сўкиб юборишга чоғланди, аммо ҳеч нарса демасдан трубкани отиб юборди. Профессор телефонли хонага яна қайтиб кирди, ойна ёнига бориб, биринчи қор манзарасига тикилди, бармоқларини тишлаб, гўшакни кўтариб, ўттиз-қирқта тармоғи бор телефон тизимига боғланди ва гўшакни таъзим қилиб операция муваффақиятли ўтганини, аммо бемор жуда ҳолдан тойганини, улар, врачлар аҳволи оғир деб ҳисоблашаётганини айтди, ҳозир бөрөлмаслиги учун узр сўради. Юқорида, жарроҳлик хонаси билан бемор палатаси оралигидаги

йўлак, эрталаб одамлар шивирлашиб югуриб юрган жой ҳозир бўшаб қолган, ҳеч ким кўринмас эди.

Гаврилов ўлди, профессор Лозовский палатадан оқ қоғоз кўтариб чиқди, бошини эгиб, бемор, армия кўмондони, фуқаро Николай Иванович Гаврилов, минг афсуски, соат бирдан ўн етти дақиқа ўтганда ҳаётдан кўз юмди, деб қайғули ва тантанали равишда маълум қилди.

Орадан уч соату чорак минут ўтганда, яъни тунги соат икки бўлганда касалхона ҳовлисига қизил аскарлар ротаси кириб келиб, барча йўллар ва зиналарни кўриқлай бошладилар. Кўмондон жасади ётган палатага бизга таниш марказий штаб ходимлари — кўмондонни вокзалда кутиб олган уч ҳарбий кириб келди, улар учун Гаврилов армия деб аталувчи улкан машинанинг асосий ётақчиси, уларнинг ҳаётига кўмондонлик қилувчи раҳнамо эди; энди улар кўмондоннинг жасадига командирлик қилиш учун келган эдилар. Бу пайтда қишлоқларда хўрозлар қичқира бошлаганди, осмонда булутлар судралар, уларнинг изидан толиқиб қолган тўлин ой шошилиб борарди. Бу пайтда усти ёпиқ “Ройс” да Лозовский шитоб билан биринчи рақамли уйга кетмоқда эди; “Ройс” бургут расми солинган дарвозадан ичкарига кирди, соқчилар ёнидан ўтиб, уй олдида тўхтади; соқчи дарчани очди; Лозовский қизил мовут қопланган стол устида учта телефон турадиган, ёзув столи орқасидаги деворда кўнғироқ тугмачалари аскарлардек саф торган таниш хонага кирди. Хонада Лозовский билан бўлиб ўтган суҳбат бизга қоронғи, аммо у уч дақиқагина давом этди; Лозовский хонадан даҳлизга, даҳлиздан ҳовлига қандай чиққанини билмай қолди, пальто билан шляпасини кўтариб олган бу одам Гофман қаҳрамонларини эслатарди; автомобиль жойида йўқ эди; Лозовский маст одамдек чайқалиб борар; бу сокин тунда кўчалар кимсасиз эди, кўчалар ҳам Лозовский билан бирга чайқалиб борар, бу сокин тунда кўчалар кимсасиз эди, кўчалар ҳам Лозовский билан бирга чайқаларди.

Ой нур сочиб турган кимсасиз тунда кўчалар Лозовский билан бирга чайқаларди. Гофманга айланган Лозовский биринчи рақамли уйдан чиқди. Биринчи рақамли уйдаги хонада эгилмайдиган одам қолди. У стол орқасида муштини столга тираганча тик турар, боши эгилган эди.

Узоқ вақт ҳаракатсиз турди. Бу одам қоғозлари ва формулаларидан ажралиб қолганди. Ниҳоят, у кўзғалди. Чаққон ҳаракатлар билан орқадаги тугмани босди, телефон трубкасини кўтарди. Навбатчиға: “Пойгачи, очик”, — деб буюрди. Телефонда учликдаги шерикларидан бири билан — чамаси у ухлаб қолганди — гаплашди, овози жуда заиф чиқди: — “Андрей, азизим, одам ҳаётдан кетди, — Коля Гаврилов ўлди, жанговор дўстимиз энди йўқ. Потапга кўнғироқ қил, азизим, биз айбдормиз, мен билан Потап”.

Эгилмайдиган одам шофёрга буюрди: “Касалхонага”.

Кўчалар чайқалмасди. Ой булутлар орасидан шошилиб типирчилаб, кезарди, автомобиллар кесилган новдага ўхшаб ер бағирлаб судраларди. Касалхона биносининг нотинч ойналари қора зулмат кўйнида хира ялтирарди. Қора йўлақларга соқчилар кўйилган. Уй сукунатга чўмган, ўлим бор жойда сукунатга чўкмай бўладими? Эгилмайдиган одам — қора йўлак бўйлаб кўмондон Гавриловнинг палатасига кириб борди. Одам кириб борган палатада каравотда кўмондон Гавриловнинг жасади ётар — нафасни бўғадиган даражада камфара ҳиди анқир эди. Ҳамма палатадан чиқиб кетди, палатада эгилмайдиган одам ва Гавриловнинг жасади қолди. Одам жасаднинг оёқ томонида каравотга ўтирди. Гавриловнинг қўллари чойшаб устида танаси бўйлаб чўзилиб турарди. Одам жасаднинг ёнида букилиб сукутга ботиб узоқ ўтирди. Палата сокин эди. Одам Гавриловнинг кўлини олди, уни сиқиб:

— Алвидо, ўртоқ! Алвидо, биродарим! — деди ва бошини эгиб, ҳеч кимга қарамай палатадан чиқди, “форточкани очиб қўймайсизларми, нафас олиб бўлмайти”, — деди ва қора йўлак бўйлаб тез юриб зинадан пастга тушди.

Бу пайтда қишлоқларда хўрозларнинг сахарги қичқириви бошланган эди. Одам индамасдан машинага ўтирди. Шофёр буйруқни кутиб бурилиб қаради. Одам жим эди. Одам ўзига келди ва буюрди: “Шаҳар ташқарисига! — Энг катта тезликда!”

Машина турган жойидан шиддат билан кўзгалди, елпигичдай ёйилиб, шуъла сочиб, тор йўлкалар, лавҳалар, кенг кўчаларни орқада қолдириб катта тезликда учиб кетди. Ҳаво шу заҳотиёқ машинага ўзини урди. Кўчалар, уйлар, чироқлар ҳаракатга тушиди, фонарлар чироқларини силкитган ҳолда шиддат билан орқага чопа бошлади. Машина бутун кучи билан шаҳар ташқарисига интилар, гўё ўз вужудидан чиқиб кетгудек бўлиб пишқирай эди. Шаҳар атрофига қатнайдиغان трамвайларнинг симлари, қўйлар маъраб, итлар вовуллаб чопган қишлоқ кулбалари орқада қолди, текис йўлда физиллаб кетаётган гилдиракларнинг товуши ҳам эшитилмайдиган бўлди. Унқир-чўнқирлардан ўтаётганда машина кўтарилиб, ҳавода учиб кетаётгандек туюларди. Ҳаво, шамол, вақт, ер хуштак чалар, увиллар, инграр, сакрар, учар эди; ҳамма нарса ҳудудсиз шиддат комида учиб кетаётган шу паллада фақат булутлар ортидаги ой ва машинада хотиржам ўтирган одамгина ҳаракатсиз, жим қотган эди.

Бир неча кун олдин Гаврилов билан Попов келган ўрмон чеккасига яқинлашганда одам “Тўхта!” деб буйруқ берди ва машина замон, макон ҳамда шамолни ўз ҳолига қўйиб, ер ва булутлар ортидаги ойни қувишдан тўхтаб, тезлигини камайтирди. Одам бир неча кун олдин айни шу ерга Гаврилов келганини билмас эди. Одам машинадан тушиди ва индамасдан, секин юриб ўрмон ичига кириб кетди. Ўрмонни қор босган, тепасида ой шошилиб борарди. Одамнинг ёнида гаплашадиган ҳамроҳ йўқ эди. Одам ўрмонда узоқ вақт қолиб кетди. Қайтиб келиб, машинага ўтирар экан, буюрди:

— Орқага қайтамиз. Шошилмай ҳайданг.

Тонг отганда машина шаҳарга етиб келди. Шарқ томондан қип-қизил совуқ куёш кўтарилмоқда эди. Пастликда — бинафшаранг, кўкимтир ҳамда сарғиш туманга ўралган шаҳар ётарди. Одам у томонга совуқ назар ташлади. Бу паллада осмондаги ой ўрнида кўзга аранг ташланадиган, эриб бораётган кичик муз парчаси қолган эди. Қор босган жимликда шаҳар шовқин-сурони эшитилмасди.

Сўнги боб

Кечкурун, кўмондон Гаврилов дафн этилган, ҳарбий оркестрнинг мис карнайлари янграб, мотам байроқлари эгилган, маросимга келган минглаб таъзиячилар куршовида совиб бўлган инсон жасадини совуқ ер қаърига топшириб қайтишгандан кейин — Попов ўз хонасида мизғиб қолди ва алламаҳалда уйғонди, соат неча бўлганини билиб бўлмасди. Хона қоронғи ва жимжит эди, Наташа йиғларди. Попов қизи устига энгашиб уни кўтариб олди ва хона бўйлаб кезиб юрди. Ойна орқасида югуришдан чарчаган ёппоқ ой кўриниб турарди. Попов дераза олдига келиб, сокин тун қўйнида йилтираётган қорга тикилди. Наташа Поповнинг кўлидан чиқиб, дераза токчасига ўтди. Попов чўнтагига Гаврилов касалхонага ётишдан олдин кечаси ёзган сўнги мактубни солиб қўйган эди. Мактубда шундай ёзилганди: “Алёша, биродарим! Мен ўлишимни сезиб турибман. Сен мени кечир, ёш бола эмассан-ку. Қизингни тебратиб ўтириб, шундай фикрга келдим. Хотиним ҳам қариб қолди, сен уни йигирма йилдан бери биласан. Унга ёзиб юбордим. Сен ҳам ёз. Бирга яшанглар, турмуш курсанглар ҳам майли. Болаларни ўстиринглар! Кечир, Алёша”.

Наташа дераза токчасида турарди, Попов бирдан кўриб қолди: у дунжини шишириб, лабларини найча қилар, ойга қараб, уни мўлжалга олар ва пуфлар эди.

— Нима қилаяпсан, Наташа? — сўради ота.

— Ойни сўндираяпман, — жавоб берди Наташа. Савдогар хотиндек тўлишган, толиққан ой булутлар орасидан сузиб борарди.

Айни шу пайтда шаҳар машиналари уйғониб, завод гудоклари чинқира бошлади. Гудоқлар — битта, иккита, учта, — кўплаб гудоқларнинг чинқириви оҳиста, аммо узоқ янграб турди ва кулранг шаҳар шовқинига сингиб кетди. Бу гудоқлар билан бирга ой музлатиб қўйган шаҳарнинг қалби нола чекаётганини ҳамма билиб турар эди.

СЕНЕКА

Ҳикматли мактублар

14-МАКТУБ

Луцилийга Сенекадан салом!

Ўз жисмини эъозлаш табиатан барчага хос хислат эканлигига қўшиламан. Дарҳақиқат, танамизни сақлашимиз, ардоқлашимиз ёмон эмас, аммо жисмга қул бўлишни инкор этаман. Жисмга қул бўлган аслида кўп нарсанинг қулига айланади. Биз тан ҳузурини учун яшаётгандек эмас, балки усиз ноилождек яшашимиз зарур. Жисмимиз тўғрисида ортиқча қайғурадиган бўлсак, бизни доимо қўрқув, ташвиш ва шармандалиқ қуршаб олиши муқаррар. Кимгаки жисми ардоқли бўлса, унга ор-номус бир пул. Жисм тўғрисида қайғуриш тақиқланмайди, айти вақтда агарда ақл, субут, иззат талаб қилса, ундан воз кечмоқ лозим.

Шундай бўлса-да, турли ноқулайлик ва хавф-хатарлардан сақланмоғимиз ҳам лозим. Биз кўпинча нимадан қўрқамиз? Бунақа нарсалар учта: қашшоқлик, хасталик, зўравонлик. Булардан энг даҳшатлиси — зўравонлик, чунки бу мисоли довулдай келадиган офатдир. Зиндон азобини, чангак қийноқларини, қозиқ қоққандаги азобларни, тўрт томонга оёқ-қўлларингдан аравага боғлаб тортганда тилка-пора бўлишини тасаввур қилгин. Бошқа иккиси — қашшоқлик ва хасталик — секин-аста, на кўзимизга, на қулогимизга даҳшат солмай, сездирмай келади. Аммо бизни кўп даҳшатга солувчи хавф — бу қашшоқликдир: у бир саф лашкарлари билан, қилйчу машғалалари билан, қопагон йиртқичлари билан бостириб келиб, бизнинг аъзои баданимизни занжирбанд қилишга уринади. Қашшоқлик турли қиёфада ва тиш-тирноқ билан қуролланган ҳолда келади. Қурбони рўпарасига барча даҳшатли аслаҳаларини чиқариб қўядиган жаллоддек бўлади. Жаллоднинг қийнов аслаҳаларини кўргач, ҳар қандай бардошли одам ҳам талвасага тушади. Бу қўрқув инсон руҳини синдириши мумкин.

Шу боис, биз ҳеч кимга озор беришни истамаймиз. Баъзан биз халқдан қўрқшимизга тўғри келади, яна сенатдан, модомики давлатдаги қонунчиликка

*Русчадан
Қодиржон НОСИРОВ
таржимаси.*

Луций Анней Сенека I асрда яшаб ижод қилган Рим файласуфи, ёзувчи, таниқли давлат арбоби. У ўз дунёқараши билан стоиклар оқимининг йирик намояндаларидан ҳисобланади. Стоицизм эраимиздан аввалги IV асрда Юнонистонда пайдо бўлган ва кейинчалик Римда тараққий этган буюк таълимотлардан. Унинг вакиллари художўйлик, камтарлик, тақдирга бўйсиниш, эркинлик ва тенглик, ўткинчи дунё лаззатларига ҳирс қўймаслик, комилликка интилиш каби ғояларни илгари суришган. Сенеканинг ахлоқ-одоб мавзуида яратилган “Мурувват ҳақида”, “Бахтли ҳаёт ҳақида”, “Луцилийга ахлоқ ҳақида номалар” каби рисоалари дунёга машхур. Сенека “Мактублари”нинг айримлари Карим Баҳриев таржимасида журналимизнинг 2005 йил ноябр сонида эълон қилинган эди. Журналхонлар истаги билан файласуфнинг “мактублари”дан янги намуналар эълон қилмоқдамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

97

асосан кўп ишлар сенат орқали ҳал бўлар экан, демак, баъзи бир сенаторлардан ҳам, яна халқ устидан ҳукм суриш изми бериб қўйилган шахслардан ҳам. Ҳаммани ўзига дўст қилиб, яқинлаштириб олиш мушкул, аммо улар сенга душман бўлмасалар бас. Ақлли одам ҳеч қачон арбоб ғазабини кўзгатмасликка ҳаракат қилади, ундан кўра у ғазабга дучор бўлмасликка, яъни мисоли тажрибали дарға денгизнинг гирдобли жойларини усталик билан четлаб ўтгандек, четлаб ўтишни афзал кўради. Хавфдан сақланишнинг энг биринчи гарови, очиқчасига қабул этмаётганимизни англатади. Фанимлардан сақланиш учун энг муҳими, унга ўшандай жавоб қайтармаслик керак: басма-баслик ҳеч қачон яхшиликка олиб келмаган. Иккинчидан, сенда душманинг тортиб олиши мумкин бўлган ҳеч нарса бўлмагани маъқул, ҳатто тобутинг устидан ҳам сидириб оладиган нарса бўлмасин. Ҳеч ким ҳеч қачон шунчаки қон тўкиш учун инсон қонини тўкмайди. Яланғочни ўғри ҳам урмайди, камбағал учун қароқчилар билан тўла кўча ҳам хавфли эмас. Қадимгиларда ҳам нақл бор: учта нарсадан қоч — ғазаб, ҳасад ва нафрат. Бунга қандай эришиш мумкин — ақл кўрсатади. Бир хил чора бўлмаслиги мумкин: ҳасаддан қочиб, нафрат кўзгамайлик, ҳақоратланишдан кўрқсак, яна буни ҳақоратлаш бемалол экан, деб ўйлаб қолишмасин. Ҳамма нарсда меъёрни сақлаш лозим.

Бинобарин, файласуф бўлган маъқулроқ: унинг китоблари нафақат яхшилар учун, балки ғирт аҳмоқ эмаслар учун ҳам мисоли қоҳинлар боғичидек хизмат қилади. (Мажусийлар қоҳинлари дахлсизлик белгиси сифатида махсус боғич бойлаб юришган — *тарж.*)

Ҳатто нотиклик ҳам одамларда хусумат кўзгаёйди. Файласуфлик тинч машғулот, ҳеч нарсага аралашмайди, ҳеч ким унга ёмон кўз билан қарамайди; ҳатто нодонлар ҳам ҳурмат қилишади. Ҳеч қачон файласуфнинг номи қорага чиқмайди. Шундай бўлса-да, фалсафа билан ҳам эҳтиёткорона, камтарлик билан шуғулланмоқ маъқул. “Нега энди?” — дерсан. Марк Котонни эслагин. Сенинча, у камтар файласуфмиди? Ҳатто у ўз қатъий сўзи билан фуқаролар урушини тўхтатишга муваффақ бўлганда ҳам? Бир-бирини ғажигиша тайёр турган сардорлар кўшинлари ўртасига туриб олиб? Бошқалар ё Цезарни, ё Помпейни қоралаб туришган бир пайтда икковига ҳам бирдек ташланганда? Бу ерда баҳс юритиш мумкин: файласуф давлат ишларига аралашини тўғрими? деб. Котон, сенга нима керак эди ўзи? Ахир бўлаётган ишлар эркинлик борасида эмас, у аллақачон барбод бўлган! Масала фақат битта эди: Цезарь ҳукмдор бўладими ё Помпейми? Уларнинг тортишувига аралашувдан не фойда? На у томон, на бу томон сеники. Танлов ҳам чекланган — фақат иккита имкон. Сенга қайси томон қолиб бўлишидан наф бормиди? Зўр қолиб бўлади, мағлуб эса ёмон бўлмай қолмайди. Бу ерда мен Котоннинг охириги фаолиятини мисол келтирдим. Бундан аввалги фаолиятларини ҳам номаъқул деса бўлади: республикани талон-тарож қилишганда ҳам донишманд аралашуви ноўрин эди. Натижада нима бўлди? Оломон уни шартга кўтариб, юзига туфлаб сенатдан тўппа-тўғри зиндонга элтиб ташлади. Котон жаҳл билан дод-вой қилганича қолаверди¹. Демак, донишмандга давлат ишларига беҳуда аралашини ярашмайди. Сен, Луцилий, яхшиси, стоиклардан ўрнак ол: уларни давлат ишларидан четлатишганда, индамай кетавердилар. Яна ўз дунёқарашларини чарчлаш, инсониятга янгидан-янги яшаш қонунларини тайёрлаш учун шундай қиладилар. Донишманд одатий нарсаларни бузиб, ўзига халқ эътиборини жалб қилмайди. — “Наҳотки сенин мана шу ўғитларингга қулоқ солганинг ҳаёти бехатар ўтавериши мумкин?” — Мен бунга кафолат беролмайман, худди овқатланишдаги мўътадиллик ҳам инсон саломатлигининг гарови бўлолмаганидек. Шундай бўлса-да, мўътадиллик саломатликка йўлдир. Баъзан очиқ денгиздан бешикаст қайтган кема бандаргоҳда гарқ бўлиши мумкин. Баъзан беғуноҳ одамлар ҳам ҳалок бўлишади ва буни ҳамма билади, лекин гуноҳкорлик кўпроқ. Донолар яхши ният қилишаверади,

¹ Эрамиздан аввалги 59 йилда Цезарь томонидан ерларни бўлиб бериш тўғрисидаги қонунга Марк Котоннинг қарши чиққанлиги назарда тутиляпти; Марк Котон Цезарнинг Кампания маъмурий ҳудудини бир нечта вилоятларга бўлиб ташлаш тўғрисидаги қонунига ҳам бир ўзи қарши чиққан. Шунда Цезарь уни минбардан тўппа-тўғри қамоқхонага олиб бориб ташлашни буюрган эди (*тарж.*).

натижа улар учун аҳамиятсиз, бу омадга боғлиқ. Мен шахсан омад ҳукмини тан олмайман. — “Лекин омадсизлик сенга кўп ташвиш келтириши мумкин”. Зеро, қароқчи ҳам бизни ўлдираётганда қилт этмайди.

Ҳа, сен бегоқатлик билан навбатдаги совғани кутмоқдасан. Бугун сенга олтин тортиқ қиламан; аммо ундан ҳузур олишни ҳам билмоқ керак: “Кимда-ким бойликка ўч бўлмаса, ўша киши бойлик ҳузурини кўради”. Бу ҳикмат кимга мансублигини билмоқчимисан? Менинг учун бегоналарнинг фикри ҳам қимматли, мен буни Эпикурдан ёки Метродордан, ёхуд унинг издошларидан олган бўлишим мумкин. Буни ким айтгани аҳамиятли эмас; ҳамма учун айтилган. Бойликка ўч одам доимо важ учун титраб-қақшайди, ундан ҳузур олиш ўрнига, бирни икки қиламан деб бозорма-бозор кезади, ҳаловат билмайди, боридан фойдаланиб, хордиқ чиқаришни унутади — ҳўжайиндан қулга айланиб қолади бунақа одам. Саломат бўл.

41-МАКТУБ

Луцилийга Сенекадан салом!

Ёзишингча, сен ҳамон руҳ комиллигига эришишга интилаяпсан. Офарин! Бу улуг ва оқил иш! Ўз имкониятингдан фойдаланиш ўрнига бошқадан нажот кутиш, нодонлик, ахир. Қўлингни кўкка чўзишдан ёки ибодатхона хизматчисидан санам қулоғига яқинроқ бориб сифинишга руҳсат сўрашдан фойда йўқ, гўё ўшанда сенинг ноланг унга тезроқ етиб борадигандек: аслида тангри ёнингда, у сен билан, сенинг жисмингда!

Мен сенга айтсам, Луцилий, бизнинг танамизда яшовчи илоҳий руҳ доимо бизнинг барча яхши-ёмон хатти-ҳаракатларимизни кузатиб, назорат қилиб боради ва биз унга қандай муносабатда бўлсак, у ҳам бизга шундай қарайди. Демак, ҳар бир ҳақиқий инсон илоҳийликка дахлдордир. Худонинг қудрати чексиздир, тақдиримизни белгиловчи ўзи, эзгуликка етакловчи ўзи. Чин инсон қалбида

... яшар тангрилардан бири, —
лек билмаймиз қай бири.

Вергилий. Энеида.

Қалин ўрмон ичига кириб қолсанг, осмон нурларини сендан тўсган баҳайбат дарахтлар остида ваҳимага тушганда худо ёди сени чулғайди. Ёки кифтида улкан тоғ қояларини тираб турган горга кириб қолганингда, бу мўъжиза қўл билан яратилмаганлигини ҳис этиб, илоҳий қудратга ишона бошлайсан. Биз азим дарёлар бошида сифинамиз, сирли қайнар булоқлар ёнига ибодатхоналар курамыз, тубсиз уммонлар қаршисида лол қотамиз!

Агарда сен ҳеч нарсани писанд қилмайдиган, бахтсизликда ўзини бахтиёр сезган, даҳшатли довулда пинагини бузмаган, бандаларга осмондан қараган, тангриларга эса тенгдай боққан кишини учратсанг, унга таъзим қилгинг ва мияннга: “Бунда бир сир бор. Бу содда кўринган одамда аслида илоҳий қудрат борга ўхшайди-ку” — деган фикр келмайдими?

Борди-ю, руҳ бу дунё ташвишларини писанд қилмаса, бизга хос кўрқиш ва ҳар-хил майда-чуйда орзу-истаклар унга ёт бўлса — демак, у юксакликка, самовий қудратга дахлдордир. Илоҳий қувватсиз буюклик бўлмас! Бинобарин, руҳ самога мансубдир. Худди ер юзида таралиб турган куёш нурларининг манбаси кўкда бўлганидек, буюк ва муқаддас руҳ ҳам, гарчанд илоҳни яқинроқ идрок этишимиз учун у бизнинг жисмимизда юрса-да, унинг ватани бошқа ва у асл ватани билан бевосита боғлиқдир: у кўкка тобе, бутун қувватини ўша томондан олади ва доимо ўша томонга интилади, айна пайтда бизнинг ҳаётимиз мазмунини, лаззатини ташкил этади.

“Руҳ дегани нима ўзи?” — деб сўрасан. Руҳ чин ўзлиги билан фарқланувчи ҳодисадир. Ўйлаб кўргин, у ёки бу одамни унга хос бўлмаган хислатлар билан

мақташдан бемаънилик борми? Бир лаҳзадан сўнг сени тарқ этиши мумкин бўлган буюм билан мағрурланишдан ортиқ жоҳиллик борми? Югани тилладан бўлгани билан отнинг асл қиммати ортмас. Ёллари ни тараб, заркокил тақиб томошага чиқарилган шер билан, қаровсиз, тўзғиган бошли шер ўртасида фарқ бор: иккинчиси ўзлигини йўқотмаган, кимдир унинг бошини силаб ўзига ром қилиб олишга йўл қўймаган, яъни руҳи синмаган. Бундай махлуқ асл табиат инъом этган йиртқич измини бошқага бериб қўйганига нисбатан феъли билан афзалдир.

Унинг қаршисида беихтиёр титрайсан.

Бировга тегишли буюм билан мақтаниб бўлмас. Узум оғирлигидан сурхлари осилиб турган токни мақтаймиз. Борди-ю, узум ўрнида сурхларга дур осилган бўлса-чи? Ҳа, токнинг афзаллиги унинг ўз мевасидадир. Инсон ҳам шундай — у ҳам ўзининг асл фазилатлари билан афзал. Кимдадир ҳашаматли уй бор, бола-чақалари яхши, кўп экади, бинобарин, кўп топади: аммо бунинг ҳаммаси уники эмас, қўлининг кири.

Инсонда фақат унинг ўзигагина мансуб, бошқа ҳеч ким олиб қўёлмайдиган нарсани кўра билиш мақтовга лойиқ. Бу нимадир? Бу унинг букилмас руҳи синган онгидир. Инсон — онгли махлуқдир. Демак, унинг учун энг олий неъмат — яратилишидан кўзланган олий мақсадга муносиб бўлишдир. Онг ундан нимани талаб қилади? Оддий нарсани: ўз табиатига муносиб яшашни. Аммо биз ўзимиз ҳаётимизни чигаллаштириб, ақлсизлик билан бир-биримизни доимо гуноҳга ботириб юрамиз. Масала жоҳил оммага қўшилиб, беақликка муқкасидан кетганларни ақл йўлига қайтаришдир. Саломат бўл!

47-МАКТУБ

Душилияга Сенекадан салом!

Уша томондан келаётган одамлардан сен ўз қулларингга яқин кишилардай муносабатда бўлаётганингни эшитиб хурсанд бўлаяпман. Сен, ўзи оқил, маданиятли инсонсан. Дарҳақиқат, улар қулларми? Йўқ, инсонлардир! Улар қулларми? Йўқ, сенинг ҳамхоналаринг! Улар қулларми? Йўқ, сенинг дўстларинг! Улар қулларми? Йўқ, аслида сенинг қуллиқдаги ўртоқларинг! Унутмаслик керак, биз ҳаммамиз тақдирнинг қули эканлигимизни!

Қуллар билан бир дастурхондан овқатланишдан-ор қилганлар устидан мен ҳамиша куламан. Нега? Чунки овқатланаётган хўжайинни, албатта, қуллар қуршаб туриш одати бемаъни такаббурлик белгисидир! Баднафс хўжайин қорни сиғдира оладими-йўқми, ўйламасдан ошайверади, ошайверади. Бечора қуллар эса овқат ейиш у ёқда турсин, оғиз очиб бир сўз қотишга ҳам ҳаққи йўқ. Йўталиб ёки ақса уриб қолса борми — бошларида қамчи ўйнайди: иштаҳани бузган шафқатсизларча жазоланади. Оғзиларига туз татимай, лом-мим демай қотганча тун бўйи туришаверади қуллар. Шу боис ҳам хўжайин ҳузурда миқ этолмаганлар, унинг кетидан ғийбат қилишади. Хўжайин билан гаплашиш, у билан суҳбат қуриш имкониятига эга бўлганлар эса хўжайин учун кези келса жон фидо қилишга тийёр турадилар. Дастурхон устида гапириш имкониятига эга бўлганлар қийноқ остида бир сўз айтмаслар.

Дейдиларки: “Қанча қулинг бўлса, шунча душманинг”. Аҳмоқона мақол. Қуллар бизга душман эмас, уларни душман қиладиган ўзимиз. Қаттиққўллик, шафқатсизликлар — бу ҳеч нарса эмас: биз кўпинча қулларга ҳайвонларча муносабатда бўламиз. Биз дастурхон атрофида ширакайф ёнбошлаб ётганимизда улардан биттаси жағимиздаги шалағимизни артишга мажбур, бошқаси эса пиширилган товۇқни эпчиллик билан майдалайди. Ҳа, албатта, семиз товۇқни қоида билан майдалаш учунгина яшовчи бебахтдир, аммо уни бу ишга фақат ўзининг қорнини ўйлаб ўргатган, бунга ночорликдан ўрганганларга нисбатан кўпроқ бахтсиздир. Мана, хотинчасига кийиниб юрувчи косагул. У ёши билан курашгани курашган, чунки ўсмирликдан чиқиб кетишга ҳаққи йўқ уни, гарчанд аллақачон аскарбоб бўлиб қолган бўлса ҳам: жилвиртош билан тукларини йўқотиб, юзини силлиқлагани силлиқлаган; тунлари унга уйқу йўқ; ярим тун хўжайиннинг кайфи сафосига

хизмат қилса, иккинчи ярим тун унинг ҳирсини қондиришга сарфланади: ошхонада югурдек, хобхонада эркак.

Яна бир бебахт тик қотган жойида овқатланаётган меҳмонлар устидан назоратчи, цензор: унинг вазифаси — хўжайинга илтифоти юқорилардан ҳам иштаҳаси зўрлардан эртанги зиёфатга таклиф этиш учун танлаш. Хўжайин учун озиқ-овқатларни харид қилиш вазифасини бажарувчиларни эслагин; Хўжайиннинг инжиқ табини билиши керак улар: қайси таом бўйини ёқтиради, қайсиниси эса меъдасига урган, нимадан иштаҳаси очилади ва ниҳоят, бугунги зиёфатга нима олиш керак. Хуллас, бу қуллар хўжайин учун энг керакли одамлар, аммо у шулар билан бирга ўтириб овқатланишдан ор қилади, обрўси тўкилармиш. Ё худо!

Қанча-қанча одамлар эса кечаги қулларига хизмат қилишга мажбур. Мен бир хўжайин собиқ қулининг остонасида киришга мунтазир турганининг гувоҳи бўлганман. Ваҳоланки, бир пайтлар хўжайин ўша қулининг бўйинига эълон осиб, энг ярамас қуллар қатори бозорга сотгани юборган эди. Мана энди ўша қул хўжайинни қабул қилишни ўзига эп кўрмаяпти. Шундай қилиб у собиқ хўжайиндан ўчини олди.

Ўзинг ўйлаб кўр: эшигингдаги қулинг аслида худди сен каби инсон зурриёди эмасми? У сен билан бир осмон остида юрмайдими? Бир хил нафас олиб, бир хил ўлмайдами? У озод туғилиб, сен эса қул боласи бўлишинг ҳам мумкин эди-ку?! Ҳарбий хизмат орқали сенатга аъзо бўлиб олиш орзусида юрган бир қанча табаррук зотлар қисмати аянчли бўлди: бирлари чўпонга, бошқалари эса қашшоқ қулбалар пойлоқчисига айландилар. Шуни кўра туриб яна эртага ўзинг ҳам тушиб қолишинг мумкин бўлган ҳолатдаги қулга муносабатинг нафратли бўлиши ақлданми?

Мен ҳозир қуллар билан муомаладек кенг қамровли ва муҳим мавзунини кўтармоқчи эмасман. Фақатгина бир маслаҳат бермоқчиман холос: юқоридагилар сенга қандай муомала қилишларини истасанг, сен ҳам қуйидагиларга нисбатан шундай бўл. Унутмагил: сенга қул устидан қанча ҳуқуқ берилган бўлса, сенинг хўжайинингга ҳам сенинг устидан шунча изн берилган.

Сен: “Менинг хўжайиним йўқ!” — дейишинг мумкин. Сен ҳали ёшсан, эртага нима бўлишингни билмайсан. Яхшиси, Чекуба¹, Крез, Доронинг онаси, Афлотун ва Диогенлар неча ёшда қулликка тушиб қолганликларини ёдингда тут.

Қулга нисбатан шафқатли бўл, ўзингга яқин тут уларни, керак бўлса ҳамсуҳбат бўлгин. Улар билан ҳаммаслаҳат иш кўргин, бирга овқатланишдан ор қилмагин. Албатта, менга ўшқиринишлари мумкин: бу бемаънилик, ҳақиқий ҳақорат биз учун, шармандалик! — деб. Бундайларга ўзлари бошқа қулларнинг қўлларини ўпиб юрганликларини эслагитиш кифо.

Қадимда шундай анъаналар бўлардики, бунақа пайтларда хўжайин нафратланишдан, қуллар эса хўжайин орқасидан сўқинишдан фориғ бўлардилар. Хўжайин хонадоннинг отаси ҳисобланарди, қулларни ҳам бола-чақага қўшиб ҳисоблашарди. Байрам кунлари хўжайин бутун оила, шу жумладан, қуллар бир столда ўтириб базм қилишарди; бунақа пайтларда қуллар на фақат суҳбатлашиш, балки улар билан баҳслашиш имкониятига ҳам эга бўлардилар; оила кичкина республика деб эълон қилинарди.

“Нима энди, барча қулларимга мен билан бирга овқатланишга рухсат беришим керакми?” — деган савол туғилиши мумкин. Йўқ, албатта, барча эркинлар билан ҳам ҳамтовоқ бўлиш ярамагандек фақат, қул бўлганлиги, қора, ифлос иш билан шуғулланганлиги учунгина одамларни ўзингдан четлатмаслик керак. Унутмагин, қадоқ қўлига қараб эмас, хулқига қараб баҳо

¹ Чекуба — Троя подшоси Приамнинг хотини, 19 ўғил ва яна бир қанча қизларнинг онаси; Троя мағлуб бўлганидан кейин юнонларга асир тушган. Крез (эрамиздан аввалги VI аср) — Лидия давлатининг подшоси, унинг бойликлари тилларда дoston бўлган: Эрон шоҳи Кир томонидан унинг давлати тор-мор этилиб, ўзи асир олинади. Доро Шининг онаси Сизигамбида ўғлини енгган Александр Македонский томонидан асирга олинади. Афлотун Сицилияда утопик давлат барпо этишга уринганлиги учун Дионисий I томонидан қулликка сотиб юборилади; биринчи хўжайини ҳам ўз навбатида уни бошқага сотиб юборади, иккинчи хўжайини унга озодлик инъом этади. Диоген қароқчилар қўлига тушиб қолиб, қулликка сотилиб кетади. Уни сотиб олган коринфлик Ксеннад қулни ўз фарзандларига мураббий этиб тайинлайди (тарж.).

бериш зарур одамга. Хулқини инсон ўзи яратади, ишга эса тасодиф йўллайди. Кимдир муносиб бўлганлиги учун сен билан бирга овқатлансин, яна кимдир муносиб бўлишга интилганлиги учун. Ўздан нуфузи юқорироқ билан овқатланиш, суҳбатлашиш имкониятига эга бўлганларда аста-секин қуллик ахлоқи йўқола боради.

Дабдабали базмларда, тантанали маросимларда зодагонлар орасидан дўст қидиравермай, эътибор берсанг уйингдагилар орасидан ҳам асларини топиш мумкин. Бирорта назаринг тушганини синаб кўр. Кўпинча яхши тош ҳам уста ҳайкалтарош қўлига тушмай йўқ бўлиб кетаверади. От танлай туриб фақатгина эгар-жубдугига эътибор берган — нодон, одамни либосига, лавозимига қараб баҳо берган эса, фирт аҳмоқ бўлади. Қул бўлса ҳам қалби эркин бўлиши мумкин! Қул бўлса нима бўпти? Сен менга қул эмасларни кўрсат-чи! Кимдир ҳирсинг, кимдир шўхратпарастликнинг қули бўлади ва барча баробар даҳшатнинг қулидир. Мен кампирга қул бўлган давлат арбобини, хизматкорга муте бўлган бойни, масхарабозга қарам бўлган тузуккина оила фарзандларини мисол қилиб кўрсатишим мумкин. Ўз хоҳиши билан қул бўлишдан баттар шармандалик йўқдир! Хуллас, баъзи инжиқтаъб, мутақаббур, димоғдорларнинг таънасига эътибор берма, қуллар билан хушмуомала бўлавер. Такаббурлик қанча кам бўлса, обрў шунча баланд бўлади. Қуллар сендан кўрқишгандан кўра, ҳурмат қилишгани афзал.

Кимдир эътироз билдириши мумкин: “Бу, нима, қулларга эркинлик бериб, хўжайинларни эса обрў-эътиборидан маҳрум этишга чақираяптими? Нима, қуллар мижозимизмидики, ҳурмат билан қарасак?” — деб. Шундай деганлар унутмасин, ҳатто худо ҳам ўзига нисбатан фақат ҳурмат ва муҳаббат билан кифояланади. Кўрқув эса муҳаббатга ёт туйғудир. Шунинг учун мен ўйлайманки, қулларга даҳшат солмасдан койиш билан чекланиш тўғри йўлдир. Қалтак билан тилсиз ҳайвонларнигина жазолаш мумкин. Жаҳлга эрк бермаслик, арзимаган нарсага ҳам инжиқлик қилавермаслик керак. Подшоҳларга тақлид қилмайлик. Улар мавқелари буюклиги билан шундоқ ҳам қудратли эканликларини унутишади. Арзимаган бирон-бир гап ҳам улар учун атайлаб етказилган озордай туюлади, шу заҳотиёқ қаҳр-ғазаб билан жазолашга киришишади дилозорни; аслида бу нарса бирортасини йўқотиш учун бир баҳона холос.

Бас, кўп вақтингни олмайин. Сенга, аслида, бу гаплар ортиқча. Яхши хулқ шуниси билан яхшики, у ҳеч қачон ўзгармайди, ёмон эса доимо ўзгариб туради, лекин, афсус, яхшилик томонга эмас. Саломат бўл.

Эрих ФРОММ

Севги санъати

МУҲАББАТ ВА ЗАМОНАВИЙ ҒАРБ ЖАМИЯТИ

Замонавий Ғарб маданиятидаги муҳаббат ҳақида гапирганда, шундай савол туғилади: ғарбона тамаддуннинг ижтимоий тузилиш-тартиботи ва у юзага келтирган руҳий муҳит муҳаббатнинг равнақ топишига хизмат қиладими? Саволни шу тарзда қўйиш унга рад жавоби бериш учун кифоя. Оналик, эротик-шаҳвоний муҳаббат бизда камёб ҳодисага айлангани, унинг ўрнини хилма-хил сохта муҳаббат шакллари эгаллагани-ю, улар аслида муҳаббатнинг бузилган шакллари эканига ғарбона ҳаётимизнинг бирорга ҳам вазмин кузатувчиси шубҳа қилмайди.

Капиталистик жамият бир томондан, сиёсий эркинлик қойдасига, бошқа томондан, барча иқтисодий, бинобарин, ижтимоий муносабатларнинг регулятори, тартибга солувчиси сифатида бозор муносабатлари қоидаларига асосланган. Товар-маҳсулотлар бозори товарлар алмашинуви шартларини белгилайди; меҳнат бозори ишчи кучи харид қилиш ва сотишни тартибга солади. Фойдали ашё-буюмлар сингари фойдали инсоний куч-қувват ва қобилиятлар ҳам товарга айланиб, бозор шартларига биноан мажбурлашларсиз ва алдовларсиз айирбошланади. Қанчалик зарур ва фойдали эканидан қатъи назар, башарти, бозорда талаб бўлмаса, ҳеч қандай иқтисодий (айирбошлаш) қийматига эга бўлмайди; башарти мавжуд бозор муносабатлари талаб қилмаса, инсоний куч-қувват ва қобилиятлар айирбошлаш қийматидан маҳрум. Сармоя эгаси ундан самарали фойдаланиш мақсадида ишчи кучи харид қилиши ва уларни ишлатиши мумкин. Ишчи кучи эгаси уни бозор шартларига биноан капиталистга сотиши керак, аксинча оч қолади. Бу иқтисодий структура-тизим қиймат иерархиясида ҳам акс этган. Ишчи кучини капитал-сармоя тасарруф этади, яъни жамғарма ашёлар — жонсиз-ўлик маҳсулотлар жонли меҳнат, жонли инсон кучига нисбатан юқори баҳоланади, қадрланади.

Капитализмнинг асосий тизими азал-азалдан шундай. Бу унинг ҳозирги босқичи учун ҳам хос, бироқ айрим омиллар ўзгарган ва бу замонaviй капитализмга айрим специфик хусусиятлар бахш этган ва замонamиз одамлари феъл-атворида жиддий таъсир қилган — ўзгартирган. Капитализм ривожланиши натижасида капитал — сармоя тобора марказлашаётгани ва концентрациялашаётганига гувоҳ бўляпмиз. Йирик корхоналар кичик корхоналарни синдириб, муттасил кенгаймоқда — кучаймоқда. Шу корхоналарга сарфланган капитал-сармояни тасарруф этиш уларни бошқаришдан тобора йироқлашаётир. Корхоналарга юз минглаб “ҳиссадорлар” эгалик қилаётир, уларни эса яхшигина маош оладиган, бироқ корхоналар эгаси бўлмаган бюрократия — мансабдорлар бошқараётир. Бу бюрократия — мансабдорлар максимал даромад олишга нисбатан корхоналарнинг кенгайиши ва раҳбарлик доираси яна ҳам ортишидан манфаатдор. Сармоя концентрациялашуви ва бошқарув бюрократиясининг куч-қудрати ортиши билан бирга ишчилар ҳаракати ҳам авж олмоқда. Ишчилар касаба уюшмаларига бирикишлари туфайли ҳар бир ишчи — ишчи кучи бозорида шахсан бевосита битим-шартномалар тузишининг ҳожати йўқ; у йирик ишчилар ҳаракатига аъзо бўлади, бу ҳаракатга ҳам кучли бюрократия раҳбарлик қилиб, йирик саноат корхоналарида ишчилар манфаатларини ёқлайди. Бу яхшими-ёмонми, бироқ ташаббус сармоя соҳасида ҳам, ишчи кучи соҳасида ҳам

Русчадан
Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси.

Эрих Фромм (1900—1980) — 20-асрда яшаган Ғарб мутафаккирларидан бири. «Севги санъати», «Инсон қалби», «Унутилган гул» ва бошқа бир қатор фалсафий асарлари дунёга машҳур.

Совет даврида Фромм асарларини таржима қилиш ва тарқатиш тақиқланган эди. Ҳозир унинг рисоалари энг кўп ўқиладиган асарлар қаторидан жой олган.

Қисқартириб босилмоқда — таҳр.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

103

индивиддан бюрократия томон силжийди — кўчади — ўтади. Тобора кўпроқ одамлар улкан иқтисодий империя — салтанатлар бошқарувидан халос бўла бордилар.

Замонавий капитализмнинг яна бир жиддий ўзига хос хусусияти — сармоя концентрациялашуви натижасида юзага келган меҳнатни ташкил қилишнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Юксак даражадаги марказлашув, қорхоналардаги такомиллашган меҳнат тақсимоли ишлаб чиқаришнинг шундай ташкил қилинишига олиб келадики, бунда индивид индивидуаллигини бой беради — йўқотади, маҳобатли ишлаб чиқариш машинасининг тез ишдан чиқадиган ва осон алмаштириладиган эҳтиёт қисмига айланади. Замонавий капиталистик жамиятда инсон муаммосини қуйидагича таърифлаш мумкин:

Замонавий капитализм биргаликда монелик — узилишларсиз ишлайдиган одамларга, боз устига, сон-саноксиз ишчи-хизматчиларга муҳтож; тобора кўп истеъмол қилиш — тасарруф этишга интиладиган одамларга, диди-таъби бараварлаштирилган, мутаносиблашган, таъсирга осон-енгил берилувчан ва шундай осонлик билан ўзгарадиган тоифага муҳтож. Ўзларини эрқин ва мустақил ҳисоблайдиган, ҳеч қандай ҳокимиятга ёки виждон қоидаларига бўйсинмайдиган, бироқ буйруқ-фармойишлар олишни, нимани талаб қилсалар, шуни амалга оширувчи одамларга муҳтож; ижтимоий тартиб-тизимга қойил-мақом мослаштирилган, мажбурламасдан ҳам бошқарса — идора қилса бўладиган, раҳнамосиз ҳам йўналтирса бўладиган, бирон-бир мақсадсиз ҳаракатга келтирса бўладиган одамлар тоифасига муҳтож: капитализмга ёлғиз бир мақсад: нимадир ишлаб чиқариш, ҳаракатда бўлиш, фаолият юритиш, қаёққадир бориш кифоя.

Бунинг оқибати қандай? Ҳозирги замон кишиси ўзлигидан, яқин ёру биродарларидан, табиатдан бегоналашган. У товарга айланган одамлар ва ҳаётга куч-қувватини мавжуд бозор муносабатлари шароитида имкон қадар кўп даромад келтирувчи капитал — сармоя деб билади. Инсоний муносабатлар, моҳиятан, бир-биридан бегоналаштирилган автоматлар муносабати тусини олиб, ҳар бири оломондан ажралмасдан, фикр-мулоҳазалари, ҳис-ғуйғулари, хағти-ҳаракатлари билан фарқланмасдан хавфсизлигини таъминлайди. Бошқалардан имкон қадар фарқ қилмасликка интилиб, ҳар бири тамомила якка-ёлғиз бўлиб қолади; оқибатда ўзига ишонмайди, ваҳима ичра гуноҳкордай изтироб чекади, инсон ёлғизликни енголмаганида ҳамиша шу кўйга тушади. Замонамиз тамаддун — маданияти инсон ёлғизликни ҳис қилмаслиги учун сон-саноксиз кўнгилхушлик воситалари таклиф қилади. Даставвал бу бюрократлашган, механик ишнинг бир асно илдамлаши бўлиб, бунинг оқибатида инсон асосий саъй-ҳаракатлари: бегоналикни бартараф этиб, эҳтиросли бирлашиш-қовушиш истагини идрок қила олмайдилар. Моҳиятан замонамиз кишисининг қиёфаси Хаксли “Ажойиб янги дунё” асарига тасвирлаган манзарага яқин: қорни тўқ, яхши кийинган, жинсий эҳтирослари қондирилган, бироқ ўз “Мен”идан маҳрум, яқин ёру биродарлари билан ўта юзаки муносабатларни истисно қилганда, самимий муносабат-муомалага бегона. Хакслининг лўнда таърифлашича: “Башарти ҳис қиладиган бўлсанг, жамиятнинг бошига етасан”, ёхуд: “Бугунги хузур-ҳаловатни эртага қўйма” ёки (жуда топиб айтилган ақида): “Давримизда барча бахтиёр” сингари шиорларга амал қилади. Товар-маҳсулотлар, томошалардан таъсирланиш, озиқ-овқатлар, ичимликлар, сигареталар, одамлар, маърузалар, китоблар, кинофильмларни тасарруф этиш ва “ямламай ютиш”дан қониқиш ҳосил қиладилар — буларнинг барчаси истеъмол қилинади, ямламасдан ютилади. Дунё — иштаҳамизни қондирадиган якка йирик манбаа, улкан олма, улкан шиша идиш, улкан она кўкси; бизлар барчамиз — муттасил кўзлари тўрт, муттасил алланарсалардан умидвор ва муттасил ҳафсаласи пир — кўкракдан ажралмаган норасида гўдақлармиз. Шахсиятимиз айирбошлаш ва олишга, олди-сотди қилишга ва истеъмол этишга мослашган; барча-барчаси — моддият ҳам, маънавият ҳам — айирбошлаш ва истеъмол воситаси.

Замонавий одамнинг бундай ижтимоий типни муҳаббат масаласида ҳам намоён бўлмаслиги мумкин эмас. Автоматлар севолмайди; улар шахсий “сифат хоссалари”ни айирбошлаши ва адолатли битим-шартномага умид боғлай оладилар, холос. Бундай бегоналашган муҳаббат хоссаси — ва айниқса, никоҳ хусусияти — “команда” гоёсида ҳам ҳаммасига нисбатан ёрқинроқ намоён

бўлади. Бахтли никоҳга оид кўплаб мақолаларда гоё яхши ўйнаган команда кўринишида талқин қилинади. Бундай таърифлаш узлуксиз доолият юритувчи хизматчи тимсолидан деярли фарқ қилмайди; у “оқилона доирада мустақил бўлиши” ва ҳамкорлик қила олиши, сабр-тоқатли бўлиши — ва айна пайтда шахсиятпараст ҳамда тажовузкор бўлиши зарур. Шундай қилиб: “никоҳ мутахассислари” эр ўз хотинини тушуниши ва унга кўмаклашишга ҳамиша тайёр туриши керак, дея таълим берадилар. Янги кўйлаги ярашганию овқати жуда ширин бўлганини тилёғламалик билан маликаи дилозорга маълум қилиши жоиз. Ўз навбатида хотин ишдан ҳориб-чарчаб, норози кайфиятда келган эрининг кўнглига қараши, хизмат жойидаги кўнгилсизликларга оид арзи додини хайрихоҳлик билан тинглаши, туғилган кунини унутиб кўйса, аразламаслиги, балки эрини тушуниши зарур. Айна шундай ўзаро муносабатлар типни қамровига кирувчи хоссаларнинг барчаси — умрбод бир-бирига бегона, ҳеч қачон “сидқидидан самимий муносабатда бўла олмайдиган”, бироқ ўзаро хушмуомала бўлиб, бир-бирининг кўнглини овлашга уринадиган икки инсоннинг рисоладагидек силлиқ муносабати, холос.

Муҳаббат ва никоҳнинг бундай концепциясида ёлғизлик туйғусидан нажот топишга алоҳида урғу берилади, аксинча, ёлғизлик азобиغا чидаш мушкул. Инсон ёлғизликдан ниҳоят “муҳаббат” оғушида нажот топади. У икковлашиб бутун дунёга қарши иттифоқ тузади ва а деу — жуфтларнинг бу эгоизм-шахсиятпарастлиги муҳаббат ва яқинлик сифатида янглиш талқин этилади.

“Команда” — “кўплашиш” — “гуруҳланиш”, ўзаро сабр-тоқатли, кечиримли бўлиш сингари хусусиятга эга муҳитга бундай урғу бериш — нисбатан янги ҳолат. Биринчи жаҳон урушидан кейинги йилларда рисоладагидек ишқий муносабатларнинг, айниқса, бахтли никоҳнинг асосини ўзаро жинсий қониқиш ташкил этади, деган нуқтаи назар устунлик қилган. Бахтсиз никоҳлар тез-тез учраётгани сабабини жинсий жиҳатдан “бир-бирига мослаша” олмасликда деб билишган; оқилона жинсий алоқа усулини билмаслик, яъни келин ёки куёвнинг ёхуд ҳар иккаласининг бу борада ғўрлиги сабаб қилиб кўрсатилган. Мана шу нуқсонни “тўғрилаш” ва бахти очилмаган жуфтларга кўмаклашиш мақсадида оқилона жинсий алоқа усуллари оид кўплаб рисола-китоблар пайдо бўлган; бундай насиҳатомуз асарларда кўрсатилган усулларга оғишмай амал қилинса, шубҳасиз, ўзаро муҳаббат ва бахту саодат қарор топиши ошкора ёки пинҳона ваъда қилинган. Бунинг негизини муҳаббат — шахвоний лаззат ҳосиласи ва башарти келин-куёв бир-бирини жинсий қондириб-қаноатлантира олса, бир-бирларига муҳаббат кўядилар, бир-бирларини севадилар, деган гоё ташкил этган. Бу ўша даврнинг хомхаёлдан иборат муштарақ ақидасига мос бўлиб, унга кўра оқилона техникавий усуллар воситасида наинки саноат ишлаб чиқариши муаммоларини, балки умуман инсоний муносабатларни ҳам ҳал қилиш мумкин. Аслида эса бунинг акси тўғри.

Муқобил жинсий усуллар воситасида муҳаббат юзага келмайди; аксинча, жинсий муносабатлардаги бахт-саодат ва ҳатто жинсий алоқа усуллари эгаллаш муҳаббат натижасида қўлга киритилади. Башарти бу фикр яна бирон-бир исбот талаб қилса, уларни кўпдан-кўп психоанализ маълумотларидан топса бўлади. Тез-тез учрайдиган жинсий муаммоларни — аёлларнинг фригидлиги ҳамда эркакларнинг ҳам енгил, ҳам сурункали импотенциясини ўрганиш кўрсатишича, бунинг сабаби жинсий алоқа усуллари етарли даражада билмасликда эмас, балки сеvgи-муҳаббатга имкон бермайдиган шароитдadir. Маъшук-маъшуқага ўзлигини тўла-тўқис бахшида этишга, гайриоддий хатти-ҳаракатлар қилмасликка, бавосита ва бевосита жисмоний яқинлик чоғида жинсий жуфтга ишонишга монелик қилувчи бундай мушкулотлар негизини қарама-қарши жинс вакилидан ҳадиксариш-кўрқиниш ёки ундан нафратланиш ташкил қилади. Башарти жинсий сезгилари карахт ҳолатдаги шахс кўрқув ва нафратдан халос бўлса ва пировард-натижада, сева олса, жинсий муаммоларни ҳал этади. Аксинча — жинсий алоқа усуллари қанчалик зўр бериб ўрганмасин, ҳеч қандай наф тегмайди.

Рисоладагидек жинсий алоқа усуллари пухта ўзлаштириш жинсий алоқа ва муҳаббат борасида бахт-саодатни таъминлашига оид тахмин-тасаввур нотўғри эканини психоаналитик таҳлил маълумотлари исботлашидан қатъи назар, муҳаббат ўзаро жинсий қониқиш ҳосиласи экани тўғрисида эслатилган тахмин

Фрейд назариясининг кучли таъсири натижасида пайдо бўлган. Фрейднинг наздида муҳаббат моҳиятан жинсий хосса-хусусиятга эга. Жинсий (жинсий аъзолар воситасидаги) алоқа воситасидаги муҳаббат натижасида инсон ўта кучли қониқиш ҳосил қилиши ва унга, моҳиятан, ҳар қандай бахт-саодат намунасини бахш этишига оид кашфиёт инсонни бундан буён ҳам жинсий алоқа воситасида бахт-саодат ва қониқиш излашга ундаши ва шаҳвониятни ҳаёт мазмун-моҳияти деб билиши керак (Изоҳ: 1. Freud S. Unbehagen in der Kultur (Маданиятдаги ёқимсиз кечинмалар) Freud S. Gesammelte Werke. Bd. XIV. L., 1948. S. 461.). Биродарона муҳаббат туйғуси, Фрейднинг талқинига кўра, жинсий майл натижаси, бироқ жинсий инстинкт бу борада “бўғилган мақсадли импульс”га айланади. “Бўғилган мақсадли муҳаббат (zielgehemmte Liebe) даставвал, шубҳасиз, ҳиссий (vjl sinnliche) муҳаббат бўлган ва инсон онг остида шундайлигича қолмоқда” (Изоҳ: Ўша асар, 462-бет.). Моҳиятан мистик кечинма ҳисобланувчи ва ўта кучли туйғу негизини ташкил қилувчи саросима, бирлик ҳиссини Фрейд патологик ҳолат, бошланғич “чексиз нарциссизм” ҳолатига нисбатан регрессия-бузилиш ҳисоблаган (Изоҳ: Ўша асар, 430-бет.).

Фрейд яна бир қадам ташлаб, ҳисоблайдики, муҳаббат — иррационал ҳодиса. Унинг наздида иррационал муҳаббат билан шахс баркамоллиги ҳосиласи ҳисобланувчи муҳаббат ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Кўчма муҳаббатга (Изоҳ: Freud S. Gesammelte Werke. L., 1940-1952, Bd. X. 461. (Кўчма муҳаббат деганда психоаналитик даволаш чоғида бемор шифокорга муҳаббат кўйиши назарда тутилади) оид мақоласида кўрсатишича, кўчма муҳаббат, моҳиятан, одатий муҳаббатдан фарқ қилмайди. Маҳдиёлик севиш ҳаммиша телбалик — девоналик билан чегарадош, ошиқнинг кўзи кўр, ошиқлик — мажбурийлик, болаликка хос муҳаббат манбаларининг кўчиб юриши демак. Онгли муҳаббат, баркамоллик-етукликнинг олий намунаси сифатидаги муҳаббат тадқиқоти билан Фрейд шуғулланмаган, чунки шундай муҳаббат борлигига ишонмаган.

XX аср бошларида ўзгариб улгурмаган капитализм руҳига мос Фрейд концепциясини давримизнинг буюк психоаналитикларидан бири, марҳум Г.С.Салливан концепцияси билан қиёслаганда антиқа ҳолатнинг гувоҳи бўламиз. Фрейд тизимидан фарқланувчи Салливан концепциясида шаҳвоният билан муҳаббатнинг аниқ ажратилганини кўрамиз.

Муҳаббат ва жинсий-жисмоний яқинликнинг Салливан концепциясидаги аҳамияти қандай? Жинсий-жисмоний яқинлик — шундай ҳаётгий ҳолатки, унда шахсга хос хусусият-фазилатларнинг юзага чиқиши ўзаро муносабатни, яъни ҳамкорликни тақозо этади; бу борада ўз хатти-ҳаракатларининг ўзаро уйғун — яъни ўзаро яқинликка тобора яқинлашувчи — қониқишга эришиш ҳамда ҳавфсизликка эришиш учун қаратилган хатти-ҳаракатларнинг тобора ўхшашлигини таъминлаш учун бошқа инсоннинг ошқора талаб-эҳтиёжларига ёрқин идрок қилинган мослашувчи назарда тутаман”. (Изоҳ: 1. Sullivan N S The Interpersonal Theory of Psychiatry (Шахсларо психиатрия назарияси). N. Y., 1953. P.246. Қайд этиш жоизки, Салливан бу таърифни ўсмирлик арафасидаги болаларга хос истак-хоҳиш ва саъй-ҳаракатлар билан боғлиқ тарзда берган бўлса ҳам, улар ҳақида айна ёшда илк бор намоён бўладиган яхлит тамойиллар ҳақида гапиради, “булар тўлалигича юзага чиққанидан кейин “муҳаббат” деб атаймиз ва айтадики, ўсмирлик бўсағасидаги бу муҳаббат “психатрия таърифи билан айтганда, тўлақонли муҳаббатга жуда ҳам ўхшайдиган алланарсаннинг ибтидоси хизматини ўтайди”). Агар Салливан эътирофини анча ғализ ифода тарзидан халос қиладиган бўлсак, муҳаббат моҳияти ҳамкорлик муносабатлари бўлиб чиқиб, бунда “одамлар обрў-эътибори, устунлик туйғуси ва шаъни, қадр-қимматини сақлаб қолиш учун “қоидаларга биноан” ўйнаётганларини ҳис этадилар. (Изоҳ: Салливаннинг муҳаббатга яна бир таърифи кўра, бошқа одамнинг талаб-эҳтиёжлари бамисоли шахсий талаб-эҳтиёжлар — аввалгидек “бозор” билан боғлиқ талаб-эҳтиёжлар эмас — сингари муҳим эканини ҳис қилинганда муҳаббат гунча очади.)

Фрейднинг XIX аср капитализми руҳига мос патриархал оила бошлиғи кечинмаларини таърифловчи муҳаббат концепцияси сингари Салливаннинг таърифи ҳам XX асрнинг “бозор”га мослашган бегоналашган шахси

кечинмаларига тааллуқли. Бу муштарак мақсадларга интилаётган ҳамда ганим ва бегона дунёга бақамти қарши турган “икки, жуфт инсон эгоизми-шахсиятпарастлиги”нинг таърифи. Унинг жинсий-жисмоний яқинликка берган таърифи, моҳиятан, “ҳар бир аъзо феъл-атвори, ҳатти-ҳаракатларини муштарак мақсадга эришиш йўлида бошқа инсоннинг ошқора талаб-эҳтиёжларига мослаштирувчи” исталган команда аъзоларининг ҳис-туйғуларига нисбатан берса бўлади. (Эътиборга молик жиҳати шундаки, Салливэн ошқора талаб-эҳтиёжлар ҳақида гапиреди, ҳолбуки муҳаббат икки инсон муносабатларидаги пинҳона-хуфия талаб-эҳтиёжларини назарда тутишни ҳамиша билдириб келган.)

Узаро жинсий қониқиш сифатидаги муҳаббат ва “команда таркибида ишлаш” ва ёлғизликдан нажот топиш сифатидаги муҳаббат — булар замонавий Ғарб жамиятида айниган муҳаббатнинг икки шакли, ижтимоий тақозо этилган намуналарга эргашувчи муҳаббат патологияси. Муҳаббат патологиясининг яна кўплаб нисбатан оз стандарт шакллари мавжуд бўлиб, улар англандан азоб-укубатларга олиб келади; ҳозир тобора кўпайиб бораётган психиатр ва ҳаваскорлар уларни неврозлар, асабий хасталиклар сифатида талқин этадилар. Уларнинг нисбатан кўп учрайдиган айрим турларини муайян мисоллар воситасида қисқача баён этамиз.

Невротик, асабий муҳаббатнинг асосий шарт — севишганларнинг биттаси ёки иккаласи ҳам балоғат ёшида бўлсалар-да, отаси ёки онасининг тимсолига ҳамон боғланган бўладилар ва отаси ва онасига нисбатан ҳис этган туйғулари, орзу-умиди ва қўрқув ҳиссини севган кишига “кўчирадилар”; балоғат ёшида эканидан қатъи назар, улар болаларга хос иштиёқлардан қутула олмаганлар ва ҳиссий эҳтиёжларида маълум бир намунага интиладилар. Бундай ҳолатда инсон ақл-тафаккури ва ижтимоий маънода ўз ёшига мутаносиб бўлса-да, ҳиссий жиҳатдан икки — беш ёшли ёки ўн икки ёшли бола бўлиб қолаверади. Ўта жиддий ҳолатларда туйғуларнинг бундай етилмаганлиги, думбул бўлиб қолгани ижтимоий фаолиятдаги бузилишларга, нисбатан юмшоқроқ ҳолатларда эса яқин ёру биродарлар билан шахсий муносабатлар соҳасидаги келишмовчилик-кўнгилисизликлар билан чекланади.

Отаси ёки онасидан андаза олган шахс тўғрисида юқорида айтилганларни эслагудай бўлсак, бундай асабий муҳаббатнинг яна бир намунаси давримизда кенг тарқалган ҳис-туйғулар тақомил-тадрижида онасига болалардек боғлиқлик даражасида қолиб кетган эркак типини намоён этади, — бу инсон, моҳиятан, онаси кўкрагидан ҳамон ажралмаган. Бундай эркаклар ўзини гўё гўдак сингари тутадилар; улар она ҳимоясига, меҳрибончилигига, муҳаббатга, меҳрга, ғамхўрлиги ва эркалашига муҳтож; улар, шубҳасиз, она муҳаббатини — ўз онасининг фарзанди бўлганию норасида-нотавонлиги боис, меҳр-муҳаббатга муҳтожликни, меҳрибончиликни тусайдилар. Бундай эркаклар бирон жувонни маҳлиё қилишни хоҳлаб қолсалар, аксарият ёқимтой ва жозибадор бўлишди ва ҳатто ниятига эришганидан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверадилар. Бироқ улар аёлга (моҳиятан, бошқа инсонларга ҳам) юзаки ва масъулиятсиз муносабатда бўладилар. Улар сеvimли бўлишни хоҳлайдилару севишни истамайдилар. Бундай эркаклар, одатда, ўта тортинчоқ, одамови бўлиб, ижобий ёки салбий “буёқ ғоялар” — орзу-умидлар билан яшайдилар. Ўзларига маъқул аёлни топа олсалар, ўзларини хавф-хатардан холи, етгинчи осмонда сезадилар ва бағоят ёқимтой ва жозибадор бўладилар — ва айна шу боис аксарият аслиятига нисбатан бошқача туюлади. Бироқ бироз фурсат ўтгач, самовий орзу-истакларига аёл мос келмагач, ҳафсаласи пир бўлади-ю, келишмовчилар бошланади. Агар аёл жозибадорлигидан ҳамиша ҳайратланмаса, агар эмин-эркин, мустақил яшашни даъво қилса, агар ўзини севишлари ва ҳимоя қилишларини истаса, ўта огир ҳолатларда эса — бегона жувонлар билан илакишига (ёки уларга шунчаки маҳлиё бўлишига) бефарқ қарай олмаса, эркак ўзини чинакамига ҳақоратланган ва ҳафсаласи пир бўлган ҳисоблайди ҳамда, одатда, бу туйғулари кучайиб, хотиним “мени яхши кўрмайди”, “шахсиятпараст” ёки “бағри тош, зolim” дейишгача бориб етади. Она меҳрибончилигига ўхшаш муҳаббатдаги ҳар қандай нуқсон-камчилик уни севмасликларининг исботи сифатида талқин қилинади. Бундай эркаклар, одатда, ўз мавжуд хулқ-атворини, манзур бўлиш истагини чинакам севги ҳисоблайдилар ва шу боис ўзларига нисбатан ўта

адолатсизларча муносабатда бўлиняпти, деб ўйлайдилар; уларнинг тасаввурида сидқидилдан, бор вужуди билан севгани ҳолда маъшуқаси муҳаббатини қадрламаётганидан шикоят қиладилар.

Онасининг эркатой-арзандаси бўлган бундай кимса кам учрайдиган ҳолатлардагина бирон-бир жиддий нуқсонларсиз балоғатга етиши мумкин. Агар “меҳрибон” она уни ўта эркататиб юборган бўлса (эҳтимол, она ўта ҳукмфармо бўлгандир, бироқ бу унга ҳалокатли таъсир кўрсатмаган) ва агар айна онасига ўхшаш жувонни топа олса, агар унинг салоҳияти жозибадорлигини бирон-бир соҳада ишга солиб, ўзгаларни ҳайратлантириш имконини берса (баъзан омади юришган сиёсатчиларда шундай бўлади), гарчи янада юксақ етуқлик мақомига мутлақо чиқа олмаган бўлса ҳам, ижтимоий жиҳатдан “рисоладагидек мослашган” деб ҳисоблаш мумкин. Лекин нисбатан ноқулай шарт-шароитларда — бу эса, шубҳасиз, тез-тез учрайди, — муҳаббат борасида, эҳтимол, умуман одамлар орасидаги ҳаётда жиддий тўсиқ-монеликларга дуч келади; бундай шахс ёлғизланиб қолса, кўнгилсизликлар юзага келади ва аксарият — ўта безовталаниб, руҳан сиқилади.

Бундан ҳам жиддий патологик шаклларда онага боғлиқлик янада теран ва янада онгсиз бўлади. Бундай ҳолатда ифодали айтганда, кулфатлардан асровчи она бағри ва унинг ҳаётбахш кўкрагига эмас, балки унинг барча-барчасини бағрига жо қила олувчи курсоғига қайтиш истаги тугилади. Руҳий саломатлик табиати ҳомили сифатида ўсиб, она курсоғидан ёруғ дунёга чиқишдан иборат бўлса, жиддий ақлий заифликларнинг табиати — хоссалари одамни она курсоғи домига тортиши, қайта бағрига олиши — ҳаёт ташвишларидан муҳофаза қилиши истагидан иборат. Оналар болаларига ўта бешафқат бўлса, (одатда, шундай боғлиқлик типи учрайди) баъзан меҳр-муҳаббати, гоҳ оналик бурчи ила бола, ўспирин, эркакни курсоғида сақлашга уринади; у дунёга фақат онасининг нигоҳи билан назар ташлаши керак, бошқа барча аёлларни ҳўрлаб, юзаки шахвоний маънодагина севиши зарур; ҳеч қачон эркин ва мустақил бўлмаслиги керак, аксинча, абадий майиб ёки гуноҳкор.

Бу хусусият — бешафқатлик, тамомила ром этувчи ҳалокатли муҳаббат — она тимсолининг салбий жиҳати. Она ҳаёт бахш этади ва уни тортиб олиши ҳам ҳеч гап эмас. У қайта жон бахш этиши ҳам, аксинча, нобуд қилиши ҳам мумкин; она меҳри, меҳрибончилиги беқиёс — ва ҳеч ким она сингари зиён-захмат еткази олмайди. Онанинг шу икки зиддиятли хусусияти кўпгина диний тимсолларда (Кали маъбудаси сингари) ва тушлар таъбирида кузатилади.

Неврологик патологиянинг бошқа шакли — отага алоҳида, айрича боғлиқлик, боғланганликдир. Бу борада шундай эркаклар назарда тутилади: уларнинг онаси бефарқ ва совуққон бўлгани ҳолда, отаси (қисман хотини бефарқ бўлгани боис) бутун диққат-эътиборини ўғлига қаратади. У “бинойидек ота”, бироқ айна пайтда ўта қаттиққўл. Фель-атворидан мамнун бўлса, ўғлини эркалайди — мақтайди, турли ўйинчоқлар олиб беради, меҳрибончилик қилади, ўғлидан кўнгли тўлмаса, тўнини тескари кийиб олади ёки қийин-қистовга тушади. Ота муҳаббати — ягона таянчи бўлган ўғил падали бузрукворига мутеларча боғланади. Ҳаётининг асосий мақсади — отасининг кўнглини топишдан иборат, қачонки бунинг уддасидан чиқса, ўзини бахтиёр, хотиржам ва бехатар сезади. Бироқ хато қилса, омад юз ўгирса ёки отасининг кўнглини топа олмаса, рад этилган, муҳаббатдан маҳрум ва ҳақоратланган бўлади. Келгуси ҳаётида бундай эркак отасига ўхшаш сиймони қидиради ва башарти топа олса, унга отасидай боғланади. Бутун ҳаёти отасининг хайрихоҳлигини қозиниши билан боғлиқ юксалишлару таназзуллар силсиласидан таркиб топади. Бундай эркакнинг кўпинча омади чопади. У ҳалол, инсофли, виждонли, серғайрат, башарти танлаган “ота” сини кўлга олишни удалай олса — унга ишонса бўлади. Бироқ аёллар билан муносабатда бефарқ ва ёт-бегона бўлиб қолаверади. Аёл уни ҳаётий жиҳатдан қизиқтирмайди; ота ёш қизалоғига қандай муносабатда бўлса, аёлга ҳам, одатда, шундай беписандлик билан, аксарият буни ошкор қилмасдан қарайди. Даставвал эркаклик фазилатлари билан аёлда кучли таассурот қолдириши мумкин; бироқ у уйланган аёл эрининг дастлабки боғланган сиймоси — ҳаётида ҳамшиша ҳозир у нозир ота тимсолига нисбатан иккинчи даражали мавқеда эканини англагач, башарти унинг ўзи ҳам отасига ҳамон боғланган ҳолатда бўлмаса ва шу боис

инжиқ болага қарагандай муносабатда бўладиган эри билан ўзини бахтиёр ҳисобламаса, — тобора хафсаласи пир бўлиб, ихлоси қайтади.

Ота-она бир-бирини севмайдиган, бироқ жанжаллашмасликка ва бирон-бир норозилик аломатларини ошкор қилмасликка имкон борича уринадиган бошқача оилавий шароитга асосланган муҳаббат шаклидаги неврологик-асабий бузилиш типи бирмунча мураккаб. Айни пайтда бундай эр-хотин сийратан бир-бирига бегона бўлгани боис уларнинг болаларга муносабати бегидир самимийликни йўқотади. Ва ёшгина қизалоқ оилавий сохта самимийлик муҳитини пайқайди, бу айни пайтда отаси ёки онаси билан яқин самимий муносабатларни истисно этади ва шу боис уни ташвишлантириб, хавотирга солади. Ота-онасининг туйғулари ва ўй-хаёлларини у ҳеч қачон билолмайди; бундай муҳитда аллақандай мавҳумот ва сирлилик ҳукм суради. Оқибатда қизалоқ ўз ички оламига шўнғийди, одамови бўлиб қолади, хаёлга толади, ота-онасидан йироқлашади — бегоналашади ва кейинчалик муҳаббатда ҳам айни шундай йўл тутлади.

Боз устига, бундай бегоналашув кучли хавотирланиш ва таянчдан, суянадиган негизнинг йўқлиги оқибатида муаллақлик туйғусини келтириб чиқаради ва бу аксарият мазохистик ақидаларни юзага келтирадики, улар кучли ҳиссиётларнинг ягона манбаига айланади. Бундай аёллар кўпинча эрлари ўзларини рисоладагидек оқилона тутишларини эмас, балки хурмача қилиқлар кўрсатиб, жанжал қилишларини афзал биладилар, чунки шундай қилсалар, феъл-атворидаги асабий таранглик ва кўрқувдан камида енгил тортадилар; изтиробли мавҳум бетарафлик азобига барҳам бериш илнжиди бир қанча ҳолатларда эрларини шундай йўл тутишга гиж-гижлайдилар.

Навбатдаги саҳифаларда иррационал муҳаббатнинг бошқа тез-тез учрайдиган шаклини баён этамиз, айни пайтда шу шаклнинг негизини ташкил қилувчи болаликда ривожланадиган ўзига хос омилларни таҳлил қилмаймиз.

Анча кенг тарқалган ва кўпинча “буюк муҳаббат” сифатида талқин (кинофильмлар ва романларда яна ҳам кўпроқ васф) қилинадиган сохта муҳаббат шаклларида бири — маъбудапарастилик муҳаббати. Агар одам камолоти давомида куч-қуввати, фаҳм-фаросати, ақл-идроки самарали камол топишига таянувчи ўзлигини, индивидуаллигини англайдиган, идрок қила оладиган даражага юксала олмаса, севган кишисини “илоҳийлаштиришга”, ундан маъбуда ясашга мойил бўлади. У куч-қуввати, имконият-салоҳиятидан йироқлашиб-бегоналашиб, уларни севган кишисига *summum bonum* (Изоҳ: лотинча илоҳий саодат) нисбат бериб, ҳар қандай муҳаббат тажассуми, ҳар қандай ёруғлик-рўшнолик, ҳар қандай роҳат-фароғат тимсоли сифатида сиғинади-топинади. Шу асно ўз имкониятларини ҳис этишдан маҳрум бўлади, ўзлигига эга бўлиш ўрнига, севган кишиси тимсолида бой беради. Ўзига сиғинувчи кимсанинг умидларини узоқ муддат қондириш, одатда, ҳеч кимнинг қўлидан келмагани учун, эртами-кечми бундай “ошиқ”нинг ихлоси қайтади ва дардига таскин ахтариб, янги маъбуда қидира бошлади, бундай қидириш баъзан узлуксиз давом этаверади. Бундай бутпарастларча севишда айниқса дастлабки кезларда муҳаббат кечинмалари ўта эҳтиросли ва қайноқ кечади. Бундай муҳаббатни кўпинча чинакам, ҳақиқий муҳаббат сифатида тасвирлайдилар; бироқ бундай муҳаббатнинг “қудрати” ва “теранлиги” ҳиссий ташналик ҳамда бутпарастнинг афсус-надоматидан далолат, холос. Айрим ҳолатларда ҳатто ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам бир-бирларига шундай муҳаббат қўядилар — ва ўшанда жуда бўлмаганда уларнинг муҳаббати *folie a deux* (Изоҳ: французча: жуфтларнинг ёки жуфтлашган эҳтиросга (биргаликдаги ёки жуфтлашган телбалик) айланади.

Сохта муҳаббатнинг яна бир шаклини “сентиментал” муҳаббат дейиш мумкин. Унинг моҳияти шундаки, муҳаббат кечинмалари мавжуд маъшуқ-маъшуқа билан эмас, балки хаёлий тарзда кечади. Шундай муҳаббатнинг энг кўп тарқалган шакли — суррогат ишқий қониқиш бўлиб, уни ойнаи жаҳон орқали намойиш қилинадиган ва журналларда чоп этиладиган муҳаббат савдолари ва ишқий қўшиқларнинг мухлислари ҳис қиладилар. Бундай кишилар айни шу воситалар кўмагида амалга ошмаган ишқий истак-хоҳишлари, қовушиш ва яқинлик туйғуларини ҳис этадилар. Турмуш ўртоғи билан ўртасидаги бегоналик деворини — ётсирашни мутлақо бартараф қила олмайдиган эркак ёки аёл ойнаи жаҳон

орқали намоиш қилинган бахтли ёки бахтсиз муҳаббат савдоларини томоша қилиш асносида нақ йиғлағудай бўлади. Ойнаи ҳақонда рўй берадиган бундай муҳаббат савдоларида бавосита иштирок этиш кўпгина эр-хотинлар учун бир-бирига эмас, балки биргаликда, бегона “муҳаббат” кузатувчилари, томошабини сифатида севги-муҳаббатни ҳис этишнинг ягона воситаси. Токи муҳаббат ҳаёлий экан, уни ҳис эта оладилар; бироқ ҳаётий муносабатлар доирасига тушганлари ҳамоно меҳр-муҳаббатдан мосуво совуққонга айланадилар.

Сентиментал муҳаббатнинг яна бир кўриниши — даврий кўчма муҳаббат. Ўтмишдаги муҳаббатни — бу ўтмиш ҳам, севги-муҳаббат ҳам ҳақиқатдан бўлган-бўлмаганидан қатъи назар — эслаш ёки келгуси муҳаббатга оид орзу-умидларгина эр-хотинни ҳаяжонлантиради. Кўпгина келин-куёвлар унаштирилгач ёки никоҳ кечасидан кейин ҳам келгуси муҳаббат сурури ҳақида орзу қиладилар, ҳолбуки тақдирларини эндигина боғлаганликларидан қатъи назар, даҳанаки жанглари бошлаб юборадилар! Бу тамойил ҳозирги замон кишиларининг умумий хусусиятига мос. Бинобарин, айнаи замонда эмас, аксинча, ўтмиш ёки келажак ҳаёли билан яшайди. Болалиги ёки онасини ҳайратланиб эслайди — ёхуд келажакка оид бахт-саодат режаларини тузади. Бошқаларнинг кечинмаларида ҳаёлан қатнашиш асносида муҳаббатни ҳис этиб бўладими-бўлмайдами, хотиралар ёки орзу-умидлар воситасида муҳаббат бобиди бахтиёр бўлиш-бўлмастикдан қатъий назар, бундай идеаллаштирилган ва бегоналашган муҳаббат шакли индивиднинг ҳаётий изгиробларини, ёлғизлигини ва бегоналашганлигини энгиллаштирувчи ўзига хос гиёҳванд вазифасини ўтайди.

Невротик-асабий муҳаббатнинг яна бир шакли — ўз муаммоларидан қутулиш ва бунинг ўрнига “севимли” маъшуқ-маъшуқанинг камчиликлари ва “заифликлари” билан шуғулланиш учун режалаштириш омилларида фойдаланиш ҳисобланади. Шу маънода айрим одамлар бамисоли гуруҳлар, миллат-элатлар ёки динлар сингари иш тутайди. Улар бошқа одамнинг ҳаттоки арзимас камчилигини ҳам пайқайдилар ва ўзга кимсани муттасил айблаб, минг битта нуқсон топгани ҳолда ўзларининг асли қандай кимса эканини ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмайди. Агар ҳар икки томон шундай маломат тошлари отиш билан шуғулланса — кўпинча шундай бўлади ҳам — уларнинг ишқий муносабатлари ўзаро айблашга айланади. Агар мен хукмфармо, қатъиятсиз ёки очкўз бўлсам, “севган” одамимни айнаи шундай иллатлар соҳиби сифатида айблайман ва феъл-атворимга боғлиқ ҳолда уни тарбиялаш ёки жазолашни истайман. Бундай кимсанинг жуфти ҳам айнаи шундай йўл тутайди ва шу асно ҳар иккаласи ўз муаммоларидан халос бўладилар; айнаи шу боис ўз шахсиятларини баркамол қилиш учун бирон-бир иш қилолмайдилар.

Режалаштириш ёки ўз айбини бошқаларга тиркашнинг яна бир шакли — шахсий муаммоларнинг болаларга нисбат берилишидир. Бу, аввало, қатор ҳолларда одам ўз болалари учун ниманидир раво кўришида намоён бўлади. Бундай ҳолатларда мазкур истақ даставвал ҳаётий муаммоларини боланинг ҳаётига нисбат бериш тақозоси бўлади. Одам ҳаёт маъносини топа олмаганида айнаи шу мазмун-маънони фарзандлари ҳаётига сингдирмоқчи бўлади. Бироқ бундай уриниш ўзи учун ҳам, болалари учун ҳам нафсиз. Узи учун шунинг учун ҳам самарасизки, ҳаётий муаммоларини ҳеч кимнинг зиммасига юкласдан ҳар ким ўзи ҳал қилиши керак; болалар учун шунинг учун ҳам нафсизки, бундай кимса ҳаётий муаммоларни ечимларини топишга болаларни йўналтириш фазилатидан маҳрум. Ўзаро келиша олмай ажралишга аҳд қилган эр-хотин ҳам болаларга нисбатан шундай йўл тутайди. Фарзандларни ягона оилавий бахтдан маҳрум қилмаслик учунгина ажрала олмасликлари улар учун асосий ваз-қарсон бўлади. Бироқ исталган шундай вазиятни батафсил таҳлил қилсак, бундай “ягона-яхлит” оилалардаги диққатпазлик ва бахтсизлик муҳити болалар руҳиятига кўпроқ зиён етказайди. Шундай вазиятларда эр-хотиннинг ўзаро муносабатларга қатъиян узил-кесил чек қўйишлари қатъий қарор воситасида одам чидаб бўлмайдиган вазиятга барҳам бериши мумкинлигини, кам деганда, болаларга исботлайди.

Яна бир кенг тарқалган янглиш тушунчани ҳам эслаш жоиз. Бу муҳаббат келишмовчилик-можароларини, шубҳасиз, истино қилиш билан боғлиқ хомхаёл. Исталган вазиятда азоб-уқубат ва ғам-ғуссага чек қўйиш керак, деган фикрга

одамлар кўникиб қолгани сингар, улар сеvги-муҳаббат бор жойда ҳеч қандай келишмовчилик бўлиши мумкин эмас, деб ўйлайдилар. Ва улар ҳаётида рўй бераётган можаролар, афтидан, қатнашчиларнинг ҳеч бирига наф келтирмайдиган даҳанаки жанглр эканига оид гоё учун ишонарли асослар топадилар. Бироқ бунинг сабаби шундаки, кўпчилик одамларнинг “можаролари” — аслида *росмана-чинакам* келишмовчиларга чап беришга уриниш, холос. Булар бор-ўғи арзимас ва юзаки масалаларга оид келишмовчиликлар бўлиб, уларни хусусиятига кўра ойдинлаштириш ёки ҳал қилиш мумкин эмас. Икки инсон ўртасидаги ётсираш ёки кимгадир тўнкаш воситаси бўлмайдиган, ўзлари мансуб теран ботиний оламда ҳис қилинадиган чинакам келишмовчилик ҳалокатли хусусиятга эга эмас. Бундай келишмовчилик муаммоларни ойдинлаштириб, билимларни кўпайтиради ва куч-қувват бахш этади. Бу юқорид айтилганларни яна бир карра тасдиқлайди.

Икки инсон ботиний уйғунлик билан муомалада бўлгандагина муҳаббат туғилади ва айна шу боис ҳар иккаласи шундай уйғунликни чин дилдан ҳис этади. Фақат айна шундай “теран ботиний самимийликда” инсоний моҳият, ҳаётйлик, муҳаббат негизи мавжуд. Шу асно ҳис қилинган муҳаббат — доимий даъват; бу роҳат-фароҳат манбаи эмас, балки саъй-ҳаракат, ривожланиш, ҳамкорликдаги фаолият; ва ҳатто шундай жуфтлар муносабатларида уйғунлик ёки зиддият, шоду хуррамлик ёки қайғу-ҳасрат ҳукмронлик қилишидан қатъи назар, ҳар иккаласи ўзлигидан қочмасдан, аксинча, аслияти билан муштарак бўлгани туфайли бир тану бир жон бўлганликлари, иккаласи ҳам ҳаётйи теранлик нуқтаи назардан ўзларини ҳис қилганлари, яъни муҳим жиҳатга нисбатан иккиламчи аҳамиятга эга. Муҳаббатнинг атиги битта исботи — ўзаро муносабатларнинг самимий теранлиги, ҳар иккаласининг ҳаётйилиги ва куч-қувватидир; айна мана шу самара-натижага асосланган ҳолда муҳаббат аниқланади.

Автоматлар бир-бирини сева олмагани сингари, улар Худони ҳам сева олмайдилар. Худога муҳаббат-ихлос-эътиқоднинг айнаиши инсонга меҳр-муҳаббат айнаиши даражасигача етган. Бу гўё биз давримизда диний қайта тикланиш гувоҳи бўлаётганимизга оид эътирофни инкор этади. Ҳақиқатдан, айна эътирофдан йироқ фикр бўлиши мумкин эмас. Биз гувоҳ бўлаётган воқелик (гарчи, айрим истиснолар ҳам йўқ эмас) — бу регрессия, Худони маъбуд сифатида англашга қайтиш, ва шу билан бирга Худога муҳаббатни бегоналашган шахс хусусиятларига мутаносиб муносабатга айлангирилишидир. Бундай маъбудпарастликка қайтиш яққол кўзга ташланади. Одамлар ҳадик-хавотирда, на қатъий ҳаётйи қоидалари, на эътиқоди бор, уларнинг шунчаки илгарилашдан бўлак бирон-бир мақсади йўқ; бинобарин, ҳамон банди ожив, ҳамон болалик даврдан чиқолмаяптилар, бирон кўмак-ёрдам зарур бўлиб қолса, отаси ёки онаси ёрдам қўлини узатишига ҳамон умид боғляяптилар.

Тўғри, ўрта асарларга хос оддий инсон типи ҳам диний нуқтаи назардан Худога ҳамиша ёрдам қўлини узатадиган отаси ёки онасидек муносабатда бўлган. Бироқ айна пайтда у Худони шу маънода жиддий тасаввур қилганки, ҳаётининг олий мақсади Худо буюрган амалларга биноан яшашдан иборат бўлган ва энг муҳим бурчи “илоҳий наҳот топиш” бўлган, унга қиёсан барча бошқа фаолият турлари иккинчи даражали ҳисобланган. Бизнинг давримизда бундай эзгу саъй-ҳаракатлардан ном-нишон қолмаган. Кундалик ҳаёт бирон-бир диний қадриятдан маҳрум. Замонамиз кишиларининг ҳаёти моддий қулайликлар ва шахслар бозори-беллашувида муваффақият қозонишга сафарбар этилган. Кундалик турмушимизда бефарқлик-бепарволик ва шахсиятпарастлик (буни кўпинча “индивидуаллик” ёки “шахсий ташаббускорлик” деб атайдилар) ақидаларига амал қиламиш. Чинакам диний қадриятларга амал қилувчи инсон саккиз ёшли болага ўхшайди, у отасининг ёрдамига муҳтож, бироқ айна пайтда отасининг ҳаётйи қоидалари ва панд-насиҳатларини қўллай бошлайди. Замонамиз кишиси аксарият уч ёшли болакайга ўхшайди, у зарур пайтда йиғига зўр бериб, отасини кўмакка чақиради, керак бўлмаганида эса — ёлғиз бемалол ўйнайверади.

Шу маънода антроморф Худо тимсолига гўдакларча боғлиқ биз банди оживлар ва ҳаётини илоҳий андозалар асосида ўзгартиришга интилмайдиганлар ўрта асарларга хос диний эътиқодга нисбатан ибтидоий маъбудапараст қабилаларга

яқинроқмиз. Бошқа жиҳатдан бизнинг диний мақомимизда фақат замонавий Фарб капиталистик жамиятига хос янги хусусиятлар кўзга чалинади. Бу борада мазкур китобнинг олдинги бобларида айтилганларни мисол қилиб келтириш мумкин. Замонамиз кишиси ўзини товарга айлантирган: ҳаётий куч-қувватига капитал-сармоя сифатида қарайди, ундан шахслар бозоридаги мақоми ва конюктурасини ҳисобга олган ҳолда имкон қадар кўп даромад олишни мўлжаллайди. У ўзигидан, ёру биродарлари ва табиатдан бегоналашган. Асосий мақсади — маҳорати-қобилияти, билимлари ва ўзлигини фойдали айирбош-лашдан иборат, бунинг шarti — ҳамкорлари ҳам адолатли ва фойдали айирбошладан айна шу асно манфаатдор. Ҳаётда саъй-ҳаракатдан бўлак мақсад йўқ, адолатли айирбошладан бўлак ҳеч қандай мезон йўқ, истеъмол қилиш, тасарруф этишдан бўлак ҳеч қандай қониқиш-қаноатланиш йўқ.

Шундай аҳволда Худо тушунчаси нимади англата олади? Унинг аввалбошдаги диний мазмун-моҳияти муваффақият қозонишга йўналтирилган бегоналашган маданият-турмуш тарзи талаб-эҳтиёжларига мувофиқ ўзгаради. Ва сўнги пайтларда кузатилаётган диний жонланишнинг моҳияти шундаки, Худога ишонч-эътиқод рақобат курашига жуда яхши мослашишда кўмаклашувчи психологик механизмга айланаётир.

Дин ўз-ўзини ишонтириш ва психотерапия билан биргаликда бизнес-тадбиркорлик-корчалонликда инсонга ёрдам беради. 20-йилларда одамлар “шахсий баркамоллик” мақсадида ҳали Худога мурожаат қилмаган эди. 1938 йилда чоп этилган бестселлерда, Дэйл Карнегининг “Дўст бўлиш усули ва одамларга таъсир кўрсатиш” китобида муваффақият муаммоси фақат дунёвий нуқтаи назардан талқин этилган эди. Уша пайтда Карнегининг китоби тутган мавқени ҳозир давримизнинг энг машҳур бестселлери — “Ижобий тафаккур қудрати” китоби ўйнаётир. Бу диний китобда даставвал муваффақият қозониш билан боғлиқ ўй-ташвишларимиз монотеистик дин руҳига мос келиш-келмаслиги масаласи ҳатто қўйилмаган. Аксинча, мазкур олий мақсад ҳеч қандай шубҳа остига олинмайди, Худога ишонч-эътиқод ва тоат-ибодат эса муваффақият қозониш қобилиятини оширишда кўмаклашувчи восита сифатида тавсия қилинади. Замонавий психиатрлар мижозларни оҳанрабодеқ жалб этиш учун хизматчиларга бахтиёр бўлишни маслаҳат берганлари сингари руҳонийлар ҳам яна ҳам салмоқли муваффақиятга эришиш учун Худога ихлос қўйишни тавсия этадилар. “Худони ҳабибга айлантир” деган шиор “Худони тарбиркорлик-корчалонликда ҳамкорга айлантир” деган маънони билдиради, ҳолбуки “Меҳр-муҳаббат, адолат ва ҳақгўйликда Худонинг ҳақ йўлидан бир қадам ҳам четга чиқма” деган маънони билдириши зарур. Биродарона муҳаббат ўрнини қиёфасиз амалий ҳалоллик эгаллагани каби Парвардигори олам бизлардан олис “Коинот, Инкорпорэйтэд” фирмасининг Бош Директорига айланган. Унинг мавжудлигини, у томоша-спектаклнинг режиссёри эканини биласиз (гарчи, эҳтимол, усиз ҳам ҳаммасининг урдасидан чиқса бўлармиди?), ҳеч қачон уни кўрмайсиз, бироқ “ўз ролингизни бажараётганда” Унинг раҳнамолигини эътироф этасиз.

Гёте гулшанидан гул териб

Гёте таваллудининг 250 йиллиги муносабати билан 1999 йил декабр ойининг охирида Олмониянинг Тошкентдаги Маданият маркази бўлмиш Гёте институтида олмон тилидан ўзбекчага бевосита таржима қилувчи таржимонларнинг семинари ўтказилганди. У ерда жуда кўп тadbирлар билан бир қаторда шоирнинг поэтик ижоди хусусида ҳам махсус маъруза ўқилди. Унинг “Йўловчининг тунги кўшиғи” ва “Топганим” номли иккита жажжи шеърини шарҳлаш, агар улар таржима қилинган бўлса, асл нусхага қиёслаш таржимонларга амалий вазифа сифатида топширилди. Ушанда маълум бўлдики, иккинчи шеър бирор марта ҳам ўзбекчага ўгирилмаган экан. Кейинчалик Гёте шеърлятига муҳаббатим боис ўша шеърни ўзбекчага сўзма-сўз ўгирдим, яъни таглама (подстрочник) тайёрладим. Шеър таржимони албатта шоир бўлиши керак. Шу сабабли шеърни бадий қолипга солиш мақсадида тағламани Гулистон Давлат университети нашри бўлмиш “Университет овози” таҳририятига, бош муҳаррир, шоира Баҳор Холбековага олиб бордим. Б.Холбекова ўзоқ йиллар Ўзбекистон Езувчилар уюшмаси Сирларё вилоят бўлимида маъсул котиб бўлиб ишлаган, матбуот саҳифаларидаги, “Сирли оҳанглар”, “Фанимат дунё” тўпламларидаги юракдан силқиган, самимий шеърлари билан эл назарига тушган шоира.

Ташрифдан мақсадимни айтдим-у, бироқ бу ҳақда дастлаб бафуржа гаплашишга фурсат бўлмади. Иккинчи дафъа шоира ҳузурига борганимда у киши менга таржиманинг илк қораламасини кўрсатдилар, шеър асл нусхада эса шеърдаги мазмун сақланган-у, аммо вазн чўзилиб кетган (мисралар етти ҳижоли вазндан иборат) эди. Унда услубий лўндалик, ўзига хос оҳанг йўқ эди. Кейин мен шоирага шеърни аслиятда қайта-қайта ифодали ўқиб бердим. Яхшиямки, таржимоним бу тилга унча-мунча тушунар экан. Кейин шеър мазмунига сингдирилган рамзий маъно ҳақида Гётенинг шахсий ҳаёт кечинмалари ҳақида, шеърнинг дунёга келиш сабаблари ҳақида ўзоқ суҳбатлашдик. Гёте 83 йиллик умри давомида кўплаб аёлларни учратган, севган, ўзи ҳам севишган. Шоир қаламидан тўкилган ҳар бир шеърый тўплам, ҳар бир асарнинг илҳом париси гўё алоҳида бўлгандек. Лекин Гёте уларнинг бирортаси билан ҳам ҳаёт ришталарини боғламаган. Гётешуносларнинг фикрича, у бир умр оила тузюгига боғланиб қолишни истамаган. Қолаверса, ўша аёллар мансуб бўлган аслзодалар даврасидаги ортиқча дабдабалардан, у ерда санъатдан кўра бойлик ва кийим-кечакнинг кўпроқ қадрланишидан шоир руҳан қийналган. Шунинг учун у ўз тақдирини оддийгина қиз — қоғоз гуллар фабрикасининг ишчиси Кристина Вулпиус билан боғлаган. Гётедек дахони ром этган нарса қиздаги самимият, оддийлик, донолик эди. Гёте Кристинага бир қанча шеърый асарлар билан бир қаторда ана шу “Топганим” шеърини ҳам бағишлаган ва уни сафарда юрганида ёзиб, учрашганларининг йигирма беш йиллиги муносабати билан 1813 йилнинг 20 августида хотинига юборган. Шеърда тасвир этилган чечак — бу Кристина Вулпиус эди. Дарҳақиқат, у одамлар кўзи тушмайдиган жойда ўсган беғубор, гўзал бир чечак мисол эди. Шоирнинг зийрак назари уни пайқади ва ўз хонадонига лозим кўрди. Шеърдаги рамзийлик, унинг бадий қиммати ҳам шунда. Шеър учун танланган асл ҳам тимсолнинг ўзидек оддийгина.

Гётедек улуг инсон ҳаёти ҳақидаги майда икир-чикир маълумотлар шоиранинг ўзи таржима қилаётган шеърга, қолаверса, Гётега бўлган аввалги қарашларини тамоман остин-устин қилиб юборди ва уни шеър устида ўзгача бир илҳом билан ишлашга ундади. Навбатдаги учрашувимизда шоира менга мутлақо янги таржима нусхасини тақдим этди ва шеър кичик кириш сўзи билан “Университет овози” нинг 2003 йил 23 январ сонида дунё юзини кўрди. Таржима ҳар жиҳатдан аслиятга мос бўлиб, ҳар бир мисра беш ҳижоли вазнда ўгирилган, асл нусхадагидек иккинчи ва тўртинчи мисралар қофияланиб келган: “сарсаринари”, “мулойим-жойим” в.х. Шеърнинг барча услубий, лисоний бойлиги, жозибаси, Гётега хос оҳанг, энг муҳими, шеърнинг умумий руҳи акс этган. Гёте ушбу шеърни нима учун ёзганлигини, ундаги ҳар бир сўзда, мисрада, бандда, борингки, бутун шеърда нима демоқчи бўлганлигини, шоир қалбидаги меҳр-муҳаббатни, самимиётни қалбан ҳис этган, гўёки ўзи шеър муаллифига айланган. Бадиий таржима, айниқса шеърини асарда таржимон шуур ва онгида худди шундай ҳолат юз бермаса, яхши натижага эришиб бўлмайди. Зотан, кўплаб ўзбек шоирларининг русчага тағлама воситасида қилинган таржималарининг ўртамиёна чиққанлиги сабаби ҳам мана шунда, яъни мутаржим муаллиф қалбига, шеър моҳиятига йўл тополмаганида ва ўша тағламадан кўр-кўрона фойдаланганидадир. Демак, асл нусха тилини билмайдиган таржимон биров тайёрлаб берган тағлама билангина қаноатланиб қолмасдан, асл нусха тилини биладиган мутахассис билан ҳамкорлик қилса, шоир шахси, услуби, шеърларига сингдирилган маъно ва мақсадлар билан яқиндан танишса, натижа яхши бўлиши шубҳасиз.

“Топганим” шеърининг сарлавҳаси хусусида икки оғиз тўхталсак: “Gefunden” — “Топилдиқ” дегани. Бироқ бу сўз ўзбек тилида шеър моҳиятини тўла англамайди дегандек туюлди ва уни тағламада “Излаб топганим” дея ифодаладим. Шоира “излаб” сўзини олиб ташлади. Дарҳақиқат, ортиқча изоҳларсиз ҳам ихчам “топганим” сўзи муаллиф мақсадини айнан акс этдирарди. Шунинг учун “топилдиқ” сўзи Кристианага нисбатан сал қўполроқдек туюлди. Бизнингча, “Топганим” шоир юрагига яқинроқ. Ушбу шеърга шоир қалбидаги Кристианага бўлган майин бир меҳр, эркалаш оҳанги сингдирилганки, шоир ва таржимон қалблари ана шу нуқтада бирлашиб, худди асл нусханинг ўзидек ажойиб таржима бунёд бўлган.

Шуни таъкидлаш керакки, Баҳор Холбекова шунгача бадиий таржимага қўл урмаган экан. Ўша шоир мақсадини талаб даражасида рўёбга чиқароламанми-йўқми деган масъулият ҳисси ҳам бунга сабаб бўлса керак. Агар ҳар бир шоир, ёзувчи бошқа қалам соҳибларининг ижод маҳсулларини ўз тилига таржима қилиш билан шуғулланиб турса, ўзида мудраб ётган истеъдод куртакларининг барг ёзишига туртки беради, ўша муаллифдан илҳом олади, таъсирланади, сўз қўллаш, маҳорат сирларини ўрганади.

Биринчи уринишимиз ҳар қалай яхши самара бергач, Баҳоройга тағин икки тағламани олиб бордим. Иккала шеър ҳам “Йўловчининг тунги кўшиғи” деб номланади. Биринчиси, 1776 йилда, Веймарга келган дастлабки йиллари, Шарлотта фон Штайн хоним билан танишганидан кейин ёзилган. Шеър мазмунига кўра шу хонимга бағишланган деса бўлади, Иккинчи “Кўшиқ” шоир ҳаётидаги зиддиятли онларда, танҳоликда, 1780 йилнинг 7 сентябрида Веймар шаҳри атрофидаги Кикелхан тоғи тепасида жойлашган овчилар қароргоҳи бўлмиш ёғоч уйчанинг деворига қалам билан ёзилган эди. Шеърнинг асл нусхаси:

Wanderers Nachtlid

In allen Gipfeln ist Ruh,
In allen Wipfeln purest du
Kaum einen Hauch.
Die Vo'glein schweigen im Walde.
Warte nur, balde
Ruhest du auch.

Сўзма-сўз таржимаси: “Барча чўққилар узра сукунат, барча дарахтлар учиди ҳатто бир сасни сезмайсан. Ўрмон қушлари-да жим. Сабр қил бирпас. Тинарсан сен ҳам”.

Ушбу мўъжазгина шеър шоирнинг энг машхур шеърларидан ҳисобланади. Шоир вафотининг 150 йиллиги муносабати билан Олмонияда ўтказилган 1982 йилги сўров натижалари ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Гётенинг бирор шеърий асари ҳақида шу митти шеърчалик кўп ёзишмаган. Унга бағишланган пародиялар ҳам анчагина. Хуллас, шу митти шеър муносабати билан ёзилган танқидий фикрлар, таҳлиллар, пародияларни жамласа, бутун бир китоб бўлиши мумкин. Шеър кўринишдан оддий бўлгани билан мазмуни беҳад чуқур, унинг магзини чақиш, айниқса бошқа тилга ўша ички моҳиятни сақлаган ҳолда таржима қилиш осон иш эмас. Бунга шеър таржимаси устида ишлаш жараёнида яна бир қарра амин бўлдик.

Шеърда табиатдаги метин сукунат ҳақида сўз боради, инсон руҳи эса ҳали тинмаган, у келажакда сукутга чўмади. Шу тахлит табиатдаги чуқур сукут ва инсон қалбидаги ғалаён ўртасидаги қарама-қаршилиқни илғаш қийин эмас. Шеърнинг сўнгги икки мисрасига табиатдаги энг беором хилқат бўлган инсон ҳам охир-оқибат табиатнинг тинч оғушидан жой олади, деган маъно сингдирилган. Шеърнинг “Йўловчининг тунги кўшиғи” деб номланишида ҳам рамзий маъно бор. Айрим таржимонлар уни “Сайёҳнинг тунги кўшиғи” деб ўгиришган. Ҳатто таржимашунос Робияхон Абдуллаева ҳам шу шеър ҳақидаги мақоласида сарлавҳани “Сайёҳнинг тунги кўшиғи” деб берган. (Қаранг: “Адабиёт кўзгуси” илмий тўплами, № 8, 2004 йил). Ахир сайёҳ бошқа, йўловчи бошқа. “Бу дунёда мен бир йўловчи” (С.Есенин) деганидек, ҳар биримиз ҳам бу дунёда бир йўловчимиз. Ёзувчи Ўткир Ҳошимов айтмоқчи дунёнинг бир эшигидан кириб, бошқа эшигидан чиқиб кетамиз. Шунингдек, Гёте ҳам ўшандай йўловчининг тунги кўшиғини яратганки, қолаверса, тун ҳам ҳаётнинг тугашини англатади.

Таржимон сўнгги икки мисрага юкланган маъно — абадий тин олиш эканлигини назарда тутиши керак. Бундан ташқари, таржимада ҳукм сурган сукунат тимсолидаги улугворлик ҳам акс этиши керак. Шеърни рус тилига В.Брюсов, И.Анненский, М.Лермонтовлар таржима қилишган. Ушбу таржималар ҳақида рус таржимашунослигида жуда кўп фикрлар айтилди. Лермонтовнинг “Гётедан” деб номланган таржимаси бадиий ижоднинг юксак намунаси деб баҳоланган. Профессор Гиви Гачечиладзенинг фикрича, шеърнинг барча лисоний, услубий воситаларини, шеърий ўлчовларини сақлаган рус шоирлари В.Брюсов ва И.Анненскийлар қилган таржималар эса мутлақо бошқа: биринчиси асл нусха шаклини айнан сақлашга урингани боис кўруқ чиққан. Иккинчи таржимада эса Гётедаги теран сукунат, бу Лермонтовда аслиятнинг асосий мағзи сифатида сақлаб қолинган) кишининг юрагига қўрқув соладиган асабий бир оҳанг билан алмашган. Ўқувчида тўлиқ тасаввур ҳосил бўлиши учун мазкур таржималарни келтирамиз:

Лермонтов:

Горные вершины
Спят во тьме ночной
Тыхие долины
Полны свежей мглой

Не пылит дорога
Не дрожат листы
Подожди немного
Отдохнешь и ты

Брюсов:

На всех вершинах
Покой;
В листве, в долинах
Ни одно
Не дрогнет черты;
Питцы спят в молчании бора
Подожди только: скоро
Уснешь и ты.

Анненский:

Над высью горной
Тышь
В листве уж черной
Не ошutiшь
Ни дуновенья,
В чаше затих полёт...
О подожди! Мгновенье
Тышь и тебя возьмет.

Лермонтов таржимасида аслиятдаги тил унсурлари сақланмаган бўлса-да, лекин унда Гёте руҳи берилган. “Тихие долины полны свежей мглой”, “Не пылит дорога” жумлалари Гётеда йўқ, уларни таржимон шоир мақсадидан келиб чиқиб ўзи қўшган. “Урмон қушлари-да жим” тушунчаси тушиб қолган. Бироқ буларнинг барчаси муаллиф фикрини тўғри талқин қилишга халақит бермайди. Айтиш мумкинки, Лермонтов Гёте мавзуси асосида тамоман янги шеър яратган. Улкан истеъдод соҳиблари шеърини таржимада асл нусханинг барча тил унсурларини, шаклини сақлаш билан бир вақтда шеърнинг руҳини ҳам тўлиқ беришса, иккинчи бирлари эса ундаги сўзларни эмас, аслиятнинг руҳини, муаллиф айтмоқчи бўлган фикрни тиклаш билан мақсадга эришадилар. Лермонтов таржимаси шунга мисолдир.

“Йўловчининг тунги қўшиғи” 1914 йилдан 90-йилларгача ўзбек тилига беш марта таржима қилинган. Таржимонлар Иброҳим Даврон, Муҳаммад Али, Азим Суюн, Муҳаммадали Қўшмоқов, Маҳмуд Тоштемировлар бўлиб, шулардан олдинги тўрттаси Лермонтов нусхасидан ўгиришган, Олмон тили мутахассиси, шоир М.Тоштемиров эса асл нусхадан ўгирган. Ўз даврининг таниқли шоири ва маърифатпарвари бўлган Иброҳим Даврон (1874-1922) бир қанча шеърини асарлар, драмалар, кўлланмалар, мажмуаларнинг муаллифи бўлиш билан бирга, таржима ишларига ҳам қўл урган. У Гёте шеърини 1914 йилда таржима қилган. У шеърга анча эркин ёндашган; бироқ бу ўша давр учун катта маданий ҳодиса эди.

Тоғ чўққилари ухлар қора тун оғушида,
Атроф водийлар жимжит...
Бир сир бор бу улуғлик ҳаётнинг боқишида;
Йўлларда чанг-тўзон йўқ,
Титрамас япроқлар ҳам.
Бироз тўхта, эй йўлчи, дам олиб кетгин сен ҳам.

Таржимон сўнгги мисраларни бутунлай тескари талқин қилиб, “йўлчи”нинг “бироз дам олиб кетиши” маъносидан тушунган ва шеърга хос чуқур фалсафий мазмунни рўёбга чиқара олмаган. “Бир сир бор бу улуғлик ҳаётнинг боқишида” мисраси ортиқча, таржимоннинг ўз ижоди. Бироқ, тан бериш керак: қолган мисраларда Лермонтов руҳи анча сақланган. Нечоғлик камчиликлари бўлмасин, ўша 10-йиллар шарт-шароити нуқтаи назари билан баҳоланса, бу таржиманинг аҳамияти ҳам кўзга ташланади.

Ўтган асрнинг 60-70-йилларида дунё юзини кўрган, рус тилидан қилинган бошқа таржималар ичида Лермонтов руҳига бирмунча яқини, услубан анча пухтаси Муҳаммад Али таржимасидир:

Тун кўйнида қоялар
Мудрайди аста.
Кўз илгамас соялар
Кезмайди пастда.
Чанг босилмиш йўлларда,
Борлиқ ухлар жам.
Сабр этгин, пайт келар-да,
Тин олгунг сен ҳам.

Унда қофиялар ҳам пишиқ. Шеърнинг хулосаси ҳам муаллиф мақсадига монанд. Бошқа таржималарни бунга қиёсласак, Муҳаммад Али нусхасининг афзаллигига янада амин бўлаемиз:

А. Суюнда:

Чўққилар мана,
Кетмиш уйқуга.
Туманлар сизмас,
Улик дала — қир
Йўлларда қўним,
Титрамас япроқ.
Сен шошма фақат,
Ухлайсан сен ҳам.

М. Қўшмоқовда:

Тоғ кўзи илинди,
Парда ёймиш тун.
Тинч водийни энди
Шом чирмар бутун.
Йўллар сув куйгандек,
Соқит барглар шан...
Сен ҳам шошма андак,
Тинчинг оларсан.

Юқоридаги тўртта таржима матнларини ўша семинар пайтида таржимашунос Р.Абдуллаева тақдим этган эди. Азим Суянда табиатдаги сукунат тимсоли бироз берилгандек. Аммо унда қофиялар сақланмаган, “Йўлларда кўним” жумласи бироз ғализ, маъно хиралашган. Шеърнинг охириги мисраларидаги муаллиф фикри ҳам тўғри талқин қилинмаган. “Тин олиш” тушунчаси абадиятга кетиш эмас, оддий ухлаш деб тушунилган. “Сен” сўзи икки марта такрорланиши оқибатида, услуб янада ғализлашган. М.Кўшмоқовда қофиядошлик бор, шеър шаклан бирмунча Лермонтовга яқин, бироқ унда сукунатдан кўра шом қоронғулиги мавзуси етакчилик қилади. “Соқит барглар шан” мисраси ғализ чиққан, таржимон бу билан нима демоқчи эканлигини билиб бўлмайди. Хулоса қисмдаги маъно хийла очилган. Таржимонлар ҳар қанча меҳнат қилишган бўлса ҳам бу таржимонларни Лермонтовга, қолаверса, Гётега нисбат бериши қийин. Шеърни аслиятдан ўтирган М.Тоштемировда эса бадийлик етишмайди:

Йўловчининг тунги кўшиғи

Барча чўққилар узра,
Жимлик ҳукмрон.
Барча дарахт учиди
Сезмассан шу он.
Бирон ел нафас.
Қушлар жим ўрмонда.
Сабр қилгин, тез кунда
Сен ҳам тинарсан, абас.

(М.Тоштемиров, *Биргина сен кам...*, “Фарғона”, 1998 йил, б.46.)

Бу бадий таржимадан кўра кўпроқ тағламага ўхшайди. Таржимон олмон тилини жуда яхши билади, асл нусхадаги сўзлар маъносини ҳам тўғри англаган, аммо Гётега хос руҳиятни, кайфиятни беролмаган. “Абас” сўзи ўзбек тилида “бефойда”, “беҳуда” — маъноларини англатади. “Нафас” сўзига қофия учун олинган бўлса керак. Шеър таржимада тилни билишнинг ўзи камлик қилади, бадийликни ҳис этиш, поэтик истеъдодга эга бўлиш биринчи талаб ҳисобланади. Бундан ташқари, асл нусхадаги барча сўзларни сақлашга уриниш ҳарфхўрликка олиб келади. Таржимон аввало шеърнинг оҳангини, муаллифнинг мақсад-муддасини чуқур англаб етиши ва шеърни чинакам меҳр билан ўгириши керак. М.Тоштемировнинг Гётедан, Ҳайнрих Ҳайнедан, Шиллердан қилган бошқа таржималари услубан анча силлиқ чиққан, уларда шеърнинг оҳанг ҳам яхши сақланган. Бироқ барибир, у шеърнинг бобида ўз устида ҳали кўп ишлаши керак.

Таржима назариясида мутаржим олдида жуда улкан фалсафий мазмун юкланганки, ўша мазмунни тўла англаб етмай туриб, уни муваффақиятли таржима қилиб бўлмайди. Таржималарнинг бўш чиқишига шу нарса кўпроқ сабаб бўлган десак хато қилмаймиз. Ушбу шеър таржимаси устидаги узоқ, машаққатли изланишлардан кейин мен шундай хулосага келдим. Эҳтимол, ўзбек таржимони ҳам унга эркин ёндошиши, Лермонтовга ўхшаб мавзунини Гётедан олиб, ўзбекча янги бир шеър яратиши керакдир. Таржима назариясида мутаржим олдида жуда катта талаблар қўйилади: у бир асарни ўз тилига ўгиришга киришишдан олдин ўша шоир ҳаётини, ижодини таржима қилинаётган асарни ўзишга туртки берган омиллари, давр тарихи ва ижтимоий муҳитини пухта ўрганиши талаб қилинади. Бу гап беҳудага айтилмаган. Негаки, айнан биз таҳлил қилаётган шеър мисолида айтадиган бўлсак, ўша пайтда Гёте ижод ва меҳнат қилаётган муҳит қандай эди, деган саволларга жавоб излашимиз керак бўлади. Зим-зиё тун оғушида, тоғ тепасидаги кимсасиз овчилар қароргоҳида, табиатдаги метин сукунат кўйида шоир кўнглидан нималар кечди экан? Эҳтимол ҳаёт муаммолари ҳақида ўйлагандир, эҳтимол Шарлотта фон Штайн хоним ҳақида ўйлагандир? Таржимон аввало шуларни мулоҳаза қилиши, шоирнинг ўша аснодаги ҳолатини, кайфиятини, ўй-фикрларини қалбан ҳис этиши, ўша танҳоликка руҳан кўчиши керак. Ушандагина бу шеърни аслиятга мувофиқ тиклаш мумкин бўлар.

Бошқа таржимонлар йўл қўйган хатоликлар такрорланмаслиги учун Баҳор Холбекова билан ҳар иккала “Қўшиқ” таржимаси устида узоқ ишладик, муҳокама қилдик, баҳслашдик. Шеърларнинг сўнги нусхаси оққа кўчирилгунга қадар таржимон қоралаган қоғозлар бир даста бўлди. Мен буларни барчаси билан танишиб, шунга амин бўлдимки, шеър ёзиш ҳам, шеър таржима қилиш ҳам осон иш эмас экан: ижод дегани тил, сўз оламини тинимсиз кезиш, тинимсиз изланиш ва яна изланиш, изланиш экан. Шуниси борки, таржимага биринчи “Қўшиқ” нисбатан тез буйин эгди. Иккинчиси устидаги ижодий жараён анча мураккаб кечди. Мана, таржима битди, энди нуқта қўйса бўлади, деймиз-у, бироқ уни синчиклаб ўқиб кўриб, тагин нимадир камдек, тагин қаеринидир ўзгартириш керакдек туюлаверади. Охири барча вариантларни бир четга суриб қўйдик-да, матнга ижодий ёндашишга журъат этдик. Фақат ундаги лисоний воситаларга ёпишиб олмасдан зулмат тундаги оғир сукунат тимсолини баҳоли қудрат тиклашга уриндик. Нималарнидир ўзимиздан қўшдик, нималардир тушиб қолди, бироқ шоирнинг ўша пайтдаги ҳолати, шеърда ифода этмоқчи бўлган фикри ҳарҳолда тикланди, деб ўйлаймиз. Барча таржималар матни устидаги иш ҳали тугамайди. Изланиш давом этаверади. Бундан ташқари, бу шеърлар таржимасига ҳали янги-янги таржимонларнинг қўл уришлари шубҳасиз. Ҳажман кичик, бироқ жуда катта фалсафий маънони ўзида жамлаган “Йўловчининг тунги кўшиғи” ўзбек тилида ҳам ўзига хос оҳору оҳанг билан қайта тикланишини истаймиз. Бугун Гёте шеърларини Баҳор Холбекова таржимасида ўқувчилар ҳукмига ҳавола қиламиз, зеро энг зўр ҳакам ҳам улардир. Ушбу таржималар азиз ўқувчиларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

Янглиш ЭГАМОВА,
Гулистон Давлат
университети доценти.

ГЁТЕ

“ТОПГАНИМ”

Ўрмонга бориб,
Кездим сарсари.
Ненидир излаш,
Хаёлдан нари.
Сояда шу чоқ,
Кўрдим кичик гул.
Юлдуздек порлоқ,
Мунчоқ кўздир ул.
Узмоқчи бўлсам,
Деди мулойим:

“Майлими сўлсам,
Пойингми жойим?..”
Авайлаб тутиб,
Илдизин қаздим.
Уйим олдига —
Боққа ўтқаздим.
Янги шох пайдо,
Энди ҳар ёнда.
У гулламоқда,
Тинч ошиёнда.

ЙЎЛОВЧИНИНГ ТУНГИ ҚЎШИҒИ

Илохий куч ўзингдадир жам,
Азобларга фақат сен малҳам.
Икки карра бахтсизга қара —
Бахт берасан сен икки карра.

Эҳ, тўйдирди тентираш мудом,
Қайгу, шодлик нима деган гап?
Тотли ором, Кел, оҳ,
Келиб қалбим этгин забт.

ЙЎЛОВЧИНИНГ ТУНГИ ҚЎШИҒИ (ИККИНЧИ ҚЎШИҚ)

Жим-жит тун
Борлиқ ухлар беун.
Тоғу тошлару
Ўрмонда қушлар ҳам
Бирдек олар дам.
Дарахтлар қилт этмас,
Сабр қил бирпас,
Тинарсан сен ҳам.

ЭЪТИҚОДГА САДОҚАТ

Исмоилбек Гаспринский (Гаспрали). «Ҳаёт ва мамот масаласи»
Танланган асарлар. Тошкент, «Маънавият», 2006 й.

Ўзбек миллий уйғониш ҳаракати ва адабиёти шаклланишида жонбозлик кўрсатган миллат қаҳрамонларининг ҳаёт йўли, ижодий мероси билан таништиришдек яхши анъана «Маънавият» нашриётида ўзига хос тутумга айланди десак муболаға бўлмас. Яқинда нашриёт ҳадидчилик ҳаракати раҳнамоларидан бири Гаспринский (Гаспрали)нинг танланган асарларини эълон қилди.

Жаҳолат ва зулмга қарши кураш XIX аср охири — XX аср бошларида мусулмон шарқида муҳим вазифалардан бири сифатида майдонга чиққан эди. Тарих саҳнасига бутунлай янги бир авлод-жадидлар келди. Улар юксак масъулиятни — мавжуд тизимни ислоҳ қилиш, қотиб қолган ҳар қандай усул ва ғояларни янгилаш, Ватан ва миллат манфаатига хизмат қилувчи ҳар қандай янгиликни қўллаб-қувватлаш тарафдори эдилар. Бу тарафдорлик қатъий маслакка айланди, ҳаракат даражасига кўтарилди. Бу янгиликни ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири шубҳасиз, Исмоилбек Гаспрали эди. Миллатни юксалтирмақ учун энг аввало маърифат зарурлигини англаган ислохотчи бутун фаолиятида маорифга алоҳида эътибор берди.

Туркий халқларни маънавий бирлаштириш эҳтиёжи туфайли «Таржимон» газетаси юзага келди. Исмоилбек 31 йил (1883-1914) давомида ўзининг юксак мақсадларини газета орқали ифода этди. Булар — Русия империясидаги энг орқада қолган туркий миллатларни тараққиётга бошлаш, бир неча йиллар муқаддам «ҳикмат, ҳунар кучи билан денгизларни ўлчаб, кўкда юлдузларни санаган» мусулмон авлодини яна фанний уйғонишга, «тилда, фикрда, ишда бирлашиш»га чорлаш эди. Ушбу муҳим ва мураккаб вазифани амалга ошириш учун у ички Русия бўйлаб, шунингдек, Урта Осиё, жумладан, Самарқанд, Тошкент,

Бухорога саёхатлар уюштирди. «Таржимон» саҳифаларида бу ўлкалар ижтимоий-сиёсий ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришлар ёхуд давом этаётган қоқоқликлар, камчиликлар тўғрисида мунтазам равишда хабарлар бериб борди. Саидғози Гафаровнинг газета мақолаларига тузган библиографик кўрсаткичи ҳам буни тасдиқлайди. Газетани варақлаганимизда, Туркистон халқининг тарихи, аҳволи миллияси хусусидаги муносабатга деярли ҳар бир сонда дуч келамиз. Айниқса, «Кутадғу билиг» (1886, 47-сон), Соҳибқирон Амир Темур (1888, 19-сон, 1906, 45-сон, 1914, 27-сон), ўзбекларнинг келиб чиқиши (1901, 20-сон) тўғрисидаги, шунингдек, «Туркистон уламоси»да шарқ цивилизациясининг бошида туркистонлик илм аҳли турганлигини самимий эътироф этиш муаллифнинг ўлкага бўлган муҳаббатидан дарак беради. Асарларининг тошкентлик Мулла Аббос Франсавий тилидан баён қилинишининг сабаби ҳам шунда.

Гаспралининг ғоялари «Таржимон» орқали Туркистон ҳаётига ҳам таъсир ўтказа борди. У халқни уйғонишга, жаҳолат, илмсизлик, дунёбеҳабарлик келтириб чиқарган истибод асоратидан озод бўлишнинг энг тўғри йўли — маорифга даъват этди. Мухаррир газетанинг дастлабки сонларидаёқ (1884, 14-сон), «... Жасорат ила барчамиз илмга яқинлашайлик ва келажакда бизни шавкат қаршилаб олажак! Бугунги борлик бизнинг ўз кўлимизда, ёлғиз билим ва ғайрат керак, ғайрат ва билим!» деб «Дўстларга мурожаат» этар экан, масала ечимини очиқ-ойдин билимда кўрди, «ҳозир сизлар бармоқ билан санарлисиз, сўнгра юзларча бўлурсиз, юзлардан эса минглар ҳосил бўлур» дея уларни руҳан қўллаб-қувватлади. Бу каби даъватлар, қолаверса, етилган тарихий шароит юртимизда ҳам Ватан равнақи ёлғиз миллат

болаларининг саъйи-ҳаракати билан таъмин этилишини англаб етган зиёлиларни буюк мақсад йўлида бирлаштирди.

«Жадидийунга келсак, мунлар бармоқ билан санаганда сони ўндан ортмагон, ўзиндан бийикрак миллатини яшатувини суйган ҳақиқатпарварлар, фидойилардан иборат эди» деб ёзади Мирмуҳсин Шермуҳаммедов. («Шўро» журнали, 1910, 8-сон.)

Миллат тақдирини учун жон куйдирган жадидлар фаолияти энди нафақат таълим тизими, балки ижтимоий, сиёсий, маданий соҳаларни қамраб олгани ҳолда тарихда миллий уйғониш ҳаракатига асос солди.

Туркистонда Гаспирлини ўз миллатдошлари каби суюкли эди. У Самарқандга ташриф буюрганида (1908) Бехбудий кўзида ёш билан қарши олгани (Ҳожи Муин. Буюк устозимиз Бехбудий афанди. «Меҳнат-кашлар товуши» газетаси 1920, 8 апрель), Мирмуҳсин Шермуҳаммедов машхур ҳикоясида эҳтиром билан қаламга олгани (XX асрда Туркистон бобой. «Шўро» журнали 1916, 15 апрель), 15 ёшлик Чўлпоннинг янги адабиёт борасида фикр сўраб мактуб битгани («Таржимон», 1913, 27 ноябрь) ва кейинчалик ўша янги адабиётга ҳисса бўлиб қўшилган «Кеча ва кундуз» романида «Исмоил бобойнинг газети» («Кеча ва кундуз» Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 185-бет) ҳамда муаллифини раҳнамо сифатида тилга олгани сўзимизга яққол мисол. «Дорур роҳат мусулмонлари»дан илҳомланган Ажзийнинг «Миръоти ибрат», «Муколамаи салотин» таъсирида «Анжумани арвоҳ» асарларини яратгани адабий таъсирнинг кучлилигидан дарак беради.

Гаспирли вафот этган сана (1914 й, 11 сентябрь) муносабати билан марсия ё мақола ёзмаган биронта ўзбек зиёлиси бўлмас керак. Жумладан, Қодирий «Жасорат айб эмас» мақоласида «Исмоилбекнинг кадрлари ва туз ҳақларини тўғри англамаган шарқ йигити орамизда бўлмасин, демек истаيمان. Уларнинг хизматларини тақдирламаганлар телбадир, бошқача бўлиши мумкин эмас» деган бўлса, Ҳамза «Явмил вафот»да «... бутун диндош ва миллатдошлари бўлган аҳли исломнинг ёшларини қалқон ўлуб, узоқ йўлларимизни яқин ва кечаларимизни кундуз этган зот Исмоилбек ҳазратлари эди» деб хотирлайди.

Китоб ана шу буюк шахс ҳақида.

Нашрга тайёрловчилар филология фанлари доктори, профессор Бегали

Қосимов ҳамда ёш ўқитувчилардан Зайнобиддин Абдурашидовлар.

Масъул муҳаррир филология фанлари номзоди Раҳмон Қўчқоров.

Тақризчилар профессор Ингеборг Балдауф, филология фанлари доктори Баҳодир Каримов, филология фанлари номзоди Улуғбек Долимовлар.

Профессор Ингеборг Балдауфнинг тақризи муаллифлар хизматига, қолаверса, нашрнинг халқаро эътирофи сифатида аҳамиятли.

Ватан озодлиги, миллат тараққиёти учун биринчилардан бўлиб кураш майдонига чиққан ва бу сафнинг энг аввалида бўлган маърифат даргалари ҳаётини ўрганиш, тарихнинг ўқилмаган саҳифаларида қолиб кетган маслағига содиқ бу ватанпарварларни авлодлар онгу шуурига қайтариш эзгу ишлардан. Ушбу вазифани юксак масъулият ва миллат тарихига ҳурмат, келажагига ишонч ҳисси билан зиммасига олган ҳолда умри давомида мукамал адо этган олимлардан бири Бегали Қосимов эди. Исмоилбек Гаспирли танланган асарлари нашр этилиши олимнинг узоқ йиллик излашлари самараси ҳамдир. Устоз олим миллий уйғониш воқелигини жасорат, маърифат, фидойилик нуқтаи назаридан баҳолайди. Илмий таҳлил ва хулосалар эса бу уч ўлчовнинг тўғри танланганини далиллайди. Олим шу номда монография ҳам чоп эттирди. (Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Т.: Маънавият, 2002.) Гаспирлининг танланган асарлари умумий «ҳаёт ва мамот масаласи» деб аталиши ҳам теран маъно англатади. Зеро, озодлик, фикрий уйғоқлик, юрт равнақи ҳар бир фуқаро учун чиндан ҳам ҳаёт-мамот масаласи бўлмоғи керак.

Бегали Қосимовнинг салмоқли сўзбошисида Гаспирли феноменига тарих, адабиёт, география, тилшунослик, сиёсатшунослик, педагогика соҳаларидаги рисола ва мақолалари таҳлили орқали баҳо берилади. Олимнинг ҳар бир асарга жиддий муносабат билдириши, қиёслаш, далиллаш сингари қатъий илмий мезони биз шогирдларга мактаб вазифасини ўтайди.

Китоб ўзбек миллий уйғониш ҳаракатининг моҳияти, жадидчиликдаги публицистик ва адабий ворислик, фикрий муштаракликни холис баҳолашда энг муҳим қўлланмадир.

Шу ўринда баъзи изоҳталаб ўринлар хусусида.

Сўзбошидаги «Йилдиз» журналдан олинган иқтибос (7-бет) даги

Гаспралининг фарзандлари «Дило-рохоним ва Исмоил соғ-саломатлар. Тошкентда яшайдилар» деган маълумот, бизнингча, янглиш. Негаки, Гаспрали 1876 йили Самир хонимга уйланади ва улар Хадича исмли қиз кўрадилар. Лекин айрим сабабларга кўра оила бузилади. 1882 йили Исмоилбек машхур Акчурунлар оиласидан Зуҳра исмли қиз билан турмуш қуради. «Йилдиз»да хабари берилган Дилора ва Исмоил аслида Хадича хонимнинг фарзандлари, яъни Гаспралининг невараларидир. В.Ю Ганкевич Гаспралининг таржимаи ҳолига тааллуқли архив ҳужжатлари орасида, унинг дворянликка қабул қилиш тўғрисида ёзган аризасида ҳам Хадича исми учрамаганлигини ёзади. Эҳтимол, Исмоилбек биринчи турмуши билан боғлиқ масалаларни расмий ҳужжатда қайд этишни хоҳламагандир. Лекин унинг авлодлари Тошкентда яшаётгани ҳақиқат.

Яна «Дорур-роҳат мусулмонлари»нинг ёзилиш санасини 1887 (44-бет) йил деб белгилашни ҳам ўйлаб кўриш керак. Тўғри, шу йилдан бошлаб, унинг Мулла Аббос Франсавий Тошкандий тахаллуси билан бадиий асарлари «Таржимон»да чоп этила бошлаган эди. Лекин бу «Фарангистон мактублари» дир. Асар 1887 (13-сонда), 1988 (18-сонда), 1889 (4-сонда) йилларда газета талабига мувофиқ қисқа-қисқа бериб борилган. Беғали Қосимов тўғри таъкидлашидек, «Фарангистон мактублари» билан «Дорур-роҳат мусулмонлари»га бир-бирини тўлдирувчи, бири иккинчисининг давоми бўлган мустақил асар сифатида ёндашиш анча мантиқан тўғри (137-бет). Шунга кўра, «Фарангистон мактублари» 1887 йилда ёзилган дейиш асослироқдир. Биринчидан, Саидғози Гафаров ҳам асарни 1887 йилда ёзилган дейди-ю, «Фарангистон мактублари»дан келтирилган парчани таҳлил қилади. Яқин-яқингача шу каби ҳар икки асарни битта деб қабул

қилиш бу чалкашликни келтириб чиқарган бўлиши табиий. Иккинчидан, «Дорур-роҳат мусулмонлари (ёки диёри гариб¹ саёҳат)» эса «Таржимон»да 1902 йилдан бошлаб (1902, 1904, 1905) нашр этилганини кузатамиз. Ваҳоланки, асар «Арслон қиз»дан ҳам кейинроқ (бу асар газетанинг 1893 — 1894 йилги сонларида босилган) ёзилган бўлиб чиқяпти. Асарнинг ёзилиш санасини 1902 йил деб белгилаш керакмикан? Агар 1887 йили ёзилган бўлса, нега орадан 19 йил ўтгачина (1906) китоб ҳолида нашр қилиш эҳтиёжи туғилди? Қолаверса, бу ўша давр учун хос бўлмаган хусусиятдир.

Булар шунчаки мулоҳазалар. Нима бўлганда ҳам, адабиётимиз, матбуотимиз, юртимиз тарихини янада яққолроқ кўриш, муносиб баҳо бериш учун бундай китоблар жуда зарур. Қолаверса, китоб Гаспралининг 30 йилдан зиёдроқ вақт мобайнида ёзган энг сара асарларидан таркиб топган. Аксарияти асл манба асосида тайёрланган. Юртимизга «Таржимон»нинг жуда кам, устига-устига, узилишлар билан етиб келганини ҳисобга олсак, тадқиқотчилар нашрни амалга оширишда газетанинг хориж кутубхоналаридаги сонларидан ҳам самарали фойдалангани аён бўлади. Бу эса заҳмат ва фидойиликни талаб этади.

Тўпланган материаллар асосида ёзилган, тугал илмий иш қимматини берадиган сўзбоши муаллифи Беғали Қосимовга китобни кўриш насиб этмади. «Қўлингиздаги китоб Гаспрали асарларининг ўзбек тилидаги биринчи нашридир. Бу борадаги ишлар олдинда (51-бет)». Устознинг бундай эзгу ниятларини амалга ошириш шогирдлар зиммасидаги бурч, масъулиятдир.

Жадидлар сингари ватанпарвар олимнинг юртига холис хизмати, илм, ҳақиқат, яхшиликка таянган эътиқодига садоқати вафотидан сўнг ҳам шу каби китоблар мисолида давом этмоқда.

Адиба ДАВЛАТОВА,
УзМУ аспиранти.

¹ Г а р и б — ажойиб, ғалати.

Агата КРИСТИ

Байрам арафасидаги ҚОТИЛЛИК

Роман

Азизим Жеймс!

Сен ҳамма вақт менинг энг садоқатли ва муруватли ўқувчиларимдан бири бўлиб келгансан. Мени танқид қилиб йўллаган мактубингни ўқиб таъвишга тушишим бежиз эмас.

Мактубингда, романларимдаги қотилликлар жўн амалга оширилади, қон ҳам жуда кам тўкилади деб нолибсан. Қотиллик киройи қотилликдай бўлишини, лахта-лахта қон тўкилишини, ваҳишона қотилликни кўришни истагансан.

Шундай экан, мазкур романни фақат сен учун ёздим. Роман сенга маъқул бўлади, деб умид қиламан.

*Сени севувчи умр йўдошинг
Агата.*

*«Қария одамда шунча қон бўлади деб ким ўйлабди»
Шекспир, «Макбет», V кўриниши, I-саҳна.*

БИРИНЧИ ҚИСМ. 22 декабр

I

Стивен пальтосининг ёқасини кўтариб олиб перрондан тез-тез юриб борарди. Баҳайбат паровозлар совуқ ҳавода пишиллаб буг пуркайди. Ҳаммаёқ ифлос, қурум босган.

Стивен ўзича, «дунёда шунақаям ифлос мамлакат, шунақаям ифлос шаҳар бўладими!» деб қўйди ижирганиб.

Лондонни биринчи кўрганда унинг дўконлари, ресторанлари ва чиройли кийинган ёқимтой қизларидан олган таассуротлари хира тортди. Энди шаҳар назарида хира гардишга ўралган жимжимадор тоғ биллурига ўхшаб қолди.

*Русчадан
Тўлқин
АЛИМОВ
таржимаси.*

Агата Кристи (1891-1976) инглиз ёзувчиси. Детектив жанр устаси. 85 роман, 20 пьеса ва кўплаб ҳикоялар муаллифи. Унинг "Пуаро тергов қилади" (1924), "Каминлар сири" (1925), "Рожер Экропднинг қатл этилиши" (1926), "Н ёки М" (1941), "Қопқон" (1954), "Айблов гувоҳи" (1954) сингари асарлари машҳур. Агата Кристи асарлари 103 тилга таржима қилинган. Эътиборингизга ҳавола этилаётган "Байрам арафасидаги қотиллик" романи ҳам Агата Кристининг ана шундай машҳур детектив асарлари сирасига киради. Ундаги қизиқ ва сирли воқеалар сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Бирдан орқага, Жанубий Африкага¹ қайтиб кетгиси келиб қолди. У уйини кўмсаб юраги сиқила бошлади. Қани у қуёш, феруза осмон, турфа гуллар мавж урган боғлар, наридан-бери ясалган тўсиқлар, ғарибона кулбаларни чирмаб олган чирмовиқлар.

Бу ерда-чи, ҳамма ёқ ифлос, қоп-қора қурум, бир-бирини туртиб-суртиб юрган гала-гала одамлар: бамисоли чумолининг ини.

Хаёлига «Бекор келган эканман-да», — деган фикр келди. Кейин нима мақсадда келганини эслади-ю, лаблари қисилиб қовоғи солинди. У қачон бўлмасин шу шаҳарга бари бир бораман деб кўп йиллардан буён кўнглига тугиб юрарди. Одати шу — ҳар доим кўнглига ният қилган нарсани барибир охирига етказмасдан қўймасди.

«Нима учун? Арзирмикан? Ўтган ишни кавлаштиришнинг нима кераги бор? Нега энди охирига етказмаслик керак? Унинг ўзига-ўзи мана бундай саволлар бериб иккиланишлари унинг иродаси бўшлигидан далолат берарди.

Йўқ. У дақиқа сайин қарорини ўзгартириб турадиган ёш бола эмас. Қирққа чиқди, нима қилишини, нимага интилаётганини ўзи яхши билади. Ҳа, аҳдидан қайтмайди, Англияга нима мақсадда келган бўлса, охирига етказди.

У поездга чиқди-ю, бўш жой қидириб вагон бўйлаб юра бошлади. Ҳаммолнинг хизматидан воз кечиб, хом теридан ясалган чамадонини ўзи кўтариб олди. Ҳар бир купени қараб борди. Поезд лиқ тўла. Рождество байрамига бор-йўғи уч кун қолган.

Стивен Фарр одамлар тўла купеларга совуқ назар ташлаб борарди.

Одамлар! Тумонат одам! Тағин уларнинг бари... нима деса экан... бир хилми-ей! Ҳаммаси бир-бирига ўхшаш. Худди қуйиб қўйгандек! Назарида бирлари қўйга ўхшайди, бошқа бирлари қуёнга. Биттаси тинимсиз бидирлаб типирчилайди. Айрим ўрта ёшдаги бақалоқ эркаклар хириллаб овоз чиқаришади. Ҳатто сарвқомат, юзлари чўзиқ, лаблари қип-қизил қизлар ҳам бир хил ғамгин, ташвишли эди.

Бирдан унинг назари деразадан қуёш нури мўл тўкилиб турган ялангликка тушди.

Стивен навбатдаги купега назар ташлади-ю, нафаси ичига тушиб кетди. У ерда кўрган қизи ҳеч кимга ўхшамас эди. Сочлари қоп-қора, ранги ўчинқираган, кўзлари чуқур, тим-қора, жануб қизларининг офатижон кўзлари янглиғ мағрур ва маъюс... Мана бу ранглир, минғир-минғир одамларнинг орасида нима бор унга? Англиянинг зерикарли бир графлигида нима қилади бу қиз? Бу санам қора тўр рўмолини бошига ташлаб, қизил гуллар шодасини бағрига босганча пешайвонда елпиниб ўтиришга лойиқ, бу ерда ҳаммаёқ чанг, қон ҳиди анқийди. Ҳаво қўланса; унинг жойи — гўзал масканларда, бу ерда эса, учинчи тоифа купесининг бурчагида ғужанак бўлиб ўтирибди. Стивен синчков одам эди. Шу боис қизнинг эгнидаги калта қора нимчаси ва юбкаси, арзон ип кўлқопи, оддийгина енгил туфлиси, кишининг ғашини келтирадиган қип-қизил сумкачаси унинг назаридан четда қолмади. Бунга қарамасдан қиз ғоят салобатли эди. Ҳа, салобатли, келишган, ёқимли.

«Мана бу туман босган, рутубатли, чумолидай тиним билмайдиган меҳнаткаш одамлар мамлакатада нима қилади? Ўзи ким, бу ерда нима бор унга, — деб ўйлади у яна, — мен буни билишим керак».

II

Пилар дераза ёнидаги бурчакка тикилиб олганча, Англияда ғалати ҳидлар бўлар экан-да, деб ўйлаб борарди... Айниқса, уни бу ҳидларнинг бир-биридан фарқи ҳайратга соларди. Саримсоқ бўлиб саримсоқ ҳидига ҳам ўхшамасди, чанг, сал-пал атир ҳиди таралаяпти. Куннинг бўғиқ ҳавосида совун ва яна алламбалонинг нохуш ҳиди анқирди. Афтидан, бу ҳидлар ёнида ўтирган аёлларнинг пальтосидаги мўйнасидан келаётганди. Пилар сездирмасдан искаб

¹ 1961 йилгача Британия доминионига кирган Жанубий Африка уюшмаси назарда тутиляпти. Кейин Британия ҳамдўстлигидан чиқиб, Жанубий Африка Республикаси номини олган. (Бу ва бундан кейинги изоҳлар таржумонники).

кўрди-да, ўзига таниш нафталин ҳидини сезди. Шунақа ҳид ҳам айрим одамларга ёқаркан-да, деб ҳайрон бўлди.

Хуштак чалинди, кимдир гулдираб бир нарса деб қичқирди-ю, поезд аста ўрнидан жилди. Кетди. У йўлга тушди.

Пиларнинг юраги бир оз тез ура бошлади. Қандай тугаркин? У мақсадига эриша олармикан? Эришади... Албатта, эришади... Ҳаммасини ипидан-игнасиғача ўйлаб пишитган. Ҳар қандай вазиятга руҳан тайёрлаган ўзини. Ҳа, у ўз режаларини амалга ошириши керак, албатта, ғалаба қозониши шарт.

Пилар қизғиш лабларини қимтиди. Бу лаблар бирдан шафқатсиз бир тус касб этди. Шу топда унинг лаблари ўз истагини бажо келтиришлари учун инжиқлик билан аччиқ-араз қилиб бир нимани талаб қиладиган эркатой боланинг чўччайган лабларига ўхшаб кетди.

Пилар болаларча соддалик билан ажабланиб атрофига назар ташлади. Кўшнилари етгита. Инглизлар ҳам ғалати одам бўларкан-да. Кўринишидан бой-бадавлат, лекин уст-бошлари, оёқ кийимларига қаранг! — О, Англия, шубҳасиз, жуда бой мамлакат, доим шундай деб эшитиб келган. Мана бу одамлар эса, умуман хурсандчилик нима эканини билишмайди. Улар билан гаплашиб кўнглинг ёзилмайди.

«Йўлакдаги анави йигит хушбичим... Ҳагто ўта келишган», — деб қўйди Пилар. Унга йигитнинг офтобда пишган чехраси, қирра бурни, кенг яғринлари ёқиб тушди. Пилар ҳар қандай инглиз қизидан ҳам кучлироқ фаросат билан йигитнинг ўзига нисбатан лоқайд эмаслигини сезиб олди. Йигитга бирон марта тикилиб қарамаган бўлса-да, унинг ўзига тез-тез маъноли назар ташлаётганини жуда яхши сезиб турарди.

У бунга катта маъно бермай ёки ҳис-ҳаяжонга берилмай қайд этди. Пилар яшаётган юртда эркаклар аёлларга маълум бир мўлжал билан қарайди, ўзининг мақсадини яшириб ўтирмай айтиб қўя қолади. У йигитининг инглиз эканлигини билишга қизиқди, кейин, йўқ, инглиз эмас, деган хулосага келди.

«Инглизлар ниҳоятда хушчақчақ, жуда очиқ кўнгли бўлишади» — деб хулоса қилди Пилар. «Ундан ташқари, сочи ҳам малларанг. У эҳтимол америкалик бўлса». Балки актердир, деб ўйлади Пилар бир вақтлар театрларда кўрган актерларни эслатгани учун.

Йўлак бўйлаб вагон ходимнинг овози янгради:

— Биринчи нонушта, марҳамат. Биринчи нонушта. Биринчи нонуштага жойларингизни эгалланглар.

Пиларнинг етти ҳамсафари нонушта учун талонларини ҳозирлаб бўлишди. Ҳаммаси баравар чиқиб кетишди-ю, купе бирпасда бўшаб қолди.

Пилар тезда қаршисида ўтирган жангари қиёфали оқсоч хоним тушириб қўйган деразани икки дюйм¹ кўтарди. Кейин қулайроқ жойлашиб олиб Лондоннинг шимол томонини томоша қила бошлади. У эшик очилганини эшитиб ҳам ўгирилиб қарамади. Бу йўлакдаги йигит эди. Пилар унинг ўзи билан суҳбатлашиш учун купега кирганини биларди.

У хаёлга ботганча атрофни томоша қилишдан тўхтамади. Стивен Фарр:

— Деразани очгингиз келмаяптими?

— Аксинча, энди ёпгандим.

Пилар бирмунча талаффуз билан инглиз тилида дона-дона қилиб гапирди. Орага чўккан озгина жимликда Стивен «Мафтункор овоз. Қалбга илиқлик бахш этувчи ёз тунидай мусаффо...» деб ўйлади.

«Унинг овози менга ёқади, — ўйлади Пилар, — овози жарангдор ва кучли. Ёқимтой, ҳа, жуда ёқимтой йигит».

— Поезд лик тўла, — деди Стивен.

— Тўғри. Одамлар Лондондан кетишяпти, афтидан, бу ерда ҳаёт оғир бўлса керак.

Пиларга поездда нотаниш кимса билан суҳбатлашиб кетиш бу жиноят деб ўргатишмаганди. У ҳар қандай бошқа қиз каби ўзини-ўзи ҳимоя қила олиши мумкин эди. Лекин тақиқлашларни тан ҳам олмасди.

¹ Д ю й м — 25,4 ммга тенг узунлик ўлчови.

Агар Стивен Англияда тарбия топганда нотаниш қиз билан гаплашса ўзини ноқулай сезган бўларди. Лекин у ҳар қандай одам билан гаплашганда ўзини ниҳоятда самимий, дўстона тутадиган йигит эди.

Стивен бироз уялинқираб деди:

— Лондон ифлос шаҳар, тўғрими?

— Тўғри. Менга мутлақо ёқмади.

— Менга ҳам.

— Сиз англиялик эмасмисиз? — сўради Пилар.

— Британияликман, лекин Жанубий Африкадан келяпман.

— Унда тушунарли.

— Сиз хориждан келиб турибсизми?

Пилар бошини ирғади.

— Испанияданми? Демак, испан экансиз-да?

— Ярим испан. Онам инглиз. Шунинг учун инглиз тилида яхши гапиряпман.

— Уруш ҳақида нималар дея оласиз?

— Бу даҳшат... жуда аянчли. Катта талафот келтирди.

— Сиз ўзингиз ким тарафидасиз?

Сиёсат бобида Пиларнинг тушунчаси ҳаминқадар эди. У яшаган қишлоқда, гапига қараганда, ҳеч ким урушга эътибор бермас экан.

— Уруш биздан анча узоқда бўлди, билдингизми. Мэр ҳукуматнинг одами.

Шунинг учун ҳукуматнинг ёнини олади, руҳоний эса, генерал Франко тарафида, деҳқонларнинг кўпчилиги вино тайёрлаш билан овора, даладан бери келишмайди, бу масалалар уларнинг каллаларига кирмайди.

— Демак, у ерларда уруш бўлмаган экан-да?

— Бўлмади, — деди Пилар. — Кейин мен машинага миниб бутун мамлакатни айланиб чиқдим. Ҳаммаёқ вайронгарчилик. Машинага бомба тушиб ёрилганини ўз кўзим билан кўрдим. Ҳа, ҳа, иккинчи бомба бир уйни таг-туги билан кўпориб ташлади. Бу жуда ёмон бўлган эди.

Стивен Фарр кулиб лабини қимтиб қўйди.

— Демак, бу сизга жуда таъсир қилибди-да?

— Албатта-да, кейин жуда хунук ҳол рўй берди, — деди у. — Чунки мен машинада яна нарига бормоқчи эдим, лекин машинамнинг ҳайдовчиси ҳалок бўлди.

Стивен унга қараб сўради:

— Булар бари сизни қўрқитмадими?

Пиларнинг қоп-қора кўзлари катта-катта очилди.

— Бир бошга бир ўлим, тўғримасми? Ажал етган бўлса, осмондан бомба тушиб бир зумда жойростон бўлсанг, бошқача ўлим топгандан кўра, шуниси маъқул-да. Ҳар бир одам маълум муддат яшайди-ю, бари бир бир кун ўлади. Ҳаёт шундай қурилган.

Стивен Фарр кулиб юборди.

— Сизни пацифист¹ деб атаб бўлмайди.

— Ким-ким? — ўзи билмаган сўз уни боши берк кўчага тикиб қўйган эди.

— Хоним, сиз ўз душманларингизни кечирасизми?

Пилар бошини ирғади.

— Менинг душманларим йўқ. Агар бўлсами...

— Нима қилардингиз?

Йигит қизнинг тиришган лаблари, чеҳраси бераҳмлиқ аломатларини зоҳир қилганига маҳлиё бўлиб кузатиб турарди.

— Агар менинг душманим бўлса, — жиддий тортиб жавоб берди қиз, — мабодо биров мени ёмон кўрса, мен ўша душманимни мана бундай қилиб сўйиб ташлаган бўлардим.

Қиз бўйинини қўли билан арра қилиб кўрсатди.

Унинг бу ҳаракати шундай тез ва кўрқинчли важоҳатда содир бўлдики, Стивен Фарр ҳатто ўзини беихтиёр бир қадам орқага ташлаганини билмай қолди.

У:

— Сиз қонхўр қизча экансиз-ку! — деб юборди.

¹ Ҳар қандай урушга қарши чиқувчи оқим.

Пилар унинг гапидан ранжиган оҳангда сўради:

— Ўзингиз душманингизга қандай муносабатда бўлган бўлардингиз?

Йигит ўзига келиб унга назар ташлади-ю, хахолаб кулди.

— Ким билади, — деди у, — билмасам.

Пилар унинг гапини хушламай деди:

— Сиз биласиз, нега билмас экансиз.

Стивен кулгидан тўхтади, чуқур хўрсиниб секин деди:

— Ҳа, биламан...

Кейин тезда суҳбат мавзуини ўзгартириб, сўради:

— Англияга келишга сизни нима мажбур қилди?

Пилар вазминлик билан жавоб берди:

— Қариндошларимникида яшамоқчиман, инглиз қариндошларимникида.

— Шундайми?!

Стивен диванга суяниб олди. Кейин қизнинг хатти-ҳаракатларини кузатаркан, у айтган инглиз қариндошлари қандай экан, бегона испан қизини қандай қабул қиларкан, деб ўйлади. Сўнг бамаъни инглиз оиласи даврасида Рождество байрамида у қандай ҳолга тушишини тасаввур қила бошлади.

— Жанубий Африкада яшаш яхшими? — сўради Пилар.

Стивен Жанубий Африка ҳақида гапга тушиб кетди. Қиз қизиқ саргузаштни тинглаётган болага ўхшаб унинг оғзига қараб гапларини диққат билан эшита бошлади. Стивенга қизнинг жўяли саволлари-ю, соддалиги ёқиб тушди. Йигит бундан илҳомланиб худди сеҳрли эртақ сўзлаётгандай мароқ билан гапира кетди.

Йўловчиларнинг кунега қайтиб келиши бу ёқимли суҳбатга нуқта қўйди. Стивен ўрнидан туриб қизнинг юзига тик қараб кулиб қўйди-ю, йўлак томон йўналди. Эшикда қари хонимни ичкарига киритмоқчи бўлиб, йўл бериш учун бир дақиқа тўхтади. Шу он унинг кўзи Пиларнинг чет эл похол чамадонига биркитилган ёрликқа тушди, кейин ундаги Горстон-холл, Лонгдейл, Эдсфилд¹, деб ёзилган адресни кўриб ҳайратдан кўзи катта-катта очилиб кетди.

У қизга ўгирилиб тамоман бошқа — ҳам ҳайрат, ҳам шубҳа билан совуқ назар ташлади.... Йўлакка чиқиб қовоғини солиб олди-ю, сигарет тутатди.

III

Тилла суви юритилиб ишланган улкан феруза ранг Горстон-холлнинг меҳмон кутадиган хонасида Альфред Ли билан унинг хотини Лидия Рождество байрами тадбирларини маслаҳатлашмоқда. Чорпахилдан келган, кўзлари жигарранг, юзлари мулойим, ўрта ёшлардаги Альфред сўзларни дона-дона қилиб аста гапирарди. Бошини ичига тортиб олиб бир маромда сўзлаши кишида у бўш-баёв одам экан деган таассурот қолдиради. Хотин Лидия, ҳаракатчанлиги, ориқлиги ва яна, нимаси биландир тозини эслатарди. Эт бориб суякка ёпишган, ўзи ориқ бўлгани билан ҳаракатлари нозик, латофатли аёл эди.

Унинг пардоз берилмаган, этсиз юзлари унчалик гўзал эмасди, лекин истараси иссиқ, овози мафтункор, ёқимли эди.

— Дадам мажбур қиялпти, — деди Альфред, — қўлимиздан ҳеч нима келмайди.

Лидия кескин ҳаракат қилиб бир нима деб юборишдан ўзини зўрға тутиб турарди.

— Наҳотки сен бир умр жиловингни даданга бериб қўйсанг?

— У қариб мункайиб қолган, азизим...

— О, буни биламан, биламан!

— Дадам унинг ҳамма истаклари бажо келтирилишини истайди.

— Табийй, — куруққина қилиб деди Лидия, — у бунга ўрганган! Лекин Альфред, ахир бир кун бориб сен ҳам сўзингни ўтказишинг керак-ку унга.

— Бу билан нима демоқчисан, Лидия?

Альфред хотинига чўчинқираб шундай маънос бир назар ташладики, у гапни чўзсамми, йўқми деб тилини тишлаб қолди.

¹ Романдаги Англияга хос жуғрофий номлар муаллифнинг тўқимаси.

— Нима демоқчисан бу билан, Лидия? — қайта сўради Альфред.
 — Даданг.... — дея гап бошлади Лидия ҳар битга сўзини ўйлаб, — одамни.... эзишни яхши кўради.
 — У қариб қолган.
 — Энди тобора қариб бораверади. Зулми ҳам зўраяверади, қачон бунга чек қўйиларкин? У шусиз ҳам қандай яшашимиз кераклигини айтиб туради. Биз ўзимизча бир иш қилолмаймиз. Бирон нимани режалаштирсак, барибир барбод қилиб ташлайди.
 — У ўзининг фикрини энг тўғри, адолатли деб ҳисоблайди, — деди Альфред.
 — Шунинг унутмагинки, бизни жуда яхши кўради, бизга меҳрибон.
 — О! У жуда меҳрибон!
 — Ҳа, жуда меҳрибон.
 Альфреднинг овозидан унинг хотини гапларидан норозилиги оҳанги сезилиб турарди.

Лидия хотиржамлик билан сўради:

— Сен молиявий томонни назарда тутяпсанми?
 — Ҳа. Дадам кўяётган талаб унчалик оғир эмас. Биздан қанча бўлсаям пулни аямайди. Хўжаликка, кийим-кечакка истаганча сарф қилишинг мумкин, биринг демай тўлайди. Утган ҳафтанинг ўзида янгигина машина олиб берди.
 — Пул масаласида, тан оламан, даданг сахий, — деди Лидия. — Лекин бунинг эвазига биз иккалаамиз унга қул бўлиб хизмат қилишимиз керак.
 — Қул бўлиб?
 — Ҳа, шунақа. Сен унинг қулисан, мабодо бирон ёққа кетадиган бўлсак, отанг буни хоҳламаса, тамом, биринг демай сафаримизга чек кўясан. Агар бизни бирон ёққа жўнатиш хаёлига келиб қолса, биз қулоқ қоқмай жўнаймиз... Бизнинг мустақил турмуш тарзимиз йўқ. Унинг измидамиз.

Эри хафа бўлиб эътироз билдирди.

— Шундай дейишингни ҳечам хоҳламасдим, Лидия. Бу нонкўрлик. Дадам ҳаммасини биз учун қиляпти...

Лидия бир нима деб жавоб бермоқчи бўлди-ю, ўзини тутди, елка қисиб кўя қолди.

— Ўзинг биласан-ку, Лидия, — деди Альфред, — дадам сени жуда яхши кўради.

Лидия аниқ ва лўнда қилиб жавоб бериб кўя қолди.

— Мен эса, уни ёмон кўраман.

— Лидия, мана шунақа гапларинг мени ранжитади. Шундай дейишинг яхши эмас...

— Эҳтимол. Лекин гоҳида ҳақиқатни айтгим келади.

— Дадам шу гапларингни билсами...

— Даданг уни ёқтирмаслигимни жуда яхши билади. Назаримда, бундан у хурсанддек кўринади.

— Лидия, хато қиляпсан. Менга уни яхши парвариш қилаётганингни тез-тез гапириб туради.

— Тўғри, унга муносабатим яхши. Бундан кейин ҳам яхши қарайман. Менинг туйғуларимни тўғри тушунишингни хоҳлайман. Дадангни ич-ичимдан ёмон кўраман, Альфред. Уни мустабид, золим деб биламан. Даданг унга боғланиб қолганиндан фойдаланиб сени эзди, сен анча илгари ўз мустақил ҳаёт йўлингни белгилаб олишинг керак эди.

Альфред кескин эътироз билдирди.

— Етар, Лидия. Илтимос, бу мавзунинг тугат.

Лидия хўрсинди.

— Кечир. Балки мен ноҳақдирман... Кел, Рождествога тайёргарлигимиз ҳақида гаплашайлик. Қалай, назаримда, уканг Дэвид ростданам келармикин?

— Нега келмас экан?

Лидия калласини сарак-сарак қилди.

— Дэвид ғалати одам. У бу хонадонда кўп йиллар бўлмаганини унутма. Дэвид ойингни жонидан ҳам яхши кўради. Шу сабабли Горстондан жирканади.

— Дэвид ўзининг мусиқалари, ўй-хаёллари билан доим дадамнинг асабига тегарди, — деди Альфред. — Эҳтимол дадам унга бироз ортиқча қаттиққўллик

қилиб юборгандир. Лекин барибир Дэвид билан Хилда келади деб ўйлайман. Ахир Рождество-ку.

— Ҳаёт тасодифларга тўла, — деди Лидия истехзо билан лабларини қимтиб, — кўрамыз. Жорж билан Мегдалин келади. Эртага албатта етиб келамиз деб хабар беришди. Мегдалин зерикканидан юраги тарс ёрилиб кетмаса деб кўрқаман.

Альфред асаби қўзиб деди:

— Ҳеч тушунолмайман, укам Жорж ўзидан йигирма ёш кичик бир қизга қандай қилиб ўйланди экан. У ҳеч қачон ўйлаб иш қилмаган.

— Лекин юқори мартабага эришди, — деди Лидия. — Сайловчилар уни яхши кўришади. Назаримда, Мегдалин унинг сиёсий мавқеини кўтаришда яхшигина хизмат қиляпти.

Альфред аста деди:

— Уни унчалик ёқтирмайман. Ўзи кўҳликкина, лекин менга доим пишган нокни, нок бўлгандаям мумдаи юмшоқ бўлиб қолган қизғиш нокни эслатаверади...

— Ичидан ириган нок демоқчимисан? — сўради Лидия. — У ҳақда бундай дейишинг менга жуда галати туюляпти-да, Альфред.

— Нега галати?

— Одатда сен, — деб жавоб берди Лидия, — жуда очиққўнгил одамсан. Биров ҳақида ёмон гапларни ҳеч қачон оғзингга олмагансан. Баъзан ҳаёт ... нима десам экан, турмуш ҳақида ҳеч бир танқидий гапларни гапирмайсан деб сендан жаҳлим чиқиб кетади.

Альфред кулиб қўйди.

— Мен ҳамма вақт ҳаёт ўз турмуш тарзингни қандай яратиб олган бўлсанг, худди шундай деб ўйлайман.

— Ҳечам бунақа эмас-да, — эътироз билдирди Лидия. — Ёвузлик фақат хаёлдагина эмас. У борлиқ ҳаётда мавжуд. Назаримда, сен дунёни қандай ёвузлик чулғаб олганини сезмайсан, шекилли. Мен уни шу ерда ҳис қилганман, худди шу хонадонда ҳар қачон сезиб, ҳис қилиб яшайпман... — у лабини тишлаб ўйрилиб олди.

— Лидия, — Альфред қичқириб юборди.

Лидия эҳтиёт бўл дегандай қўли билан имлаб унинг елкаси оша орқасига назар ташлади. Альфред ўғирилди.

Юзлари текис, қорасоч йигит мулозамат билан нарироқда турарди.

— Нима гап, Хорбури? — ёқинқирамай сўради Лидия.

Хорбурининг овози узрхоҳлик билан секин эшитилди.

— Мэм, мистер Ли, Рождество кунини яна иккита меҳмон келишини сизга айтиб қўйишимни буюрди, уларга хона тайёрлаб қўяр экансиз.

— Яна иккита меҳмон? — қайта сўради Лидия.

Хорбури дарров жавоб берди.

— Ҳа, мэм, бир жентльмен ва ёш хоним.

Альфред ҳайрон бўлди.

— Ёш хоним?

— Ҳа, сэр, мистер Ли шундай деди.

Лидия орага тушди.

— Олдига ўзим чиқаман...

Хорбури олдинга ярим қадам ташлади, тўғрироғи, сал ҳаракат қилди, шунинг ўзи Лидияни тўхташга мажбур этди.

— Узр, мэм, мистер Ли тушлик қилиб ухлашга ётди, ҳеч ким безовта қилмасин деб мени жўнатди.

— Унда безовта қилмаймиз, — деди Альфред.

— Ташаккур, сэр.

Хорбури кетди.

Лидия ёқинқирамай деди:

— Бу одамни жуда ёмон кўраман. Уйда ўғри мушукка ўхшаб юради. Унинг кирганиниям, чиққаниниям сезмайсан.

— Мен ҳам унчалик ёқтирмайман. Лекин ўз ишига пишиқ, ҳозирги пайтда бунақа маҳрам — хос хизматкорни топиш амри маҳол, муҳими, дадамга жуда маъкул.

— Ҳа, муҳими шу. Альфред, ёш хоним ҳақида нима дейсан? Ким бўлиши мумкин? Альфред калласини қимирлатди.

— Ақлимга сифмаяпти... Ким бўлиши мумкинлигини ўйлаб тагига етолмаяпман.

Улар бир-бирига қараб қолишди. Кейин Лидия лабини маъноли қилиб буриб шундай деди:

— Биласанми, Альфред, шу тобда калламга нима келди?

— Ҳўш?

— Менимча, сўнгги вақтларда отанг зерикиб қолди. У Рождествода жиндай бўлсаям кўнгил ёзмоқчи.

— Бунга эришади деб умид қиламан, — деди Альфред унинг гапларини тўғри тушуниб. — Бечора отам айшу ишратга тўла кунлари ортда қолгандан кейин ногирон бўлиб оёқдан қолди.

Лидия унинг гапларини аста такрорлади.

— Айшу ишратга тўла... кунлари ортда қолгандан кейин. — «Айшу-ишратга тўла» сўзларидан сўнг унинг жиндай тўхтаб қолиши замирида ўзгача мажҳул бир маъно бор эди. Альфред бунини, афтидан, сезди. Жаҳли чиқди-ю, индамай кўя қолди.

Лидия ҳаяжон аралаш гапириб юборди:

— Унинг пушти камаридан бундай ландовур ўғил қандай пайдо бўлганини, ақлимга сифдирилмайман. Мутлақо бир-бирига тескари-я. Отанг сени авраб қўйган, сен эса, унга сажда қиласан!

Альфред унинг гапларидан ранжиб деди:

— Лидия, жуда ошириб юбормадингми? Ўғилнинг ўз падари бузрукворини иззат-хурмат қилиши табиий бир ҳол. Бунинг тескариси бўлганда бошқача ҳолат юз берарди.

— Бу ҳолда, — деди Лидия, — оила аъзоларимизнинг кўпчилиги нотўғри йўл тутаётган экан-да. Кел, кўй, бу ҳақда баҳслашмайлик, кечир, биламан, сенинг ҳамиятинга тегиб қўйдим. Мени, Альфред, гайритабиий садоқатинг қўйил қолдиради, ишон. Бизнинг кунларимизда бу анқонинг уруғи! Эҳтимол, сени рашк қилаётгандирман? Одатда, аёллар эрини қайнонасида қизганарди. Мен эса қайнотамдан қизғоняпман, шунақасиям бўлиши мумкинми?

Альфред хотинини эркалаб қучди.

— Баъзан ортиқча сўзларни гапириб юборасан, Лидия. Лекин қизғанишинг учун ҳеч қанақа асос йўқ.

Лидия гапирган гаплари учун афсус аломати маъносида эрининг қулоғининг учини эркаланиб ўпиб қўйди.

— Билмайман. Барибир, Альфред, онангдан жиндай бўлса ҳам қизганмаган бўлардим. Афсус, уни кўрмаганман.

Альфред хўрсиниб қўйди.

— Онам бахтсиз бўлган.

Лидия унга қизиқсиниб қаради.

— Демак, сен уни шундай деб билгансан? Бебахт бўлиб яралиш... қизиқ.

Альфред ўйланқираб деди:

— Мен эсимни таниганимдан буён онам касал эди... Кўзидан ёш аримасди...

— У калласини қимирлатиб қўйди. — Уззукун маъюс юрарди.

Лидия эрига тикилиб туриб:

— Жуда қизиқ, — деб қўйди.

Лекин, эрининг ўзига савол назари билан қараб турганини кўрди-ю, калласини силкиб суҳбат мавзунини ўзгартирди.

— Сирли меҳмонимизнинг кимлигини билолмаганимиздан кейин бораёй, боғчадаги ишларни тугатай.

— Азизим, кун совуқ, изғирин шамол эсяпти.

— Қалинроқ кийиниб оламан.

Лидия хонадан чиқди. Альфред Ли ёлғиз қолгач, бир неча дақиқа қимирламай турди-да, кейин хонанинг охиридаги катта дераза олдида борди. Дераза ортида бутун уй бўйлаб чўзилган айвон бор. Орадан бир-икки дақиқа ўтгандан кейин Лидия қўлида силлиқ сават ушлаганча айвондан чиқиб пастга тушди. Устида узун мовут пальто. Саватни ерга қўйиб чор тарафига тош терилган, ердан салгина баланд тўртбурчак боғча атрофида гивирсий бошлади.

Альфред бирмунча вақт уни кузатиб турди. Кейин пальтосини елкасига солиб ён эшикдан айвонга чиқди. Айвонда у ёқдан-бу ёққа юраркан, ундан бошқа тош терилган боғчаларга ҳам кўзи тушди. Уларнинг ҳар бири Лидиянинг эпчил кўллари билан бунёд этилган мўъжаз боғчалар эди.

Улардан бирида сахро манзаралари тасвирланган. Юзаси теп-текис, ичи сапсарик кум. Боғчанинг ичида яшилга бўялган темир таёқчалардан пальмазор бунёд этилган, уларда туялар қарвони ва жимитгон бир-иккита араб бор. Бир нечта қишлоқ кулбалари пластилиндан ясаб ўрнатиб қўйилган. Бошқа бир боғча итальянча қилиб ясалган. Айвони баланд кўтарилган, ариқчаларга мумдан анвойи гуллар ясаб қўйилган. Навбатдаги боғчада Арктика қиёфаси тасвирланган. Битта кўм-кўк синиқ ойна айсбергни ифодаласа, нарироқда пингвинлар тўдаси ясалган. Нарироқдаги боғчада японча боғ яратилган. Унда бир жуфт паст бўйли дарахт бор, бир парча кўзгу ҳовузни англатса, унинг устидан ингичка қилиб ўтказилган пластилинни кўприкча деб тушуниш мумкин.

Ниҳоят Альфред Лидия ишлаётган жойга етиб келди. У ерга кўм-кўк қоғоз ёйиб, устини ойна билан ёпаётган эди. Бу денгизни англатарди, унинг атрофида тошлар уйилиб ётарди. Шу дақиқаларда Лидия кичкина қопчиқдан ғадир-будир майда қумларни олиб сепаетган эди. Бу қумлар пляжни англатиши керак эди. Майда тошлар орасида кактус дарахти бўй чўзиб турарди.

Лидия ўзича гапириб ишларди.

— Мана шуниси зўр бўлди-да — худди шунақасини хоҳлагандим...

— Бу санъат асари қандай маънони англатади? — деди Альфред.

Лидия чўчиб тушди, унинг келганини сезмай қолганди.

— Буми? О, бу Ўлик денгиз, Альфред. Ёқдимми?

— Сенга сахрога ўхшаб қолгандай туюлмаётганими? Яна бир нечта дарахт экилса бўлмасмикин?

Лидия бошини силкиди.

— Ўлик денгизни мен шундай тасаввур қиламан. Ахир, биласанми, у ўлик-ку...

— У унчалик ҳам жозибали бўлмаслиги мумкин.

Айвонда оёқ товушлари эшитилди. Соч-соқоли оппоқ қари эшик оғаси елкасини букчайтирганча улар томон кела бошлади.

— Миссис Жорж Ли қўнғироқ қилди, мэм. Эртага поездда соат 5.20 да келсак нокулай бўлмасмикан, деб сўраяпти.

— Айтиб қўй, жуда яхши бўлади.

— Раҳмат, мэм.

Эшик оғаси телефон томонга шошиб кетди.

Лидия унинг орқасидан қараб тураркан, юзига табассум югурди.

— Қари Тресилиан бизга шунақанги кўмакчики. У бўлмаганда не ҳолга тушишимизни тасаввур қилолмайман.

Альфред унинг гапини маъқуллаб, бошини силкиб қўйди.

— У эски мактабни кўрганлардан. Биз билан бирга деярли қирқ йил яшаяпти. Ҳаммамизгаям садоқатли дўст. Китобларда битилганидай, қулдай итоаткор, назаримда, зарур бўлиб қолса оиламизнинг ҳар бир аъзоси учун жонини беришга ҳам тайёр.

— Шубҳасиз, — деди Альфред. — Ҳа, бунга ишончим комил.

Лидия сўнги сочган майда қумни текислаб:

— Мана, тайёр бўлди, — деди.

— Тайёр бўлди? — ажабланиб деди Альфред.

— Рождествога, тентак! — қулиб юборди Лидия. — Оилавий ўтказамиз деб зўр бериб тайёрланаётганимиз Рождество байрамига тайёр бўлди демоқчиман.

IV

Дэвид хатни қайта ўқиб чиқди. Кейин ғижимлаб ташлаб юборди. Яна ердан олиб, тўғрилади ва қайта ўқиди.

Хилда индамай уни кузатиб турди. У эрининг чаккасидаги томирлари лўқиллаётганини, узун жингалак сочлари, бутун вужуди асабий қалтираётганини

сезиб турарди. Лидия эри пешонасига тушиб турган малла сочларини орқасига силкиб кўк кўзларини хотинига саросимали тикканда, энди буёғи нима бўлишини сезди.

— Хилда, нима қиламиз энди?

Хилда жавоб беришдан олдин бир зум тараддулланди. Дэвиднинг овозида ёрдам бер деган маънодаги ёлвориш оҳанги бор эди. Хилда эри унга қай даражада боғланиб қолганлигини (тўйдан кейиноқ шундай бўлиб қолган эди) унинг таъсири, эҳтимол ҳозир сўнгги ва ҳал қилувчи рол ўйнаши мумкинлигини яхши биларди. Шунинг учун қатъий бир жавоб беришдан ўзини тийди. Кейин ёш болани аллалаётган тажрибали энагадай юмшоқлик ва хотиржамлик билан деди:

— Ҳаммаси сенинг бунга муносабатингга боғлиқ.

Тўладан келган, унчалик чиройли бўлмаган Хилдада қандайдир ўзига тортувчи жозиба бор эди. У нимаси биландир голланд рассомининг суратини эслатарди. Сўзлари майин, одамни эритиб юборадиган. Шу билан бирга ҳар қандай одамни ўзига тортиб олувчи ички бир қудратга эга эди, ўрта ёшлардаги унча ҳам ақдан расо, истеъдодли деб бўлмайдиган бу аёл ҳақиқатан ҳам истараси иссиқ, жозибали эди. Ҳа, Хилда Ли ана шундай кучга эга эди.

Дэвид ўрнидан туриб хонада у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Унинг сочларига ҳали оқ ораламаган, жудаям ёш кўринарди. Юзлари Перн-Жонс¹ чизган рицарларнинг мулоим, беозор чехрасини эслатарди. У атроф-муҳитдан узоқ, бу ерларнинг одамига ўхшамас эди.

Унинг овозида қандайдир соғинч ҳисси ҳукмрон эди.

— Бунга қандай муносабатда бўлишимни биласанми, Хилда. Билмаслигинг мумкин эмас.

— Унчаликмас.

— Айтганман-ку, сенга. Бир марта эмас кўп марта уқтирганман. Бу уйни, умуман, шу томонни, шу уй билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсани жинимдан ёмон кўраман. Эсласам бутун вужудимга титроқ киради. Бу ерда ўтказган ҳар бир дақиқамдан жирканаман. Онамнинг бошига тушган азоб-уқубатларни, ҳамма нарсани эсласам...

Хотини унга ҳамдардлик билан бош ирғади.

— Хилда, онам шунақаям беозор, сабрли аёл бўлган эдики, тонг отгунча оғриқдан инграб чиқарди. Оғриққаям, ҳаммасигаам чидарди. Онамнинг ҳаётини заҳарлаган, ҳақоратлаган..., — унинг башараси тумтайди. — Отам ўзининг маъшуқалари билан мақтанарди. Ҳар дақиқада онамга хиёнат қиларди, ҳатто буни ундан яшириб ҳам ўтирмасди.

Хилда Ли деди:

— Онанг унга қараб ўтирмаслиги керак эди. Шартга ташлаб кетиши лозим эди.

У хотинининг гапи ёқмай эътироз билдирди.

— Онам ғоятда андишали, номусли аёл эди. Ўша хонадонда яшашни ўзи учун бурч деб билган. Ундан ташқари, бу унинг ўз уйи эди, ташлаб қаёққа борарди.

— Янгидан бошқа ҳаёт қуриши мумкин эди.

Дэвид асабийлашиб гапирди:

— У даврлар бошқа эди! Буни сен тушунмайсан.. У пайтларда аёллар бунақа қилишолмасди. Ўз тақдирларига тан бериб яшашарди. Ҳамма қийинчиликни сабр, чидам билан енгиб ўтишарди. Кейин бизларни ўйлаган. Мабодо отамдан ажралган тақдирда бунинг оқибати нима бўларди? Отам бошқасига уйланарди. Иккинчи оиласи пайдо бўларди. Бу бизнинг ҳаётимизга ёмон таъсир кўрсатиши мумкин эди. Онам шуларни ўйлаган-да.

Хилда жавоб бермади.

Дэвид давом этди:

— Йўқ, онам тўғри қилган. У табаррук аёл эди. Ҳеч кимдан шикоят қилмай, умрининг охиригача чидади.

¹ Перн-Жонс Эдуард (1833—1898) инглиз рассоми. Прерафозелитларнинг кенжа авлодига мансуб рассом. Унинг расмларида рамзий эртакнамо услуб ҳукмрон.

— «Шикоят қилмай» деганинг унчалик ҳам тўғри эмас, — деди Хилда, — бўлмаса, шунча гапларни сен қаердан билган бўлардинг, Дэвид?

Дэвид аста жавоб берди, унинг юзи ёришиб кетди.

— Ҳа, менга ҳасрат қиларди. Мен уни жуда яхши кўришимни биларди. Вафот этганларида...

У тўхтаб қолди. Қўли билан сочини силади.

— Хилда, биласанми, бу даҳшатли, ўтакетган қабиҳлик! Шундай аламли бўлган эдики. Ҳали жуда ёш эди, яшаса бўларди. Уни ўз отам ўлдирган. Унинг ўлимида отам айбдор. Юрагини тилка-пора қилган. Шундан кейин отам билан бир ҳовлида яшамайман деган қарорга келганман. Уйдан бош олиб чиқиб кетдим. Ҳаммасидан воз кечиб кетдим.

Хилда бошини қимирлатди.

— Жуда ақлли иш қилгансан, — деди у. — Тўғри қилгансан.

— Дадам, — давом этди Дэвид, — ота касбини қил, кўлимдан ишимни ол, деди. Бу шу ерда, шу уйда яшашим керак дегани эди. Мен бундай қилолмасдим. Билмадим, Альфред қандай чидади. Шунча йилдан буён қандай чидаб келаётганикин?

— Наҳотки у бирон мартаям қарши чиқмаган бўлса? — деб сўради Хилда эътиборсизлик билан. — Қандайдир бир иш қилишдан воз кечган деб айтгандек бўлувдинг чоғи.

Дэвид бошини сараклатди.

— Альфред ҳарбий хизмат соҳасида мартабага эришмоқчи эди. Дадам катта фарзанд сифатида ҳарбий хизмат полкига киришини хоҳлади. Харри менга ўхшаб отамнинг корхоналарида ишлаши, Жорж бўлса, сиёсат соҳасида жавлон уриши керак эди.

— Лекин булар амалга ошмадими?

Дэвид бош ирғади.

— Ҳаммасига Харри барҳам берди. У табиатан ўт-олов, довюрак эди. Қарзга ботиб оиламига анча-мунча ташвиш ҳам келтирди. Бир куни идорада ўтириш менга тўғри келмайди, дунё кезмоқчиман, деб хат ёзиб чўнтагига бир неча юз франк солди-ю, бировларга кўшилиб ғойиб бўлди.

— Шундан кейин у ҳақда ҳеч нима эшитмадингизми?

— Қаёқда, — Дэвид кулиб юборди. — Тез-тез эшитиб турдик. Дунёнинг ҳали у чеккасидан, ҳали бу чеккасидан пул сўраб телеграмма жўнатиб турди. Буни қараки, сўраган пулларини олиб ҳам юрди.

— Альфред-чи?

— Отам уни армиядан қайтиб келиш ва идорада ўтириб ишлашга мажбур қилди.

— У хафа бўлмадими?

— Аввалига хафа бўлди. У отамнинг ишларини жуда ёмон кўрарди. Альфредни истаган мақомига йўрғалата оларди. Назаримда, у ҳалигача жиловини отамга бориб қўйган.

— Сен қочиб қолибсан-да! — деди Хилда.

— Ҳа. Мен Лондонда тасвирий санъат соҳасига ўқишга кирдим. Отам қатъий қилиб ўқишим учун ҳаётлигида оз-оздан пул бериб туришини, лекин ўлганидан кейин менга мерос қолдирмаслигини маълум қилди. Менга бунинг ҳожати йўқ, дедим. У мени нолон, ақлсиз деб сўқди, шу билан бари тугади. Шундан буён отамни бир мартаям кўрганам йўқ.

Хилда юмшоқлик билан деди:

— Қилган ишинга ҳеч қачон афсусланмадингми?

— Йўқ, ҳеч қачон. Мен тасвирий санъатда бирон нуфузга эришолмаслигимга кўзим етди. Зўр рассом бўлолмайман, лекин мана шу коттеждаям бахтли яшаяпмиз-ку. Ҳамма нарсамиз муҳайё, бирон нарсага зориқадиган жойимиз йўқ. Ажалим етиб ўлсам, кўрқинчли ери йўқ, ҳамма нарса сенинг номинга расмийлаштирилган.

Дэвид бироз жим қолиб, деди:

— Энди эса, у мана! — у хатни кафтига олиб бир урди.

— Шундай хатни ёзибдими, отанг сени ҳар қанча руҳан азоблаган тақдирда ҳам, мен уни кечирган бўлардим, — деди Хилда.

Дэвид унинг гапларини эшитмагандай давом этди:

— Энди бўлса, хотиним билан Рождествода ҳаммамиз байрамни бирга кутишимиздан умидвор бўлиб хат ёзибди. Бу нимани билдиради?

— Хатда нима ёзилгани эмас, хатнинг ўзи сен учун катта аҳамиятга эга эмасми?

Дэвид ҳайрон бўлиб хотинига қаради.

— Демокчиманки, — табассум қилди у. — Отанг қариб қолган. Қариган сари одам оилага яқинроқ бўлгиси келади. Кўнгилчан бўлиб қолади. Ҳаммадаям шундай бўлади.

— Бўлиши мумкин, — деди секингина Дэвид.

— Қаригач, ёлғиз сезади ўзини.

— Нима, сен боришимни хоҳлаяпсанми, Хилда?

Хотини шошмасдан жавоб берди.

— Менимча, хатга муносабат билдирмаслик одобдан бўлмайди. Балки мен эски одамлар тоифасидандирман. Лекин нима учун Рождество байрамини яраш-яраш қилиб ўтказиш мумкин эмас?

— Мен сенга гапириб берган шунча гаплардан кейин ҳам-а?

— Биламан, азизим, биламан. Лекин булар бари энди ўтмиш. Ўтган ишга салават.

— Мен учун ўтмиш эмас, тугамаган.

— Сен учун тугамагани шуки, ўтмишни эсдан чиқаролмаяпсан. Бўлиб ўтган ҳодисаларни ҳаёлингда тирилтириб юрибсан.

— Уларни унутолмайман.

— Тўғрироғи, сен уни унутишни хоҳламаяпсан, Дэвид.

Дэвид алам билан лабини қисди.

— Биз ҳаммамиз Пилармиз, шунақа. Ўтган йилларни эслаб юрамиз, ўтган ишлар ҳақида фикр юритамиз, хотираларни кўз ўнгимизда жонлантирамиз.

Хилда жаҳл аралаш деди:

— Бу мақтанадиган нарсамми? Бундай деб ўйламайман.

У ўйланқираб хотинига қаради ва чўчиганнамо қиёфада деди:

— Демак, тўғрилик, хотиралар сен учун бир пул экан-да.

— Мен учун энг муҳим нарса — ҳозирги кун, — деди Хилда. — Ўтмиш эмас. Ўтган ўтиб кетди. Биз ҳамма вақт ўтган кунларни, хотираларни онгимизда тирилтириб юраверсак, ўйлашимча, уни ўзгартириб бузиб ташлаймиз. Унинг аҳамиятини ошириб, ёлғон-яшиқлар билан тўлдириб юборамиз.

— Ўша кунлардаги ҳар бир сўз, ҳар бир жанжал кечагидай ёдимда.

— Ҳа, лекин, сен жоним, буни унутишинг керак. Ўша ҳодисаларга катта одамлардай холис баҳо бериш ўрнига ёш болалар каби фикр юритмоқдасан.

— Бу билан нима ўзгаради? — деди Дэвид.

Хилда иккиланиб қолди. У бу мавзуда баҳс юритишнинг ҳожати йўқлигини англаб етган эди. Лекин шундай нарсалар ҳам бор эдики, бу ҳақда у ўз фикрини билдиришни жуда-жуда истарди.

— Менимча сен, — деди у, — ўз падари бузрукворингни кўрқинчли бир маҳлуқ қилиб кўрсатяпсан. Уни ёвузлик тимсоли сифатида тасвирляяпсан. Эҳтимол, уни ҳозир кўрганингда ҳиссиётчан, лекин ҳаётиям бенуқсон ўтмаган инсон, инсон бўлгандаям сен тасвирлаётгандай қандайдир маҳлуқ эмас, оддий инсон бўлганлигини тушунган бўлардинг.

— Сен тушунмаяпсан! Менинг онамга бўлган муносабатини...

Хилда вазминлик билан деди:

— Шундай одамлар бўладики, унинг табиатидаги итоаткорлик, бўйсинувчанлик хислатлари бошқа одамда ёмон хислатларни вужудга келтиради. Шундан кейин ҳалиги одам кучли қатъият, ирода эгаси билан тўқнашганда қандайдир ўзга мавжудотга айланиб қолиши мумкин.

— Демак, онам айбдор бўлган экан-да...

Хилда эрининг гапини бўлди.

— Йўқ, мутлақо бундай эмас! Отанг онангга нисбатан жуда бемаъни, қаттиққўллик билан муносабатда бўлганига ишончим комил. Бироқ никоҳ — бу муқаддас нарса. Бу ҳолатни кузатиб юрган кимса, у шу никоҳдан туғилган ёш бола бўладими, уни муҳокама қилишга ҳақли. Бунинг устига, ҳар қанча

дарғазаб бўлмагин, онанг энди тирилиб келмайди. Ҳаммаси ўтиб кетди, ўтмишга айланди... Бугун эса отанг қариган, соғлиғи кетган. Энди ўз ўглининг дийдорини кўриб қолиш учун Рождество байрамини бирга ўтказишни таклиф қияпти.

— Демак, сен боришимни хоҳлаётган экансан-да?

Хилда аввал тараддудланди, кейин ўз фикрини айтди.

— Ҳа, — деди у, — хоҳлаяпман. Бориб уни бир умр махлуқ янглиғ тасаввур қилиб юрмаслигингни хоҳлаяпман.

V

Уэстерингем парламентининг аъзоси Жорж Ли қирқ бир ёшли барваста йигит эди. У одамга шубҳа билан қарайдиган бақакўз, отжағ, ўтакетган расмиятчи эди.

— Мегдалин, мен сенга фикримни айтдим, — деди у ўзига хос оҳангда, — боришимиз керак деб ҳисоблайман.

Хотини шоша-пиша елкасини қисиб қўйди. У малла соч, қошлари ингичка қилиб терилган; ёқимли, юзлари чўзиқ, лекин маъноли боқадиган аёл эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди.

— Азизим, — деди у чўзиб, — ишончим комил, у ерда кўнгилхушлик бўлмайди.

— Бунинг устига, — унинг гапини эшитмай фикрини давом эттирди Жорж. Унинг юзлари кўнглига келган фикрдан ёришиб кетди. — Анча-мунча иқтисод қилишимиз ҳам мумкин экан. Рождествога доим катта харажат қилинади. Энди фақатгина хизматкорларга, егуликка берамиз, холос.

— Ҳай, майли, — розилик берди Мегдалин. — Рождество ҳамма жойдаям зерикарли ўтади.

— Менимча, — гап қотди Жорж. — Рождество дастурхонини ёзишмоқчи. Кўрамиз, ҳали курка гўшти ўрнига семизгина мол гўшти билан ҳам қутулиб қўя қолишса керак.

— Ким? Хизматкорларми? Жорж, намунча хавотирга тушиб қолдинг? Нуқул пул ҳақида ўйлаганинг ўйлаган.

— Кимдир бу ҳақда ўйлаши керак-ку, — деди эри.

— Бу маълум, лекин арзимайдиган нарсаларни тежаш ҳам бемаънилик. Нима учун сен отангдан сарф-харажат учун кўпроқ пул сўрамаслигинг керак.

— Шусиз ҳам менга яхшигина маблағ ажратиб қўйибди.

— Ҳар дақиқада отангга муте бўлиб туриш ҳам инсофданмас. Яхшиси, бирваракайига каттароқ пулни сенинг ихтиёрингга ўтказиб қўя қолса, омади иш бўларди.

— Бу отамнинг табиатига тўғри келмайди.

Мегдалин эрига қаради, унинг жигаранг кўзларидан эрида ниҳоятда норозилик аломатлари зуҳур этганини сезиб олиш мумкин эди. Унинг нурсиз чўзиқ юзлари жонланди.

— Жорж, отанг бойиб битиб кетган, тўғримасми? Миллионер бўлса керак-а?

— Билишимча, икки карра миллионер деса ҳам бўлади. — Мегдалин ичи куйиб хўрсинди.

— Қандай қилиб бойлик орттирган? Афтидан, Жанубий Африкада бойиган-а?

— Ҳа, дастлабки кунлардаёқ унга омад кулиб боққан. Асосан, бойликни жавоҳирлардан орттирган.

— Буни биламан! — тўлқинланиб кетди Мегдалин.

— Кейин Англияга қайтиб келиб катта иш бошлаб юборди, яна дадамга омад кулиб боқди. Бойлиги бир эмас, икки-уч баравар кўпайиб кетди.

— Улиб қолса шунча бойлик кимга қолади? — деди Мегдалин.

— Отам бу ҳақда миқ этиб оғиз очгани йўқ. Тўғри, буни дабдурустдан ўзидан сўраб бўлмайди-ку. Назаримда, бойликнинг кўп қисми Альфред билан менга тегади. Албатта, Альфред унинг кўп қисмини олади.

— Бошқа ака-укаларинг ҳам бор-ку.

— Ҳа. Укам Дэвид бор. Унга кўп тегишига кўзим етмайди. Бир вақтлар тасвирий санъат дегандек ҳар хил нарсалар билан шуғулланиб юрди. Эсимда,

отам уни сени меросдан маҳрум қиламан деб огоҳлантирган, у бўлса маҳрум қиласизми, йўқми, менга бари бир деган.

— Аҳмоқ экан, — назарига илмай деди Мегдалини.

— Женнифер деган синглизми ҳам бўлган. Дэвиднинг чет эллик ўртоқларидан бири бўлган испан рассоми билан қочиб кетган. Лекин бундан икки йил муқаддам оламдан ўтган. Менга маълум бўлишича, ундан бир қиз қолган. Отам балки унгаям жиндай пул қолдирар, лекин кўп эмас. Ундан кейин Харри бор...

У тарадудланди.

— Харри дедингми? — ажабланиб сўради Мегдалини. — Ким у Харри деганинг?

— Э-э... укам.

— Мен билмайдиган яна бир укам борлигини ҳеч қачон эшитмаганман.

— Ана шунақа, азизим, у... бошимизга кўп балолар ёғдирган, хулқиям ярамас эди, унинг номини деярли тилга олмаймиз. Сўнгги бир неча йил мобайнида у ҳақда, умуман ҳеч нима эшитмадик. Балки, ўлиб кетгандир.

Мегдалини кутилмаганда кулиб юборди.

— Нима гап? Нимага куласан?

— Менга, — жавоб берди Мегдалини, — Жорж, сендай бир одамнинг бузук укаси борлиги жуда ғалати-да. Ахир сен жуда хурматли одамсан-ку.

— Шундай деб умид қиламан, — деди совуққина қилиб Жорж. Мегдалинининг кўзлари қисилди.

— Сенинг отажонинг жуда хурматли одам эмасми, а, Жорж?

— Мегдалини, нималар деяпсан?

— Баъзан унинг оғзидан чиққан гапга уятдан ерга кириб кетай дейман.

— Худо ҳаққи, сенга ҳайрон қоляпман, Мегдалини, — бақириб юборди

Жорж. — Лидия-чи? Уям шунақа дейдими?

— Лидияга бунақа қилиқларни қилмайди, — деди Мегдалини, кейин заҳарханда қилиб қўшиб қўйди: — Унга бунақа гапларни гапирмайди. Билмайман, нега бундай қилади.

Жорж хотинига бир қаради-ю, дарров кўзини бошқа ёққа олди.

— Нимаям қилардик... — минғирлади у. — Унинг гапларини кўнгилга олмаслик керак. Қариган... кейин — оғир касал.

У жим бўлиб қолди. Кейин хотини сўради:

— Ростдан ҳам оғир касалми?

— Жа, унчаликмас, албатта. Қария чайир. Демак, бутун оила аъзоларини Рождествога чақирибдими, бориш керак деб ҳисоблайман. Эҳтимол, бу унинг учун сўнгги Рождестводир.

— Жорж, нима десанг деявергин-у, — унинг гапларини бўлди Мегдалини. — Лекин ҳали у кўп яшайди деб ўйлайман.

Жорж саросималаниб деди.

— Ҳа, балки, ҳаммаси бўлиши мумкин.

Мегдалини ўгирилиб олди.

— Нимаям дердик, — деди у. — Бориб тўғри иш қиляпмиз деб ўйлайман.

— Шубҳасиз.

— Лекин бу мен учун юракка ханжар санчилгандай гап! Альфред шундай миждовки, Лидия бўлса мени доим ерга уришга урингани-уринган.

— Бўлмаган гап!

— Ишонавер. Кейин анави ёқимсиз хизматкорни кўргани кўзим йўқ.

— Қари Тресилианними?

— Йўғ-э. Хорбурини. Мушукдай киши билмас кириб келади-да, тиржайиб тураверади.

— Ростданам, Мегдалини, тушунолмапман, бизнинг боришимизга Хорбурининг нима дахли бор?

— У асабимга тегади. Бўпти, нима бўлса бўлар. Демак, боришимиз аниқ экан. Қарияни хафа қилишдан маъни йўқ.

— Албатта, ҳамма гап шунда. Хизматкорлар учун Рождество дастурхонини тузашга келганда, хизматкорлар...

— Бўлди, Жорж, бу ҳақда кейинроқ. Мен Лидияга телефон қилиб, эртага 5.20 да етиб борамиз дейман.

Шундай деб Мегдалини хонадан чиқди. Горстон-Холлга телефон қилиб ўз хонасига кўтарилди-ю, столга ўтирди. Столнинг ғаладонларини тортиб

титкилашга тушиб кетди. Бирдан бир ғаладондаги чўт доначалари ерга сочилиб кетди. Мегдалин уларни хиллаб ажрата бошлади. Охири ажратишга тоқати чидамай, уларни бир уюм қилиб тўплади-да, ўз жойига солиб қўйди. Кейин бежирим қилиб таралган сочларини бармоқлари билан чангаллаб:

— Эй худойим, энди қандоқ қилдим? — деб инграб юборди.

VI

Горстон-Холнинг биринчи қаватдаги¹ узун йўлаги деразасидан ташқаридаги хиёбон кўриниб турадиган катта хонага олиб борарди. Бу хона эски усулдаги дабдабали жиҳозлар билан ясатилган: деворларига кимхобнусха гулқоғозлар қалин қилиб ёпиштирилган, ҳашаматли чарм ўриндиқлар, аждарлар тасвири туширилган улкан вазалар, бронза ҳайкалчалар... Булар бари қимматбаҳо, шу билан салобатли ва гўзал нарсалар эди.

Жуда улкан, ҳайбатли ва чуқур ўриндиқда эти бориб устихонга ёпишган ориқ бир чол чўкиб ўтирарди. Унинг қисқичбақа бармоқларига ўхшаган панжаси тирсагига маҳкам ёпишган. Ёнига олтин тутқали ҳассаси тираб қўйилган. Эғнида эски кўк халат, оёғида эса уйда кийиладиган гилам шиппак. Унинг сочлари оппоқ, юзлари заҳил эди.

Унга қараб «бечораҳол одам экан» деб ўйлаш мумкин эди. Лекин мағрур қирра бурни, тийрак тикилиб турган ботиқ кўзларига қараб одам фикрини ўзгартирар, уни ҳали юрагида ўт бор, ҳаётга чанқоқ, куч-қувватга тўла дейиш мумкин эди.

Қария Стивен Ли кулиб қўйди, унинг кулгисидан ҳали ўзидан кўнгли тўқлигини сезиб олиш мумкин эди.

— Миссис Альфредга менинг топшириғимни етказдингизми? — сўради у.

Ўриндиқ ёнида турган Хорбури мулозамат билан аста:

— Ҳа, сэр, — деди.

— Сўзма-сўз етказдингизми? Ҳаммасиними?

— Ҳа, сэр. Бирон сўзингизни ҳам қолдирмадим.

Хорбури нима деган бўлса, ҳаммасини вазминлик билан гапирди.

— Биламан. Бирон сўзимни қолдирмайсиз. Бундан кейин ҳам шундай бўлсин, кейин афсусланиб юрманг. Лидия нима деди, Хорбури? Мистер Альфред-чи?

Хорбури улар нима деган бўлса, ҳаммасини ўша-ўша вазминлик билан гапирди.

Чол ҳиқиллаб кулди-да, кўлини ишқаб қўйди.

— Зўр... жуда соз... Тушликдан кейин бутун вақтини шуни ўйлаб ўтказган. Аъло! Энди бориб айтинг. Ҳаммаси келишсин.

— Хўп бўлади, сэр.

Хорбури товушсиз хонани кесиб ўтиб чиқиб кетди.

— Ҳа... Хорбури...

Қария унинг орқасидан қараб туриб минғирлаб қўйди:

— Бу нусха мушукдай шарпасиз юради. Қаерда турганлигини ҳеч қачон билолмайсан.

Эшикни тақиллатиб Альфред билан Лидия кириб келганда қария Ли ўз ўриндиғида энгагини силаб қимир этмай ўтирарди.

— Э-ҳа, келдингизми, келдиларингизми? Азизим Лидия, менга яқинроқ ўтиринглар. Шундай гўзал тортиб кетипсанки.

— Боғда эдим, совуқ экан. Юзим шундан қизариб кетган.

— Дада, қалайсиз? — сўради Альфред. — Тушликдан кейин яхши дам олдингизми?

— Жуда яхши, аъло даражада. Ўтган кунлар тушимга кирибди. Илгариги даврлар, жамоатнинг пешвоси бўлишдан аввалги кунларим.

Кутилмаганда қария хихилаб кулди.

Келини бутун диққат-эйтиборини унга қадаб мулойим табассум қилиб жим ўтирарди.

¹ Инглиз уйларининг биринчи қавати бизнинг иккинчи қаватга тўғри келади.

— Дада, Рождествода кутаётганимиз биз танимайдиган анави икки киши ким?
— Эҳ, буларми.... Ҳа, мен сизларга улар ҳақида гапириб беришим керак. Бу йилги Рождество менинг учун катта, -ҳа, жуда катта байрам бўлиши керак. Каранг, Жорж билан Мегдалилар келишади.

— Ҳа, улар эртага 5.20 да поездда келишаркан.

Қария Симеон гапини давом эттирди:

— Жорж ҳафтафаҳм. Бориб турган хомкалла у. Лекин ким бўлмасин, менинг пушти камаримдан бўлган ўғлим.

— Сайловчилар уни бошларига кўтиришади, — қистирди Альфред.

Симеон яна хихилаб қўйди.

— Улар, афтидан, уни ҳалол одам деб ўйлашса керак. Ҳалолмиш! Шу пайтгача Лилардан биронта одам ҳалол бўлиб чиққанмас.

— Етар, дада.

— Сендан бошқалари, болам. Сен бундан мустасно.

— Дэвид-чи? — сўради Лидия.

— Дэвидми? Шунча йил дийдор кўришмаганимиздан кейин уни бир кўргим келаяпти. Ёшлигида шу қадар кўнгилчан эдики! Қизиқ, қанақа хотин учраганикин? Ҳар ҳолда анави тентак Жоржга ўхшаб ўздан йигирма ёш кичик хотинга уйланмаган бўлса керак.

— Хилда жудаям ёқимли хат ёзиб юборибди, — деди Лидия. — Ҳозиргина эртага албатта етиб келишини маълум қилиб жўнатган телеграммасини олдим.

— Лидиянинг юриш-туришида ҳеч қанақа ўзгариш сезганим йўқ, — деди у. — Лидия, сен, тан олишим керак, яхши тарбия кўрган аёлсан. Бу наслга бориб тақалади. Сенинг тагинг тоза. Буни яхши биламан. Шунча болаларимнинг ичида биттаси менга тортган. Ҳа, биттаси.

Унинг кўзи ёниб кетди.

— Қани, энди топинглар-чи. Рождествога ким келади? Уч мартагача айтишга рухсат бераман — гаров ўйнайманки тополмайсиз.

У Альфред билан Лидияга қаради.

Альфред қовоғини уйди.

— Хорбури, ёш хоним ташриф буюряпти деб маълум қилди.

— Сизларни қизиқтириб қўйдимми? Бунга шубҳам йўқ. Тез орада бу ерга Пилар етиб келади. Машина жўнатдим олиб келишга.

— Пилар? — сапчиб тушди Альфред.

— Ҳа, Пилар Эстрададос, — маъқулади Симеон. — Женнифернинг қизи. Менинг набирам. Қизиқ, қанақа экан?

— Ё худо, дада, бу ҳақда ҳеч нима демагандингиз-ку.

Қария кулиб қўйди.

— Ҳа, демагандим. Буни сир тутувдим. Хат ёзиб ҳамма нарсани келишиб олишни Чарлтонга топширдим.

Альфред хафа бўлиб таъна аралаш гапини такрорлади.

— Бу ҳақда менга миқ этмагандингиз...

Отаси заҳарханда қилиб тиржайди.

— Унда ҳамма сир очилиб кетарди. Хонадонимизга янги бир ёш инсон келиб қўшилса, бу ердагиларнинг қиёфаси ўзгарадими, йўқми, буни билиш жуда қизиқарли-да. Неварам Эстрададосни ҳали бир мартаям кўрмаганман. Қизиқ, бу қиз кимга тортиганикин: онасигами, отасигами?

— Дада, сиз доимо чуқур мулоҳаза билан иш қилиб келгансиз, — гап бошлади Альфред. — Ҳар қандай вазиятни ҳисобга олиб...

Қария унинг гапини бўлди:

— Таваккал қилдим... Таваккал... Альфред, сен доим таваккалига иш қилишдан кўрқасан. Бир умр бундан кўрқиб келасан. Мен эса, таваккалчиман. Нима десанг деявер — оқибати нима бўлиши билан ишим йўқ. Таваккал билан яшаш — ҳаётимнинг мазмуни. Ўша қиз менинг неварам, бутун оила аъзоларимиз бўйича ягона неварам. Унинг отаси ким бўлган, қандай яшаган, тупурдим. У менинг жигарим, томирларида менинг қоним оқмоқда. Неварам келиб шу ерда яшайди.

Лидия шартта:

— У шу ерга келиб яшайдими? — деди.

- Симеон унга назар ташлади.
 — Сен қаршимсан?
 Лидия калласини сарак-сарак қилди. Кейин кулиб.
 — Сиз, бировни уйингизга яшаш учун таклиф қилсангиз мен қандай қилиб қарши бўлай? Унинг қанақалиги мени қизиқтириб қолди, холос, — деди.
 — Қанақалиги дейсанми? Нимани назарда тутяпсан?
 — Бу ерда бемалол тура олармикин, демоқчиман.
 Қария Симеон бошини кўтарди.
 — Унинг ёнида ҳемириса ҳам йўқ. Хурсанд бўлиши керак бунинг учун.
 Лидия елкасини қисди.
 Симеон Альфредга ўгирилди.
 — Тушун. Бу айрича Рождество бўлади. Ҳамма болаларим атрофимга йиғилади. Ҳамма болаларим-а! Билдингми, Альфред? Ана шундан келиб чиқиб фикр қил. Энди топ-чи, иккинчи меҳмон ким экан?
 Альфред отасига ҳайратланиб қаради.
 — Ҳамма болаларим! Топдингми, болам? Бу Харри! Уканг Харри.
 Альфред оқариб кетди-ю, тутила-тутила деди:
 — Харри... бўлиши мумкин эмас...
 — Шахсан Харри жанобларининг ўзлари.
 — Биз уни ўлган деб юрардик-ку.
 — Йўқ, у тирик экан.
 — Сиз... сиз уни уйга қайтиб келишга ундаяпсизми? Шунча қилгиликлардан кейин-а?
 — Оқпадар демоқчисан-да, а? Гапинг тўғри. Ўтган ишга салавот, Альфред. Биз уни кучоқ очиб кутиб олишимиз керак.
 — Ахир, у сизни ер билан битта қилиб кетди-ку... Ҳаммамизниям. У...
 — Унинг қилгиликларини санаб ўтиришнинг кераги йўқ. Айтаман десанг адо бўлмайди. Эсингда бўлсин, бу Рождество, гиналар унутиладиган байрам. Биз ўша ноқобил фарзандни очиқ чеҳра билан кутиб оламиз.
 Альфред ўрнидан турди.
 — Вужудим ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Мен Харри вақти келиб шу хонадонга яна қайтади деб ҳеч қачон ўйламагандим.
 Симеон олдинга энгашди.
 — Сен Харрини ҳеч қачон ёқтирмагансан, тўғрими?
 — У сизни ер билан битта қилиб кетгандан кейин...
 Симеон кулгига ўхшаган овоз чиқарди.
 — Ким эскини эсласа — кўзи чиқсин. Рождестводан асосий мақсад ҳам мана шу, тўғрими, Лидия?
 Лидиянинг ҳам ранги бўзариб кетди. Уям қуруққина қилиб:
 — Кўриб турибман, сиз бу йилги Рождествода кўп нарсани назарда тутган экансиз, — деди.
 — Мен бутун оила аъзолари атрофимда тўпланишини ўйлаганман. Ҳаммаям соғ-омон бўлсин. Мен қариб қолган одамман. Кетяпсизларми, болаларим?
 Альфред шошиб чиқиб кетди. Лидия ҳам эрининг орқасидан кўзгалди-ю, кейин тўхтаб қолди.
 Симеон ўглининг орқасидан гапириб қолди.
 — Ҳаяжонланиб кетди! Харри иккаласи бир-бирини отишга ўқи йўқ эди. У Альфредни доим яниб юрарди. Масхара қилиб: «Аста юрар тўғри турар», деб жигига теккани-теккан эди.
 Лидия қайнатасининг нимадир гапирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаб турганини кўриб, ўзини тутди, индамади. Унинг ўзини хотиржам тутиши қариянинг асабини кўзгаган эди. Лидия буни сезиб:
 — Чаён билан тошбақа¹, лекин биринчи бўлиб тошбақа етиб келади-ку, — деди.
 — Ҳамма вақт эмас, — унинг гапини бўлди Симеон, — ҳа, доим эмас, азизим Лидия.
 Лидия ҳамон ўша-ўша ним табассум билан деди:

¹ Ўжарлик билан истеъдоднинг устидан голиб келишни англатувчи инглизча ибора.

— Кечирасиз, Альфреднинг олдига боришим керак эди. Ҳаяжонланиб кетди, ўзини йўқотиб қўйиши мумкин.

Симеон тиржайди.

— Ҳа, Альфред ҳаётдаги ўзгаришларни хушламайди. Ҳаддан ташқари вазмин.

— Уғилларингиз ичида сизни энг кўп ҳурмат қиладигани Альфред, — деди Лидия.

— Бу сенга жуда ғалати туюлади, тўғримасми?

— Баъзан шунақа туюлган онлар ҳам бўлади, — тасдиқлади Лидия.

У хонадан чиқди. Симеон орқасидан қараб туриб кулди-ю, қўлларини ишқаб қўйди.

— Ғалати, — минғирлади у, — жуда ғалати. Рождествода ҳаммаси аниқ бўлади.

У ўрнидан базўр турди, кейин ҳассага таянганча хонанинг нариги бурчагида турган пўлат сандиқ томон юрди. Унинг кодини терди. Эшикни очиб қалтироқ қўллари билан ичини титкилай бошлади.

Ундан кичкина халтачани топиб оғзини очди. Кейин бармоқлари орасидан ҳисобсиз олмос доначалари сочила бошлади.

— Менинг гўзалларим. Менинг ўша-ўша садоқатли дўстларим сизлар. Олтин пулларга айланган дамлар қанақа ажойиб кунлар эди. Мен сизларни қирқишга, текислашга ҳеч қачон изн бермайман, азиз дўстларим. Ҳеч қачон аёлларнинг бўйинларини беэмайсиз, уларнинг қулоқларига, бармоқларига тақилиб гўзаллик бахш этмайсиз. Сизлар меникисиз, қардрдон дўстларим. Сизгаям, менгаям баъзи нарсалар аниқ бўлиб турибди. Айтишларича, мен қарибмишман, касалмишман, бўлмаган гап, мен ҳали соппа-соғман, яшайман. Оҳ, бу қари кўппакнинг баданида ҳаёт қанча жўш ураркин? Ҳали мен ҳаёт чангалидан жиндай бўлсаям, хузур, кайф-сафони суғуриб оламан. Ҳа-ҳа, роҳат-фароғатни...

ИККИНЧИ ҚИСМ. 23 декабр

I

Эшик қўнғироғи зарб билан чалинди. Тресилиан етиб боргунча қўнғироқ яна чалинди. Тресилианнинг жаҳли чиқди. Қанақа тарбиясиз бесабр одам экан бу — жентльменнинг уйига ҳам шунақа қўнғироқ қиладими, деган хаёлга борди. Агар бу Рождество гимнини айтадиган янги тўда бўлса, улар билан пачакилашиб ўтирмайман, деб қўйди.

Эшик оғаси эшикнинг юқори қисмидаги қиров босган ойнадан қараб баланд бўйли, шляпасининг айвони хиёл пастга туширилган йигитни кўриб, эшикни очди. Эгнига арзон, бачкана гулли костюм кийган нотаниш бир йигит экан. Эҳтимол, сурбет гадоёлардан бўлса керак, деб ўйлади Тресилиан.

— Ё худойим-эй, Тресилианмисиз? — ҳайқириб юборди нотаниш. — Қалайсиз, оқсоқол?

Тресилиан келгиндининг юзига бир неча бор синчиклаб тикилиб қаради. Ҳа, бу ўша димоғдорлик бахш этадиган жағлар. Ўша қирра бурун ва телбанамо кўзлар. Кўп йиллар муқаддам қандоғ бўлса, ҳали ҳам шундай. Фарқи у вақтда бунақа аниқ кўзга ташланмас эди.

Эшик оғаси ҳаяжонлангандай хўрсиниб қўйди.

— Мистер Харри!

Харри Ли кулиб юборди.

— Афтидан, қўрқитиб юбордим сени. Нимага қўрқасан? Ахир мени кутишяпти-ку. Тўғрими?

— Ҳа, албатта, сэр. Шубҳасиз, кутишяпти, сэр.

— Унда нега бунчалик ҳайрон бўлиб қолдинг?

Харри ўзини бир неча қадам орқага ташлаб, уйнинг тепасига қаради. Маҳобатли, катта-катта қизил гиштлари чиройли қилиб терилган. Одамда яхши таассурот қолдиради.

— Ҳалиям ўша-ўша хунукдан-хунук эски ҳовли-жой, — деди Харри хулоса қилиб. — Ассийси, ҳалигача бузилмаган. Отам қалай, Тресилиан?

— Ногирон бўлиб қолди десаям бўлади, сэр. Уз хонасидан чиқмайди. Кам юради. Анча қувватдан кетган.

— Эҳ, қариб қуюлмаган чол!

Харри Ли башанг шляпаси билан шарфини Тресилианга тутқазиб уйга кирди.

— Хўш, Тресилиан, менинг жонажон акажоним Альфред қалай?

— Соппа-соғ, сэр.

Харри тиржайди.

— Икки кўзи йўлимдадир-а?

— Шунақа бўлса керак, сэр.

— Бўлмаган гап. Аксинча. Гаров ўйнайман, мен келишимни билиб даҳшатга тушган бўлиши аниқ. Биз Альфред йккаламиз ҳеч қачон чиқишмаганмиз. Тресилиан, сен унда-бунда инжилни ўқиб турасанми?

— Нега ўқимас эканман, сэр, баъзан ўқиб тураман.

— Гумроҳ ўғилнинг қайтиб келиши бобини ўқиганмисан? Яхши акасига бу ёқмаган, мутлақо ёқмаган. Уйдан чиқмайдиган хушфёъл Альфредга ҳам менинг келишим ёқмаслигига ишончим комил.

Тресилиан ерга қараганча индамай тураверди. Унинг бу ҳолати суҳбат ёқмаганини англатарди. Харри Тресилианнинг елкасига қоқди.

— Оқсоқол, қани мени хонага бошла-чи, — деди у. — Мени сузагон буқа кутиб турганига ишончим комил. Тўппа-тўғри унинг олдига олиб кир.

Тресилиан шундай деди:

— Сэр, марҳамат қилиб аввал мана бу ёққа, меҳмонхонага юринг. Ҳозир ким қайси хонага жойлашганини аниқ билмайман... Сизга машина жўната олмадик, сэр. Чунки қай вақтда келишингизни аниқ билмаганди-да.

Харри бош қимирлатиб кўйди. Кейин Тресилианнинг ортидан атрофга аланглаб, даҳлиз бўйлаб кетди.

— Эски буюмлар ўша-ўша жойида турибди, — деди у. — Менимча, бундан йигирма йил муқаддам шу уйдан чиқиб кетган бўлсам, ҳеч нарса ўзгармабди.

Харри Тресилианнинг кетидан меҳмонхонага кирди. Қари хизматкор:

— Бориб қарай-чи, мистер ёки миссис Альфред қаердайкин, — деди-ю, шоша-пиша чиқиб кетди.

Харри Ли хонага кирибоқ дераза рахтида ўтирган қизни кўриб ҳайрон қолганча тўхтаб қолди. У кўзларига ишонмай қорасоч, қора тўр гўзал қизга тикилиб қолди.

— О, худойим! — деб юборди у ҳайратланиб. — Кимсиз, отамнинг еттинчи — энг гўзал хотини эмасмисиз?

Пилар дераза рахтидан ирғиб туриб унга яқин келди.

— Мен Пилар Эстрадаосман, — ўзини таништирди у.

— Ўзингиз-чи, онамнинг акаси, яъни тоғам Харри бўлсангиз кераг-ов.

Харри ундан кўзини узмай туриб, деди:

— Шунақа денг-а! Женнининг қизи.

— Қизик, нима учун отамнинг еттинчи хотини эмасмисиз, деб сўрадингиз? Отангизнинг ростдан ҳам олтига хотини бўлганми?

Харри кулиб юборди.

— Йўқ, ўзи аслида қонуний битта хотини бўлган. Биласанми. Пил... Отинг нимаиди?

— Пилар.

— Гап бундай, Пилар, бу даҳмада сендай бир гулни кўриб эсанкираб қолдим.

— Бу даҳм... Нима дедингиз, илтимос, Яна бир айтинг.

— Кўриқчилар билан лиқ тўла музейда демоқчийдим? Бу хонадондан мен ҳамма вақт жирканиб келганман. Уйга қайта кирдим-у, одатдагидан ҳам баттар деган хулосага келдим.

Бу гаплардан қаттиқ ҳайратга тушган Пилар ҳаяжонланиб кетди.

— О, йўғ-а, бу ер жуда гўзал экан. Мебеллар антиқа, ҳамма ёқдаги жимжимадор гулларга тўла юмшоқ гиламларни қаранг. Булар бари жудаям сифатли, унинг устига — қиммат.

— Бу жиҳатдан гапинг тўғри, — кулди Харри. Сухбат унга ёқиб тушган эди.
— Биласанми, сендай гўзал қизни мана шу анжомлар орасида кўриб ҳечам ўзимга...

У гапини тугатолмади, хонага Лидия кириб, тўғри Харрига томон юриб кела бошлади.

— Салом, Харри. Мен Альфреднинг хотини Лидияман.

— Салом, Лидия, — Харри Лидияга қўл чўзаркан, унинг ёқимли чеҳраси, чиройли юришига беш кетди. «Бунақа гўзал юриш ҳамма аёлларга ҳам насиб этавермайди», деб қўйди ичида.

Лидия ҳам бир зум унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

«У, гарчанд ёқимли бўлса-да, ниҳоятда қаттиққўл. Бунақа одамга ҳеч қачон ишонмаган бўлардим...» деб қўйди яна ўзича.

Лидия табассум қилиб деди:

— Қалай уй, шунча йил кўрмадингиз? Ўзгариш борми ёки ҳали ҳам ўша-ўшами?

— Деярли ўша-ўша, — у хонага назар ташлаб чиқди. — Лекин хоналар таъмир қилинганми?

— О, кўп марта.

— Сизнинг раҳбарлигингиз остида бўлса керак. Сиз тамоман ўзгартириб юборибсиз.

— Ҳа, эҳтимол.

Харри кутилмаганда унга қараб шодон кулиб қўйди. Харрининг кулгиси қария Симеоннинг кулгисига ўхшаб кетганидан Лидия титраб кетди.

— Энди тамоман янгиланиб кетибди. Акам Альфред боболари замонида бу ерларга келиб қолган одамнинг қизига уйланибди, деган гап кулогимга киргандек бўлганди.

Лидия кулиб деди:

— Балки, шундай бўлгандир. Лекин у замонлар ўтиб, одамлар ҳам ўзгариб кетган.

— Альфред нечага кирди? — сўради Харри. — Ҳалиям илгаригидай зикна ва мўминтой бўлиб юрибдими?

— Уни ўзгардим, йўқми деб нимани назарда тутаетганингизни билолмай турибман.

— Бошқалар қалай? Бутун Англия бўйлаб ризқини териб юришибдими?

— Йўқ, ҳаммаси Рождество байрамига етиб келишди.

Харрининг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилиб кетди.

— Рождествода бутун оила аъзолари йиғилоқчими? Қарияга нима бўлди? Бунақа оилавий биродарлик туйғулари унга бир умр бегона бўлиб келган эди-ку. Ундан ташқари, отамнинг оила билан бирон марта бўлсин, қизиққанини эслолмайман. Қайта тугилганга ўхшайди.

— Эҳтимол, — қуруққина қилиб деди Лидия.

— Жорж акам қалай? — сўради Харри. — Ҳалиям ўша-ўша зикнами? Ёшлигида чўнтагидаги пулдан ярим тийин бировга ўтиб қолса, доллайвериб ҳамма ёқни бузиб юборарди.

— Жорж ҳозир парламент аъзоси. Уэстеримдан вакил.

— Нима? Ўша чағир кўз парламентга аъзо бўлганми? Ана буни қаранг-а!

Харри бошини орқасига ташлаб хахолаб кулиб юборди. У шу қадар қаттиқ кулдими, бу кулги мўъжазгина хонада унинг қўпол ва одобсизлигига далил бўлиб янгради. Пилар ҳайрон бўлганидан оғзи очилиб қолди. Лидия бўлса, чўчиб тушди.

Харри орқасида ҳаракат шарпасини сезиб ўтирилди. Қараса, эшикнинг олдида Альфред жимгина Харрига ғалати қараш қилиб турибди.

Харри қотиб қолди. Бир оздан кейин унинг лабларида табассум ўйнади. У ақасига қараб юрди.

— О, Альфред, ўзингмисан?

• Альфред бошини қимирлатиб қўйди.

— Салом, Харри.

Улар бир-бирига тикилиб қолишди. Лидия енгил нафас олди. «Бу қадар ҳам аҳмоқчилик бўладими, — унинг хаёлидан шу фикр кечди. — Худди бир-бирини гажиб ташлашга тайёр турган итларга ўхшайди-я».

Пиларнинг кўзлари яна ҳам каттароқ очилди. Аччиғи чиққанидан «қимирламай бир-бирига рақиблардай тикилиб туришини қара, нега улар бир-бирининг кучоғига отилишмаяпти? Ҳа, инглизларда бунақа одат йўқ. Лекин жилла курса, яхшироқ гаплашса бўлади-ку. Нимага бир-бирига тикчайиб туришибди», — деб ўйлади.

Ниҳоят Харрининг тили калимага келди:

— Биласанми, яна қайтиб келишим ғалати кўриняпти.

— Эҳтимол. Сен уйни тарк этиб кетганингдан буён... кўп сувлар оқиб кетди.

Харри бошини силкиб, энгагини силаб қўйди. Бу унинг одати бўлиб, бировнинг жигига тегмоқчи бўлса, шундай қилиб кўярди.

— Умуман олганда, — деди Альфред, — келганингдан хурсандман... — бир оз тўхтаб, сўнги сўзига алоҳида ургу берди, — ўз уйингга...

II

— Эҳтимол, мен энг фосиқ одам бўлгандирман, — деди Симеон Ли.

У ўриндиққа суяниб олган, ўйга ботганча энгагини кўтариб бир бармоғи билан силаб ўтирарди. Қаршисида каминдаги оловнинг тилчалари ўйнаб турибди. Ёнида қўлида папье-маше¹ дан қилинган қалқонча ушлаган Пилар ўтирарди, бу билан оловнинг ҳовуридан юзини тўсиб олган. Онда-сонда у қалқонча билан ўзини елпиб ҳам кўярди. Симеон бўлса унга тикилар ва бундан хузур қилаётганини яшириб ҳам ўтирмасди...

У худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандай, гапдан тўхтамас, ёнида гўзал кизнинг ўтириши эса унга илҳом берарди.

— Ҳа, мен ахлоқсиз бўлганман. Сен нима деб ўйлайсан?

Пилар елкасини қисди.

— Ҳамма эркаклар ҳам ахлоқсиз бўлишади. Роҳибалар шунақа дейишади. Шунинг учун уларнинг гуноҳини худодан сўраш керак.

— Лекин мен ҳаммаданам худо ургани бўлганман. — Симеон кулиб юборди. — Лекин бундан афсусланмайман. Заррачаям. Мен ҳар бир дақиқадан... роҳатланиб фойдаланганман. Одамлар, одам қариганда қилган гуноҳларига тавба қилиши керак, дейишади. Бўлмағур гап. Мен тавба қилмайман. Айтувдим-ку, ахир сенга, қилмаган ишим қолмаган деб. Гуноҳим кўп, кимларнидир алдаганман. Ниманидир ўғирлаганман, ёлғон гапирганман. Худо урсин ёлғон бўлса. Эҳ, аёллар! Ҳамма вақт аёлларга ишмн тушган. Кимдир менга бир араб шайхининг қирқ ўғлида шахсий соқчи бўлганлигини гапириб берган эди. Ҳамма ўғиллари деярли тенгдош бўлган экан. Ҳа-ҳа. Қирқта! Билмайман, қирқта фарзанди бўлганлиги менга қоронғи-ю, лекин гаров ўйнайман, агар болаларимнинг башарасини кўришни хоҳлаганимда, мен ҳам уларга шахсий соқчи асрашим мумкин эди. Бунга нима дейсан, Пилар? Қалай, ҳайрон бўлмаёпсанми?

Пилар бошини кўтариб, Симеон Лига қаради.

— Нима учун ҳайрон бўлишим керак экан? Эркак киши аёлларнинг кўнглини овлаши керак. Менинг дадам ҳам шундай бўлган. Шунинг учун ҳам аёлларнинг кўпчилиги бахтсиз бўлишади. Черковга боришади, ибодат қилишади.

Қари Симеон қовоғини солди.

— Мен Эдилейдни бахтсиз қилганман, — деди у секин, ҳамсуҳбатини унутиб ўзи билан гаплашаётгандай. — Эҳ, худойим, аёллар нега бунақайкин-а! Мен унга уйланганимда, бадани оппоқ, юзлари қип-қизил анордай, худди тортилган суратдай гўзал эди. Кейин нима бўлди? Йигилан боши чиқмади. Хотин киши тинимсиз шикоят қилаверса, мингирлаб йиғлай берса, эркак ваҳшийлашиб кетаркан. Иродаси буқиларкан. Эдилейднинг айби шу эди. Жилла курса менга

¹ Елим, гипс ва бўр қўшиб аралаштирилган қоричма. Зичлаб ҳар хил буюмлар ясашда ишлатилади.

бир марта бўлсин, гап қайтаргандаям майлиди. Ҳеч қачон юзимга тик қарамаган. Унга уйланганимда, энди бўлди, оила қураман, илгариги саёқ юришларимга барҳам бераман, деб ўйлагандим...

У каминдаги оловга қараганча жимиб қолди.

— Оила қурдим.... Эҳ, худойим, шуям оила бўлди-ю, — у захархандалик билан кулиб юборди. — Буларга бир қара. Йўқ, уларга яхшилаб назар сол. Биронтасида фарзанд йўқ. Наслимизни ким давом эттиради. Наҳотки уларнинг томирида заррача менинг қоним оқмаётган бўлса? Никоҳсиз бўладими, никоҳлими, биронтасида ўғил йўқ. Альфредни қара: э худойим-эй, итга ўхшаб ялинчоқ кўзлари билан қараганда бутун вужудим музлаб кетади. Узингни томдан ташла десам ташлашга тайёр. Шунақаям анқов бўладими одам деган. Лидия хотини, у менга ёқади. Мени яхши кўрмаслиги бор гап. Ўша ювош эрини деб мен билан чиқишишга мажбур. — Чол камин ёнида жимгина ўтирган қизга қараб қўйди.

— Пилар, эсингда бўлсин, ҳаддан ташқари садоқат ҳам одамни эзиб ташлайди.

Пилар унга қараб кулиб қўйди. Қизнинг карашмасидан ва ўзини яқин тутишидан жонланган чол давом этди:

— Жорж-чи? У қанақа одам? Эшакмия! Вужуди муз. Бориб турган маҳмадана, мияси йўқ, бунинг устига, хасис. Ёки бўлмасам Дэвидни олайлик. Бир умр ақл кирмаган, аҳмоқ ва хаёлпараст. Онасининг эркаси эди. У мана шунақа. Битта қилган ақлли иши зеҳли аёлга уйлангани — уни кўргансан, — чол ўриндиғининг тирсак қўядиган жойига шапатилаб уриб қўйди. — Харри болаларимнинг ичида бутунроғи. Бечора, йўлини тополмай юрибди. Ҳар ҳолда озгина бўлсаям юрагида ўти бор.

Пилар унинг бу гапига қўшилди.

— Ҳа, у келишган. У осмонга қараб хахолаб қулади. У менга жуда ёқади.

Қария Пиларга қараб қўйди.

— Шунақами? Харри қизларга жуда ёқади. Бу тарафдан отасига тортган. — У хириллаганча овозини чўзиб кулди. — Мен яхши яшадим. Ҳа, жуда яхши яшадим. Ҳаммасини кўрдим.

— Испанияда бизда шунақа бир нақл бор, — деди Пилар. — Худо айтаркан: бу дунёда хоҳлаган нарсангни олгин, лекин қарзингни тўлаб орани очиқ ҳам қилиб қўй.

Симеон буни маъқуллагандай ўриндиққа уриб қўйди.

— Яхши. Тўғри гап. Нима хоҳлаган бўлсам олдим...

— Ораям очиқ қилиб қўйилганми қарзни тўлаб?

Симеон кулишдан тўхтаб ўриндиққа тўғри ўтириб олди-ю, Пиларга тикилди.

— Нима дединг?

— Мен, олган нарсангизнинг ҳақиниям тўлаб қўйганмисиз, дедим, бобожон.

Симеон Ли ўйланқираб жавоб берди:

— Билмайман...

У тўсатдан пайдо бўлган ғазабини босолмай ўриндиқни уриб юборди.

— Қизча, бунақа савол беришга сени нима мажбур қилди?

— Билишга қизиқаман-да, — деди Пилар.

У қўллари билан юзини ярим тўсганча қотиб қолди. Кўзлари эса сирли ва айёрона боқиб турарди. Пилар ўз ноз-карашмасининг кучига ишонган қўйи бошини мағрур кўтариб олган эди.

— Аҳ, шайтонча... — вишиллади Симеон.

Пилар аста гапира бошлади.

— Лекин мен сизга ёқаман-ку, бобожон. Сиз билан бирга ўтиришимни яхши кўрасиз-ку.

— Ҳа, яхши кўраман. Сендай ёш ва гўзал санам билан гаплашмаганимгаям анча бўлди. Гаплашиб ўтириб, қариб шиқиллаб қолган суякларимга иссиқ югурди. Ахир сенинг томирларингда менинг қоним оқяпти-ку... Жениферга офарин, оиламизда энг муносиби шу бўлиб чиқди.

Пилар кулиб қўйди.

— Эсингда тут, мени лақиллатолмайсан, — деди Симеон. — Менинг вайсашларимга чидаб ўтиришингнинг сабабини яхши биламан. Ҳамма гап пулда,

ҳа, бойликда... Ё, қари бобонгни ростдан ҳам севаман деб ишонтирмоқчи бўлаяпсанми?

— Йўқ, мен сизни севолмайман, — жавоб берди Пилар. — Лекин сиз менга жуда ёқасиз. Бу ҳақ гап, бунга ишонишингиз керак. Биламан, сиз ахлоқсиз ҳаёт кечиргансиз. Мана бу ҳам менга ёқади. Вужудингизда ҳаётга бўлган интилиш оила аъзоларингизнинг ичида фақат сизда кўпроқ бўлган. Кўп гаройиб воқеаларни гапириб беряпсиз. Дунёни кезиб чиқибсиз, ҳаётингиз гўзал саргузаштларга бой. Агар эркак бўлганимда мен ҳам худди шундай қилган бўлардим.

Симеон маъқуллаб қўйди.

— Ҳа, гапингга ишонаман... Бизнинг томирларимизда лўлиларнинг қони оқади, дейишади. Харрини ҳисобга олмаганда бу нарса бошқа болаларимда намоён бўлгани йўқ. Лекин билишимча, бу сенда ҳам ўзини намоён қилганга ўхшайди. Билиб қўй, керак бўлганда мен жуда сабр-бардошлиман. Бир вақтлар мени лақиллатган одамдан ўчимни олиш учун ўн беш йил кутишимга тўғри келган. Сабр-бардош Лининг характеридаги асосий нуқталардан бири. Улар буни эсдан чиқаришмайди. Йиллар ўтиб бўлса ҳам улар ўз насибаларини олишади. Ҳалиги одам мени роса чув туширган эди. Қўлай фурсат келишини ўн беш йил кутдим, охири шундай зарба бердимки, охир-оқибат хонавайрон бўлиб, шир яланғоч қолди.

У аста кулиб қўйди.

— Бу воқеа Жанубий Африкада бўлганмиди? — сўради Пилар.

— Жуда ажойиб ўлка, у ер.

— Демак, сиз у ёққа қайтиб борган экансиз-да?

— Оила курганимдан кейин беш йил ўтиб борганман. Бу охириги боришим бўлди.

— Унгача-чи? У ерда кўп вақт турганмисиз?

— Ҳа.

— Булар ҳақида гапириб беринг.

Чол гапга тушди. Пилар юзини елпигич билан елиб эшита бошлади. Унинг овози пасайиб кейин тўхтади.

— Шошма, ҳозир сенга бир нима кўрсатаман. — Симеон аста ўриндиқдан турди, ҳассага таяниб оқсоқлаганча хонада юра бошлади. Катта пўлат сандиқнинг олдига бориб уни очди. Кейин қизга ўгирилиб ёнига чақирди.

— Мана бу тошчаларни қара. Ушла, бармоқларинг орасидан шопир.

Чол қизнинг ажабланиб турган юзига қараб кулиб юборди.

— Буларнинг нима эканлигини биласанми? Болам, олмос дейдилар буни, олмос.

Пиларнинг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилиб кетди, у тошларни яна бир кўздан кечириб чиқиб ҳайқириб юборди: — Ахир булар майда тошлар-ку!

Симеон кулиб қўйиб деди:

— Йўнлмаган олмослар булар. Буларни мана шундай ҳолатда топиб олишади.

Пилар ишонқирамай сўради:

— Уларга ишлов берилса, кейин ҳақиқий олмос бўладими?

— Албатта.

— Оловдай ёниб ярқирайди ҳамми? — Пилар болаларча соддалик билан деди: — О, ишонгим келмайди.

— Ростдан шунақа бўлади.

— Баҳоси қимматми?

— Жуда қиммат. Ишлов бермасдан бир нима дейиш қийин. Ҳар ҳолда мана шу кичкина халтача бир неча минг фунт туради.

Пилар бир оз жимликдан сўнг сўзларни бўлиб-бўлиб зўр-базўр гапирди:

— Қанча... минг фунт?

— Тўққиз — ўн минг, кўрмаяпсанми, йирик-йирик.

Пилар ажабланиб сўради:

— Унда буларни нега сотмайсиз?

— Чунки уларни шу ерда ушлаб туриш менга ёқади.

— Ахир бу жуда кўп пул бўлади-ку.

— Менга пул керакмас.

— Ҳа, бундай денг. Унда, — деди Пилар, — нега ишлов бериб чиройли қилишга топширмайсиз?

— Чунки, буларнинг шундай туришини хуш кўраман. — Чолнинг башараси тумшайди. Юзларини ўгириб аранг эшитиларли қилиб мингирлади. — Мен буларни қўлга олиб бармоқларим орасидан сизиб ўтказсам ўтмишимга қайтаради... Бошимга яна ўша қуёш нурлари тушгандай бўлади, турфа гулларнинг ислари димоғимга урилади. Буқалар, дўстим қари Эба, йигит-яланглар, ажойиб оқшомлар хотирамда жонланиб, уларни кўргандай бўламан.

Эшик енгил тақиллади.

— Буларни пўлат сандиққа қўйиб эшигини ёп, — деди Симеон. Кейин: — Кириг, — деди.

Хорбури одатдагидек тавозе билан товушсиз кириб келиб маълум қилди:

— Пастда нонушта тайёр.

III

— Шу ерда экансан-ку, Дэвид, — деди Хилда. — Мен бўлсам сени қидириб ҳамма ёқни айланиб чиқдим. Юр, бу ердан чиқайлик, хона жуда совуқ экан.

Дэвид тезда жавоб бера қолмади. У ранги ўчиб кетган гулдор ўриндиққа тикилганча қотиб турарди, кейин:

— Бу онам ўтирадиган ўриндиқ, — деди. — Доим мана шу юмшоқ курсида ўтирарди... Қандай бўлса шундай турибди. Фақат озгина ранги ўнгибди, холос. Хилданинг кенг пешонасида майда чизикча пайдо бўлди.

— Тушунаман. Дэвид, кетдик бу ердан. Хона жуда совуқ экан.

Дэвид унинг гапларига эътибор бермади. Хонага аланглаб қараб шундай деди:

— Онам кўп вақтини шу ерда ўтказарди. Мен эсам мана бу стулга ўтириб олардим, онам менга китоб ўқиб берарди. Китобнинг номи «Жек улканлар қотили» эди. Ҳа-ҳа, ўша китобнинг номи шундай эди. Ушанда мен олти ёшда эдим.

Хилда келиб шартта унинг қўлтиғидан олди.

— Азизим, юр меҳмонхонага. Бу ер иситилмас экан.

Дэвид унга бўйсуниб ўгирилди. Лекин хотини эрининг бадани енгил қалтираётганини сездди.

— Ҳаммаси қандай бўлса, — шивирлади у, — ҳаммаси қандай бўлса, ўшандоқ. Худди вақт тўхтаб қолгандай.

Хилда қандайдир безовта эди. Лекин ўзини қувноқ тутишга интиларди.

— Қизик, бошқалар қаерда экан? Нонушта пайти ҳам бўлиб қолди.

Дэвид Хилдадан қўлини бўшатиб бошқа эшикни очди.

— Ушанда мана бу ерда пианино турарди... Ия, ҳалиям жойида турибди-ку. Қизик, созланганмикин?

У стулга ўтириб пианинонинг қопқоғини очди. Бармоқлари клавишларнинг устида аста йўрғалай бошлади.

— Балки буни вақти-вақти билан созлаб туришгандир.

Дэвид пианинони чалиб кўрди.

Кейин ўтириб аста чалишга тушди. Унинг бармоқлари остидан чиққан куй бир маромда ҳона бўйлаб тарала бошлади.

Хилда:

— Қайси куй бу? Лекин жуда таниш, қайси куйлигини эслолмаяпман, — деб сўради.

— Бу куйни чалмаганимга ҳам анча бўлди, — деди Дэвид. — Онам шу куйни жуда яхши кўрарди. Бу Мендельсоннинг «Сўзсиз қўшиқ» куйи.

Юмшоқ, қалбларни аллаловчи майин куй хонани тўлдириб юборди. Хилда:

— Илтимос, Моцартдан бир нима чалиб бер, — деди.

Дэвид калласини қимирлатди-ю, Мендельсоннинг бошқа куйини чала бошлади.

Кейин бирдан клавишлардан қўлини узиб, бир ҳаракат билан шартта ўрнидан турди. Унинг бутун вужуди қалтирарди. Хилда унинг ёнига келди.

— Дэвид, Дэвид...

— Кўявер, кўявер, ҳозир ўтиб кетади, — деди у.

IV

Кўча эшикнинг кўнғироғи қаттиқ жириглади. Буфетда ўтирган Тресилян ўрнидан туриб аста эшик томон йўналди. Кўнғироқ такрор чалинди. Хизматкор эшикдаги ойнадан хўмрайиб қаради-ю, шляпасининг кенг айвони пастга эгилган эркак кишининг қорасини кўрди.

Тресилян қўлини пешонасига қўйиб тикилди. Нима, шайтон васвасасими бу: ҳаммаси такрорланаётганга ўхшайди.

Ҳа, илгариям худди шундай бўлган эди. Эсида турибди.

Эшик зулфинини итариб очди-ю, хотиржам бўлди. Эшикда турган киши сўради:

— Мистер Симеон Ли шу ерда турадими?

— Ҳа, сэр.

— Мумкин бўлса, уни кўрмоқчи эдим.

Нотаниш кимсанинг гап оҳанги ниманидир элас-элас эсга солди. Тресилян бу овоз эгасини бир вақтлар мистер Ли Англияга биринчи бор келганда эшитган эди.

У таралдуланиб жавоб берди.

— Сэр, мистер Ли ногирон. У камдан-кам ҳолларда бировни қабул қилади. Агар сиз...

Нотаниш одам унинг сўзини бўлди. Чўнтагидан конверт чиқариб эшик оғасига узатди.

— Илтимос, мана шуни мистер Лига бериб қўйсангиз.

— Ҳўп бўлади, сэр.

V

Симеон Ли конвертни очиб ичидан бир варақ қоғоз олди. Ажабланиб қошлари юқори кўтарилди ва кейин кулиб қўйди.

— Мўъжиза, ҳа-ҳа, бошқа нарса эмас, — деди у. Кейин эшик оғасига мурожаат қилди:

— Мистер Фаррни бошлаб кел, Тресилян.

— Ҳўп бўлади, сэр.

— Ҳозиргина ўзим ҳам кекса дўстим Эбиназар Фаррни ўйлаб турувдим, — деди Симеон, — Кимберлидаги шеригим. Қарабсанки, унинг ўғли эшик қоқиб турибди. Тагин ёлғиз ўзи.

Тресилян қайтиб келиб:

— Мистер Фарр келди, — деб маълум қилди.

Стивен Фарр оёқлари қалтираб, қадам ташлашидан пайдо бўлган асабий ҳаяжон билан кириб келди. Гапирганда унинг жанубий африкалик одамларга хос талаффузи яна ҳам кўпроқ сезила бошларди.

— Мистер Лимисиз?

— Кўрганимдан хурсандман. Демак, сиз Эбанинг ўғли экансиз-да?

Стивен Фарр хижолат тортиб кулиб қўйди.

— Кўҳна Англияга биринчи бор келишим, — деди у. — Агар Англияга бориб қолсам отам доим сизни излаб топишим кераклигини уқтирарди.

— Тўғри қилибсиз, — деди қария ўгирилиб. — Мана бу дўндиқча менинг неварам Пилар Эстрададос.

— Миннатдорман, — деди Пилар мулойимлик билан. Стивен Фарр бундай учрашувдан қониқиш ҳосил қилиб: «Оббо шайтонча-ей, мени кўриб ўзини билмаганга солди-я. Фақат бир дақиқа довдиради, холос», деб қўйди.

Стивен бироз ҳаяжон билан жавоб берди:

- Мисс Эстравадос, сиз билан танишганимдан беҳад хурсандман.
- Ташаккур, — деди Пилар.
- Стивен Ли Фаррга қараб:
- Ўтиринг, менга ўз ҳақингизда гапириб беринг. Англияга узоқ муддатга келдингизми? — деди.
- Энди келиб олдим, бу ёғига шошилмайман.
- Симеон кулиб юборди.
- Тўғри қиласиз. Бирмунча вақт бизникида туришингиз ҳам мумкин.
- Раҳмат, сэр. Бировнинг хонадонида ноқулайлик туғдиришдан хижолат тортаман. Рождествога бор-йўғи икки кун қолди.
- Рождествони биз билан бирга нишонлашингиз мумкин ёки бошқа режаларингиз борми?
- Йўқ, ҳеч қанақа режам йўқ. Лекин менга жуда... ноқулай.
- Симеон унинг гапини бўлди:
- Демак, масала ҳал. Пилар!
- Ҳа, бобожон.
- Бор, Лидияни чақир. Байрамда яна битта меҳмонимиз бўлади. Олдимга кириб кетсин.
- Пилар туриб чиқиб кетди. Стивен уни орқасидан кўз қири билан кузатиб қолди. Бу ҳол Симеоннинг назаридан четда қолмади.
- Бу ёққа тўғри Жанубий Африкадан келяпсизми?
- Шундай деса ҳам бўлади.
- Сухбат бу мамлакат ҳақида кетди.
- Ордан бир неча дақиқа ўтиб, Лидия кириб келди.
- Бу йигит Стивен Фарр бўлади, — таништирди Симеон. — Эски дўстим ва шеригим Эбиназар Фаррнинг ўғли. Агар сен унга биронта хона ажратиб бера олсанг, Рождествони биз билан бирга ўтказоди.
- Лидия табассум қилди.
- Топилиб қолар, — деди у ва нотаниш йигитнинг қуёшдан қорайган юзига, кўм-кўк кўзлари ва алп қоматига назар ташлади.
- Бу келиним, — таништирди Симеон Лидияни.
- Барибир ўзимни ноқулай сезаман, — деди Стивен хижолат чекиб. — Ҳеч қандай огоҳлантиришсиз оилавий тантанангизга суқилиб кириб олишим қандай бўларкин.
- Болам, энди сен оиламиз аъзоси бўлдинг, — деди Симеон — ўзингни шундай деб ҳисоблайвер.
- Жуда олижаноб экансиз, сэр.
- Пилар хонага қайтиб кирди. У аста камин олдига чўкди-да елпигични олди. Кейин билакларини аста букиб ўзини елпий бошлади. Унинг кўзлари одоб билан пастга эгилган эди.

УЧИНЧИ ҚИСМ. 24 декабр

I

- Дада, сиз ростдан ҳам шу ерда қолишимни хоҳлаяпсизми? — сўради Харри. У бошини орқага ташлаб олди. — Мен, назаримда, арининг инини кўзгаб кўйганга ўхшайман.
- Қайси маънода? — кескин қилиб сўради Симеон.
- Мана, Альфредни олайлик, — деди Харри. — Акажоним келганимдан жуда хафа.
- Парво қилма! — шанғиллади Симеон. — Бу уйда хўжайин мен.
- Шундай бўлса ҳам, сэр, назаримда, сиз ҳам маълум даражада Альфреднинг қўлига қараб қолгансиз. Мен ораларингизга совуқчилик туширишни истамайман...
- Сен мен нимани хоҳласам, шуни қиласан, — унинг гапини бўлди отаси. Харри эснади.

— Барибир бу ерда муқим қолиб кетишимга ишонолмайман. Дунё кўрган одамга уйда қамалиб ўтириш жуда оғир.

— Уйланиб, оила курсанг бўлармиди, — деди отаси.

— Кимга уйланаман? — сўради Харри. — Афсус, ўз жиянимга уйланоламан-да. Жудаям офатижон экан, қурмагур.

— Ҳар ҳолда сезибсан-да?

— Уй шароитига келсак. Лапашанг Жорж сиртдан қараганда жуда яхши ўрнашиб олганга ўхшайди. Хотини қанақа аёл?

Симеон елка қисди.

— Қаердан билай? Афтидан, Жорж уни модалар намоишида топганга ўхшайди. Айтишича, отаси истезьфодаги денгиз зобити экан.

— Қандайдир юк ташувчи кема командирининг иккинчи ёрдамчисидир-да, — деди Харри менсимай. — Агар Жорж ўзини эркакка ўхшаб тутмаса, бошида ёнғоқ чақади.

— Жорж аҳмоқ, — деди Симеон Ли.

— Нимасига ишониб унга тегдийкин? Пулига учдимикин? — деб сўради Харри.

Симеон елка қисди.

— Альфреднинг эсини киритиб қўяман деб ўйлаяпсизми? — деб сўради Харри.

— Уни тезда ўзига келтириб қўямиз, — саркашлик билан минғирлади Симеон.

У ёнидаги стол устида турган кўнғироқни чалди. Бир зумда Хорбури пайдо бўлди.

— Мистер Альфредни бу ерга таклиф қилинг. — Хорбури чиқиши билан Харри шошилмай деди:

— Бу нусха эшик ортида туриб ҳамма гапга қулоқ солади.

— Эҳтимол, — елка қисди Симеон.

Хонага шоша-пиша Альфред кириб келди. Бу ерда укасини кўриб ҳаяжондан ёноғи уча бошлади. У Харрининг бу ердалигини назар-писанд қилмагандай Симеон Лига мурожаат қилди:

— Дада, мени чақирдингизми?

— Ҳа, ўтир. Мен бундан буён уйимизда яна икки одам яшашини эътиборга олиб унча-мунча ўзгариш қилсакмикан, деб ўйлагандим.

— Иккита одам?

— Пилар, табиий шу ердан бошпана топмоқчи, Харри ҳам бир умрга қайтиб келди.

— Харри шу ерда яшамоқчимизми? — сўради Альфред.

— Нега яшамас эканман, ҳаққим йўқми, ака? — деди Харри.

Альфред шахд билан ўтирилди.

— Менимча, яшаш-яшамаслигингни ўзинг яхши билсанг керак.

— Кечирасан-у, гапингни тушунолмаяпман.

— Нимасини тушунолмаяпсан? Шунча қилгиликларни қилиб қўйиб-а? Бемаъни хатти-ҳаракатларинг, жанжал-тўполонларингдан кейин...

Харри қўлини силкиди.

— Булар бари ўтмишда қолиб кетди, ака.

— Отангнинг тузига тупуриб, уни оёқости қилганларинг-чи.

— Менга қара, Альфред, менимча, бу масалани қандай ҳал қилиш сенинг эмас, отамизнинг иши. Агар падаримиз бўлган кўнғилсизликларни кечириб, ўтган ишга салавот деса...

— Кечираман, — деди Симеон. — Нима бўлсаям Харри менинг пушти камаримдан бўлган фарзандим, Альфред.

— Лекин бу барибир менинг ғазабимни кўзгайди. Бу гапларни отамизни, унинг ҳозирги ҳолатини ўйлаб айтяпман.

— Харри шу ерда яшайди, тамом-вассалом, — деди Симеон. — Мен шуни хоҳлайман. — У шундай деб ўгилларининг елкасига қўлини қўйди. — Мен Харрини яхши кўраман.

Альфред ўрнидан туриб хонадан чиқиб кетди. Унинг ранги бўздай оқариб кетганди. Унинг кетидан шодон кулганча Харри ҳам чиқди.

Симеон кулиб қўйди. Кейин шарпа сезиб чўчиб орқасига қаради.

— Ким у, шайтон ургур! Сизмисиз, Хорбури? Бу нима қилиқ, мудом ўгринча пусиб юрасиз-а!

— Узр, сэр.

— Майли. Қулоқ солинг. Сизга бир нечта топширигим бор. Ҳамма — тушуняпсизми, ҳамма тушлиқдан кейин шу ерга келсин.

— Хўп бўлади, сэр.

— Яна. Улар келишганда сиз ҳам кириг. Лекин бу ерга киришдан олдин йўлакнинг ўртасида мен эшитадиган қилиб овоз беринг. Нима десангиз ҳам майли. Тушунарлими?

— Ҳа, сэр.

Хорбури пастга тушиб кетди. У Тресилианга:

— Агар билгингиз келса, айтиб қўяй: Рождество жуда хуш кайфиятда ўтадиганга ўхшайди, — деди.

— Буни қандай тушуниш мумкин? — деди Тресилиан норози оҳангда.

— Шошмай туринг, мистер Тресилиан, ҳали ўзингиз кўрасиз. Бугун арафа, ҳамма ёқда Рождество руҳи сокин кезиб юрибди. Лекин бу ерда эса шубҳам бор.

II

Улар хонага кириб, девор ёнида туриб қолишди.

Симеон телефонда гаплашаётган эди.

У қўли билан ҳаммага ўтиринглар дегандай ишора қилди.

— «Чарлтон, Хожкинс ва Брейс» фирмасими? Чарлтон, бу сизмисиз? Сиз билан Симеон Ли гаплашяпти. Ҳа, ёлгонми? Ҳа... Йўқ. Мен янги васиятномамни расмийлаштириб қўйсангиз, девдим... Ҳа, аввалги васиятномани ёзганимга ҳам анча вақт бўлди... Вазият ўзгарди... Йўқ, унчалик шошилишч эмас. Рождество байрамида кайфиятингизни бузишни хоҳламайман. Дейлик, боксинг-дей¹ кунлари ё бирон кун кечроқ келинг, гаплашиб оламиз. Йўқ, ҳаммаси жойида. Ҳали у дунёга шошилаётганим йўқ.

У гўшакни қўйди, кейин ўзининг саккиз нафар оила аъзосига бир-бир кўз ташлади. Кулиб қўйиб:

— Жа қовоқ-тумшукларинг осилиб кетган, нима бўлди? — деди.

Альфред жавоб берди:

— Бизни чақиртирганмидингиз?..

Симеон унинг гапини бўлди:

— О, узр сўрайман, тинчингизни бузибман-да. Айтирли гап йўқ. Оилавий маслаҳатга чақирибди деб ўйладингизми? Йўқ. Бугун бироз чарчадим, бор гап шу. Тушлиқдан кейин ҳеч ким мени безовта қилмасин. Дам олмоқчиман. Рождествони бардам бўлиб кутиб олмоқчиман.

У ийилганларга қараб кулиб қўйди. Жорж бир оз эсанкираб:

— Албатта... албатта... — деб қўйди.

— Рождество қадимдан қолган энг катта байрам, — деди Симеон. — Ҳар қандай оилани бирдам бўлишга чорлайдиган байрам. Тўғрими, азизим Мегдалин?

Мегдалин бу кутилмаган гапдан ирғиб тушди. У ўзининг кичкинагина оғзини бир очиб яна ёпди. Кейин деди:

— О ҳа, албатта.

— Шошмай тур, сен истеъфодаги денгиз офицери бўлмиш отанг билан яшагансан-а? Рождествони катта тантана билан байрам қилганингизга кўзим етмайди. Бунинг учун оила аъзолари кўп бўлиши керак.

— Ҳа-ҳ-ҳа, шундай.

Симеон назарини унинг эрига қаратди.

— Мана бундай яхши кунда кўнгилсиз нарсалар ҳақида одамнинг гапиргиси келмайди, лекин Жорж, оила харажатларига кетаётган маблағни бироз камайтирсам керак-ов. Яқин кунларда хонадонимизга сарфланадиган харажатларим кўпайса ажабмас.

¹ Инглизларнинг одати бўйича Рождество байрамидан икки ҳафта олдин хат ташувчилар, хизматкорлар ва бошқаларга совға-саломлар улашилади.

Жоржнинг юзлари кўкариб кетди.

— Дада, нималар деяпсиз? Бундай қилолмайсиз.

— О, ҳали менми бундай қилолмайдиган? — деди Симеон овозини кўтармай.

— Ҳозирнинг ўзида харажатларим кўпайиб кетган. Жуда катта харажатлар. Тўғриси айтсам, ҳозирдаёқ рўзғорда учини учига етказа олмаяпман. Ҳамма нарсадан тежашга тўғри келяпти.

— Хотининг тежаброқ сарфласин, — деди Симеон. — Камроқ харжлаш йўллари аёллар жуда яхши билишади. Улар эркакларнинг хаёлига келмаган тежаш йўллари излаб топишга уста бўлади. Ақлли хотин кийимни ўзига-ўзи тикиб олаверади. Эсимда, марҳум хотиним бичиш-тикишга жуда моҳир эди. Ҳа, ҳамма нарсани ўзи қиларди, ажойиб аёл эди, лекин ўтакетган ёқимсиз эди.

Дэвид сапчиб туриб кетди, отаси унга қараб:

— Утир, болам, бўлмаса бирон нимани ағдариб юборадиган важоҳатинг бор.

— Менинг онам... — деб Дэвид гап бошлаган эди, Симеон унинг гапини бўлди:

— Онангнинг товукча ақли йўқ эди! У қандоқ бўлса, унинг туққан болалариям шундоқ. — Симеон кутилмаганда ўрнидан туриб кетди, унинг юзлари қизариб кетган, овози ўқдай қаттиқ чиқа бошлади. — Биронтангизнинг ҳам бир пенс улуш олишга ҳаққингиз йўқ! Сизлардан чарчадим! Эркак эмассанлар! Бир тўда ҳезалаксанлар! Ҳаммангни бирга кўшганда Пиларнинг тирноғига ҳам арзимайсанлар. Сенлар қонуний никоҳдан туғилган бўлганларинг билан, худо урсин агар, қаердадир ҳаммангдан ҳам ақллироқ, яхшироқ, никоҳсиз туғилган биронта ўғлим бор бўлса керак.

— Бас қилинг, дада! — қичқириб юборди Харри. У ўрнидан сапчиб туриб қовоғини уйганича отасининг қаршисига бориб турди.

Симеон ўша оҳангда гапини давом эттирди:

— Сенам шуларнинг бирисан. Умрингда бирон марта бўлсам бир нима қилганмисан? Ер юзининг турли нуқталарида туриб ёлвориб пул сўрашдан нарига ўтмагансан. Айтиб қўяй, ҳаммангнинг башарангга қарашдан ирганаман. Йўқолларинг кўзимдан!

У оғир-оғир нафас олиб юмшоқ курсига суяниб олди.

Ҳамма оила аъзолари бирин-кетин чиқиб кетди. Жоржнинг юзлари нима бўлганини англолмай ёнарди. Мегдалини кўрқиб қолган, Дэвид оқариб кетган, қалтирарди. Фазадан кўкариб кетган Харри ўзини хонасига урди. Альфред гўлдирар, худди туш кўриб босинқираётгандай эди. Лидия унинг ортидан мағрур юриб чиқиб кетди. Фақат Хилдагина эшик олдида тўхтаб бир оздан кейин орқасига қайтди.

У чолнинг рўпарасига келиб туриб қолди. Симеон кўзини очди. Хилданинг қимир этмай олдида туришида қандайдир кўрқинчли бир ҳолат зуҳур этиб турарди.

Симеон норози оҳангда сўради:

— Нима гап?

— Сизнинг бизга ёзган хатингизни ўқиб, — деди у, — ундаги бутун оила аъзоларини Рождество байрамида атрофимга йиғмоқчиман, деган гапингизга ишонгандим. Шундан кейин Дэвидни келишга мен кўндиргандим.

— Хўш, нима бўпти? — сўради Симеон.

Хилда шошмай жавоб берди:

— Сиз хатда уқтирганингиздай, болаларингизни бу мақсадда йиғмаган экансиз. Тан олаверинг, мақсадингиз уларнинг ҳаммасини бир-бири билан уриштириб, юзкўрмас қилиш бўлган экан... Бу сизнинг кўнгил ёзиш усулингиз экан.

Симеон кулиб қўйиб деди:

— Менинг галати ҳазил қилиш одатларим кўп. Буни биронтаси ёқтиришини назарда тутмайман, зотан, бундан ҳузур қиламан.

Хилда бунга жавобан миқ этиб оғиз очмади. Симеонни қандайдир хавотир босди.

— Нимани ўйлаяпсиз? — деди Симеон жиддий тортиб.

Хилда шошмай гап бошлади:

— Кўрқаман...

— Мендан кўрқяпсизми?

— Йўқ, сиздан эмас. Сизга бирон кор-ҳол бўлмасин деб кўрқяпман.

Хилда бу билан ўз ҳукмини ўқиган ҳакамдай ўгирилиб, хонани аста тарк этди.

Симеон эшикка қаради.

Кейин ўриндиқдан турди. «Қани, гўзал санамларим, сизларни бир эркалаб кўяй-чи», дея минғирлаб бориб, пўлат сандиқни оча бошлади.

III

Кўча эшик кўнғироғи тахминан ўн бешта кам саккизда жиринглади.

Тресилиан эшикни очишга кетди. Қайтиб келса Хорбури қаҳва пиёлаларига ёпиштирилган фабрика ёрлиқларини томоша қилиб ўтирибди.

— Ким келибди? — сўради Хорбури.

— Полициянинг катта инспектори Сагден. Менга қаранг, нима қиялсиз?

Хорбури чўчиб пиёлачани кўлидан тушириб юборди-ю, у чил-чил бўлди.

— Нима қилиб кўйдингиз? — қичқириб юборди Тресилиан. — Ўн бир йилдан буён мана шу пиёлачаларни авайлаб ювиб-артиб келаман, биронтасиниям синдирганим йўқ эди. Бу ерга келганингиздан буён ўзингизга мутлақо алоқаси бўлмаган нарсаларга тегиб юрасиз, қаранг, нима бўлади энди.

— Кечирасиз, мистер Тресилиан, жуда афсусдаман, — деди Хорбури, унинг юзларини совуқ тер босди. — Қандай қилиб кўлимдан тушиб кетганини ўзим ҳам сезмай қолдим. Катта инспектор келди, дедингизми?

— Ҳа, мистер Сагден келди.

Хорбури юпқа лабларини ялаб кўйди.

— Нега... Нима керак экан унга?

— Полиция етимхоналардаги етим-есирларга хайр-эҳсон йиғяпти.

— Ҳа-а... — Хорбури ўзини ўнглаб ҳеч нима бўлмагандай оҳангда деди. — Унга бирон нарса беришдими?

— Хатини қария мистер Лига элтиб бердим. У катта инспекторни бошлаб келишни ва столга мусаллас кўйиб кўйишимни буюрди.

— Шу кунларда фақат садақа сўрашдан бошқа иш қолмади, — деди Хорбури.

— Оилада шунча етишмовчилик бўлишидан қатъи назар, қари шайтоннинг кўли очик.

Тресилиан Симеоннинг ҳурматини ўрнига кўйиб:

— Мистер Ли ҳамма вақт ҳам сахий бўлиб келган, — деди.

Хорбури бошини ирғаб кўйди.

— Унинг энг яхши хислати мана шу. Бўпти, мен кетдим.

— Киногами?

— Ҳа, кинога тушмоқчиман. Ҳозирча хайр, мистер Тресилиан.

У оқсочлар фойдаланадиган ва даҳлизга олиб кирадиган эшик орқали ташқарига чиқиб кетди. Тресилиан девордаги соатга қараб, сочиққа ўралган нонларни талинкалар ёнига кўйиш учун ошхонага йўналди.

Ҳаммасини кўнгилдагидек ўрни-ўрнига қўйганига ишонч ҳосил қилгандан кейин даҳлиздаги бонгни урди.

Бонгнинг овози тинганда катта инспектор Сагден зинапоядан тушиб кела бошлади. Басавлат, келишган Сагденнинг эгнида тугмалари солинган кўк костюм. У ўзига хос виқор билан қадам ташларди. Эшик оғаси билан мулойим сўрашиб шундай деди:

— Чамамда, бугун кечкурун қаттиқ совуқ бўлса керак. Жудаям. Сўнгги пайтларда ҳаво ҳам қиш ҳавосига ўхшамай қолган.

Тресилиан калласини қимирлатиб:

— Зах кўпайиб кетиб бодим кўзғаб қолди, — деди. Тресилиан катта инспектор бод ёмон дард деганига кўшилди-ю, уни кўча эшикдан чиқариб юборди.

У эшикни қулфлаб аста даҳлизга кирди. Кейин кўзларини артиб хўрсинди. Меҳмонхонага кирган Лидияни кўриб қаддини ростлади. Шу он Жорж Ли зинапоядан тушиб кела бошлади.

Тресилиан хизматга ҳозир бўлиб турарди. Охирги меҳмон Мегдалин меҳмонхонага кириши билан у ҳам орқасидан кириб паст овоз билан эълон қилди:

— Кечки овқат тайёр.

Аёлларга қайси кийим-бош ярашган-ярашмаганини ажратишда Тресилианнинг диди баланд эди. Ҳар сафар қўлида графин, столни айланаркан, қайси аёлга қайси либос ярашган ёки ярашмаганини беҳато айтиб берарди.

Миссис Альфред, деб қўйди ўзича, оқ-қора гуллик янги кўйлак кийибди. Гуллари яхши, кўзга ярқ этиб ташланади, гарчанд кўпчилик хонимларнинг гашига тегса ҳам, бу унга жуда ярашиб тушган. Миссис Жорж кўйлақни модалар уйдан олган — бу шубҳасиз. Узиям қиммат бўлса керак. Мистер Жоржга пулини тўлаши қолган, холос. Тресилиан шуни яхши билдики, мистер Жорж сарфга келганда жуда хасис, пул сарф қилишни ёқтирмайди. Миссис Дэвид чиройли, келишган хоним. Лекин қандай кийим кийса ярашиши ҳақида умуман тасаввурга эга эмас. Унинг қоматига қора духобали кийим жуда ярашиб тушарди-да. Лекин гулли духоба, айниқса, сарғиш ранглиси умуман ярашмайди.

Миссис Пиларга келсак, нима кийса ҳам ярашиб тушаверади қурмағурга. Шундай гўзал қомат ва чиройли сочлар ҳар қандай кийимда ҳам уни офатижон қилиб кўрсатаверади.

Афсуски, ҳозир эгнига арзон читдан тикилган кўйлак кийибди. Лекин мистер Ли уни бундай ташлаб қўймаса керак! Унга шундай боғланиб қолдики, ажабланасан киши. Қари жентльменлар доим шунақа бўлишади. Ёш санамлар улардан бир нималик бўлиб қолишади.

— Рейнвейнни хуш кўрадиларми ёки кларнетними? — Тавозе билан ярим овозда сўради Тресилиан миссис Жоржнинг қулоғига энгашиб. У шундай деб туриб кўз қири билан оқсочнинг қайладан олдин сабзавотларни олиб келаётганини кўриб қолди. Бундай қилма деб минг марта уқтирган!

Тресилиан меҳмонларга суфле торта бошлади. У бирдан аёлларнинг кийим-кечагига бўлган қизиқиши-ю, оқсоч Уолтернинг бефаҳмлигидан жаҳли чиқишнинг бугун ўрни эмаслигини тушуниб қолди. Бугун оқшом ҳамма озгина толқон солиб олганди. Йўқ, ҳамма эмас, мистер Харри йигирмата одамнинг ўрнини босар даражада вайсарди. Йўқ, адашди, мистер Харри эмас, анави Жанубий Африкадан келган жентльмен. Бошқалар аҳён-аҳёнда бўлса-да, гап ташлаб кўярди, холос. У стол атрофидаги вазият қандайдир галати эканлигини сезиб қолди.

Масалан, мистер Альфред касалга чалинганга ўхшарди. Гўё қаттиқ изтиробни бошидан кечирган ёки унга бошқа бирон нарса бўлгандай эди. У қаттиқ эсанкираб қолганди. Овқатга қўлини теккизди-ю, тотиб ҳам кўрмади. Миссис Альфред унинг бу ҳолатидан безовта. Тресилиан бунга сизди. Дам-бадам кўз қири билан сездирмай назар ташлаб кўяди. Жоржнинг юзлари қизариб кетган. Овқатни мазасига ҳам эътибор бермай индамай туширарди. Агар ўзини тиймаса бир кунмас бир кун таъзирини ейди. Мисс Пилар бўлса, жанубий африкалик жентльмен билан шўх-шодон кулиб гаплашган кўйи овқатни иштаҳа билан урарди. Сезилиб турибди, йигит унга ёпишиб олган. Шу онда уларни бошқа ҳеч нарса қизиқтирмасди.

Мистер Дэвид-чи? Тресилианни мистер Дэвид ташвишга сола бошлади. Ташқи қиёфаси кўйиб қўйгандек худди онасининг ўзи. Бундан ташқари, жуда ёш кўринади. Лекин асабий. Ана, қадаҳни бўшатди.

Тресилиан бориб дарров қадаҳни олиб, тўкилган винони артиб қўйди, ҳаммаси жойида. Лекин, афтидан, у нима қилаётганини сезмаётганга ўхшарди. Ранги докадай оқариб кетган, тўғрисига тикилганча қотиб қолган эди.

Ҳа, айтмоқчи, одамларнинг юзлари оқариб кетганига келсак... Полиция офицери уйга келди деганда емакхонада турган Хорбури бунга эшитиб галати бўлиб ўзгариб кетди... Дейиш мумкинки...

Тресилиан фикрини охирига етказолмай чўчиб тушди: Уолтер қўлида олиб келаётган нокни патниси билан ерга ташлаб юборди. Хизматкорлар энди ҳеч

нимага ярамай қолди! Қилаётган ишларидан уларни энди отхонага ҳам қўйиб бўлмайди, ўйлади Тресилиан.

Эшик оғаси мусаллас қуя бошлади. Мистер Харри бугун бирмунча паришонҳол. Ҳамма мистер Альфреднинг авзоига қарайди. Улар ҳеч қачон, ҳатто ёшлиқларида ҳам бир-бирини ёқтиришмаган. Тўғри, мистер Харри отасининг эркатойи бўлган, Альфред бўлса, уни рашк қилиб эзиларди. Шундай бўлишига қарамай, фақат мистер Альфредгина ҳамма вақт отасининг иззат-ҳурматини жойига қўйиб келган. Ана, миссис Альфред ўрнидан турди. Столни айланиб ўтди. Қўйлагининг гуллари шундай ёқимлики. Рўмоли гулдор, чиройли, ўзиям жуда зебо хоним-да.

У эркаклар мусаллас ичиб ўтирган ошхона эшигини ёпиб буфетга чиқди.

Тресилиан меҳмонхонага қаҳва олиб кирди. У ерда тумшайиб турган тўрттала хонимга нимадир бўлган, деб қўйди ўзича. Ҳатто гаплашишмаяпти ҳам. Уларга жим ўтиришган ҳолича қаҳва улашиб чиқди.

У яна ташқарига чиқди. Узининг буфет хонасига қирганда ошхонанинг эшиги очилганини эшитди. Дэвид Ли хонадан чиқиб даҳлиздан меҳмонхонага кирди.

Тресилиан буфет хонасида чарчаб стулга ўтирди. Нимадандир юраги сиқила бошлади. Арафа бўлди-ю, қандайдир асабийлик, зўриқиш юзага келди... Бу унга ёқмайди.

Тресилиан ўзини зўрлаб ўрнидан турди-да, қаҳвадан бўшаган пиёлачаларни йиғиштириб олиш учун меҳмонхонага кирди.

Хона бўм-бўш эди. Фақатгина Лидия бир четдаги пардаси ярим очиқ дераза олдида турганча оқшомги манзарани томоша қиларди.

Қўшни хонадан пианино овози келиб турибди.

Мистер Дэвид чалаяпти уни. Нима учун у «Улим марши»ни чалаяпти, деб ўзига ўзи савол берди. У бу куйни биларди. Йўқ, бу ерда кўнгилсиз бир нима бор.

У аста даҳлиз бўйлаб юриб буфетхонага кирди.

Ана шу аснода бирдан даҳшатли шовқин-сурон қулоғига чалинди... идишлар синган, мебеллар ағдарилган, тўс-тўполон.

«Ё худойим, ўзинг раҳм қил, — унинг хаёлига шу сўзлар келди. — Хўжайин нималар қиляпти у ерда? Юқоридан нималар бўляпти ўзи?»

Кучли қичқирик, даҳшатли оҳ-воҳ эшитилди. Кейин бу овоз ҳирқираш билан алмашиб, тинчиди.

Бирмунча вақт Тресилиан турган жойида қотиб қолди. Кейин кенг зинапоядан юқорига қараб югурди. У билан бирга бошқалар ҳам югурди. Қичқирик бутун уйга эшитилган эди.

Улар зинапоёга ўзларини уришди. Эндиликда ғариб кўриниб қолган ҳайкалчалар турган тахмонларни айланиб ўтиб тўғри йўлак бўйлаб Симеон Лининг эшиги томон югуришди. У ерда мистер Фарр билан миссис Дэвид туришарди. Миссис Дэвид деворга суяниб олган. Фарр бўлса эшик тутқичини жонҳолатда торгарди.

— Эшик ёпиқ, — деди у, — эшик ёпиқ.

Харри Ли югуриб келиб Стивенни итариб юборди-ю, ўзи тутқични юлқилаб тортиб итара бошлади.

— Дада! — деб қичқирди у. — Эшикни очинг, дада! — У тутқични қўйиб юборди. Кейин ҳамма жим бўлиб ичкарига қулоқ сола бошлади. Ичкаридан ҳеч қандай овоз эшитилмади.

Кўча эшикнинг кўнғироғи жиринглади. Лекин унга ҳеч ким эътибор қилмади.

Стивен Фарр:

— Эшикни бузиш керак. Бошқа иложи йўқ, — деди.

— Бу жуда қийин, — деди Харри. — Эшиклар зил-замбил, Альфред, бу ёққа кел.

Улар бор куч билан эшикни итара бошлашди. Эшик заррача кўзғалай демади. Кейин эмандан ясалган катта курсини олиб келишди. Курси билан бир неча бор уришган эди эшик жойидан кўзғалди. Кейин ошиғ-мошиғидан чиқиб гумбирлаб қулади.

Ҳамма бир дақиқа хонага тек қараб қолди. Бу ердаги даҳшатли манзара ҳар бирининг кўз олдидан бир умр кетмаса керак...

Шуниси аниқки, хонада жуда даҳшатли олишув рўй берган. Оғир-оғир мебеллар ағдарилган. Ойналар, чинни идишлар чил-чил бўлиб кетган. Камин олдидаги

гилам довуллаб ёняпти. Унинг устидаги ҳалқоб бўлиб ётган қон ўртасида Симеон Ли ётарди... Теварак-атрофга қонлар сачраган. Бамисоли кушхонанинг ўзи.

Қария талваса билан ихраб жон берди. Шу он икки одамнинг узук-юлуқ гапиргани кулоққа чалинди. Ажабланарлисиди шундаки, икковининг гапи ҳам иктибос эди. Улардан бирини Дэвид Ли айтди. У шундай деди:

«Худонинг тегирмони аста торгади...»¹

Иккинчисини Лидия айтди. У ҳаяжонланган кўйи шундай деб шивирлади:
— «Қария одамда шунча қон бўлади деб ким ўйлабди».

IV

Катта инспектор Сагден эшик қўнғироғини уч марта босди. Кейин сабри чидамай эшикдаги болғача билан тақиллатиб ура бошлади.

Кайфи учиб кетган Уолтер бориб эшикни очди.

— Э-ҳа, бу сизмисиз? — деди Уолтер енгил тортиб. — Мен бўлсам эндигина полицияга қўнғироқ қилган эдим.

— Нима юмуш билан? — сўради ҳайрон қолган катта инспектор Сагден. — Нима гап?

Уолтер воқеани айтиб қўйди:

— Қария мистер Лини ўлдириб кетишди...

Катта инспектор уни итариб юбориб зинапоядан югуриб юқорига чиқиб кетди. Унинг хонага кирганини ҳеч ким сезмади. У кириши билан Пиларнинг эгилиб ердан бир нима олганини сезиб қолди. У қўллари билан кўзларини беркитиб олган Дэвид Лига эътибор қилди.

Қолганлар тўдалашиб бир жойда туришарди. Фақат Альфред Ли отасининг ёнига борди. У мурдага жуда яқин келди-да, бошини пастга эгиб, маъюс кўзларини ерга қадади.

Жорж Ли кескин оҳангда деди:

— Ҳеч нимага тегманглар... эсда бўлсин... полиция келмагунча ҳеч нимага. Бу жуда муҳим!

— Кечирасизлар, — деди Сагден ва аёлларни четга суриб олдинга интилди.

Альфред Ли уни таниди.

— Э, сизмисиз катта инспектор Сагден. Жуда тез етиб келибсиз.

— Ҳа, мистер Ли, — Сагден изоҳ бериб ўтиришга вақт сарфламади. — Бу ерда нималар бўляпти?

— Отам, — деди Альфред Ли, — ўлди... ўлдириб кетишди...

Унинг овози бўлинди.

Бирдан Мегдалин қалтираб йиғлай бошлади.

Катта инспектор Сагден расмий ишора билан ўзининг бесўнақай қўлини юқори кўтарди. Кейин ҳокимона буюрди: — Ўтиниб сўрайман, мистер Лидан. Э...э... мистер Жорж Лидан бошқа ҳамма хонадан чиқиб кетсин.

Қолганлар қўйда бўйсуниб аста-секин чиқиб кета бошлашди. Кутилмаганда Сагден Пиларни тўхтатди.

— Уэр, мисс, — деди у мулойимлик билан, — бундай ҳолларда бир нарсага тегиш ёки турган жойидан қимирлатиш мумкин эмас.

Пилар унга ажабланиб қаради. Стивен Фарр сабрсизлик билан гап қўшди.

— Албатта, мумкин эмас. Бунини у тушунади. — Катта инспектор ўша-ўша мулойим оҳангда ҳаммага эшиттириб деди:

— Ахир сиз ердан бир нимани олдингиз-ку.

Пиларнинг кўзлари катта очилиб кетди.

— Мен-а?

Сагденнинг овозидаги мулойимлик сўнмаган, лекин бу сафар сал қатъийроқ қилиб деди:

— Ҳа, ўзим кўрдим ердан қандай қилиб...

— Ҳа-я!

¹ Инглиз мақолининг тўла матни шундай: «Худонинг тегирмони аста торгади, лекин тоза тортали». Бу мақол: «Ал қасосу минал ҳақ», деган маънога тўғри келади.

— Шундай экан, марҳамат қилиб уни менга беринг. У нарса қўлингизда турибди.

Пилар дарров кафтини очди. Унинг қўлида кичкина резинка бўлаги ва қандайдир ёғоч парчаси турарди. Катта инспектор Сагден буларни қўлига олди, конвертга солиб кўкрак чўнтагига солиб қўйди.

— Ташаккур, — у шундай деб нари кетди.

Бир зум Стивен Фаррнинг кўзларида унга нисбатан ҳурмат аломати зоҳир бўлди. Афтидан, у келишган, савлатли полиция офицерларининг имкониётларига етарли баҳо бермаган бўлса керак.

Чиқиб кетиши сўралган одамларнинг бари хонани тарк этди. Ундан кейин полиция офицерининг расмий гапи эшитилди:

— Энди эса, марҳамат қилиб...

V

— Оловдан яхшиси йўқ, — деди полковник Жонсон каминга тараша ташлаб, юмшоқ курсини оловга яқинроқ суриб ўтирар экан.

— Олинг, — деб қўшиб қўйди у шодон меҳмоннинг тирсаги ёнидаги курси устида турган графин билан сифонга ишора қилиб.

Меҳмон йўқ деган маънода мулойим бош қимирлатиб қўйди. У елкадан, орқадан уриб турган елвизак куйиб қолишимга йўл қўймас деган ўйда курсини оловга яқинроқ сурди.

Меддлшир полициясининг бошлиғи ўтин билан иситиладиган каминдан аълоси йўқ деб ҳар қанча маъқуллаб ҳам Эркюль Пуаро бундан кўра марказлаштирилган иситиш сўзсиз яхши деб ҳисобларди.

— Картрайтнинг бошига тушган фожеа барибир жуда ғалати, — хотирага берилиб деди полковник. — Ажойиб одам! Жозибали. Эсимда, сиз билан бирга келганда ҳаммамизнинг юрагимиздан жой олган эди.

Полковник калласини чайқаб қўйди.

— Бунга ўхшаган иш қўлимизга бошқа тушмаса керак! — деди у. — Бахтимизга никотин билан заҳарланиш камдан-кам учрайдиган ҳодиса.

— Бир вақтлар сизлар заҳарланишининг ҳар қандай тури инглизларга хос ҳодиса эмас, деб ҳисоблардингизлар, — эслатди Пуаро, — чет элликларнинг усуллари инглизларга хос эмас дердингизлар.

— Эндиликда шундай деб ҳисоблашимиз даргумон, — тан олди полиция бошлиғи. — Маргимуш билан заҳарлашлар ҳозир бир вақтлар ўйлаганимиздан кўра кўпроқ бўлиши мумкин.

— Ҳа, эҳтимол.

— Заҳарлаш билан боғлиқ ишлар жуда қалтис ва мушкул, — деди Жонсон. — Экспертларнинг кўрсатмалари бир-бирига тескари чиқади, шифокорлар, одатда, ўз хулосаларига жуда эҳтиёткор бўлишади. Бундай жиноятни ҳайъат аъзолари ҳамма вақт ҳам тўғри тасаввур қилишавермайди. Қотиллик билан боғлиқ иш қўлимга тушса (худо асрасин бундан) ва қотиллик сабаби аниқ-равшан бўлиб турган бўлса, жиноятни очиш осон бўлади.

Пуаро бош ирғади.

— Уқ тегиб ўлган, сўйиб ташланган, боши ёрилганларни айтяпсизми? Шундақи ишларни маъқул кўрасизми?

— Э, дўстим-а, менга маъқул, номаъқул қотилликлар ҳақида гапирасиз-а! Наҳотки менга қотиллик ишлари ёқади деб ўйласангиз? Бундай ишлар бошқа қўлимга тушмайди деб умид қиламан. Ҳар ҳолда сиз бизга меҳмон бўлиб турган вақтда булардан холи бўлганимиз маъқул.

Пуаро вазминлик билан гап бошлади.

— Менинг обрўйим...

Лекин Жонсон гапида давом этди:

— Ҳозир Рождество. Тинчлик-хотиржамлик, яхши ният ва шунга ўхшаш яхшиликлар байрамида ҳамма вақт ниятни яхши қилиш керак.

Эркюль Пуаро ўриндиққа суяниб олди. Бармоқларини чалмаштириб ўй сурганча полковникнинг кўнглидан ўтаётган фикрларни уқишга ҳаракат қилди.

Кейин ўзига-ўзи гапиргандай бўлиб секин гап қўшди:

— Демак, Рождество кунлари, сизнингча, жиноят учун бемавруд мавсум экан-да.

— Худди шундай демоқчи эдим.

— Нима учун?

— Нима учунми? — Жонсон озгина довдираб қолди. — Ҳа, энди ҳали айтганимдай, яхши кайфият. Кўнгилхушлик ҳукмрон бўлган дамларда.

Эркуюль Пуаро наст овоз билан деди:

— Сиз инглизлар шунчалик кўнгилчан бўласизларки.

Жонсон қизишиб унинг гапини бўлди:

— Бунинг нимаси ёмон? Бизга қадимий урф-одатлар, байрам анъаналари ёқса, нима бўпти?

— Бунда ҳеч қандай ёмон нарса йўқ. Ҳатто яхши ҳам, келинг, бир дақиқа далиллар тилига қулоқ тутайлик. Ўз оғзингиз билан айтдингизки, Рождество яхши кайфиятлар, хушчақчақ онлар даври деб. Бу кўп ейилади, кўп ичилади деган маънони англатади. Аслида-чи, керагидан ортиқча тановул қилинади. Одам кўп овқат истеъмол қилгандан кейин ошқозон бузилади. Бу ҳол ўз навбатида асабни кўзгайди...

— Жиноят, — эътироз билдирди полковник, — асаб бузилиши оқибатида келиб чиқмайди.

— Бу гапга унчалик қўшилмайман. Бошқа бир фикрни олайлик. Рождествода олижаноблик руҳи бутун мамлакат бўйлаб ҳукмрон. Сўзингизга қараганда, шундай бўлиши керак. Эски гиналар унутилади, вақтинча бўлсаям илгари уришганлар ярашиб олишади.

Жонсон бош ирғади.

— Тўппа-тўғри, ярашиб олиш зарур.

Пуаро ўз фикрини давом эттирди:

— Бутун йил давомида тарқаб кетган оила аъзолари қайта тўпланишади, бирлашишади. Мана шундай вазиятда, дўстим, ишонаверинг, яна орада таранглик вужудга келади. Қалбида дўстлик туйғуларини ҳис қилмаган одамлар олижаноб бўлишга, яхши кўринишга ҳаракат қилиб, ўзларини зўр-базўр қўлга олиб туришади. Рождество кунларида мунофиқлик, иккиюзламачилик бўй кўрсатади, Ли bon motis C'est entendu¹. Лекин қандай бўлмасин бу ҳол мунофиқликдан бошқа нарса эмас.

— Шахсан мен бунини ўзимча баҳолаган бўлардим, — деди полковник катъиятсизлик билан.

Пуаро очиққўнгиллик билан кулиб қўйди.

— Албатта. Бу менинг фикрим, сизники эмас. Юқоридаги эслатилган ҳолатлар, яъни, ақлий таранглик, жисмоний толиқиш шу пайтгача аҳамиятсиз бўлиб келган кўролмасликни келтириб чиқариши, арзимаган қарама-қаршилик эса жиддий тус олиши мумкин. Одам ўзини дўстликка мойил, кечиримли, жуда олижаноб кўрсатишга ҳаракат қилгани билан бир кунмас-бир кун юрагидаги сиртига тепиб, кўпол, бераҳм, умуман, одатдан ташқари кўнгилсиз нусхага айланиб қолиши мумкин. Агар сиз, mon ami,² бу табиий ҳолатнинг олдида гов бўлмоқчи бўлсангиз, эртами-кечми бу нарса кулаб, ҳаммаси ағдар-тўнтар бўлиб кетади.

Ҳайрон қолган полковник меҳмонга қараб туриб минғирлаб қўйди.

— Ҳеч қачон сизнинг жиддий ёки ҳазиллашиб гапирётганингизни билиб бўлмайди.

Пуаро кулди.

— Албатта, жиддий гапирётганим йўқ. Мутлақо. Шундай бўлса-да нима гапирган бўлсам, тўғри: сунъий яратилган шарт-шароитлар оқибат натижада табиий тескари ҳаракатни келтириб чиқаради.

Хонага полковник Жонсоннинг хизматчиси кирди.

— Сэр. Телефонда катта инспектор Сагден йўқлапти.

— Яхши, ҳозир бораман.

¹ Яхши истаклар билан (фр.).

² Дўстим (фр.).

Полиция бошлиғи Пуародан узр сўраб чиқиб кетди. Орадан уч дақиқалар ўтгандан кейин қайтиб келди. Унинг юзларида жиддийлик ва шу билан бирга хавотирлик зухур этиб турарди.

— Жин урсин! — деб юборди у. — Қотиллик содир бўлибди. Байрам арафасида-я, тагин!

— Аниқми? Қотилликни назарда тутяпман? — сўради Пуаро қошини баланд кўтариб.

— Нима? Ҳа, бошқача бўлишиям мумкин эмас. Аниқ қотиллик, қотиллик бўлгандаям ваҳшиёна қотиллик содир бўлибди.

— Кимни ўлдиришибди?

— Қари Симеон Лини. Мана шу музофотда энг бой одам эди. Дахлаб Жанубий Африкада бойлик тўплади. Олтин йиққан, йўқ, олмос бўлса керак. Пулини кончилар учун махсус техникага мослаштирилган қандайдир ишлаб чиқариш корхонасига кўйди. Менимча, уни ўзи ихтиро қилган. Ҳар ҳолда катта бойлик жамғариб олган эди. Айтишларича, миллионерларнинг миллионери бўлиб олган экан.

— Уни ҳамма яхши кўрармиди? — сўради Пуаро.

Жонсон шошмай жавоб берди:

— Уни биронта одам яхши кўрган деб айтолмайман. Ўзи ғалати одам эди. Сўнгги йилларда ногирон бўлиб қолган. Шахсан мен у ҳақда кўп нарсаларни билмайман. Шунга қарамасдан графликда машҳур одамлардан бири бўлганлиги аниқ.

— Унинг ўлими катта шов-шувга сабаб бўлиши мумкинми?

— Ҳа. Мен иложи бўлса тезроқ Лонгдейлга боришим керак.

Жонсон меҳмонга қараб иккиланиб қолди. Пуаро индамагандан кейин ўзи жавоб берди:

— Мен сизни кузатиб боришимни хоҳлаяпсизми?

Жонсон хижолат тортиб жавоб берди:

— Сиздан буни илтимос қилиш ноқулай. Ахир, ўзингиз тушунасиз-ку! Катта инспектор Сагден яхши ходим, бунақасини топиш қийин, ҳаракатчан, эҳтиёткор, ўз соҳасига муносиб, лекин изланиш, тасаввур қилиш доираси тор. Шу ерда эканлигингиздан фойдаланиб маслаҳатларингиздан фойдаланиб қолмоқчи эдим.

У охириги ибораларни айтганда тутилиб қолиб гаплари телеграф маълумотларидай бўлиниб чиқди. Пуаро дарров ўзи жавоб бера қолди:

— Ташвиш тортманг. Кўлимдан келганча сизга ёрдам беришга тайёрман, менга ишонаверинг. Лекин яхши ишлаётган катта инспекторингизнинг шахсиятига тегмаслик керак. Ишни мен эмас, у олиб бораверсин. Мен норасмий маслаҳатчи бўламан.

— Зўр одамсиз-да, Пуаро, — деди полковник унинг гапларидан таъсирланиб. Мана шундай мақтов сўзларидан кейин иккаласи йўлга тушди.

VI

Кўча эшикни хизматкор мулозамат билан очди. Зинадан катта инспектор Сагден тушиб келди. Улар даҳлизга киришгандан кейин деди:

— Сэр, қелганларингиздан хурсандман. Мен билан чапдаги хонага — мистер Лининг кабинетига киролмайсизми? Вазиятнинг умумий ҳолатларини баён қилиб бераман. Жуда ғалати ҳолат. — Сагден уларни чоғроқ хонага бошлаб кирди. Қоғозлар, телефон айқаш-уйқаш бўлиб ётган катта стол. Девор бўйлаб китоб жавони жой олган.

— Сагден, буёқ мсье Эркюль Пуаро, — таништирди полиция бошлиғи. — Эҳтимол, эшитгандирсиз. Ҳозир меҳмонга келган. — Кейин Эркюль Пуарога мурожаат қилиб: — Бу катта инспектор Сагден бўлади, — деди.

Пуаро қўллуқ қилиб, Сагденга қаради. У баланд бўйли, елкалари кенг, ҳарбийлардай тик қоматли, қиррабурун, мушаклари бўртиб чиққан, қалин сарғиш мўйловли йигит эди. Полиция бошлиғи Пуарони таништиргандан кейин Сагден ҳам ўз навбатида Пуарога тикилиб қаради. Эркюль Пуаро бўлса, катта

инспекторнинг чиройли мўйловларидан кўз узолмай қолди. Унинг мўйлови гўё Пуарони сеҳрлаб қўйгандай эди.

— Ҳа, албатта, мистер Пуаро, сиз ҳақингизда эшитганман, — деди катта инспектор. — Адашмасам, биз томонларга бир неча йил муқаддам келган эдингиз. Сэр Партоломью Стрейнжнинг ўлими муносабати билан. Уни заҳарлашган эди. Никотин билан. Ишни мен олиб бормаганман, албатта, лекин ундан хабардор эдим.

Полковник Жонсон сабрсизлик билан деди:

— Қани, келинлар, Сагден, баён қилинг, ҳаммаси аниқ дедингиз.

— Ҳа, сэр, қотиллик содир бўлган, бу шубҳасиз, мистер Лини сўйиб ташлашибди. Докторнинг гапига қараганда, бўйиндан шоҳтомирини кесиб ташлаган. Лекин умуман олганда вазият жуда ғалати.

— Демокчисизки...

— Аввал менинг гапларимни яхшилаб эшитинг, сэр. Гап бундай, тушдан кейин, соат бешлар атрофида Эддлсфилдседаги полиция маҳкамасида ўтирган эдим, Мистер Ли кўнғироқ қилиб қолди. Телефонда унинг овози жуда ғалати эшитилди. У бугун кечкурун соат саккизда унинг хузурига келишимни илтимос қилди. Келиш вақтини алоҳида уқтирди. Шунда хизматкоримга полиция ўтказатган қандайдир бир тadbирга хайр-эҳсон қилмоқчи бўлаётганимни айтинг, деди.

Полиция бошлиғи дарров сўз қотди:

— Бу уйга келишингиз сабабини ўйлаган-да!

— Худди шундай, сэр, Мистер Ли нуфузли шахс бўлганлиги сабабли, унинг илтимосини рад этолмадим, албатта. Соат саккиздан сал олдинроқ келиб полициядаги етим болаларга хайр-эҳсон йиғиб юрибман, дедим. Хизматкор мистер Лининг олдига бориб қайтиб келди-да, мени қабул қилишини билдирди. Кейин у мени иккинчи қаватда, меҳмонхонанинг тепасида жойлашган хонасига бошлаб борди.

Сагден озгина тин олиб ўз маълумотининг расмий қисмини баён этди.

— Мистер Ли эғнида халат, камин олдида ўриндикда ўтирарди. Хизматкор эшикни ёпиб чиқиб кетгандан кейин мистер Ли ўзига яқинроқ ўтиришимни илтимос қилди. Кейин хонасида ўғирлик содир бўлганини, унинг тафсилотлари билан таништирмоқчи эканлигини бир неча узуқ-юлуқ жўмлаларда маълум қилди. Мен нимани ўғирлагдингиз деб сўрадим. Унинг гапига қараганда, пулат сандиғидан бир неча минг фунт стерлинг турадиган олмослари (менимча, йўнилмаган олмослар деди-ёв) ўғирланибди.

— Олмослар дедингизми? — қайта сўради полиция бошлиғи.

— Ҳа, сэр. Мен унга бир нечта одатдаги саволларни берган эдим, қатъиятсизлик билан маъхум жавоб қайтарди. Охирида, «катта инспектор, сиз мени тушунишингиз керак, мен хато қилаётган бўлишим ҳам мумкин», деди. Кейин мен: «Сэр, тушунолмапман: «олмосларингиз ўғирланганми, ўғирланмаганми, қайси бири тўғри?» дедим. У бўлса: «Олмослар йўқолгани тўғри, лекин, катта инспектор, биронтаси уни ростдан ҳам ўғирлаган ёки ҳазиллашиб олиб қўйган бўлиши ҳам эҳтимол», деди. Бу гап менга ғалати туюлди, лекин индамадим. У эса давом этди: «Ҳаммасини ипидан-игнасиғача тушунтириб бериш қийин. Ҳозирча олмосларимни мен билган иккита одамдан кўраман. Улардан бири олган бўлса ҳазиллашиб олиб қўйган, агар иккинчиси олган бўлса, у ростамкага ўғирлаган. Мен: «Нима қилишимни хоҳлаяпсиз, очигини айтинг, сэр», дедим. У тезда жавоб бера қолди: «Мен, катта инспектор, бир соатдан кейин, йўқ, бироз кечроқ, тахминан 9.15 ларда келсангиз, унғача олмослар ўғирланганми, йўқми, аниқлаб кўяман». Мен бирмунча иккиланиб қолдим, кейин таклифига кўниб чиқиб кетдим.

— Қизиқ, жуда қизиқ, — деди полковник Жонсон унинг гапларини эшитиб.

— Сиз нима дейсиз бу гапларга, Пуаро.

— Катта инспектор, сиздан бир нарсани сўрасам майлими? — деди Пуаро. — Ўзингизнинг шахсий хулосаларингиз қандай?

Сагден энгагини қашиб қўйиб эҳтиётлик билан жавоб берди.

— Калламга ҳар хил хаёллар келди, кейин қуйидагича хулосага келдим. Олмосларни бировнинг ҳазиллашиб олиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Лекин қари жентльмен уларни ким олганини аниқ-тиниқ айтолмайман.

Назаримда, олмосларни иккита одамдан биттаси — ё хизматкор, ё бўлмаса оила аъзоларимдан биттаси олган, деб ҳақ гапни айтгяпти.

Пуаро маъқуллаб бош ирғаб қўйди.

— Кечроқ келинг деганининг боисиям шу. Бу орада, афтидан, шубҳаланган одамларини қақриб очиқчасига гаплашган, полицияга хабар бердим, топилса, топилгани, ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолаверади, деган.

— Агар шубҳага олинган одам айбини бўйнига олмаса-чи? — сўради Жонсон.

— Унда тергов қилиш учун ишни бизга оширмоқчи бўлган.

Полковник Жонсон қовоғини уйиб, мўйловини бураб қўйди. У иккиланиб қолган эди.

— Нима учун сизни қақришдан бурун улар билан гаплашиб кўрмабди?

— Йўқ, бундай қилса бўлмасди, — катта инспектор шундай деб кескин бошини чайқади. — Агар у шундай қилган бўлганда, қўяётган айб сохта, лоф бўлиб чиқиши мумкин эди. Бунга ҳеч ким ишонмаган бўларди. Олган одам ўзича қанчалик шубҳаланмасин, қария ҳеч қачон полицияга мурожаат қилмайди, деб ўйлаши мумкин эди. Лекин қари жентльмен: «Мен полицияга маълум қилиб қўйдим, катта инспектор ҳозиргина олдимдан чиқиб кетди», дегандан кейин шубҳаланувчи хизматкордан бунинг тўғрилигини сўрайди, хизматкор бўлса, тушликдан олдин катта инспектор мистер Лининг олдига келиб кетган эди, деб тасдиқлайди. Ўғри бўлса, қари жентльмен ҳазиллашмаётганлигига ишонч ҳосил қилиб, яхшиши, олмосларни қайтариб бера қолай деб ўйлайди.

— Ҳм, асоси, — деди полковник Жонсон. — Сагден, оила аъзоларидан қайси бири олиши мумкинлиги хусусида тахминингиз борми?

— Йўқ, сэр.

— Ҳеч қанақа шубҳа-гумон ҳам йўқми?

— Йўқ.

Жонсон афсусланиб бош чайқаб қўйди. Кейин Сагдендан давом этишни сўради.

Катта инспектор Сагден далилларни расман баён қилишга ўтди.

— Мен, сэр, роппа-роса соат 9.15 да бу хонадонга яна қайтиб келдим. Фақат эшикдаги қўнғироқни энди босмоқчи бўлиб тургандим, бирдан уйнинг ичида тўполон, ҳар хил овозлар, тарақа-туруқ, югур-югурлар бўлиб кетди. Бир неча марта устма-уст қўнғироқни босдим, эшикни очивавермагач, эшикни болгача билан урдим. Орадан 3-4 дақиқача ўтгандан кейингина эшик очилди. Эшикни хизматкор очди. Унинг рангини кўриб, хонадонда ёмон ҳодиса рўй берганини тушундим. У зўр-базўр мистер Лини ўлдириб кетишибди, дея олди. Зинадан югуриб чиқдим. Мистер Лининг хонасида тўс-тўполон, ўртада омонсиз кураш кетганлиги аниқ кўриниб турарди. Мистер Ли камин олдида ҳалқоқ қонга бўялиб ётар, у сўйиб ташланган эди.

Полиция бошлиғи узук-юлуқ қилиб сўради:

— Ўзини-ўзи ўлдиришиям мумкинмиди?

— Бу ақлга сиғмайди, — бошини силкиди Сагден. — Биринчидан, стол-стуллар ағдарилиб кетган, идиш-оёқлар чил-чил бўлиб, ҳар хил тақинчоқлар сочилиб ётибди, бирон ерда жиноятга сабаб бўлиши мумкин бўлган на пичоқ, на устара — ҳеч нарса йўқ эди.

Полиция бошлиғи ўйга толиб деди:

— Ҳа, бу гапларда асос борга ўхшайди. Хонада бирон кимса бормиди?

— Мен келганда оиланинг кўпчилик аъзолари шу ерда эди. Ҳамма турган жойида қотиб қолганди.

— Ўзингиз қандай фикрдасиз, Сагден? — сўради полковник Жонсон.

* — Нохуш ҳодиса, сэр. Назаримда, қотилликни шулардан биронтаси амалга оширган. Ташқаридан бегона одам келиб уни ўлдиришини ва зум ўтмай яшириниб олишини тасаввуримга сиғдиrolмайман.

— Дераза-чи? Очиқ эканми ё ёпиқми?

— Хонада иккита дераза бор, сэр. Улардан бири ёпиқ, қулфланган эди. Иккинчиси бир неча дюйм¹ кўтарилган эди, холос. Лекин у шундай мустаҳ-

¹ Дюйм 25,4 ммга тенг узунлик ўлчови. Инглизларнинг уйларида деразалар пастдан юқорига кўтариб очилади.

камки, ҳеч қандай ўғри у ердан чиқолмасдиям, тушолмасдиям. Мен итариб кўрдим, кучим етмади. Жойидан қимирлата олмадим. Назаримда, дераза кўп йиллардан буён очилмаган бўлса керак. Ундан кейин деворнинг сиртқи тарафи теп-текис, унда на тирналган жой, на бирон дарахтнинг тегиб турган ўрни бор эди. Бирон кимсанинг деразадан чиқиб қочиб кетишини тасаввур қилолмайман.

— Хонада нечта эшик бор экан?

— Фақат битта. Хона йўлакнинг охирида жойлашган, эшик бўлса, ичкаридан қулфланган. Хонадон аъзолари юқори қаватдаги олишувни, чолнинг ўлими олдидан қилган дод-фарёдини эшитиб чопиб чиқшган, лекин ичкарига эшикни бузиб киришга тўғри келган.

— Олдида ким бўлган экан? — қизиқсинди Жонсон.

— Оила аъзолари югуриб киришганда бир неча дақиқа муқаддам ўлдирилган чолдан бўлак ҳеч ким бўлмаган экан.

VII

Полковник Жонсон бир неча дақиқа Сагденга тикилиб турди-да, кейин ундан норози қиёфада сўради:

— Сиз, катта инспектор, бу қотилликни ақл бовар қилмайдиган ҳийлақор жосуслар ёпиқ хонада қандайдир мўъжизавий ҳолатда амалга оширган деб менга асосламоқчи бўляпсизми?

Сагденнинг лабларида нари-бери табассум сезилди, кейин қатъият билан деди:

— Сэр, бу иш умидимизни чиппакка чиқаради, деб ўйламайман.

— Ўз жонига қасд қилган, — деди полковник Жонсон, — ҳа, у ўзини ўзи ўлдирган бўлса керак.

— Ундай бўлса, нима билан ўлдирган, қурол қани? Йўқ, сэр. У ўзини ўзи ўлдирмаган.

— Унда қотил қандай яширинган? Деразадан чиқиб кетганми?

Сагден калласини чайқади.

— Қасам ичиб айтаманки, деразадан чиқиб кетолмасди.

— Эшик ичкаридан қулфлоглик эди, деяпсиз-ку, ахир!

Катта инспектор бошини ирғади. Чўнтагидан калит олиб стол устига ташлади.

— Калитда ҳеч қандай бармоқ изи йўқ, сэр, — деди у. — Лупага солиб қаранг.

Пуаро ҳам энгашиди. У Жонсон билан бирга калитга қаради.

— Ҳа, тушунарли, — деди полиция бошлиғи. — Калитнинг тилида билинар-билинмас тирналган жойи бор. Кўрдингизми, Пуаро?

— Ҳа. Бу ичкаридаги калит ташқаридан туриб бирон мослама ё омбургга ўхшаган нарса билан қулфнинг ичига тиқиб айлантирилган.

Катта инспектор калласини қимирлатди.

— Бўлиши мумкин.

— Демак, эшик ёпиқ, хонада ҳеч ким бўлмаган экан, — деди Пуаро. — Қария ўз жонига қасд қилган деган таассурот қолдириш учун атайлаб шундай қилинган.

— Менинг ҳам фикрим худди шундай, мистер Пуаро, бунга ишончим комил.

Пуаро бунга шубҳаланиб бошини силкиди.

— Унда хонадаги тартибсизликлар-чи? Ахир ўзингиз ўз жонига қасд қилишини инкор қияпсиз-ку. Қотил аввало хонадаги нарсаларни тартибга келтириб чиқиб кетиши керак эди.

— Лекин унинг бунга вақти бўлмаган, мистер Пуаро, — деди Сагден.

— Ҳамма гап шунда. Унинг бунга вақти йўқ эди. Қотил қари жентльменни фафлатда қолдириб, кўққисдан ўлдирмоқчи бўлган деб фараз қилиш мумкин. Лекин бундай бўлиб чиқмаган. Икки орада олишув бошланган. Бу олишув, тўполонни пастки қаватдагилар очиқ-ойдин эшитишган, бунинг устига, қари жентльмен ёрдамга чақирган. Ҳамма гурр этиб юқорига чопган. Қотил эса хонадан қочиб чиқиб калитни ташқаридан туриб бурашга улгурган, холос.

— Ростданам, сиз айтаётган қотил хато қилган бўлиши мумкин, — деди Пуаро. — Унда нима учун, ҳеч бўлмаганда ўлдирган қуролини ташлаб қочмаган? Шуниси аниқки, бундоқ қурол йўқ экан, демак, чол ўзини-ўзи ўлдирган бўлиб чиқмайди. Буёғи энди жуда жиддий.

— Жиноятчилар одатда бирон хатога йўл қўйишади, — гапини ўтказишга интилди катта инспектор, — буни тажрибадан биламиз.

Пуаро хўрсиниб гўлдираб қўйди.

— Хато қилганига қарамай, бари бир, қотил яширинишга улгурган.

— Мен унинг ростдан ҳам яширинганига ишонмайман.

— Сиз, қотил ҳалиям шу уйда юрибди, деб ҳисоблайсизми?

— Бу ердан бошқа бирон жойда бўлиши тасаввурга сиғмайди. Бу шу уйдагиларнинг иши.

— Лекин tout de meme¹ — юмшоқлик билан деди Пуаро, — кимлигини билмаганингиз боисидан ҳам яшириниб олган.

Катта инспектор мулойим, лекин қатъият билан шундай деди:

— Барибир шунга ишончим комилки, тез орада унинг кимлигини билиб оламиз. Ҳали биз бу уйда бўлганларнинг ҳаммасини сўроқ қилганимиз йўқ-ку.

Баҳсга полковник Жонсон аралашди.

— Сагден, биласизми, мени бир нарса ҳайратда қолдирапти: калитни ташқаридан туриб бураган одам барибир устаси фаранг экан. Қўлидаги асбобни тўғри ишлата билишнинг ўзи ниҳоятда мураккаб.

— Сэр, сиз бу нарса мутахассис одамнинг қўлидан келадиган иш демоқчимисиз?

— Худди шундай.

— Бир қарашда бу тўғрига ўхшайди, — деди Сагден. — Бундай дейдиган бўлсак, демак, хизматкорлар ичида учига чиққан ўғрилар бор экан дейиш мумкин. Бу нарса олмосларнинг ўғирланишини-ю, қотилликнинг содир бўлишини мантиқан асослаб беради.

— Сизнингча, бундай тахмин билан чигални ечиб бўлмайдами?

— Аввалига ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим. Лекин бунда бирон натижага эришиш қийин. Хонадонда саккизта хизматкор бор. Олтитаси аёл, улардан тўрттаси олти йил ва ундан кўпроқ вақтдан буён ишлайди. Кейин бир эшик оғаси ва малай бор. Эшик оғаси қирқ йилдан буён шу ерда, бир хонадонда бунақа кўп ишлаган одам кам топилади. Малай шу ерлик, бир богбоннинг ўғли. Шу ерда туғилиб, шу ерда вояга етган — қандай қилиб у учига чиққан ўғри бўлиши мумкин. Хизматкорнинг ичида нисбатан янгиси мистер Лининг маҳрами. Лекин у қотиллик содир бўлган пайтда бу ерда бўлмаган, ҳали ҳам йўқ. Кечқурун соат саккизларга яқин кетган.

— Сизда шу ерда муттасил бўладиганларнинг рўйхати борми? — сўради полковник Жонсон.

— Ҳа, сэр, эшик оғасидан олганман. Унинг ёндафтаридан ёзиб олдим. Ўқиб берайми?

— Ҳа, марҳамат.

— Эр-хотин мистер ва миссис Альфред Лилар. Парламент аъзоси Ли хотини билан. Мистер Харри эр-хотин, мистер ва миссис Дэвид Лилар. Мисс (Сагден дудуқланиб қолди, кейин унга алоҳида урғу бериб айтди) Пиллар («Пилар» дейиш ўрнига «Пиллар» деб юборди) Эстрададос. Мистер Стивен Фарр. Энди хизматкорлар: Эдверд Тресилиан — эшик оғаси. Уолтер Чампён югурдак. Эмили Ривз — ошпаз. Куин Жоунз — идиш-товоқ ювувчи. Геэдик Спент — катта оқсоч, Рейс Бент — иккинчи оқсоч, Беатрис Москомб — учинчи оқсоч. Жоан Кенч — хизматкор — ошпазга ёрдамчи ҳамда оқсоч. Сидни Хорбури — маҳрам.

— Ҳаммаси шуми?

— Ҳа, сэр.

— Қотиллик содир бўлганда ким қаерда бўлганини биласизми?

— Умумий тушунчам бор. Ҳали ҳеч кимни сўроқ қилганим йўқ — бу ҳақда сизга маълум қилганман. Тресилианнинг гапларига қараганда, жентльменлар емакхонада бўлишган. Хонимлар меҳмонхонага ўтишган экан. Тресилиан уларга қаҳва улашибди. У, буфетхонага киришим биланоқ тепада тўполон бўлиб кетди,

¹ Шунга қарамасдан (фр.).

орқасидан бақирӣқ-чақирӣқ овозлари эшитилди, дейди. У даҳлизга чоғиб чиқибди-ю, бошқалар билан бирга зинадан юқорига кўтарилибди.

— Оила аъзоларидан нечтаси муттасил шу уйда яшайди-ю, меҳмонлари кимлар? — сўради полковник Жонсон.

— Доимо шу ерда яшайдиганлар мистер ва миссис Лилар, қолганлари келиб кетувчилар.

Жонсон, улар ҳозир қаерда, деб сўради.

— Мен уларга, кўрсатма бермагунимизча ҳаммангиз меҳмонхонада бўлиб туринглар, дедим.

— Яхши. Биз ҳозир юқорига кўтарилиб, воқеа содир бўлган жойни кўришимиз керак.

Катта инспектор кенг йўлка билан зина томон бошлаб борди.

Қотиллик содир бўлган хонага киришганида овоз чиқариб уф тортиб юборди.

— Нақадар даҳшатли манзара, — деб қўйди у.

У тўнтарилган ўриндиқ, чил-чил синган идиш-товоқлар, қон сачраган нарсаларга бир дақиқа қараб турди.

Марҳумнинг олдида чўккалаб турган ориққина қария ўрнидан туриб бош қимирлатиб сўрашди.

— Салом, Жонсон, — деди у. — Хийлагина тартибсизлик, тўғрими?

— Ҳа, жуда хунук манзара, — деди у. — Доктор, бизга бу ҳақда бирон нима маълум қила оласизми?

Доктор елкасини қисиб қўйди-ю, кулимсираб шундай деди.

— Илмий истилохларни дастлабки терговга қўйиб турайлик. Умуман олганда, унчалик мураккаб нарса йўқ бу ерда. Худди мол сўйгандек томоққа пичоқ тортилган. Варақлаб қон отилгану марҳум бир дақиқа ичида жон таслим қилган. Пичоқ топилмади.

Пуаро деразаларнинг олдида борди. Сагден айтгандай, бири ёпиқ ва қулфлогли эди. Иккинчи дераза тўрт дўймлар чамаси пастдан юқорига кўтарилган ва тиргак билан қаттиқ маҳкамланган эди. Бунақа тиргаклар бундан кўп йиллар муқаддам ўғрилардан сақланиш учун қўйиларди.

— Эшик оғасининг гапига қараганда, — деди Сагден, — ҳар қандай об-ҳаво, шароитида ҳам дераза охиригача ёпилмас экан. Дераза тагида турган линолеумнинг устидаги гиламча ёмғир шаррос қўйиб деразадан хонага тушадиган бўлса, эҳтиёти шарт ташлаб қўйилган экан. Лекин деразадан ёмғир камдан-ким тушаркан, чунки томнинг пастгача чўзилиб тушган қисми ёмғирни тўсиб турар экан.

Пуаро бош ирғаб қўйди. У мурданинг олдида келиб уни диққат билан текшира бошлади.

Чолнинг лаблари йирилган. Қонсиз милклари очилиб қолган. Гуё у ўлими олдида нимадир деб қичқиргандай эди, қўллари, чангак бўлиб қолган бармоқлари қисқичбақанинг қисқичларини эслатарди.

— Жуда нимжон одам бўлган экан деган таассурот қолдиради кишида, — деди Пуаро.

— Менимча, жуда жони қаттиқ одам бўлган, — деди доктор. — Жуда кўп касалга чалинди, бунга ўхшаганлар аллақачон нариги дунёга равона бўлган.

— Мен бу ҳақда гапирмаяпман, — тушунтирди Пуаро. — Мен жисмонан жуда заиф бўлган экан, демоқчиман.

— Ҳа, жуда нимжон одам эди.

Пуаро мурдадан нари кетди. Эгилиб ағдарилган ўриндиқларни кўра бошлади. Уларнинг биттаси жуда катта, зил-замбил қизил дарахтдан ясалган. Ёнида думалоқ стол тўнтариғлик. У ҳам қизил дарахтдан ясалган, чинни чирокнинг шишалари сочилиб ётибди. Сал нарида нисбатан чоғроқ иккита ўриндиқ ағдарилган, графин қўйиладиган патнис ва иккита қадаҳнинг синиқлари кўзга ташланади. Оғир шиша босма синдирилган. Ниҳоят сочилган китоблар, каттагина япон вазасининг синиқлари ва бронзадан ясалган яланғоч қиз хайкали кўшилиб бир уюм бўлиб ётарди.

Пуаро эгилиб буларнинг барини қўлини тегизмасдан диққат билан кузатди. У қовоғини солиб олди, чеҳрасида қандайдир англашилмовчилик акс этиб турарди.

— Бирон нимадан ажабланияпсизми, Пуаро? — деб сўради полиция бошлиғи. Пуаро бир хўрсиниб олиб, аста шундай деди:

— Қария ўзи ниҳоятда нимжон ва ориқ бўлса-да, шунча нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетгани ғалати.

Жонсон ҳам эсанкираб қолди. У ўз иши билан машғул бўлиб турган сержантга ўгирилиб:

— Бармоқ излари ҳақида нима дейсиз? — деди.

— Бармоқ излари, сэр, жуда кўп, ҳамма хонадаям бор.

— Пулат сандиқда-чи?

— У ерда йўқ. Фақат қари жентльменникигина бор.

Жонсон докторга ўгирилди.

— Менга қаранг, қон излари қалай? Мистер Лини ўлдирган одамга ҳам унинг қони юққан бўлиши керак-ку, ахир.

— Юқмаган бўлиши ҳам мумкин. Қон асосан шоҳ томирдан оқиб чиққан.

Артериядан чиққанда ҳамма ёққа сачраб кетиши мумкин эди.

— Шунақа, лекин кўрмаяпсизми, ҳамма ёқни қон босиб кетган.

— Ҳа, ҳамма ёқни қон босиб кетган. — Унинг гапини маъқуллади Пуаро. — Мана шуниси ғалати: ҳамма ёқда қон.

Сагден Пуарога илтифот билан мурожаат қилди:

— Сиз... бу сизда бирор фикр уйғотяптими?

Пуаро хонага назар ташлаб чиқди-да, кейин калласини қимирлатиб қўйди.

— Қон излари... куч ишлатиш, — деди у ва бир оз жимликдан сўнг давом этди: — Ҳа, фақат куч ишлатилган. Яна қон... кўзга фақат қон кўриняпти... Аниқроқ қилиб айтсак, қон ҳаддан ташқари кўп. Уриндиклардаям, столда ҳам, гиламда ҳам қон. Қонли жанг? Қурбонгоҳ-а? Шундай деб тушунсак бўладими? Эҳтимол. Шунақанги нимжон, шунақанги эт бориб суякка ёпишган ва қоқ суяк бўлиб қолган муштеккина чол — энди эса... ўлгандан кейин... ундан шунақанги кўп қон чиққанки...

У жимиб қолди. Катта инспектор Сагден унга кўзларини лўқ қилиб туриб шундай деди.

— Қизик, хонимлар ҳам шундай дейишган эди...

— Қайси хоним? Нима деган эди?

— Миссис Альфред Ли эшикнинг олдида туриб олиб, — деди Сагден. — Аста шундай деб қўйган эди. Унинг сўзларига аҳамият бермагандим.

— Нима деган эди? Аниқроқ қилиб айтинг.

— Қари жентльменда шунчалик кўп қон бўлади деб ким ўйлабди, деган эди.

Пуаро овозини пасайтириб хитоб қилди:

— «Қари одамда шунчалик кўп қон бўлади деб ким ўйлабди». Бу Макбет хонимнинг сўзлари. Миссис Ли шуни айтган экан-да... Фаройиб...

VIII

Альфред Ли хотини билан Пуаро, Сагден ва полиция бошлиғи тик турганча уларни кутиб турган мўъжаз хонага кириб келди. Полковник Жонсон олдинга ўтди.

— Салом, Мистер Ли. Биз сиз билан ҳеч қачон учрашмаганмиз, лекин мен графликдаги полиция бошлиғиман, бу сизга албатта маълум бўлса керак. Менинг фамилиям Жонсон. Бўлиб ўтган ҳодиса менга қай даражада ёмон таъсир қилганини сўз билан изоҳлаб беролмайман.

Альфред уриб ташланган итдай хириллаб жавоб берди.

— Раҳмат, даҳшатли. Жуда даҳшатли воқеа содир бўлди. Мен... булар, танишинг, менинг рафиқам.

Лидия ўзига хос хотиржамлик билан деди:

— Бу ҳодиса ҳаммамизга, айниқса, менинг эримга оғир зарба бўлди. — У шундай деб эрининг елкасига қўлини қўйди.

— Ўтиринг, миссис Ли, — таклиф қилди полковник Жонсон. — Таниш-тиришимга рухсат этинг, бу ёқ мсье Эркюль Пуаро.

Пуаро таъзим қилиб кўйди. У эр-хотинга қизиқсиниб бир-бир назар ташлаб чиқди.

Лидия эрининг елкасидан аста босиб:

— Ҳа, Альфред, — деди.

У ўтириб ўзича гўлдираб кўйди.

— Эркюль Пуаро... ким бўлса экан...

У бир нимани эсламоқчи бўлгандай пешонасини силаб кўйди.

— Полковник Жонсон сента анча-мунча савол бермоқчи, Альфред, — деди

Лидия.

Полиция бошлиғи шундай, дегандай маъқуллаб унга қаради. У миссис-Ли, ақлли ва бамаъни аёл бўлиб чиққанидан мамнун бўлди.

— Бажону дил, майли, — деб кўйди Альфред.

Жонсон «фожа уни эсанкиратиб кўйибди, озгина бўлса ҳам ўзини қўлга олар, деб умид қиламан», деб кўйди ўзича.

Полковник Жонсон овозини чиқариб деди:

— Менда бугун оқшом шу ерда бўлганларнинг рўйхати бор. Мистер Ли, рўйхатдагиларнинг ҳаммаси шу ерда бўлганлиги тўғрими?

У Сагденга ишора қилган эди, Сагден ён дафтарчасини олиб рўйхатни бошқатдан ўқиди.

Бу расмийчилик, афтидан, Альфред Лили бирмунча ўзига келтирди. Энди унинг кўзлари аввалгидек бир нуқтага тикилганча маъносиз боқмасди. Сагден рўйхатни ўқиб тугатгандан кейин у маъқуллаб калласини қимирлатиб кўйди:

— Ҳаммаси тўғри.

— Агар эътироз қилмасангиз, уйингиздаги меҳмонлар ҳақида батафсилроқ маълумот берсангиз. Билишимча, мистер ва миссис Жорж Лиллар ва мистер ва миссис Дэвид Лиллар укаларингиз.

— Улар мендан кичик укаларим ва уларнинг хотинлари.

— Улар фақат меҳмонга келишганми?

— Ҳа, Рождество байрамига келишган.

— Мистер Харри ҳам укангизми?

— Ҳа.

— Қолган иккита меҳмон-чи? Мисс Эстрададос билан мистер Фаррни айтяпман?

— Мисс Эстрададос — жияним, мистер Фарр бўлса, отам билан бир вақтлар Жанубий Африкада шерикчилик қилган одамнинг ўғли.

— Дўсти қадим, дегандайдир-да.

— Йўқ, кечаги кунгача биз уни ҳеч қачон кўрмаганмиз, — суҳбатга қўшилди

Лидия.

— Тушунарли. Лекин уни Рождество байрамини бирга ўтказишга таклиф қилганмидингизлар?

Альфред иккиланиб қолиб хотинига қаради. Лидия очиқ-ойдин қилиб тушунтириб берди.

— Мистер Фарр хонадонимизда кеча дабдурустдан пайдо бўлди. Бир вақтлар қўшни бўлган экан, қайнатамни кўргани кирибди. Қайнатам Фарр қадимги дўсти ва шеригининг ўғли бўлиб чиққанини билгандан кейин йигитчани Рождествода биз билан бирга бўласан, деб оёқ тираб туриб олди.

— Уй эгалари ҳақида ҳаммаси равшан. Энди хизматкорлар хусусида. Миссис Ли, сиз уларнинг ҳаммасини ишончли одамлар деб ҳисоблайсизми?

Лидия жавоб беришдан олдин ўйлаб олди. Кейин шундай деди:

— Ҳа, уларнинг ишончли одамлар эканлигига мутлақо кафилян. Бари бизда кўп йиллардан буён ишлайди. Эшик оғаси Треслианнинг эрим ёш болалигидан буён шу ерда. Нисбатан янгилари ошпазининг ёрдамчиси оқсоч Жоан ва қайнатамнинг маҳрами.

— Улар ҳақида нима дея оласиз?

— Жоан ҳали эси кирмаган қиз. У ҳақда ёмон фикрларга боролмайман. Хорбурини эса унчалик яхши билмайман. У бизга хизматга кирганига бир йилдан сал ошди. Ўз хизматини аъло даражада бажаради, қайнатам, менимча, ундан минчатдор эди.

— Лекин, хоним, — кескин қилиб деди Пуаро, — сиз ундан унчалик хурсанд эмассиз-а?

Лидия озгина елка қисиб қўйди.

— Унинг менга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган.

— Бироқ, сиз хонадоннинг бекассиз. Хизматкорларнинг сизга алоқаси бўлиши керак эмасми?

— Бўлиши керак, албатта. Лекин Хорбури қайнатамнинг шахсий маҳрами эди. Фақат унга бўйсунарди.

— Тушунарли.

— Энди бугун оқшомда содир бўлган воқеаларга ўтайлик, — деди полковник Жонсон. — Ярангизга туз сепмасам, деб қўрқаман, мистер Ли. Бўлиб ўтган ҳодиса ҳақида ўз оғзингиздан эшитмоқчийдик.

— Бажону дил, — деди Альфред секин.

Полковник Жонсон савол бериб унинг гапириб юборишига туртки берди.

— Дейлик, сиз отангизни сўнгги бор қачон кўргандингиз?

Юракдаги оғир дардан нишона бериб турувчи юзидаги ифода у гапга тушгандан кейин ғойиб бўлди.

— Чой ичиб бўлгандан кейин. Унинг олдида бирпас ўтирдим. Кейин хайрли тун тилаб чиқиб кетдим. Уйлаб кўрсам, тахминан ўн бешта кам олтиларда эди.

— Хайри тун тилаб чиқиб кетибсиз-да? — деб сўради Пуаро. — Демак, отангиз билан кечкурун яна кўришиш ниятингиз бўлмаган?

— Йўқ. Отамга ҳар куни соат еттиларда енгил кечки таом келтириларди. Таомдан кейин у гоҳ барвақт ётарди, гоҳида ўриндикда узоқ ўлтирарди. Агар ўзи биронтамизни чақириб келиш учун одам юбормаса, оила аъзоларидан ҳеч ким унинг олдига кирмасди.

— Отангиз тез-тез чақириб турармиди?

— Ҳар замон-ҳар замонда. Кўргиси келиб қолганда.

— Лекин бу одат тусига кирмагандими?

— Йўқ.

Альфред давом этди:

— Биз кечки таомга соат саккизда ўтирдик. Таом тугагандан кейин хотиним бошқа хонимлар билан бирга меҳмонхонага чиқиб кетди. — Унинг овози қалтираб кетди. У яна бир нуқтага тикилиб қолди. — Биз емакхонада стол атрофига давра қуриб ўтиргандик. Бирдан тепада ғала-ғовур бошланиб кетди. Стол-стуллар ағдарилган, ойналар чил-чил синган. Кейин, э худойим-эй (у чўчиб тушди). Отам бақириб юборди. Даҳшат, устма-уст бақираверди. Ҳозир ҳам унинг овози қулоғим остида эшитилиб турибди. Худди жон талвасасидаги одамнинг бақирғига ўхшайди...

У қалтироқ бармоқлари билан юзини беркитиб олди. Лидия унинг қўлларини ушлади. Полковник Жонсон:

— Кейин-чи? — деди юмшоқлик билан.

— Биз қотиб қолдик, ҳатто бир дақиқа қимирлай олмадик. Кейин емакхонадан чиқиб зинадан юқорига, отам ётган хонага югуриб кетдик. Борсак, эшик берк экан. Эшикни бузишга тўғри келди. Кириб қарасак...

У тўхтаб қолди.

Жонсон дарров гапга қўшилди:

— Ҳолатни батафсил тасвирлашингизга эҳтиёж йўқ, мистер Ли. Сал орқага — емакхонада бўлган вақтингизга қайтамиз. Бақирикни эшитганингизда сиз билан бирга кимлар бўлган эди?

— Кимлар? Ҳаммамиз. Йўқ, шошмай тулинг. У ерда укам Харри бўлган эди.

— Бошқа ҳеч ким йўқмиди?

— Ҳеч ким.

— Бошқа жельтелменлар қаерда эди?

Альфред қовоғини уйиб эслашга уринди.

— Ҳозир, ўйлаб кўрай. Бунга узоқ вақт бўлганга, ҳатто йиллар ўтиб кетганга ўхшайди, назаримда. Бошқалар қаерда эди? О, эсладим. Жорж телефон қилгани кетди. Кейин биз оилавий ишлар ҳақида гаплаша бошладик. Стивен Фарр, сизларга халақит қилмай деб ташқарига чиқди. У жуда одоб ва мулозамат билан чиқиб кетди.

- Укангиз Дэвид-чи?
Альфред тумшайди.
- Дэвидми? У хонада бўлмаган эканми? Ҳа, у ростдан ҳам йўқ эди. Унинг қачон чиқиб кетганини сезмай ҳам қолибман.
- Пуаро эҳтиёткорлик билан сўради:
- Демак, сиз оилавий ишларни муҳокама қилибсизлар-да?
— Э-э... Ҳа.
- Бошқачароқ қилиб айтсак, оилавий масалани оиланинг баъзи бир аъзолари билан муҳокама қилмоқчи бўлганмидингизлар?
- Лидия сўради:
- Мсье Пуаро, бу билан нима демоқчи бўляпсиз?
Пуаро унга ўгирилди.
- Хоним, эрингиз мистер Фарр, сизларга халақит қилмай чиқиб кетди, деб айтди. У ерда мсье Дэвид билан мсье Жоржлар иштирок этмагани учун conseil de famille¹ бўлолмайди. Шундан келиб чиқиб буни оиланинг икки аъзоси ўртасидаги суҳбат дейиш мумкин бўлади.
- Кайним Харри кўп йиллардан буён чет элда юрибди. Шундай бўлгач, табиий, эрим билан унинг орасида ҳар қанақа гап бўлиши мумкин.
- Тушунаман. Демак, шундай, ҳа.
- Лидия Пуарога бир қараб дарров кўзини олди.
- Бўпти, етарли бўлса керак, — деди Жонсон. — Зинадан отангизнинг хонасига қараб зинапоя орқали югурганингизда сиздан бошқа яна кимлар бўлганлигини эсладингизми?
- Тўғриси, билмайман. Биз ҳар тарафдан югуриб чиқиб чопишдик. Кимлар бўлганлигини аниқ айтолмайман деган хавотирдаман. Жуда кўрқиб кетган эдим. Шунақанги ваҳшиёна қичқириқ...
- Полковник Жонсон дарров бошқа мавзуга ўтди.
- Ташаккур, мистер Ли. Энди бошқа савол. Билишимча, отангизнинг кўлида бирмунча қимматбаҳо олмослар бўлган экан.
- Альфред Жонсонга ажабланиб қаради.
- Ҳа, тўғри, — деди у.
- Буларни қаерда сақларди?
— Уз хонасидаги пўлат сандиқда.
— Уларни айтиб бера оласизми?
— Улар йўнилмаган олмослар эди.
— Нега отангиз олмосларни ўзида асраган?
— Инжиқлигидан. Уларни Жанубий Африкадан олиб келган. Олмосларга ишлов беришни ҳечам хоҳламаган. Уларни ўз ҳолича асрашни ёқтирарди. Айтдим-ку, ахир, инжиқлигидан деб.
- Тушунаман, — деди полиция бошлиғи.
- Унинг гап оҳангидан ҳеч нимани тушунмаганини англаш мумкин эди.
- Олмослар жудаям қимматбаҳомиди?
— Отам уларнинг баҳосини ўн минг фунтдан кам ҳисобламас эди.
— Демак, жуда қимматбаҳо экан-да?
— Ҳа.
— Бунақа тошларни ўз хонасида пўлат сандиқда асраши жуда ғалати.
- Лидия гапга кўшилди:
- Полковник Жонсон, қайнотамнинг ўзига хос ғалати феъли бор эди. Ҳаммага ўхшамасди. Олмосларини кафтида шақирлатиб ўйнаб ўтиришдан ҳузур қиларди.
- Балки бу олмослар ўтмишини эслатиб турар? — тахмин қилди Пуаро.
- Лидия унга миннатдорчилик билан қараб қўйиб деди:
- Ҳа, шундай бўлса керак деб ўйлайман.
— Олмослар суғурта қилиб қўйилмаганмиди?
— Менимча, йўқ.
- Жонсон олдинга эгилиб паст овоз билан сўради:
- Мистер Ли, олмослар ўғирлангидан хабарингиз борми?

¹ Оилавий кенгаш (фр.).

- Нима? — Альфред ҳайрон бўлиб Жонсонга тикилди.
- Отангиз олмослари ўғирланганини сизга айтмаганми?
- Мутлақо хабарим йўқ.
- Отангиз катта инспекторни чақириб, олмослар ўғирланганини маълум қилганидан хабарингиз борми?
- Умуман бу ҳақда тасаввурга эга эмасман.
- Полиция бошлиғи Альфреднинг хотинига қаради.
- Сиз-чи, миссис Ли?
- Бунақа гапларни эшитганим йўқ, — деди Лидия калласини чайқаб.
- Демак, сизлар олмослар пўлат сандиқда турибди, деб билгансизлар?
- Ҳа.
- Лидия тарадудланиб туриб сўради:
- Қотилликнинг асл сабаби шунда экан-да? Олмос деб шунчаликка борибди-да?
- Биз ҳам шуни аниқламоқчимиз, — жавоб берди полковник Жонсон ва бошқа саволга ўтди.
- Миссис Ли, буларни ким ўғирлаши мумкинлигини тасаввур қила олишингиз мумкинми?
- Йўқ, — деди Лидия. — Шунга ишончим комилки ҳамма хизматчилар ҳалол одамлар. Ундан ташқари, улардан биронтасининг пўлат сандиққа яқинлашиши ниҳоятда қийин. Қайнотам ўз хонасидан бир қадам ҳам чиқмаган. Ҳеч қачон пастга тушмаган.
- Хонани ким тартибга соларди?
- Хорбури. У жой солиб берар, чанглари артиб чиқарди. Иккинчи оқсоч ҳар куни эргалаб кириб каминни тозалаб ўт ёқиб кетарди. Қолган ишларнинг ҳаммасини Хорбури бажарарди.
- Шундай қилиб, — деди Пуаро, — бу ишга Хорбурида имконият катта экан.
- Ҳа.
- Демак, сиз олмосларни Хорбури олган деб ҳисоблайсиз?
- Бўлиши мумкин... Бунинг учун унда имконият катта. Тўғриси, нима дейишимниям билолмай қолдим.
- Эрингиз бугунги оқшом қандай ўтганини айтиб берди, — деди полковник Жонсон. — Миссис Ли, сиз ҳам унинг гапларини тасдиқлай олармикансиз? Қайнотангизни сўнгги бор қачон кўргансиз?
- Биз ҳаммамиз унинг хонасида кундузи, чойдан олдин бўлгандик. Ўшанда уни сўнгги бор кўргандим.
- Кечқурун хайрли тун тилагани олдига кирмаганмидингиз?
- Йўқ.
- Хайрли тун тилагани кечқурунлари кирадиган одатингиз йўқмиди?
- Йўқ.
- Полиция бошлиғи сўроқни давом эттирди.
- Жиноят содир бўлганда қаерда эдингиз?
- Меҳмонхонада.
- Сиз олишаётгандаги товушларни эшитдингизми?
- Эсимда бори шуки, гумбирлаб оғир нарса полга ағдарилди. Гап шундаки, унинг хонаси меҳмонхонанинг эмас, емакхонанинг тепасида, шунинг учун ҳамма овозни эшитмаган бўлишим мумкин.
- Лекин бақирик-чақирикни эшитгансиз-ку?
- Лидия чўчиб тушди.
- Ҳа, эшитдим... бу ваҳшиёна қичқирик эди, гўё... гўё дўзах ўтида ёнаётган одамнинг қичқиригига ўхшарди. Мен дарров бирон кор-ҳол бўлганини тушундим у эрим билан Хорбурининг орқасидан зинага қараб югуриб кетдим.
- Шу вақтда сизлар билан бирга меҳмонхонада яна ким бор эди?
- Тўғриси, яхши эслолмаяпман, — Лидия қовоғини уйди. — Дэвид ёнимиздаги мусиқа хонасида Мендельсоннинг куйини чалиб ўтирарди. Менимча, ёнида Хилда бор эди.
- Бошқа хонимлар қаерда эди?
- Лидиянинг овози пасайди.

— Меғдалин телефон қилгани кетувди. Қайтиб келганмиди-йўқми, эслолмайман. Пиларнинг қаерда бўлганлигини билмайман.

Пуаро юмшоқлик билан деди:

— Сиз меҳмонхонада ёлғиз ўзингиз бўлган бўлсангиз керак-а?

— Ҳа... ҳа, менимча шундай эди.

— Энди олмослар ҳақида, — деди полковник Жонсон. — Мен буни яхшилаб аниқлаб олишимиз керак, деб ҳисоблайман. Миссис Ли, қайнатангизнинг пўлат сандиғининг коди сизга маълуммиди? Мен шунга эътибор қилдимки, унинг тузулиши бирмунча эскича.

— Кодни қайнатам эғнидан ечмайдиган халатнинг ён чўнтагидаги кичкина ёндафтарчадан топасиз.

— Яхши, биз бир оздан кейин унинг хонасига чиқамиз-да, аниқлаймиз. Лекин унганча байрамга таклиф қилинганларнинг ҳаммаси билан бирма-бир гаплашиб чиқишни лозим топдик. Аёллар бориб ухлашлари мумкин.

Лидия ўрнидан турди.

— Кетдик, Альфред. — У полициячиларга ўтирилди. — Уларни айтиб юборайликми?

— Эътироз билдирмасангиз биттадан, миссис Ли.

— Яхши.

Лидия эшик томон йўналди. Альфред унга эргашди. Кутилмаганда Альфред орқасига ўтирилди.

— Ҳа, ҳа! — ҳайқириб юборди ва тез-тез юриб Пуаронинг олдига келди. — Сиз Эркиоль Пуаросиз? Хотирамга нима жин урган. Дарров эслашим керак эди...

У шоша-пиша, лекин паст овозда гапира бошлади.

— Сизнинг келганингиз биз учун кутилмаган омад. Мсье Пуаро, сиз ҳақиқатнинг тагига етишингиз керак. Харажатдан ташвиш тортманг, ҳар қанча бўлса, ўзим кўтараман. Фақат айбдорни топиб берсангиз бўлгани... Биронтаси шўрлик отамни ўлдирибди. Ўлдирганда ҳам ваҳшиёна ўлдириб кетибди. Сиз қотилни топиб беришингиз керак, мсье Пуаро. Отамнинг қасдини олишим шарт.

— Сизни ишонтириб айтаманки, мсье Ли, — жавоб берди Пуаро хотиржамлик билан. — Полковник Жонсон билан катта инспектор Сагденга қотилни топишда қўлимдан келган ҳамма ёрдамимни аямайман.

— Сиз, — деди Альфред Ли, — менинг кўрсатмаларим бўйича иш олиб боришингизни хоҳлайман, отамнинг ўчини олишимиз керак.

Альфредни қалтироқ босди. Лидия орқасига қайтиб келиб эрининг кўлтиғидан тутди.

— Кетдик, Альфред, — деди у, — бошқалар ҳам келиши керак.

Лидия билан Пуаронинг кўзлари тўқнашди. Бу кўзларнинг ҳар бирида ўзга сир бор эди. Улар кўзларини олиб қочишмади.

Пуаро ўзича минғирлади:

— «Ким ўйлабди, қари одамда...» — Лидия унинг гапини бўлди:

— Етар! Давомини айтманг!

Пуаро гап қотди:

— Бу сўзларни ўзингиз айтгандингиз, хоним?

Лидия билинар-билинемас хўрсиниб қўйди.

— Биламан... эсимда... Бу даҳшатли эди.

Шундай деб Лидия эри билан бирга хонадан чиқди.

IX

Жорж Ли ғоз юриб жиддий қиёфада кириб келди.

— Даҳшатли ҳодиса, — деди у калласини қимирлатиб. — Даҳшатли, одамнинг эти жунжикиб кетади. Буни мен фақат ақлдан озган одамнинг кўлидан келадиган иш деб ҳисоблайман.

Полковник Жонсон мулоимлик билан сўради:

— Бу сизнинг тахминингизми?

— Ҳа, ҳа, шубҳасиз. Қотил — одамхўр. Эҳтимол, қотил шу яқин орадаги руҳий касалликлар касалхонасидан қочиб чиққандир.

Ўз навбатида катта инспектор Сагден сўради:

— Сизнингча, мана шу... жинни бу уйга қандай қилиб кириб қолган бўлиши мумкин? Кейин қандай қилиб чиқиб кетган?

Жорж калласини қимирлатди.

— Буни аниқлаш полициянинг иши, — деди у қатъий.

— Биз кела солиб уйнинг атрофини айланиб чиқдик, — деди Сагден. — Ҳамма деразалар маҳкам беркилган, панжара билан тўсилган. Ён томондаги кириш жойи ёпиқ. Фақат кўча эшик қолади. Ошхона орқали ҳеч ким чиқолмайди, чиққан тақдирда ҳам хизматкорлар кўриб қолишади.

— Бўлмаган гап! — ҳайқирди Жорж Ли. — Эҳтимол ҳали отангиз тирик деб ҳам исботламоқчи бўларсиз!

— Йўқ, ўлган, — деди катта инспектор Сагден. — Бунга шубҳа йўқ.

Полиция бошлиғи томоқ қириб, ташаббусни кўлига олди.

— Мистер Ли, қотиллик содир бўлган пайтда сиз қаерда бўлгандингиз?

— Мен емакхонада эдим. Бу ҳодиса кечки таом тугаши биланоқ содир бўлди.

Йўқ, эсладим, мен мана шу хонада эдим. Эндигина телефонда гаплашиб бўлгандим.

— Сиз телефонда гаплашдингизми?

— Ҳа, мен консерваторлар партиясининг Уэстернгермдаги сайлов агентлигига телефон қилган эдим. Баъзи бир зарур ишлар юзасидан.

— Телефонда гаплашиб бўлишингиз билан қичқирик овозини эшитдингизми?

Жорж Лини қалтироқ босди.

— Ҳа, мунгли, ёлборувчан қичқирик овозини. Юрагим зирқираб кетди, қичқирик салдан кейин ҳирқираш, хириллашга айланди.

Жорж дастрўмолчасини олиб, пешонасидаги терини артди.

— Дахшатли ҳодиса, — деб минғирлади у яна.

— Кейин юқорига қараб югурдингизми?

— Ҳа.

— Шу аснода сиз акаларингиз мистер Альфред Ли билан мистер Харри Лини кўрдингизми?

— Йўқ. Менимча, улар мендан олдинроқ юқорига чиқишган бўлса керак.

— Мистер Ли, отангизни сўнгги бор қачон кўргандингиз?

— Бугун тушдан кейин. Биз ҳаммамиз унинг ҳузурда бўлгандик.

— Шундан кейин бошқа кўрмадингизми?

— Йўқ.

Бир оз жимликдан сўнг полиция бошлиғи сўради:

— Отангиз ўз хонасидаги пўлат сандиғида маълум миқдорда йўнилмаган олмослар сақлаганидан хабарингиз борми?

Жорж Ли калласини қимирлатди.

— Жуда эҳтиётсизлик қилган, — деди у отасига таъна қилгандай. — Бу ҳақда кўп марта айтганман. Демокчиманки, сизни шу матоҳ деб бир кунмас-бир кун ўлдириб кетиши мумкин, деган маънода.

— Олмослар йўқолгани сизга маълумми? — унинг сўзини бўлди полковник Жонсон.

— Демак, отамни олмос деб ўлдирган экан-да?

— Олмослар ўғирланганини билгандан кейин, — деди аста полиция бошлиғи, — ўлимидан бир неча соат илгари бу ҳақда полицияга маълум қилган.

— Унда... — деди Жорж тутилиб. — Тушунолмай қолдим. Мен...

Эркуль Пуаро юмшоқлик билан деди:

— Биз ҳам ана шуни тушунолмаёямиз...

X

Хонага Харри Ли кирди. Пуаро унга бир дақиқа қовоғини уйиб қараб турди. Назарида, уни илгари қаердадир кўргандек бўлди. Қиррабурун, гердайдан, жағлари туртиб чиққан. Харри Ли йирик гавдали, отаси унинг ярмича келса ҳам лекин барибир уларнинг қиёфаларида умумий ўхшаш жойлар бор эди.

Пуаро бошқа нарсани ҳам пайқади. У энгил қадам ташлашига қарамасдан асабийлашаётган эди. Зоҳиран ўзини хотиржам тутаётган бўлса-да, лекин нимадир ичини кемираётган эди.

— Шундай қилиб, жентльменлар, — деди Харри. — Сизларга қандай ёрдамим тегиши мумкин?

— Агар шу бугун оқшомда содир бўлган ҳодисага, — жавоб берди полковник Жонсон, — аниқлик киритиб берсангиз, сиздан миннатдор бўлардик.

— Мен ҳеч нимани билмайман, — калласини қимирлатди Харри Ли, — бу жуда даҳшатли ва мутлақо қутилмаган ҳодиса.

— Сиз, афтидан, хориждан яқинда қайтиб келган бўлсангиз керак, мистер Ли? — сўради Пуаро.

Харри дарров унга ўгирилди.

— Ҳа, Англияга бир ҳафта бурун учиб келдим.

— Узоқ вақт йўқ бўлиб кетдингизми? — сўроқни давом эттирди Пуаро.

Харри Ли энгагини қашиб қўйиб кулиб юборди.

— Агар хоҳласангиз ҳозирок билиб қўя қолганингиз маъқул, барибирам биронтаси айтиб беради! Мен саёқман, жентльменлар. Бу хонадонда сўнгги бор бундан йигирма йил муқаддам бўлганман.

— Лекин энди қайтиб келдингиз-ку. Нега, қайтиб келганингизни айтиб беролмайсизми?

Харри ўша-ўша очиқ кўнгиллик билан гапни илиб кетди:

— Ҳаммаси қадимги ривоятлардагидай. Нишхўрт еб юриш жонимга тегди. Охири семиз отнинг сагрисидан татиб қолсам ёмон бўлмасди деган қарорга келдим. Отамдан таклиф хатини олдим-у, бу ёққа равона бўлдим. Бор гап шу.

— Қисқа муддатга келдингизми ё узоқ муддатгами? — деб сўради Пуаро.

— Энди ҳеч қаёққа кетмайман, шу ерда қоламан, — деди Харри.

— Отангиз буни маъқуллаганмиди?

— Отам эшитиб суюниб кетганди. — Харри яна кулиб юборди, кўзининг четларида ёқимли ажинлар пайдо бўлди. — Альфред билан бирга яшаш қариянинг жонига теккан-да. Альфред шундай ёқимсизки, лекин ўзи ёмонмас, фақат у билан одам зерикади. Отам ўз вақтида жуда ахлоқсиз бўлган. Лекин келишимни зерикиб қутган.

— Акангиз билан келинойингиз шу ерда яшаб қолишингизни билиб хурсанд бўлишганми? — Пуаро шу саволни бериб, сал қошини кўтарди.

— Альфредми? Фазабланиб кетди, Лидияни билмадим. Эҳтимол Альфреднинг кўнглига қараб-у ҳам ёқтирмагандир. Лекин охир-оқибатда у барибир хурсанд бўлади. Лидия менга ёқади. Мафгункор аёл. Лидия билан тил топишиб олишимиз мумкин. Лекин Альфред билан эса, йўқ, пойма-пой ковушга ўхшаймиз, у бошқа одам, — Харри яна кулиб юборди. — Альфред отамизни мендан қаттиқ қизганар, ҳатто гаплашишимизниям раво кўрмасди. Ахир, у отамнинг чизган чизигидан чиқмайдиган, уй қизи-ку. Оқибатда бу хатти-ҳаракати учун ўз насибасини олдимиз? Одатда оилада итоатгўй бўлган ўғил кетига тепилади. Жентльменлар, гапимга ишонаверинг, савобнинг таги тешик дегани шу бўлади.

У атрофдагиларга бир-бир қараб чиқди.

— Менинг очиқкўнгиллигим сизларни ҳайрон қолдирмайди, деб ишонаман. Хонадонимизда ҳукм сурган ифлосликларни барибир очиб ташлайсизлар деб бидаман. Шунинг учун ҳаммасини ўзим рўй-рост айтиб қўя қолганим маъқул. Отам ўлгани учун мотамга ботиб ўтирибман деб ҳам айтолмайман. Ахир қариб қуюлмаган отамни ёшлигимдан буён кўрмаганман, шунга қарамасдан у менинг отам, мен унинг пушти камаридан бўлганман — энди отамни ўлдиришди. Қотилдан ўч олиш иштиёқида ёняпман. — У энгагини силаб қўйиб сўбатдошларига назар ташлади. — Умуман олганда бизнинг оила аъзолари кекчи, қасоскор одамлар. Лиларнинг шахсиятига теккан бирон кимса осонгина қутулиб кетавермайди. Мен отамнинг қотилини топиб осиб ўлдиришга ният қилганман.

— Сиз, мистер Ли, ишончингиз комил бўлсин, — деди Сагден. — Бунинг учун қўлимиздан келган ҳамма чорани қиламиз.

— Агар буни уддалай олмасангизлар, айтиб қўяй, ишга ўзим киришаман.

Полиция бошлиғи кескин қилиб сўради:

— Мистер Ли, қотилнинг шахси ҳақида бирон-бир тахминингиз борми?
 — Йўқ, — деди Харри аста калласини қимирлатиб. — Ҳеч қандай тахминим йўқ. Биласизми, бу ҳол эсанкратиб қўйди. Ўйлаб-ўйлаб бундай ваҳшийликни четдан биров келиб қилиши тасаввуримга сиғмаяпти.

— Ҳа, — деди Сагден калласини қимирлатиб.

— Ундай бўлса, — давом этди Харри Ли. — Демак, отамни шу ердагилардан биронтаси ўлдирган бўлиб чиқади-да... Лекин бунга қайси аблаҳ қилиши мумкин? Хизматкорлардан шубҳаланиб бўлмайди Тресилиан узоқ йиллардан буён ишлайди. Бир қайнови кам хизматкор. Умрида бунақа ишларга қўл уролмайди. Хорбури, тўғри, безбет нусха. Лекин Тресилианнинг айтишича, кинога кетган экан. Стефан Фаррни ҳисобга олмаганда (умуман нотаниш одамни ўлдиргани унинг узоқ Жанубий Африкадан шу ерга келиши ақлга сиғмайди), энди оила аъзоларимизнинг ўзи қолди. Бирортамизнинг бу ишни қилишини ақлга сиғдиролмаяпман. Альфредми? Отамизни жонидан яхши кўрарди. Жоржми? Юраги бетламайди. Девидми? У хаёлпараст, қондан кўрқади. Бармоғини кесиб олса, ҳушидан кетиб қолади. Хотинларми? Аёл зоти ҳеч қачон бировни бу қадар совуққонлик билан сўёлмайди. Унда ким? Худога аён, мен билмадим. Бу нарса менга қаттиқ азоб берапти.

Полковник Жонсон томоғини қириб олди — бирон расмий савол беришдан олдин унинг йўталиб оладиган одати бор эди.

— Кечқурун сўнгги бор отангизни қачон кўргандингиз?

— Чойхўрликдан кейин. Бундан олдин Альфредни қаттиқ койиди. Каминангиз сабабчи бунга. Қария бир умр ўз хоҳишича яшаб келган. У ғаламислик қилишни яхши кўрарди. Менинг ташрифимни ҳаммадан яшириб келишининг сабаби ҳам шунда. Мени кўриб ҳамманинг сочи тикка бўлиб кетишидан завқланмоқчи бўлган. Худди шунинг учун ҳам васиятномани бошқатдан тузиш нияти борлигини маълум қилган.

Пуаро бош қимирлаб қўйиб, деди:

— Демак, отангиз васиятнома ҳақида эслатган экан-да?

— Ҳа, ҳаммамиз жам бўлганда қандай аҳволга тушаркан деб кўз қири билан кузатиб турди. Сўнг ҳуқуқшуносга Рождестводан кейин киргин деб тайинлади.

— Васиятномасига қандай ўзгаришлар киритмоқчи бўлган? — сўради Пуаро.

Харри Ли кулиб қўйди.

— Бунга бизга айтгани йўқ. Қари тулки! Ўйлашимча, тўғрисиам бу ўзгартириш каминангиз фойдасига бўларди, деб биламан. Менимча, у аввалги васиятномада мени ҳисобдан чиқариб ташлаган. Билишимча, энди киритмоқчи бўлган. Бу эса қолганларга жуда ёқимсиз зарба бўларди. Худди шундай, Пиларниям кўшмоқчи бўлган. Невараси тушмағур қариянинг роса қонини қиздирган. Эҳтимол, унгаям ёғлироқ лўкма ажратмоқчи бўлган. Уни кўрдингизми? Жияним испан қизи. Бу Пилар дегани бир пиёла сув билан югудек офатижон. Ундан жануб гўзалининг ифори билан бағритошлиги уфуриб турибди. Афсуски, мен унга тоғаман.

— Гапингизга қараганда, қиз отангизнинг қонини қиздирган, шундайми?

Харри бошини қимирлатди.

— У қариянинг кўнглини қандай қилиб овлашни яхши биларди. Узоқ вақт олдида қолиб кетарди. Бас бойлашаман, қиз нимага эришаётганини жуда яхши тасаввур қиларди. Энди кеч, отам ўлган. Васиятномани Пиларнинг фойдасига ҳеч қанақасига ўзгартириб бўлмайди, шу билан бирга менинг ҳам, омад чоппади!

У қовоғини солиб олди, бир дақиқа жим турди-да, кейин овозига бошқа оҳанг бериб давом этди:

— Гапни мавзудан бошқа ёққа буриб юбордим, отамни сўнгги бор қачон кўрганимни билмоқчи бўлган эдингизларми? Айтдим-ку, чойхўрликдан кейин деб, соат олтилардан кейин, тўғри, қария бироз чарчагандек кўринди, лекин кайфияти чоғ эди. Мен чиққанда олдида Хорбури қолган эди. Кейин бошқа кўрганим йўқ.

— Қотиллик содир этилаётганда қаерда бўлган эдингиз?

— Альфред акам билан емакхонада эдим. Тушликдан кейин ҳарҳолда юракдан гаплашиб ўтирдик, деб айтолмайман. Гап айна қизиган пайтда тепамизда тўс-тўполон бўлиб кетди. Худди ўнларча одам бир-бири билан олишаётгандек эди.

Кейин шўрлик отам қичқириб юборди. Овози худди сўйилаётган чўчқанинг овозига ўхшарди. Бу овозни эшитиб Альфред ўзини йўқотиб жағи осилиб қолди. Мен тургиб ўзига келтирдим-у, иккаламиз олдинма-кейин юқорига югуриб кетдик. Эшик ёпиқ эди. Бузишга тўғри келди. Бунинг учун хийла вақт ўтди. Бу лаънати эшик қандай қилиб ёпилиб қолган экан, ақлимга сиғмайди. Кирсак, отамнинг хонасида ҳеч ким йўқ эди. Улай агар, деразадан ҳеч ким чиқиб кетолмасди.

Катта инспектор Сагден:

- Эшик ташқаридан берк эди, — деди.
- Нима? — ажабланганча хитоб қилди Харри. — Қасам ичишим мумкин, эшик ичкари томондан беркилган, калит қулфнинг бурнида осилиб турарди.
- Демак, калитнинг шундай турганини кўргансиз? — қизиқсинди Пуаро.
- Мен кўп нарсаларни сезаман, — кескин қилиб деди Харри. — Одатим шунақа.

- Харри ҳар учала эркакка бир-бир қараб чиқиб, кейин деди:
- Жентльменлар, яна сўрайдиган бирон нарсангиз борми?
- Ташаккур сизга, мистер Ли, ҳозир эмас. Оила аъзоларингиздан биронтасини айтиб юбора олмайсизми?
- Албатта, айтиб юбораман.
- У эшиккача бориб орқасига қарамай ташқарига чиқиб кетди.
- Уч эркак бир-бирига қараб олишди.
- Нима дейсиз, Сагден? — сўради полковник Жонсон. Катта инспектор шубоҳомиз қалласини қимирлатиб қўйди.
- У нимадандир кўрқяпти. Қизиқ, нима учун...

XI

Мегдалин Ли эшикдан кирди-ю, ёқимли қиёфада тўхтаб қолди. У ориқ ва узун кўллари билан олтинранг сочларини силаб турарди. Яшил-кўк гулдор кўйлаги хушбичим сарв қоматига алоҳида кўрк бағишлаб турарди.

У хуркак ва жудаям ёш кўринарди. Хонадаги эркаклар уни кўриб бир дақиқа қотиб қолишди. Жонсоннинг кўзларида ҳайрат аломати акс этди. Катта инспектор Сагден жонланиб, ишга киришиш имконияти келишини сабрсизлик билан кута бошлади. Эркуль Пуарода ҳам Мегдалиннинг ташқи қиёфаси яхши таассурот қолдирди (аёл буни сезди). Лекин уни аёлнинг гўзаллиги эмас, балки чиройини пеш қилиб бундан ўз мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлганлиги дол қилиб қўйган эди. Пуаронинг ўзича «Jolil mannequin la petite Elte se pose tout naturellement. Elle ales yeux dures»¹ деб ўйлаганини қаердан ҳам биларди.

Полковник Жонсон: «Офатижон экан. Жорж Ли эҳтиёт бўлмаса кунини кўрсатади ҳали. Эркаклар билан қандай муомала қилишни жуда ўрнига қўяди бу аёл», деб қўйди ичида.

Катта инспектор Сагден умуман бошқа хулоса чиқарди: «Ўзига бино қўйган каллаварам аёл. Тезда унинг ковушини тўғрилаб қўямиз».

Полковник Жонсон ўрнидан турди.

— Ўтиринг, миссис Ли. Илтимос, сизни қандай аташимизни маълум қилсангиз.

— Миссис Жорж Ли.

Мегдалин ўтириб мулоим табассум билан ташаккур билдириб қўйди. «Гарчанд сиз эркаклар полициячи бўлсангиз ҳам умуман унчалик кўрқинчли эмас экансизлар», деб турарди унинг кўзлари.

Унинг табассумининг бир чети Пуарога қаратилганди. Чет элликлар гап аёллар ҳақида кетганда кўнгилчан бўлишади. Катта инспекторга бу гаплар тааллуқли эмас эди.

Мегдалин кўллари чалиштирганча чиройли қиёфада туриб («Elle joue tres bien la komedie, cette petite...»²):

¹ Яхшигина устамон экан бу қизча. Ўзини табиий ҳолда тутяпти. Кўзлари эса қаҳрли (фр.).

² «Болакай, қизиқчи ролини бошлаб ўйнайди-да...» (фр.).

— Бу шундай даҳшатли бўлдики. Жудаям қўрқиб кетдим, — деди.

— Тўғри, тўғри, миссис Ли, — деди кўнгилчанлик билан полковник Жонсон, лекин унинг овози қалтираб чиқди. — Биламан, оғир руҳий азоб чеккансиз. Энди ҳаммаси ортда қолди. Биз фақат бугун кечқурун уйда нима бўлганлигини ўз оғзингиздан эшитиб билмоқчи эдик.

— Лекин мен бу ҳақда ҳеч нима билмайман, — деди у овозини кўтариб — худо ҳаққи, билмайман.

Полиция бошлиғи бирмунча вақт кўзларини пирпиратиб унга қараб турди. Кейин юмшоқлик билан деди:

— Ҳа, албатта билмайсиз.

— Бу ерга биз кеча келганмиз. Жорж Рождествога келишим шартлигини айтиб туриб олди. Келмасам булар экан. Энди ҳеч қачон қадимги ҳолимга тушолмайман.

— Ҳ-ҳа, ҳаяжонланарли ҳодиса.

— Гап шундаки, мен Жоржнинг оила аъзолари билан нари-бери танишман. Мистер Лининг ўзини бир ё икки бор кўрганман. Бири тўйимиз куни, кейин яна бир марта кўрганман. Тўғри, Альфред, Лидиялар билан тез-тез кўришиб турардик, бу фақат иш юзасидан бўларди, улар менга умуман бегона одамлар.

Яна унинг кўзларида чўчиб турган боланинг кўзларида акс этадиган маъно зуҳур этди. Эржюль Пуаро унга зеҳн солиб турди-да, ичида бояги «Elle joue tres bien la komedie, cette petite...» деган сўзни такрорлаб қўйди.

— Ҳа, ҳа, — деди полковник Жонсон. — Менга фақат шуни айтинг-чи, сўнги бор қайнотангиз мистер Лини тирик қачон кўрган эдингиз?

— Эҳ, уними! Ҳа, куннинг иккинчи ярмида. Бу жуда ваҳимали бўлди!

— Ваҳимали бўлди, дедингизми? Нима учун?

— Улар бир-бири билан роса солкашди!

— Ким солкашди?

— О, улар ҳаммаси.... Жорждан бошқа ҳаммаси, отаси унга ҳеч нима демади.

Қолганлари эса вой-бу...

— Нималар бўлди?

— Мистер Ли ҳузурига чорлаган эди, ҳаммамиз йиғилишиб келганда телефонда ҳуқуқшунос билан васыятнома хусусида гаплашиб турган экан. Кейин диққатини Альфредга қаратиб, нега тумшуғинг осилиб кетди, деди. Харрининг шу ерда яшаб қолишидан Альфреднинг оғрингани қайнатамга ёқмагани учун шундай деган бўлса керак. Тўғрисиям, Харрининг келиши Альфредга ёқмаган эди. Биласизми, кўп йиллар муқалдам қандайдир ёмон иш қилиб қўйган экан. Кейин мистер Ли ўзининг марҳум хотини ҳақида нимадир деди. Менимча, унинг товукча ақли йўқ эди, деди. Буни эшитиб Дэвид ирғиб ўрнидан туриб кетди. Унинг шу заҳотиёқ чолни ўлдириб қўядиган важоҳати бор эди... О-о! — у кутилмаганда гапдан тўхтаб қолди, кўзларида қандайдир ташвиш аломати зуҳур этди. — Мен умуман буни назарда тутганим йўқ — мутлақо бунақа демоқчи эмасдим.

Полковник Жонсон уни хотиржам қилмоқчи бўлган оҳангда шундай деди:

— Тушунарли, ногўғри ибора ишлатиб юбордингиз, тушунарли.

— Кейин Дэвиднинг хотини Хилда уни тинчлантирди. Бор гап шу. Кейин мистер Ли кечқурун бошқа ҳеч кимни кўргиси келмаётганини айтди. Шундан сўнг ҳаммамиз чиқиб кетдик.

— Бошқа уни кўрмадингизми?

— Йўқ. Уни... уни...

У қалтираб кетди.

— Ҳа, тушунарли, — тўхтатди полковник Жонсон. — Энди айтинг-чи, қотиллик содир этилган пайтда қасрда эдингиз?

— Ҳм, эслаб кўрай-чи. Менимча, меҳмонхонада эдим.

— Шунга ишончингиз комилми?

Меддалининг киприклари пирпирати, қовоғи юмилди.

— Э, йўғ-э, — ҳаяжонланди у. — Эсим оғиб қоляпти-ёв. Телефон қилишга борувдим. Ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетди.

— Телефон қилдим, деяпсизми? Қайси хонадан? Мана шу хонаданми?

— Ҳа, юқоридаги қайнатамнинг телефонидан бошқа, бу уйда яккаю ягона телефон мана шу.

— Хонада сиздан бўлак яна бошқа биронтаси бормиди?

Унинг кўзлари катта очилди.

— Йўқ, бир ўзим эдим.

— Бу ерда қанча вақт турдингиз?

— Бу... анчагина. Кечкурунлари телефон қилиш учун кўп вақт кетади.

— Демак, сиз гаплашиш учун буюртма бергансиз?

— Ҳа, Уэстерингем билан гаплашмоқчи бўлудим.

— Хўш, кейин-чи?

— Шундан кейин ҳалиги бақирӣқ овози эшитилиб қолди... Ҳаммамиз югуришиб кетдик. Эшик ёпиқ экан, бузишга тўғри келди, рост, қандай даҳшатли манзара эди. Мен бу ҳолатни ҳеч қачон, ҳеч қачон унутолмайман!

— Албатта, — деб юборди полковник Жонсон ўзи билмаган ҳолда унинг кўнглини кўгараман деб, кейин давом этди: — Қайнотангиз ўз пўлат сандигида бирмунча қимматбаҳо олмосларни асраб юрганени билармидингиз?

— Йўқ! Шунақа эканми? — овозида ҳаяжонли оҳанг акс этди. — Ҳақиқий олмослар эканми?

— Баҳоси тахминан ўн минг фунт атрофида, — жавоб берди Пуаро.

— О! — деб бўшашиб тушди Мегдалин. Унинг бу овозида аёл зотига хос бўлган очкўзлик ёрқин намоён бўлди.

— Яхши, — деди полковник Жонсон, — менимча ҳозирча шу етар. Бошқа сизни ушлаб турмаймиз, миссис Ли.

— Ташаккур.

Мегдалин ўрнидан турди. Аввал Жонсонга, кейин Пуарога миннатдорчилик билан болаларча юмшоқ табассум ҳадя қилиб қўйди. Кейин бошини баланд кўтариб қафтани орқа томонига қарата сал очганча ноз билан юриш қилиб хонадан чиқди.

Полковник Жонсон унинг орқасидан чиқиб:

— Илтмос, қайнингиз мистер Дэвидга айтиб қўйинг, бу ёққа кирсин, — деди.

Жонсон унинг ортидан эшикни ёпиб қайтиб келди.

— Ҳм, бу ҳақда нима деб ўйлайсизлар? Чигал ечиляпти, шекилли. Ётибор қилинг-а. Жорж Ли қичқирӣқ бошланганда телефонда гаплашаётган экан. Унинг хотиниям телефонда гаплашиб турганда қичқирӣқни эшитибди. Қовушмаяпти, гаплар бир-бирига мутлақо ёпишмаяпти. Сагден, сиз бу тўғрида нима дейсиз? — деб сўради у.

Катта инспектор аста гап бошлади:

— Бу хоним ҳақида бирон ёмон гап айтмоқчи эмасман. Лекин у жентльменнинг ёқасидан кириб, енгидан чиқиб пулини суғуриб олишга устаси фаранг аёллар сирасига киради. Шундай бўлса ҳам барибир у жентльменни сўйиб ташлашга қодир эмас. Бу унинг қўлидан келмайди.

— Э-э. Ким билади тагин, топ *vioux*¹, — минғирлаб қўйди Пуаро.

Полиция бошлиғи унга ўгирилди.

— Пуаро, бу ҳақда фикрингиз қалай?

Эркюль Пуаро олдинга энгашди. У олдида турган босма қоғозни олиб шамдондаги чангни артмоқчи бўлгандай суриб қўйди ва ниҳоят жавоб берди:

— Мен аввало шуни айтган бўлардимки, бизнинг кўз олдимизда мархум Симеон Лининг феъли намоён бўляпти. Менимча, ишнинг муҳим жиҳати худди мана шунда, яъни ўлган одамнинг табиатида, феъли хўйида.

— Гапингизни унчалик тушунмай турибман, мистер Пуаро, — деди катта инспектор Сагден унга ўгирилиб саросимага тушган қўйи. — Унинг табиати билан ўлими орасида қандай боғлиқлик бўлиши мумкин?

— Уз феълининг қурбони бўлган, — ўйланқираб деди Пуаро. — Аёлми, эркакми ўлдирилдиган бўлса, бу кўпинча унинг феъли, табиати билан боғлиқ бўлади. Очӣқ кўнгиллилиги, унинг шубҳадан холи бўлган феъли-хўйи Дездемонани ўлимга олиб келган. Айнан шубҳага лойиқ аёлгина Ягодаги галамисликни юзага чиқариши мумкин эди ва бу ҳол тезда рўёбга чиқди.

¹ Биродар (фр.).

Маратнинг чиркинлиги, ифлослиги нақ ваннада ўлим топишига олиб келган. Меркуционинг ахлоқи қилич зарбасидан ҳалок бўлишига сабаб бўлган¹.

Полковник Жонсон мўйлабини силаб қўйди.

— Аниқроғи, Пуаро, сиз нимани назарда тутяпсиз? — деб сўради у.

— Демокчиманки, Симеон Лининг табиатидаги баъзи бир хусусиятлар маълум бир кучларга туртки берган ва бу охир-оқибатда унинг ўлимига сабаб бўлган.

— Бундан чиқди, сиз олмосларнинг маълум даражада бунга алоқаси йўқ деб ўйлаяпсизми?

Пуаро Жонсоннинг чеҳрасидаги аниқ сезилиб турган саросимани сезиб кулиб қўйди.

— Mon cher², — деди у. — Симеон Ли табиатидаги ўзига хос жиҳатлари билангина ўз пўлат сандиғида ўн минг фунт стерлингга тенг келадиган йўнилмаган олмосларни тутиб турган. Ҳаммаям шундай қилавермайди.

— Тўппа-тўғри, мистер Пуаро, — деди катта инспектор Сагден суҳбатдоши нимага шама қилаётганини ниҳоят тушунгандай бошини сараклатиб. — Мистер Ли жуда ғалати одам эди. У фақат ўтмишини хотирлаш учунгина ўша тошчаларни қўлига олиб ўйнаб ўтирарди. Ишонаверинг, худди мана шунинг учун у буларни йўнишга бермасди.

Пуаро маъқуллаб бошини қимирлатди.

— Ҳа, тўғри, шундай бўлгани аниқ. Билишимча, сиз жуда зийрак экансиз, катта инспектор.

Сагден бу мақтовга унчалик ишонқирамай турган эди, шу он гапга полковник Жонсон аралашди:

— Яна бир жиҳат бор, Пуаро. Бу кўзингизга ташландими-йўқми, билмадим...

— Manis oni³, — деди Пуаро. — Нимани назарда тутаётганингизни билиб турибман. Миссис Ли ўзи билмаган ҳолда валақлаб қўйди. У сўнгги оилавий учрашувни тасвирлайман деб бир нарса оғзидан чиқиб кетди. Унинг гапига қараганда, о, соддалик курсин, Альфред отасидан хафа бўлибди, Дэвиднинг қиёёфасида эса, отасини ўлдириб қўйиши мумкиндек бир ҳолат зуҳур этибди. Менимча, бу иккала ҳолат ҳам тўғри. Бундан келиб чиқиб биз йиғилишнинг сабабини тасавурларимизда аниқ тиклашимиз мумкин. Симеон Ли бутун оила аъзоларини нима учун йиққан. Нима сабабдан улар, айти у ҳуқуқшунос билан телефонда гаплашиб туриб, унинг овозини ҳамма баралла эшитиши мумкин бўлган бир ҳолатда кириб келишган? Parllen⁴, бу тасодифий ҳол эмас. Қария унинг овозини ҳамма эшитиши учун шундай қилган. Шўрлик чол, ёлғизланиб қолган, ёшлигидаги ўйинқароқ кунларидан маҳрум бўлган, юмшоқ курсида уззукун мук тушиб ўтиради. Шунинг учун вақтихушлик қилиш мақсадида янгидан-янги ҳунарларни ўйлаб топади. У инсон табиатидаги тамагирлик, очкўзлик билан ҳазиллашади, унинг туйғулари ва ҳирслари ҳам бундан четда қолмайди.

Лекин бундан яна бошқа бир хулоса чиқариш мумкин. У ўз болалари юрагидаги очкўзлик, тамагирлик ҳислари билан ўйнашар экан, ўйинда уларнинг биронтасиниям четда қолдирмайди.

Мантиқан шундай хулосага келиш мумкинки, у бошқалар қатори Жорж Лининг шахсиятига ҳам тегиши керак эди: Лекин Жоржнинг хотини бунга яширишга уринди. Шу билан бирга қария, бу аёлга ҳам бир жуфт захарли илмоқ ташлаб қўйганлиги шубҳасиз. Биз ҳали Жорж Ли билан унинг хотинига нима деганини билиб оламиз деб ўйлайман...

Хонага Дэвид Ли кирди-ю, Пуаронинг гапи узилиб қолди.

XII

Дэвид Ли хотиржам эди. Ҳатто ҳаддан ташқари хотиржам эди, десаям бўлади. У келиб стулни уларнинг олдига яқинроқ суриб ўтирди-да, полковник Жонсонга жиддий, шу билан бирга савол назари билан тикилди.

¹ Шекспир. «Ромео ва Жульетта». III-саҳна, 1-кўриниш.

² Дўстгинам (фр.).

³ Албатта (фр.).

⁴ Жинг урсин.

Электр нурида пешонасига тушиб турган малла сочлари тарам-тарам бўлиб турар, ёноқларининг мушаклари аниқ кўринарди. У шу қадар ёш кўринардик, сираям тепадаги хонада ётган марҳумнинг ўғлига ўхшамасди.

— Хўш, жентльменлар, — деди Дэвид. — Сизларга қандай фойдам тегиши мумкин?

— Менга маълум бўлишича, мистер Ли, — деди полковник Жонсон. — Бугун кечга яқин отангизнинг хонасида қандайдир оилавий йиғилиш бўлибдими?

— Бу расмий йиғилиш бўлмаганди, шекилли. Демокчиманки, бу оилавий маслаҳат ёки шунга ўхшаш бир нима эди.

— У ерда нима гаплар бўлди?

— Отам, — хотиржамлик билан жавоб берди Дэвид Ли, — руҳан тушкун ҳолда эди. Қариб қолган, устига-устак, ногирон, бунинг эътибордан соқит қилиш керакмас. Афтидан, ҳаммамизни йиғиб, юрагидаги гина-кудуратини тўқиб солмоқчи бўлган.

— Отангизнинг нималар деганини эслаб қолгандирсиз?

— Ҳаммаси бемаза гаплар, — деди аста Дэвид. — У дедик, ҳаммамиз ярамасмишмиз, ҳезалакмишмиз, оилада биронтаям эркак киши йўқмиш! Пилар (испаниялик жияним) иккита эркакка арзирмиш. Айтдики... — Дэвид тўхтаб қолди.

— Илтимос, мистер Ли, иложи борича, нима деган бўлса сўзма-сўз айтинг, — деди Пуаро.

— Дадам дарғазаб бўлиб гапирди. У дунёнинг қаерларидадир никоҳсиз туғилган бўлсаям сизлардан яхшироқ ўғлим бўлса ажабмас..., деб айтди, — деди Дэвид хоҳламайгина.

Дэвиднинг юз ифодаларидан айтилган гапларни такрорлашдан жиркана-ётганлиги аниқ сезилиб турарди. Катта инспектор Сагден кутилмаганда чўчиб тушди. У ҳаммадан олдин:

— Отангиз укангиз мистер Жорж Лига алоқадор бирон нарса дедими? — деб сўради.

— Жоржгами? Эсимда йўқ. Ҳа-ҳа, эсимга тушди, менимча, Жоржнинг оиласини боқиб учун сарфланадиган пул харажатларини қисқартиришга мажбур бўлишини айтди-ёв. Жорж ҳаяжонланиб шолғомдай қизариб кетди. У асабийлашганидан тугила-тугила пул қисқартириладиган бўлса, рўзгорни тебрата олмаслигини исботлашга тушди. Отам сўзида туриб олиб, “тебратасан” деди. Кейин бу борада хотининг ёрдам беради, деб пичинг қилди. Бу гапи унчалик ўринли эмасди. Чунки сиқиб сарф-харажат қилишга келганда, Жоржнинг олдига тушадигани йўқ, тийинни тежаб ишлатади. Мегдалинга келсак, аксинча, пулни пўчоқга кўрмайди, дидлариям ўзларига мос.

— Бундан чиқди, хотиниям хафа бўлибди-да? — сўради Пуаро.

— Ҳа, бундан ташқари, дадам унинг денгиз офицери билан яшаганига шама қилди, тўғри, у отаси билан бирга яшаганини айтмоқчи бўлган эди, лекин бу гапдан икки хил маъно чиқиб қолди. Мегдалини қип-қизариб кетди. Мен бунинг учун уни қораламайман.

— Отангиз марҳум хотини ҳақида бирон нима дедими? — деди Пуаро яна.

Дэвиднинг юзларига қон тепди, столда турган қўллари мушга айланди ва аста қалтирай бошлади.

У ҳансираб паст овозда:

— Ҳа, онамни ҳақорат қилди, — деди.

— Нима деб ҳақорат қилди? — сўради полковник Жонсон.

Дэвид асабийлашиб:

— Эсимда йўқ. Қандайдир бемаза гапни гапирди, — деди.

— Онангиз вафот этганига анча вақт бўлганми? — юмшоқлик билан сўради Пуаро.

— Онам вафот этганда мен ёш бола эдим, — Дэвид қисқа қилиб жавоб берди.

— Эҳтимол, онангиз бу хонадонда бахтли яшамагандир?

Дэвид нафрат аралаш кулиб юборди.

— Менинг отамдай одам билан ким ҳам бахтли бўла оларди? Онам нуруний аёл эди. У юраги пора-пора бўлиб ўлиб кетди.

— Эҳтимол, — давом этди Пуаро, — отангиз онангизнинг ўлимидан хафа бўлиб юргандир?

— Билмайман, — кескин жавоб берди Жорж. — Мен онам ўлгандан кейин уйдан кетиб қолганман.

Бироз жим тургандан кейин у сўзини давом эттирди.

— Балки, мен шу келишимдан олдин отамни деярли йигирма йил мобайнида кўрмаганим сизга номаълумдир. Шундай бўлгач, унинг одатлари, душманлари, умуман бу ерда бўлиб ўтган ҳодисалар ҳақида сизга батафсил гапириб бера олмаслигимни ўзингиз тушунсангиз керак.

— Отангиз, ўз хонасидаги пўлат сандиқда қимматбаҳо олмосларни сақлаб юргани сизга маълумиди? — деб сўради полковник Жонсон.

— Аслида, — соддадиллик билан деди Дэвид, — назаримда, бу унинг аҳмоқлиги бўлган.

Жонсон ўша куни оқшомда Дэвиддан нима қилганини қисқача сўзлаб беришини сўради.

— Менми? О, мен овқатдан кейин тезда туриб кетдим. Ўтирволиб вино ичавериш жонимга тегиб кетган. Ундан ташқари, Альфред билан Харри ўртасида жанжал чиқадиган бўлиб турувди. Тўполонни ёқтирмайман. Секингина мусиқа хонасига кирдим-у, пианино чалиб ўтирдим.

— Мусиқа хонаси меҳмонхонага ёндош, шундаймасми? — сўради Пуаро.

— Ҳа. Мен у ерда... ҳалиги ҳодиса рўй бергунча бўлдим.

— Нимани эшитдингиз, аниқ қилиб айтинг?

— О-о! Юқорида мебелларнинг тарақа-туруқ қилиб қулашини. Ундан кейин даҳшатли қичқариқ қулоғимга кирди.

— Мусиқа хонасида бир ўзингизмидингиз? — сўради Жонсон.

— Нима? Йўқ, ёнимда хотиним Хилда ҳам бор эди. У меҳмонхонадан чиқиб келди. Кейин иккаламиз бошқалар билан биргалашиб юқорига чошиб кетдик. — У асабийлашиб тез-тез қўшиб қўйди: — Сизлар у ерда нималарни кўрганганимни батафсил тасвирлаб беришимни хоҳлаяпсизми?..

— Бунга эҳтиёж йўқ, — деди полковник Жонсон. — Ташаккур сизга, мистер Ли. Бўлди. Сиз отангизни ким ўлдиришига қодирлигини тасаввур қилолмасангиз керак?

Дэвид Ли бепарволик билан жавоб берди.

— Менинг назаримда, жуда кўпчилик бунга қодир! Лекин бунинг кимлигини аниқ айтолмайман.

ХIII

Полковник Жонсон йўталиб бўлиши билан яна эшик очилиб Хилда Ли кириб келди.

Эркуюль Пуаро унга қизиқсиниб тикилди. Пуаро ака-ука Лиларнинг аёллари мулоҳаза юритиш учун яхшигина озиқ бўлишига ишонч ҳосил қилди. Лидияга хос бўлган топқирлик, жозибали латофат, Мегдалининг ёқимли қиёфаси, истараси иссиқлиги, Хилдадаги хотиржамлик, унинг тик қомати эса... булар бари нимадандир дарак бериб турарди. Хилда пала-партиш кийинганига, сочини яхшилаб турмаклаб олмаганига қарамай, унинг ёш кўринишини тан олди. Оқ ораламаган кумушранг сочлари, одамга тик қарайдиган қўй кўзлари бўлса тўлагина чехрасида инсонга хайрихоҳликнинг тимсоли сифатида порлаб турарди. У «ажойиб аёл» деб қўйди ўзича.

Шу он полковник Жонсон жуда мулойим бир оҳангда сўраб қолди:

— ... Ҳаммамиз ҳам ноқулай аҳволга тушиб қолдик... Миссис Ли, эрингизнинг гапларидан шунини тушундимки, Горстон-холлга биринчи бор келишингиз экан-а?

Хилда бош ирғади.

— Бунга қадар ўз қайнотангиз билан танишлигингиз бормиди?

Хилда мулойим овозда жавоб берди:

— Йўқ. Биз Дэвид уйдан бош олиб чиқиб кетгандан кейиноқ турмуш кўрганмиз. Эрим ўз оиласи билан борди-келди қилишни хоҳламаган. Шу кунгача оила аъзоларидан бирортасини кўрмаганман.

— Унда нега келишни хоҳлаб қолдингиз?
 — Қайнотам Дэвидга хат жўнатган. У хатида қариб кучдан қолганини, ҳамма болалари Рождество байрамини ўзи билан бирга ўтказишини хоҳлаётганини маълум қилган эди.

— Эрингиз бунга ижобий жавоб бердимиз?
 — Бунга менинг ташаббусим билан кўнди, десам тўғрироқ бўлади, — деди Хилда. — Мен вазиятни тўғри баҳолай олмаган эканман.

Гапга Пуаро қўшилди.
 — Хоним, ҳозиргина айтган гапингизни батафсил тушунтириб беролмайсизми? Назаримда, бу гап чигални ечишда бизга катта ёрдам бериши мумкин.

Хилда Пуарога ўтирилди.
 — Шу вақтгача, — деди у, — қайнотамни бирон мартаям кўрмаган ва унинг бу ерга таклиф қилишидан асосий мақсади нима эканлиги ҳақида заррачаям тасаввурга эга ҳам эмас эдим. Мен қайнотам қариб пугурдан кетган, эндиликда ёлғизланиб қолиб ўз болалари билан ярашиб олмоқчи бўляпти деб ўйлаган эдим.

— Хоним, унинг болаларини чақиритдан асосий мақсади аслида нима бўлган?

Хилда аввалига иккиланди, кейин аста-секин гапга тушди:
 — Қайнотамнинг асл мақсади болаларини чақиритиб ярашиб олиш эмас, улар билан ўртада жанжал чиқариш бўлган экан, бунга шубҳам йўқ, ҳа, заррачаям шубҳаланмайман.

— Қандай қилиб?
 — Унга, — деди секин Хилда, — одамнинг табиатидаги ёввойи туйғуларини кўзгаб жунбушга келтириш ёқаркан. Қайнотамнинг табиатида қандайдир, нима дейишни ҳам билмайман, шайтоний макр дейсизми, шунга ўхшаш қусур мавжуд экан. У ҳамма оила аъзоларини бир-бирига гиж-гижлаб уриштириб қўймоқчи бўлган экан.

— Бу амалга ошдимиз? — сўради Жонсон кескин қилиб.
 — О, ҳа, — жавоб берди Хилда Ли, — амалга ошганда қандоқ.
 — Хоним, бизга куннинг иккинчи ярмида содир бўлган манзара хусусида гапириб беришди, — деди Пуаро. — Менимча, бу жуда даҳшатли бўлган.

Хилда бошини ирғади.
 — Бизга марҳамат қилиб, бўлиб ўтган ҳодисани имкон қадар ҳақиқатга яқинроқ қилиб тасвирлаб берсангиз.

Хилда бир дақиқа ўйланқираб қолди.
 — Биз кирганимизда қайнотам телефонда биров билан гаплашаётган эди.
 — Бизга маълум бўлишича, ўз ҳуқуқшуноси билан-а?
 — Шекспир Чарлтон бўлса керак, фамилиясини аниқ эслолмайман. У, яъни қайнотам, унинг бир келиб кетишини, васиятномани бошқатдан тузишини уқтираётган эди. Аввалгиси эскиб қолганмиш.

— Жавоб беришдан аввал, хоним, яхшилаб ўйлаб кўринг, — деди Пуаро. — Қайнатангиз унинг гапларини эшитиб туришингиз учун атайлаб шундай қилганмиди ёки сиз уни тасодифан эшитиб қолдингизми, нима деб ўйлайсиз?

— Шунга ишончим комилки, у буни биз эшитишимиз учун атайлаб қилган эди, — деди Хилда.

— Ораларингизга шубҳа ва адоват солиш учунми?
 — Ҳа.
 — Бундан чиқди, унинг васиятномани қайта тузиш нияти бўлмаган, шундайми?

Хилда иккиланди.
 — Йўқ, у маълум даражада ўзгартирмоқчи бўлган. Эҳтимол янги васиятнома тузмоқчи ҳам бўлгандир. Лекин буни уқтириб кўрсатиб роҳат қилган.

— Хоним, мен расмий терговчи эмасман, саволларим, ўзингиз ҳам билсангиз керак, инглиз ҳуқуқни ҳимоя қилиш органи ходимларининг саволларидан бошқачароқ бўлиши мумкин. Лекин шунга билишни хоҳлардимки, янги васиятнома сизнингча қандай бўлиши мумкин эди. Шунга билиб қўйингки, сизга бирон нарса маълум деб ўйлаётганим йўқ, бу тўғрида

фикрингизни билмоқчиман, холос. Les femées¹ фикр тезроқ шаклланади. Dieu merci².

Хилда Ли енгил табассум қилиб қўйди.

— Билганимча гапириб бераман. Эримнинг синглиси Женнифер испан миллатига мансуб Хуан Эстрададосга турмушга чиққан экан. Унинг қизи Пилар яқинда келди. Жуда гўзал қиз, ундан ташқари, бу оилادا ягона невара. Қария уни кўриб жуда қувониб кетди. Унга жуда ёқиб тушди. Менимча, янги васиятномада унга кўпроқ маблағ ажратмоқчи бўлган. Эски васиятномада жуда кам ажратилган экан, умуман ажратилмаган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

— Қайинсинглингиз билан танишмидингиз?

— Йўқ, уни ҳеч қачон кўрмаганман. Эри испан, тўйлари бўлгандан кейин ҳечқанча вақт ўтмай фожиали ҳалок бўлган экан. Женнифернинг ўзи ўтган йили вафот этибди. Пилар етим қолган. Шунинг учун мистер Ли уни бу ерга таклиф қилган ва унинг Англияда яшашини маъқул кўрган.

— Бошқа оила аъзолари қизнинг бу ёққа келишидан хурсанд бўлишдими?

— Билмайман, — деди Хилда секингина. — Жанубда, Испанияда ўсган қизга бу ер совуқ бўлиши, шароитга кўникиши қийин бўлса керак.

— Шу кунларда Испанияда бўлиш одамга ёқмаса керак, — деди Жонсон. — Энди, Миссис Ли, куннинг иккинчи ярмида бўлган суҳбат ҳақида батафсил эшитишни хоҳлардик.

— Узр, — деди Пуаро. — Мен суҳбат мавзусини бошқа ёққа буриб юбордим.

Хилда Ли гапга тушди.

— Қайнотам телефонда гаплашиб бўлганидан кейин ҳаммамизга бир-бир қараб чиқиб, намунча ҳаммангнинг қовоқ-тумшугинг осилиб кетди, деб кулиб юборди. Кейин чарчаганини, вақтгироқ бориб бирпас тўшакка чўзилишини айтди. Кечқурун унинг ёнига ҳеч ким кирмаслигини тайинлаб, Рождествони яхши кайфиятда кутиб олишини маълум қилди. Шунга ўхшаш бир нималар деди.

— Кейин... — Хилда Ли бирон нимани ўйламоқчи бўлгандай қошини кўтарди. — Менимча, катта оила бўлганимиздан кейин Рождествони ҳам ростакамига байрам қилишимиз керак, деди қайнотам. Шундан сўнг суҳбат мавзуини пул тўғрисидаги гапларга буриб юборди. Бундан кейин оилани боқиш, сарф-харажатга пулни кўпроқ талаб қилмасликни айтиб, Жорж билан Мегдалинга тортиброқ сарфлаш кераклигини айтди. Мегдалинга кўйлақларини ўзи тикиб кияверса ҳам бўлаверишини тайинлади. Албатта, бу эски гап. Бу таклиф Мегдалинга ёқинқирамади Қайнотам марҳума хотини жуда зўр чевар бўлганлигини писанда қилди.

Пуаро эҳтиёткорлик билан сўради:

— Мегдалинга гапирган гапи шугина холосми?

Хилданинг жаҳли чиқди.

— Хотинини аҳмоқ эди деб камситди. Менинг эрим онасини жудаям ҳурмат қиларди, бу гап унга ёмон таъсир қилди. Шундан кейин мистер Ли бирдан ҳаммамизга барабар қичқира кетди. Худди ўзини йўқотиб қўйгандек эди. Мен унинг туйғуларини тушунган бўлардим, албатта.

Пуаро аста унинг гапини бўлди:

— Қанақа туйғуларини?

Хилда унга хотиржам боқди.

— Афтидан, у невара, айниқса, ўғил невара кўрмаганидан, Лилар сулоласини давом эттирадиган ҳеч ким йўқлигидан ҳафсаласи пир бўлган эди. Назаримда, бу нарса уни анчадан бери қийнаб келарди. Ўрни келганда болаларига бақириб юрагини бўшатиб олди. Уларни ҳамманг ҳезалаксан деганга ўхшаш гаплар билан сўқди. Ўша онда инсон сифатида унга менинг раҳмим келиб кетди, чунки гурури лат еган эди.

— Кейин-чи?

— Кейин, — деди Хилда секин, — ҳаммамиз чиқиб кетдик.

— Бошқа уни кўрмадингизми?

¹ Аёлларда (фр.).

² Худога шукр (фр.).

Хилда бошини қимирлатди.

— Жиноят содир бўлганда сиз қаерда тургандингиз?

— Мен эрим билан мусиқа хонасида эдим. Эрим пианино чалаётган эди.

— Кейин-чи?

— Кейин стол, стулларнинг тарақ-туруғи, чинни идишларнинг чил-чил синиши, қандайдир олишув бўлаётгани қулоғимизга кирди. Биров уни сўяётгандай даҳшатли қичқириқ эшитилди...

— Бу ростдан ҳам кўрқинчли қичқириқ эдими? — сўради Пуаро. — Дўзах ўтида ёнаётган одамнинг қичқириғига ўхшармиди?

— Унданам баттар эди, — жавоб берди Хилда.

— Хоним, бу билан нима демоқчисиз?

— Бу, қандайдир инсоний туйғудан йироқ бўлган кимсанинг қичқириғи... инсоннинг эмас, ҳайвоннинг ваҳшиёна чинқириғига ўхшарди.

— Сиз шу фикрга келдингизми, хоним? — жиддий қилиб сўради Пуаро.

Хилда, ҳа, деган мазмунда қўлини кўтариб қўйди. Кейин бошини эгиб, ерга қаради.

XIV

Пилар хонага худди тузоққа тушиб қолишдан кўрққан охудай ҳадиксираб кириб келди. Унинг кўзлари олазарак боқарди. Афтидан, қанчалик шубҳаланган бўлса, шунчалик кўрқаётган эди.

Полковник Жонсон ўрнидан туриб унга стул суриб қўйди-ю:

— Миссис Эстравадос, инглизча гаплашишни билсангиз керак, деб ўйлайман, — деди.

Пиларнинг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилиб кетди.

— Албатта, — деди у. — Онам инглиз бўлган. Ўзим аслида ҳақиқий инглизман.

Полковник қизнинг ялтироқ қоқ-қора сочларига, мағрур қора кўзларига ва худди ўйиб олгандай бежирим қизил дудоқларига кўз ташларкан, лабларида табассум ўйнади. Ҳақиқий инглиз гўзали! Таърифига сўз йўқ...

— Мистер Ли сизнинг бобонгиз бўлган, — таъкидлади полковник. — У сизга етиб кел деб Испанияга хат жўнатган. Сиз бир неча кун муқаддам етиб келгансиз. Шундайми?

— Шундай, — бошини қимирлатди Пилар. — Испаниядан бу ерга етиб келгунча не кунларни кўрмадим. Мен минга машинага бомба тушиб, ҳайдовчи ўлди. Унинг боши қон ҳалқоби ичида ётарди. Ўзим машина ҳайдашни билмайман, шунинг учун узоқ масофага яёв юришга тўғри келди. Бунча узоқ йўл юришга ўрганмаганман. Оёқларим жуда-жуда зирқираб оғриди...

Полковник кулиб қўйиб, деди:

— Нима бўлсаям, охири етиб келдингиз. Онангиз бобонгиз хусусида кўп марталаб гапириб бергандир, а?

— Бўлмаса-чи, онам бобомни қариб қуюлмаган чол, дерди.

Эркюль Пуаро кулиб қўйди.

— Мадемуазель, бу ерга келиб бобонгиз ҳақида қандай фикрга келдингиз?

— Ҳа, у жудаям қариб, бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда бўлиб қолган экан, — деди Пилар. — Уриндиққа михланиб қолган, юзларидан кўпни кўрганлиги билиниб турарди. Лекин у менга ёқди. Менимча, ёшлигида жуда чиройли бўлган бўлса керак — худди сизга ўхшаган, — деди Пилар катта инспектор Сагденга мурожаат қилиб. Пиларнинг кўзлари соддадиллик билан Сагденга шўх-шодон тикилиб қолди. Бу мақтовдан катта инспекторнинг юзлари негадир қип-қизариб кетди.

Полковник Жонсон ўзини кулгидан зўр-базўр ушлаб турарди. Одатда оғир-вазмин бўлган катта инспекторнинг бу қадар қизариб кетишини полковник камдан-кам ҳолларда кўрган эди.

— Албатта, — давом этди Пилар афсуслангандай, — бобом ҳеч қачон сиздай барваста бўлмаган бўлса керак.

Эркюль Пуаро хўрсинди.

— Демак, сеньорита, сизга барваста, бақувват эркаклар ёқаркан-да? — деб сўради у.

— О, ҳа, менга баланд бўйли, барваста, елкалари кенг, жуда-жуда бақувват эркаклар ёқади.

Полковник Жонсон қуруққина қилиб деди:

— Келганингиздан кейин кўп вақтингизни бобонгизнинг олдида ўтказдингизми?

— О, ҳа, — жавоб берди Пилар. — Мен бобом билан гаплашиб ўтириш учун келганман. У менга кўп ажойиб нарсаларни сўзлаб берди. Айтишича, ёшлигида тентак бўлган экан. Жанубий Африкада нималар қилганини, ҳамма-ҳаммасини айтиб берди.

— У сизга хонасидаги пўлат сандиғида брильянтлар сақлаб юрганини ҳам гапириб берганмиди?

— Ҳа, уларни менга олиб кўрсатган ҳам. Лекин улар брильянтга эмас, қандайдир майда олдий тошларга ўшар, хунук, жуда ёқимсиз эди.

Катта инспектор Сагден қисқа қилиб деди:

— Демак, уларни сизга кўрсатган?

— Ҳа.

— Мана шу майда тошлардан сизга бермаганмиди?

Пилар бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, бермаган. Мен бобомга меҳрибон бўлсам, тез-тез олдига келиб кўнглини кўтариб ўтирсам бир кунмас-бир кун берса керак, деб ўйладим. Чунки қари жентльменлар ёш қизларни жуда яхши кўришади.

— Мана шу брильянтларнинг ўғирлангани сизга маълумми? — деб сўради полковник Жонсон. Пиларнинг кўзлари катта очилиб кетди.

— Ўғирлангани?

— Ҳа, уларни ким ўтирлаши мумкинлиги ҳақида қандай тахминларингиз бор?

Пилар бошини силкиди.

— О, ҳа; — деди у, — Хорбури олган бўлиши аниқ.

— Хорбури? Сиз хизматкорни назарда тутяпсизми?

— Ҳа.

— Нимага асослаиб шундай деяпсиз?

— Чунки башараси ўғрига ўхшайди. Кўзлари олазарак, овоз чиқармай пусиб юради, эшикларнинг тирқишига келиб қулоқ туғиб туради. Худди ўғри мушукка ўхшайди. Ҳамма мушук ҳам қип-қизил ўғри бўлади.

— Ҳм, — деб минғирлади полковник Жонсон. — Шунда тўхтаимиз. Энди бошқа савол. Менга маълум бўлишича, бутун оила аъзолари бугун кундузи бобонгизнинг хонасига тўпланган, кейин сан манга... Э-э... жиддий суҳбат бўлган.

Пилар бошини қимирлатиб кулиб кўйди.

— Ҳа, — деди у, — жуда ғалати бўлди. Бобом ҳаммасини бошлаб сўқди.

— Бу сизга ёқдимми?

— Ҳа, одамлар бир-бири билан даҳанаки жанг қилишса, менга ёқади. Жуда ёқади. Лекин бу ерда Испаниядагидек пичоқ чиқариб сўқишмас, бир-бири билан муштлашишмас экан. Башараларини қизартириб, лабларини қисганча тумшайиб бир жойда ўтиришаверар экан.

— Суҳбат нима ҳақда кетганини эслай оласизми?

Пилар ўйланиб қолди.

— Аниқ эслолмайман. Бобом ҳамманг ҳезалаксан, бирортангда бола йўқ деб сўқди. У ораликда энг зўри деб мени кўрсатди. Мени жуда ёқтириб қолганди.

— Бобонгиз пул ёки васиятнома ҳақида бирон нима дедими?

— Васиятнома ҳақидами... индамади-ёв. Эсимда йўқ.

— Кейин нима бўлди?

— Хилладан бошқа ҳамма чиқиб кетди, биласизми, Девиднинг анув семиз хотини бор-ку, ўша чиқмади.

— Чиқмади?

— Ҳа. Дэвиднинг кўринишиям жуда ғалати эди. У қалтирар, рангиям оқариб кетганди.

— Кейин-чи?

— Кейин мен ҳам чиқиб Стивенни қидириб кетдим. Биз граммофонни қўйиб танца тушдик.

— Стивен Фарр биланми?

— Ҳа, у Жанубий Африкадан келган. Бу йигит бобом билан шерикчилик қилган одамнинг ўғли экан. Уям жуда чиройли, келишган. Барваста, кўзлари бирам ёқимлики.

— Жиноят содир бўлганда сиз қаерда эдингиз? — сўради Жонсон.

— Қаерда эдингиз, деяпсизми?

— Ҳа.

— Мен Лидия билан бирга меҳмонхонага ўтдим. Кейин ўз хонамга бориб юзимга упа-элик суртдим. Стивен билан яна танца тушмоқчи эдим. Кейин узокдан бақир-чақир овозини эшитдим. Қарасам, ҳамма ўша томонга югуриб кетишяпти. Менам уларга қўшилиб югуриб кетдим. Улар бобомнинг эшигини тарақлатиб, уриб бузмоқчи бўлишарди. Харри билан Стивен барзанги, кучли эркаклар-ку.

— Кейин?

— Кейин эшик тарақлаб ағанаб тушди. Ҳаммамиз ичкарига қарадик. О, хонанинг ичини бир кўрсангиз эди. Ҳамма нарса синган, ағдарилган, тўнтарилган. Бобом эса ҳалқоб бўлиб қолган қон ичида ётарди. Томоғи бўйнидан нақ кулоғигача сўйилган. — Пилар бўйнига қўлини арра қилиб кўрсатди.

Пилар ўзининг гапларидан мамнун бўлиб жимиб қолди.

— Қонни кўриб кўрқиб кетмадингизми? — сўради Жонсон.

— Йўқ, нега кўрқарканман? Одам ўлдирилганда, албатта қон чиқади. Лекин қон жуда кўп, ҳамма ёқни тутиб кетган эди.

— Биронтаси ҳеч нима демадимиз? — сўради Пуаро.

— Дэвид галати бир гапни айтди, — жавоб берди Пилар. — Нимаиди-я? Ҳа-ҳа... «Худонинг тегирмони» Нима дегани бу? Ахир тегирмонда ун тортилади-ку, а?

— Бўпти, бўлади, — деди полковник Жонсон. — Мен, мисс Эстрададос, суҳбатимиз етарли деб ўйлайман.

Пилар қуллқ қилиб ўрнидан турди. Ҳаммага бир-бир табассум билан мафтункор тавозе қилди.

— Кетдим бўлмаса...

Шундай деб у хонадан чиқди.

— Худонинг тегирмони секин айланади, лекин тўғри айланади, деди полковник Жонсон. — Буни Дэвид Ли айтган. Бу, ал қасосу минал ҳақ, дегани.

XV

Эшик яна очилди. Полковник Жонсон бошини кўтарди. Бир муддат унинг назарида Харри Ли кираётгандай туюлди. Лекин хонага Стивен Фарр кириб келгандан кейин полиция бошлиғи хато қилганини тушунди.

— Утиринг, мистер Фарр, — деди у.

Стивен ўтирди. У терговчиларнинг ҳар бирига совуқ назар ташлаб чиқди-да, кейин деди:

— Сизларга фойдам тегмаса керак деб ўйлайман. Лекин марҳамат қилиб, сизларга ёрдам беришим мумкин бўлган саволларни бераверинг. Аввало, ўзимнинг кимлигимни танитиб қўйсам яхши бўларди. Менинг отам Эбиназар Фарр, қадимда, бундан деярли қирқ йиллар муқаддам Жанубий Африкада Стивен Ли билан ишда ҳамкор бўлган.

Шундай деб жимиб қолди...

— Отам Стивен Ли ва унинг шахси ҳақида кўп гапларни айтиб берган. Улар иккаласи роса кўп пул тўплашган. Стивен Ли катта бойлик орттиргандан кейин уйига қайтиб кетган. Менинг отам ҳам кам бойлик тўпламаган. У доим Англияга бориб қолгудек бўлсам албатта мистер Лини излаб топаман, дерди. Бир кун отам нимадир бўлиб, орадан анча йиллар ўтиб кетди, мистер Ли мени танимасям керак, деди. Лекин отамнинг гапларидан қулгим қистади. «Симеон билан менинг кўрган-кечирганларимиз бошқаларнинг бошига тушса, улар ҳеч қачон бир-

бирларини унутмаган бўларди», деди. Отам икки йил бурун оламдан ўтган. Бу йил биринчи бор Англияга келишим ва отамнинг ниятларини рўёбга чиқариб, мистер Лини излаб топаман деб аҳд қилдим.

У энгил табассум билан гапини давом этгирди:

— Келганимда бир оз асабим бузилди, кейин ўтиб кетди. Мистер Ли мени яхши кутиб олди ва Рождествони бизнинг оиламиз билан бирга кутасан деб оёқ тираб туриб олди. Мен бировнинг бошига ортиқча юк бўлиш яхшимас деб эътироз билдирган эдим, у гапимни эшитишниям истамади.

Кейин хижолатомуз қўшиб қўйди:

— Оиланинг ҳамма аъзолари мени яхши қабул қилишди. Айниқса мистер ва миссис Альфред Лилар. Бошларига тушган мусибатдан жуда қайғудаман.

— Мистер Фарр, қачондан буён бу ерда турибсиз?

— Кечадан буён.

— Мистер Лини бугун кўрдингизми?

— Ҳа, бугун эрталаб у билан суҳбатлашгандим. Кайфияти чоғ эди, илгариги таниш-билишлари ҳақида билишга ошиқарди.

— Кейин кўрдингизми?

— Йўқ.

— Сизга пўлат сандиғида йўнилмаган брильянтлари борлиги ҳақида гап очдимиз, йўқми?

— Йўқ, — деди у ва суҳбатдоши навбатдаги саволни бергунча ўзи савол берди:

— Сиз бу ерда гап ҳам қотиллик, ҳам ўғирлик ҳақида демоқчимисиз?

— Биз ҳали аниқ бирон нима демоқчимасмиз, — деди Жонсон. — Энди бугун оқшом содир бўлган воқеалар тафсилотига ўтсак. Илтимос, марҳамат қилиб нима бўлган бўлса, эсингизда борини батафсил айтиб беринг.

— Бажону дил. Хонимлар чиқиб кетишгандан кейин бир стакан мусалиас ичай деб қолдим. Кейин билсам, ака-ука Лилар бир оилавий масалани муҳокама қилишмоқчи экан, мен уларга халақит қиларканман. Узр сўраб чиқиб кетдим.

— Шундан кейин нима қилдингиз?

Стивен Фарр стулга суяниб олди. Кўрсаткич бармоғи билан энгагини қашиб ўйламай-нетмай шундай деб юборди:

— Мен... э...э... паркет полли залга ўхшаган катта хона томонга юрдим. У ерда граммафон, танцабоп куйлар ёзилган пластинкалар бор экан. Мусиқа кўйиб эшитиб ўтирдим.

— Биронтаси келар деб ўйлагандирсиз-да? — сўради Пуаро.

Стивен Фаррнинг лабларида энгил табассум зухур этди.

— Ҳа, эҳтимол, — жавоб берди у, — бунга доим умид қилиш мумкин.

Шундай деб кулиб юборди.

— Сеньорита Эстравадос жуда гўзал қиз, — деди Пуаро.

— Шубҳасиз. Англияга келганимдан кейин мен учратган гўзал жонон, — жавоб берди Стивен.

— Мисс Эстравадос сизга шерик бўлмадимиз? — сўради полковник Жонсон.

Стивен калласини силкиди.

— Уйда тўполон кўтарилганда мен ҳали-ҳамон ўша ерда ўтиргандим. Нима ҳодиса рўй берганини билиш учун даҳлизга чиқдим-у, зинага югурдим. Кейин Харри Лига эшикни бузишда бориб ёрдам бердим.

— Бизга айтадиган бошқа гапингиз йўқми?

— Йўқ бўлса керак деб ўйлайман.

Эркюль Пуаро олдинга энгашиб аста деди:

— Лекин, мсье Фарр, агар хоҳлаганингизда бизга яна кўп нарсаларни гапириб беришингиз мумкин эди.

Фарр кескин қилиб деди:

— Нимани назарда тутяпсиз?

— Сиз бизга ишимизда асқотадиган, ниҳоятда муҳим баъзи бир нарсани, яъни, мистер Лининг табиати, феъли ҳақида гапириб беришингиз мумкин эди. Ўзингиз айтяпсизки, отам у ҳақда кўп гапларни айтиб берган деб. Отангиз тасвирлаб берган ўша одамнинг маънавий қиёфаси қандай бўлган?

— Тахминан нимага шама қилаётганингизни сезиб турибман. Симеон Ли ёшлигида қандай одам бўлган демоқчисиз? Менимча, бор гапни яширмасдан айтиб беришимни хоҳлаяпсиз, а?

— Ҳа, марҳамат.

— Нима ҳам дердик, майли. Бошламасига айтиб қўяй, Симеон Лини ўз оиласининг ҳаммага намуна бўларли аъзоси бўлган деб ҳисоблайман. Лекин шу билан бирга бориб турган муттаҳам бўлган ҳам деёлмайман, туриш-турмуши жиноят йўлига яқин турган одам деб биламан. Ҳар ҳолда, ўз ахлоқи билан мақтана олмаган. Шу билан бирга жозибали, одам ҳавас қиларли даражада истараси иссиқ ва ниҳоят даражада сахий кимса бўлган. Бироқ муҳтож бўлиб бир нима сўраб келган инсон зоти борки, унинг ҳузуридан қуруқ қўл билан қайтмаган. У ичаркан, лекин меъёрни биларкан. Аёлларга жуда ёқаркан, ҳазил-ҳузунли ҳам ўрнига қўяркан. Шу билан бирга табиатида ғалати бир хусусият бўлган экан, яъни ўта қасоскор бўлган экан. Биласизми, айтишларича, Фил зоти ўзига ёмонлик қилганни ҳеч қачон унутмас экан. Симеон Ли ҳам худди шунақа тоифадаги одам бўлган экан. Отам Симеон Ли ёмонлик қилган кимсалардан ўч олиш учун йиллаб пайт пойлаган бир нечта воқеани айтиб берган эди.

Катта инспектор Сагден гап қўшди:

— Ҳар бир ўйиннинг ҳам икки тарафи бўлади. Мистер Фарр, Симеон Ли ўша пайтларда бирон кимса билан қасдлашиб қолганини билмайсизми? Ўтмишда қасдлашиб қолган одамлардан биронтаси келиб бугун кечқурун жиноятни содир қилиш эҳтимоли бормиди?

Стивен Фарр калласини қимирлатди.

— Албатта, унинг табиатини эътиборга олганда душманлари бор бўлиши мумкин. Лекин мен бунинг кимлигини аниқ айтолмайман. Ундан ташқари, — унинг кўзлари қисилди, — менга маълум бўлишича, мен буни Треселиандан сўраб билдим, — яъни бугун оқшом уйдаям, унинг теварагидаям биронга бегона одам бўлмаган.

Эркуюль Пуаро унга қараб деди:

— Сизни эътиборга олмаганда, мсье Фарр.

Стивен Фарр шартта унга ўгирилди.

— Э-ҳа, гап бу ёқда денг? Уйдаги бегона одам мен эканман-да? Йўқ, мақсадингизга эришолмайсиз. Симеон Ли Эбиназар Фаррга ҳеч қанақа алам ўтказмаган ва Эбанинг ўғли бу ерга отасининг қасдини олишга келмаган. Йўқ, — у калласини силкиб қўйди. — Симеон Ли билан Эбиназар ҳеч қачон бир-бирига душман бўлмаган. Мен бу ерга юқорида айтганимдай, шундай бир кўнгил ёзиш учун келганман. Ундан ташқари, граммфолон ҳар қандай шубҳали нарсани чиппакка чиқариши мумкин. Мен пластинкаларни кетма-кет қўяверганман. Агар гумонингиз менда бўлса, узундан-узоқ, бир мил келадиган йўлакдан бориб уни ўлдириб, қонларни ювиб, тагин орқага қайтиб келгунимча, аввало, пластинка тугаб қолган бўларди, қолаверса, бошқалар юқорига югуришиб етиб келган бўлишарди. Бу мутлақо бўлмагур шубҳа.

— Биз сизга қарши бирон айб қўёлмаймиз, мистер Фарр, — деди полковник Жонсон.

— Менга Эркуюль Пуаронинг гап оҳанги ёқмади, — деди Стивен Фарр.

— Жуда ачинарли, — деди Эркуюль Пуаро ва Фаррга қараб очиқкўнгиллик билан кулиб қўйди.

Стивен Фарр жаҳл аралаш унга қаради.

Гапга тезда полковник Жонсон аралашди.

— Ташаккур, мистер Фарр, ҳозирча етарли. Сиз, ҳар ҳолда шу ерда бўлиб турарсиз?

Стивен Фарр бош ирғади. Кейин ўрнидан туриб лапанлаганча қадам ташлаб чиқиб кетди.

У эшикдан чиқиши билан полковник Жонсон шундай деди:

— Мана сизга номаълум кенглик «Х» (икс). Бу ҳақдаги ҳодисалар ҳақиқатга яқин кўринади. Лекин бу бизга қоронғи, дейлик, мавҳумот. У брильянтларни олиб қочиб кетишиям, ёлғон гапларни қалаштириб бизни ишонтаришга

уринишям мумкин. Сагден, ҳар эҳтимолга қарши сиз унинг бармоқ изларини олиб қўйинг. Кўрамиз, тағи чиқармикин.

— Олиб қўйганман, — деди катта инспектор мағрур.

— Баракалла. Ҳар ҳолда анча пишиқсиз. Ҳамма ҳолатларни синчиклаб текшириб чиқишингизга ишонаман.

Катта инспектор Сагден бармоқларини букиб санай бошлади:

— Телефондаги суҳбатларни ва бошқаларни текшириш, Хорбурининг қачон кетганини, кимни кўрганини, қай ҳолатда кетганини аниқлаш. Ҳамма кириш-чиқиш жойларини текшириш. Жами хизматкорлар штатини қараб чиқиш. Оила аъзоларининг моддий ҳолатларини текшириш. Хуқуқшунос билан боғланиб васиятнома билан танишиш. Қурол-яроғ, қонга беланган кийим-кечак бор-йўқлигини, бирон жойда брильянтлар яширилган-яширилмаганини билиш учун уйни тинтув қилиш.

— Менимча, шунинг ўзи кифоя, ҳамма нарсани ойдинлаштириб беради, — деди полковник Жонсон маъқуллаб. — Мсье Пуаро, сиз ҳам бирон нима қўшимча қила оласизми?

Пуаро йўқ дегандай калласини қимирлатди.

— Мен катта инспекторни ўз ишига ғоятда пухта деб ҳисоблайман.

— Брильянтларни топиш учун, — деди Сагден руҳи тушиб, — бу хонадонни тинтув қилиш ҳазилакам иш эмас. Бундақанги сон-саноқсиз безакларни умримда кўрган эмасман.

— Сирли, яшириш мумкин бўлган жойлар, албатта, кўп, — қўшилди Пуаро.

— Пуаро, сиз ростдан ҳам бирон нима таклиф қилмайсизми?

Полиция бошлиғи овга олиб чиққан тозиси буйруғини бажармаганда қандай ҳолга тушса, шундай бир қиёфада ҳафсаласи пир бўлиб унга қаради.

— Агар руҳсат берсангиз, — деди Эркуюль Пуаро, — бу ишни ўзим хоҳлаган йўл билан текширсам.

— Албатта, албатта, — деди Жонсон. Шу заҳоти катта инспектор Сагден шубҳага тушиб сўради:

— Қанақа йўл билан?

— Оила аъзолари билан тез-тез ва кўп марта суҳбатлашмоқчиман.

— Сиз уларни яна сўроқ қилишни назарда тутяпсизми? — бирмунча ажабланиб сўради полковник.

— Асло! Сўроққа тутиш эмас, бафуржа суҳбатлашиш.

— Нега?

Эркуюль Пуаро шахд билан кўлини силкиб қўйди.

— Суҳбат асносида ҳар хил нарсалар юзага қалқиб чиқади. Агар бир одам кўп суҳбатлашса, ҳақиқатдан бўйин товлалмай қолади.

— Демак, сўроқ давомида кимлардир ёлғон гувоҳлик берди демоқчимисиз? — сўради Сагден.

Пуаро ҳўрсинди.

— Моп шер, ҳамма алдади, биров кўпроқ, биров озроқ, соддалик билан қилинган ёлғонни атайлаб қилинган ёлғондан ажратиш фойдалидир.

— Барибир ақл бовар қилмайдиган иш бўлди, — деди полковник Жонсон кескин. — Ниҳоятда ваҳшиёна қотиллик. Бунда кимдан шубҳаланишимиз мумкин? Альфред Ли билан унинг хотиниданми — иккаласиям ёқимли, яхши тарбия кўрган одамлар. Парламент аъзоси, катта обрў-эътиборга эга, нуфузли Жорж Лиданми? Унинг хотиниданми? Замоनावий гўзал аёл. Дэвид Ли юмшоқ, кўнгилчан, акасининг гапига қараганда, ҳатто қонданам кўрқаркан. Унинг хотини ҳеч ким билан иши йўқ, оқила аёл. Энди испан набираси билан жанубий африкалик йигит қолди. Испан гўзали жўшқин, лекин мен шундай гўзал, жозибали қизнинг бир қарияни ёвузларча сўйиб ташлашини тасаввуримга сиғдирилмайман. Бунинг устига, маълум бўлишича, қариянинг жилла курса васиятномани қайта тузгунча яшаб туришини хоҳлаш учун ҳамма асослар бор эди. Стивен Фаррга келсак, қотил шу бўлиши мумкин дейиш учун асос бўлган номзод, яъни у брильянтларни қўлга киритиш умидида келган ўтакетган фирибгар бўлиши мумкин. Симеон Ли брильянтлари ғойиб бўлганини сезган-у, Фарр овозини чиқармаслик учун уни сўйиб қўя қолган. Шундай бўлган бўлиши эҳтимол. Граммафон ҳақидаги гаплари умуман ишончсиз.

Пуаро калласини қимирлатди.

— Азиз дўстим, — деди у. — Стивен Фарр билан мункиллаган чол Симеон Лининг кучини солиштириб кўринг. Агар Фарр чолни ўлдирмоқчи бўлса, бу унинг учун бир дақиқалик иш. Симеон Ли унга қанчалик ҳам қаршилиқ кўрсата олсин. Нимжон чол билан мана шу барзанги олишиб ўриндиқларни ағдариб, чинчиларни чил-чил қилиб синдириб юборишини тасаввур қилиш мумкинми? Буни тасаввурга сиғдириш бориб турган сафсата.

Полковник Жонсоннинг кўзлари юмилди.

— Сиз Симеон Лини нимжон эркак киши ўлдирган демоқчимисиз?

— Ёки аёл киши! — деди қатта инспектор.

Полковник Жонсон соатига қараб қўйди.

XVI

— Бўпти, менинг бу ерда қиладиган ишим қолмади. Сагден, чигалнинг ҳаммаси сизнинг қўлингизда. Ҳа, айтмоқчи. Ҳали хизматкорни кўришимиз керак. Биламан, уни сўроқ қилгансизлар. Лекин ундан кейин анча янги гаплар чиқди. Қотиллик содир этилганда ҳамма қаерда бўлганини айтган бўлса, буни тасдиқлайдиган далиллар керак.

Тресилян аста-аста қадам босиб кириб келди. Полиция бошлиғи унга ўтиришни таклиф қилди.

— Ташаккур, сэр. Эътироз билдирмасангиз, ўтирсам. Ўзимни ғалати ҳис қилаябман. Жуда ғалати. Оёқларимам, бошимам...

Пуаро юмшоқ қилиб деди:

— Биламан, оғир руҳий тушқунликка тушгансиз, — эшик оғаси чўчиб тушди.

— Шунақа даҳшатли ҳодиса рўй бердики! Шу уйда! Бир умр хотиржамлик бўлган хонадонда.

— Бу уйда намунали ҳаёт тарзи ҳукмрон бўлиб келган эди. Тўғримасми? — сўради Пуаро. — Лекин хонадон аҳли унчалик бахтли бўлишмаган.

— Мен бундай демаган бўлардим, сэр.

— Илгари, ҳамма оила аъзолари жамулжам яшашганда улар бахтиёр ҳаёт кечиришганми?

— Ҳар ҳолда мен улар аҳил бўлишган деб айтолмайман, — секин жавоб берди Тресилян.

— Марҳум миссис Ли ногирон бўлганмиди?

— Ҳа, касалманд эди.

— Болалари ҳурмат қилишармиди?

— Мистер Дэвид ҳурматини ўрнига кўярди. Ўғил эмас, қиздай онасига меҳрибон эди. Онаси вафот этгандан кейин бу ерда туролмади, уйдан чиқиб кетди.

— Мистер Харри-чи? У қанақа эди? — сўради Пуаро.

— Бебошвоқ эди, лекин юраги тоза эди. Э, худойим-эй, эшикнинг кўнғироғи чалинганда, мунча эсанкираб қолмасам. Бир марта чалинди, кейин устма-уст чалинди. Бориб қарасам, бегона одам, кейин бирдан мистер Харрининг овозига ўхшаб гапириб юборди. «Салом, Тресилян! Ҳалиям шу ердამисан? Одатдагидай-а?» — деди.

Пуаро унга ҳамдардлик билдириб деди:

— Ҳа, ғалати бир ҳолат. — Тресилянинг ёноқларига қизил югурди. Кейин давом этди:

— Гоҳида, сэр, ўтмиш ўтиб кетмагандай, ёддан ўчмагандай туюлаверади. Эсимда, Лондонда, шу мавзуда пьеса ҳам қўйилган. Бу ерда, худо ҳаққи, нимадир бор, сэр. Шундай ҳоллар бўладики, бўлаётган нарсани илгари гўё кўргандек бўламан. Масалан, кўнғироқ чалинади, бориб эшикни очсам кўз олдимда мистер Харри турган бўлади, кейин бу Харри эмас, мистер Фарр ёки бошқа биттаси бўлиб чиқади. Ўзимча кейин, ҳм, буни илгариям кўргандим деб қўяман...

— Ҳа, бу жуда ғалати ҳол, жудаям, — деб қўйди Пуаро.

Тресилян унга миннатдорчилик билан қараб қўйди.

Жонсон тоқатсизлик билан томоқ қириб олди-ю, сўроқни ўзи давом эттирди.

— Биз вақтни солиштириб кўрмоқчимиз, — деди. — Менга маълум бўлишича, юқорида тўс-тўполон бошланганда мистер Альфред Ли билан мистер Харри Ли ошхонада ўтиришган экан, шу тўғрими?

— Тўғриси, бунга аниқ айтилмайман, сэр. Мен қаҳва олиб кирганимда ҳамма жентльменлар ўша ерда ўтиришган эди. Бу фожиадан чорак соат илгари эди.

— Мистер Ли телефонда гаплашиб турган экан. Шунга тасдиқлайсизми?

— Менимча, кимдир телефонда гаплашиб турган эди, сэр. Менинг хонамдан телефон овози эшитилади. Биронтаси гўшакни олиб рақам терса жингирлаган овози келади. Эсимда, кимдир терган рақамнинг жингирлаган овози қулоғимга кирди, лекин мен бунга аҳамият бермадим.

— Бу қай вақтда бўлган эди, аниқ вақтини айтиб беролмайсизми?

— Аниқ айтилмайман, сэр. Бу жентльменларга қаҳва олиб кириб берганимдан кейин бўлган эди. Билганим шу.

— Мен сиздан сўраётган вақтда хонимлар қаерда бўлганини биласизми?

— Мен қаҳва идишларини олгани кирганимда миссис Альфред меҳмонхонада эди. Бу тахминан қичқирик овозини эшитишимдан бир ёки икки дақиқа илгари эди.

— Миссис Альфред у ерда нима қилаётган эди? — сўради Пуаро.

— Четдаги дераза ёнида эди, сэр. Пардани сал нари суриб боққа қараб турарди.

— Хонада бошқа хонимлар йўқмиди?

— Йўқ эди, сэр.

— Улар қаерда эди, билмайсизми?

— Аниқ айтилмайман, сэр.

— Яна бошқа бировлар бирон жойда турганини биласизми?

— Менимча, мистер Дэвид меҳмонхонага туташ мусиқа хонасида пианино чалаётган эди.

— Нимани чалаётган эди, эшитдингизми?

— Ҳа, сэр, — қария яна қалтираб кетди. — Кейин ўйласам, гўё бу ниманингдир нишонаси экан, сэр. У «Ўлим марши»ни чалаётган эди. Эсимда, ҳатто бу куйни эшитиб юрагим зирқираб кетган эди.

— Қизик, — деб қўйди Пуаро.

— Энди анави нусха, хизматкор Хорбури ҳақида, — деди полиция бошлиғи, — соат саккизларга яқин унинг уйда бўлмаганини қасам ичиб тасдиқлай оласизми?

— О, ҳа, сэр. Бу ҳодиса мистер Сагден келгандан кейин содир бўлди. Жуда яхши эсимда, чунки Хорбури қаҳва пиёлачасини ташлаб юбориб, чил-чил синдириб юборган эди.

— Хорбури қаҳва пиёлачасини синдириб юборди дедингизми? — қайта сўради Пуаро.

— Ҳа, сэр. Қадимий Вустер сервиси эди. Пиёлачаларни ўн бир йилдан буён ювиб-артиб келаман, биронтасиниям синдирганим йўқ эди.

— Хорбури қаҳва пиёлачасини нима қилаётган эди? — сўради Пуаро.

— Бу пиёлачаларнинг унга ҳеч қандай дахли йўқ, аслида. Биттасини қўлига олиб томоша қилаётган эди, холос. Шу он мен мистер Сагден келди, деб қопман-да, у чўчиб тушиб, пиёлачани қўлидан ташлаб юборди.

— Сиз «мистер Сагден» дедингизми ёки «полиция» дедингизми?

Тресилиан бироз эсанкираб қолди.

— Ҳозир шу ҳақда яхшилаб эслаб кўрсам, сэр, полициянинг катта инспектори деганим эсимга тушди.

— Шу гапни эшитиб Хорбури пиёлачани ташлаб юбордими? — сўради Пуаро.

— Бу гапни сал ўйлаб кўришимиз керак, — деди полиция бошлиғи. — Хорбури катта инспектор нега келди деб сўрадимми?

— Сўради, сэр. Унинг нима иши бор экан бу ерда, деб сўради. Мен полиция етимхоналари учун маблағ йиғяпти дедим, кейин у катта инспектор келганини маълум қилиш учун мистер Лининг олдига чиқиб кетди.

— Кейин-чи? Хорбури шундай деганингиздан сўнг енгил сезгандир ўзини.

— Биласизми, сэр, гапингиз тўғри. У сўзсиз енгил ҳис қилди. Кейин ўзини бошқача тута бошлади. Мистер Ли олижаноб қария, сахий инсон, деди. Кейин ҳурматсизлик билан бир нималар деди-ю, чиқиб кетди.

- Қайси йўл билан кетди?
- Эшикдан хизматкорлар юрадиган дахлизга чиқди.
- Сагден унинг гапини бўлди.
- Бу ёғи зўр, сэр. Тресилиан, яхшилаб ўйлаб кўринг. Хорбури қандайдир йўл билан ҳеч кимга сездирмай яна орқасига қайтиб кела олиши мумкинми?
- Қария бош чайқади.
- Бунинг иложи йўқ, сэр. Ҳамма эшиклар ичкаридан қулфланган.
- Балки унда калит бордир.
- Эшиклар қулфли, кейин ичкаридан илгакланган.
- Қайтиб келганда уйга қандай қилиб киради?
- Орқа эшикнинг калити бор, сэр. Ҳамма хизматкорлар шу эшикдан киради.
- Демак, у қайтсаям, фақат шу эшикдан кираркан-да?
- Киргандаям ошхонадан ўтмасдан ичкарига киролмайди, сэр. Ошхонада хизматкорлар соат тўққиз яримгача, баъзан чоракам ўнгача ўтиришади.
- Тушунарли, — деди полковник Жонсон, — раҳмат, Тресилиан.
- Қария ўрнидан турди, таъзим қилиб эшикка чиқди. Лекин сал ўтмай қайтиб кирди.
- Ҳозиргина Хорбури келди, сэр. У билан гаплашишни хоҳламайсизми?
- Ҳа, илтимос, ҳозироқ айтиб юборинг.

XVII

- Сидни Хорбурининг башараси унчаям кўримли эмасди. У хонага кириб ҳаммага кўз қири билан бир-бир назар ташлаганча туриб қолди.
- Сиз, Сидни Хорбуримисиз? — сўради Жонсон.
 - Ҳа, сэр.
 - Марҳум мистер Лининг маҳрами, а?
 - Ҳа, сэр. Жуда даҳшатли ҳодиса юз берди-а, сэр, тўғрими? Глэдисдан эшитиб қотиб қолдим. Бечора қари жентльмен.
 - Жонсон унинг гапини бўлди.
 - Марҳамат қилиб, менинг саволларимга жавоб берсангиз.
 - Ҳа, сэр. Бажонидил, сэр.
 - Бугун кечкурун соат нечада уйдан чиқдингиз ва қаерда бўлдингиз?
 - Мен уйдан соат саккизларга яқин чиқдим, кейин «Сьюперб» кинотеатрига бордим. Яёв юрилса шу ердан беъш дақиқалик йўл. «Эски Севильядаги муҳаббат» киноси кетаётган экан.
 - У ерда биров кўрдими?
 - Кассадаги ёш хоним кўрди, сэр, у мени танийди. Кейин эшикдаги билет назоратчисиям кўрди. Уям мени билади. Кейин-чи... э... ёш хоним билан бирга эдим. Учрашув белгилаган эдик.
 - Ростдан-а? Оти нима?
 - Дорис Байл, сэр. У «Комбайид Дейвис»да ишлайди, сэр. Маркент-роуд кўчасидаги 23-уйда.
 - Яхши, бунни аниқлаймиз. Кинодан чиқиб тўғри уйга келдингизми?
 - Аввал хонимни уйга кузатиб қўйдим, сэр. Кейин тўппа-тўғри ўз уйимга келдим. Текширсангиз ҳаммаси тўғрилигига ишонч ҳосил қиласиз, сэр. Менинг бу воқеаларга мутлақо алоқам йўқ. Менинг...
 - Сизни ҳеч қим бу воқеаларга алоқадор деб айблаётгани йўқ, — унинг гапини қисқа қилди полковник Жонсон.
 - Ҳа, сэр, албатта шундай, сэр. Лекин ҳар ҳолда хонадонда қотиллик юз бериши жуда хунук-да.
 - Бунни ҳеч қим яхши бўлди деяётгани йўқ. Энди айтинг-чи, мистер Лининг хизматида кирганингизга қанча бўлди?
 - Бир йилдан ошиқроқ бўлди, сэр.
 - Хизматингиздан қониқасизми?
 - Ҳа, сэр. Жудаям хурсандман. Иш ҳақим ҳам кўнгилдагидек эди. Мистер Лининг кўнглини овлаш баъзан қийинроқ бўлган кунлар ҳам бўларди. Лекин мен ногиронларга хизмат қилиб қийинчиликка кўниқиб кетганман.

- Бу борада тажрибангиз бор экан-да?
- О, ҳа, сэр. Мен майор Уэст билан муҳтарам зот Жаспер Финчларнинг ҳам хизматида бўлганман.
- Бу ҳақда Сагденга батафсил сўзлаб берасиз. Мен ҳозир сиздан шуни билмоқчиман: сиз мистер Лини бугун кечқурун сўнгги бор қачон кўргансиз?
- Тахминан саккиз яримларда, сэр. Енгил таомни мистер Лига кечқурун еттиларда олиб келишади. Кейин мен унга ўрин солиб бераман. Шундан сўнг эгнига халат кийиб, уйқуси келгунча каминнинг олдида ўтиради.
- Одатда қайси вақтларда?
- Ҳар хил, сэр. Баъзан чарчаб қолса соат етти бўлмасданоқ ўрнига ётарди. Гоҳида соат ўн биргача, ҳатто ундан кеч ҳам ўтираверарди.
- Тўшакка ётгиси келганда нима қиларди?
- Одатда менга кўнғироқ қиларди, сэр.
- Уринга ётиши учун ёрдам берардингизми?
- Ҳа, сэр.
- Бугун кечқурун сизнинг ишдан озод кунингиз экан, ҳар жума кунни шундайми?
- Ҳа, сэр. Ҳар жума кунни кечқурун мен бўшман.
- Мистер Ли ётгиси келиб қолса унда нима қилади?
- У телефон қилади, ё Тресилиан, ё Уолтер келиб ёрдам беради.
- Ўзининг қуввати йўқми? Юролмайдими?
- Ҳа, сэр, жуда эҳтиётгарчилик билан юради. Боди бор, суяклари зирқираб оғрийди. Баъзи кунлари оғриги зўраяди.
- У кундузлари бошқа хонага ҳеч қачон чиқмаганми?
- Йўқ, сэр. У ўз ётоқхонасига хуш кўрарди. Мистер Ли кўп нарсани талаб ҳам қилмасди. Хонаси кенг, ёруғ, ҳаво мўл.
- Демак, гапингизга қараганда, мистер Ли кечки соат еттиларда овқатланаркан-да?
- Ҳа, сэр. Мен патнисни олиб чиқаётганимда столга бир шиша терри билан иккита стакан қўйиб кетардим.
- Нега бундай қилардингиз?
- Мистер Лининг буйруғи шундай эди.
- Ҳар сафар шундай қилардингизми?
- Гоҳида. Қоида шундай эдики, кечқурун мистер Лининг таклифисиз унинг олдига ҳеч қим кирмаслиги керак эди. Кечқурунлари ўзи ёлғиз ўтиришни ёқтирарди. Бошқаларни тушликдан кейин мистер Альфредними, миссис Альфредними ёки бўлмасам икковиниям бирга чақириб келишга жўнатарди.
- Бизга шуниси маълумки, ҳозирги ҳолатда бундай ҳолда ҳеч қимга топшириқ бермаган-а? Яъни бировга оила аъзоларидан биронтасини чақириб келишни буюрмаганми?
- Ҳар ҳолда, менга топшириқ бермаган, сэр.
- Демак, у оила аъзоларидан биронтасини кутмаган?
- У биронтасини шахсан таклиф қилган бўлиши мумкин, сэр.
- Албатта.
- Мен ҳаммаси жойида эканлигига кўзим етгандан кейин, — давом этди Хорбури, — мистер Лига яхши ётиб туринг деб хонадан чиқдим.
- Чиқиб кетишингиздан олдин каминга ўт қаладингизми? — сўради Пуаро. Хизматкор иккиланди.
- Бунга зарурат йўқ эди. Олов гуриллаб ёнаётган эди.
- Мистер Лининг ўзи олов ёқа олармиди?
- О, йўқ, сэр. Буни мистер Харри Ли ёқиб берган деб ўйлайман.
- Кечқурунги таомдан олдин кирганингизда Харри Ли унинг ёнидамиди?
- Ҳа, сэр. Мен келганимдан кейин у чиқиб кетди.
- Улар иккаласининг муносабатлари сизнингча қандай эди?
- Менга мистер Харри Лининг кайфияти чоғ кўринди?
- Мистер Лининг-чи?
- У сокин ва ўйчан эди.
- Яхши. Энди Хорбури, мен яна баъзи бир нарсаларни аниқлаштириб олмақчиман. Мистер Ли ўз пўлат сандиғида асраган брильянтлари ҳақида нима дея оласиз?

— Брильянтлар дейсизми, сэр? Мен ҳеч қачон ҳеч қанақа брильянт кўрмаганман.

— Мистер Ли у ерда бир қанча йўнилмаган брильянтларни сақлаган. Унинг қандай қилиб у ердан олганини кўрган бўлишингиз керак.

— Анави ғалати майда тошларни айтмаяпсизми, ишқилиб, сэр? Ҳа, буларни мен унинг кўлида бир-икки марта кўрганим бор. Лекин буларнинг брильянт эканлигини билмаганман. Кечами, ўтган куними уларни ёш бир хонимга кўрсатиб ўтирганини ҳам кўрувдим.

Полковник Жонсон дона-дона қилиб деди:

— Ўша тошлар ўғирланган.

— Бу ўғирликка, — ҳайқириб юборди Хорбури, — мени қандайдир алоқадор деб ўйламаслигингизга ишонаман!

— Мен сизга бунақа айб қўяётганим йўқ, — деди Жонсон. — Бу ишга алоқадор бўлган бирон нима айта оласизми?

— Брильянтлар ҳақидами, сэр? Ёки қотилликми?

— Унисиям, бунисиям.

Хорбури ўйланиб қолди. Оқариб кетган лабларини ялаб суҳбатдошларига ўғринча назар ташлаб қўйди.

— Бирон гап қўшолмасам керак, деб ўйлайман.

Пуаро унинг қўйнига қўл солиб кўрди.

— Балки хизмат қилиб юрган пайтларингизда булар ҳақида бизга ёрдам бериши мумкин бўлган бирон гап эшитгандирсиз?

Хос маҳрамнинг кўзларида олов ёнди.

— Йўқ, сэр, бирон нима деёлмайман. Мистер Ли билан баъзи оила аъзолари ўртасида келишмовчилик бўлиб турарди.

— Оила аъзоларининг қайсилари билан?

— Мистер Харри Ли қайтиб келиши билан маълум мураккабликлар юзага келгандек бўлди, назаримда. Альфред Ли унинг келишини ёқтирмади. Менга маълум бўлишича, улар оталари билан жанжаллашиб қолишди. Бўлган гап шу. Мистер Ли брильянтларни сен олгансан деб уни умуман айблагани йўқ. Мистер Альфред ҳеч қачон бундоқ иш қилишига кўзим етмайди.

Пуаро дарров сўради:

— Мистер Альфред билан бўлиб ўтган суҳбат брильянтлар ўғирланганини билгандан кейин бўлган эди, тўғрими?

— Ҳа, сэр.

Пуаро олдинга энгашди.

— Мен, — деб гап бошлади аста Пуаро, — сиз брильянтлар ўғирланганини сизга ҳозиргина маълум қилмагунимизча бу ҳақда билмагансиз деб ўйлагандим. Демак, мистер Ли ўғли билан ўғирлик ҳақида гаплашишдан олдин сиз бу ҳақда билган экансиз-да?

— Алдашдан маъно йўқ. Тўғриси айтиверинг, — деди Сагден. — Бу ҳақда қачон билгандингиз?

Хорбури қовоғини солди.

— Мен бу ҳақда телефонда ким биландир гаплашаётганини эшитиб қолдим.

— Сиз хонадамидингиз?

— Йўқ, эшикнинг олдида. Ҳамма гапни эшитганим йўқ. Айрим сўзлар узук-юлуқ қулоғимга кирди.

— Қандай сўзларни эшитдингиз?

— Мен «ўғирлик» ва «брильянт» деган сўзларни эшитдим, кейин у «кимдан шубҳаланишимниям билмай қолдим», деди, яна бугунги соат саккиздаги бўладиган зиёфат ҳақида нималардир дегандай бўлди.

Катта инспектор Сагден бош ирғади.

— Ҳа, у бу ҳақда мен билан гаплашган эди. Тахминан бешдан ўн дақиқалар ўтганда, тўғрими?

— Худди шундай, сэр.

— Хонага кейин қайта кирганингизда кўринишидан ҳаяжондами, йўқмиди?

— Сал ҳаяжонда эди, сэр. Паришонхотир, нимадандир ғамгин эди.

— Сиз қўрқиб кетганингизчаликми?

— Менга қаранг, мистер Сагден. Бунақа оҳангда гаплашишингиз менга ёқмайди. Мен ҳеч қачон брильянтларга кўлимни теккизмаганман. Ҳа, кўлимни теккизмаганман, буни исботлаб беролмайсиз. Мен ўғри эмасман.

Унинг гаплари катта инспектор Сагденга заррачаём таъсир қилмади.

— Буни ҳали келажак кўрсатади, — деди у ва савол назари билан полиция бошлиғига қараб қўйди. У бир имо қилган эди, Сагден гапга нуқта қўйди. — Хўп бўпти, йигитча. Бугун кечкурун сиз бизга бошқа керак бўлмайсиз.

Хорбури хурсанд бўлиб хонадан чиқиб кетди.

Сагден илтифот билан шундай деди:

— Пухта ишлаб чиқилган, мсье Пуаро. Жуда усталлик билан кўйилган бундай тузоқни ҳеч қачон учратмаганман. У ўғри бўлишим, бўлмаслигим мумкин, лекин сўзсиз гирт ёлгончи.

— Ёқимсиз шахс, — деди Пуаро.

— Сўхтаси совуқ нусха, — қўшилди Жонсон. — Гап шундаки, унинг кўрсатмалари бизга нима беради?

Сагден вазиятни аниқ ифодалаб берди.

— Назаримда, бу ерда учта йўл бор. Биринчиси: Хорбури ўғри ва қотил. Иккинчиси: Хорбури — ўғри, лекин қотил эмас. Учинчиси: Хорбури бегуноҳ. Биринчисини тасдиқлаш учун баъзи бир далиллар бор. Жумладан, телефондаги суҳбатни эшитган, ўғирлик бўлганини билган. Хўжайиннинг гапидан ўзидан шубҳаланаётганини сезган. Шунга қараб режа тузган. Гуё соат саккизда олдига чиққан-у, ҳамма шубҳадан ўзини холи қилган. Кинодан чиқиб кетиб ҳеч кимга сездирай орқага қайтиб келиши жуда осон. Лекин бирга кинога кирган қиз уни сотиб қўймаслигига тўла ишонч ҳосил қилиши керак бўлади. Эртага сиқиб сувини олишга ҳаракат қиламан.

— Қандай қилиб яна қайта уйга кирганикин? — деди Пуаро.

— Бу анча мушкул, албатта, — тан олди Сагден. — Лекин бошқа йўл бўлиши керак. Масалан, оқсоч аёллардан бири ён эшикни очган бўлиши мумкин.

Пуаро ҳайрон бўлиб қошини чимирди.

— Демак, ўз ҳаётини иккита аёлга ишониб таҳликага қўйган экан-да? Бир аёлнинг ўзи бу борада етиб ортарди, лекин иккитаси, *et bien!*. Бундай таваккал қилиш — ақлсизлик.

— Баъзи бир жиноятчилар бундай ишлар хамирдан қил суғургандек амалга ошади деб ўйлашади, — деди Сагден ва гапида давом этди. — Келинг, иккинчи имкониятга ўтайлик. Хорбури брильянтларни ўғирлади, дейлик. Уни кечкурун хонадондан олиб чиқиб кетади-да, шеригига беради. Бу жуда осон ва ишончли. Лекин бошқа биров ҳам мистер Лини ўлдиришни шу кунга мўлжаллаган деб тахмин қилишимиз керак бўлади. Бу одам брильянтлардан умуман беҳабар бўлган кимса бўлади. Бундай бўлиши мумкин, лекин бу — ҳақиқатдан йироқ. Учинчи тахмин бўйича Хорбури айбдор бўлмайди. Кимдир бошқа бегона одам брильянтларни ҳам ўғирлаган, қари жентльменниям саранжом қилган бўлиб чиқади. Ана шунақа гаплар. Энди биз жиноятни очиб, ҳақиқатни рўёбга чиқаришимиз керак бўлади.

Полковник Жонсон эснади. У яна соатига қаради-да, ўрнидан турди.

— Бўпти, — деди у, — менимча, бугунга етар. Келинлар, кетишимиздан илгари пўлат сандиқни бир кўриб қўяйлик. Биз шунча тортишиб ётибмиз-у, ўша лавнати брильянтлар жойида турган бўлса, жуда галати бўлади-да.

Лекин брильянтлар пўлат сандиқда йўқ эди. Кодни Альфред Ли айтган жойдан — мархумнинг халати чўнтагидаги дафтарчадан топишди. Пўлат сандиқда бўш чарм халтача ётарди. У ерда одамни жалб қиладиган ягона қоғоз турарди.

Бу қоғоз бундан ўн беш йиллар муқаддам тузилган васиятнома эди. Ҳар хил майда-чуйда суммалар йиғиндиси васият қилувчи томонидан тартибга келтирилгандан кейин кўчмас мулк меросхўрларга осонгина тақсимланган эди. Унда Симеон Лининг ярим бойлиги Альфред Лига тегиши кўрсатилган. Қолган ярми бошқа фарзандлари — Харри, Дэвид ва Женниферларга баробар тақсимланган эди.

¹ Нималар деяпсиз (*фр.*).

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ. 25 декабр

I

Рождество арафаси. Куёш мўл нур сочиб турибди. Тушга яқин Пуаро Горстон-холлнинг боғида сайр қилиб юрарди. Бино улкан, лойиҳаси ҳам жуда чиройли ишланган. Ҳар тарафга узун айвон узалган, унинг атрофига қайчилаб чиройли шакл берилган девор бута экилган. Йўлкаларнинг тош ётқизилган қисми кўкаламзор. Пешайвон бўйлаб ораларида озгина масофа қолдириб ўйма тош қадалган мўъжаз боғчалар бино қилинган.

Пуаро буларга маҳлиё бўлиб бепарвогина кезиб юраркан ўзича аста “L'est bien imagine, ca' !” — деб қўйди.

Шу он у ўздан ўттиз ярдлар² наридаги атрофи манзарали ҳовуз томон келаётган икки кишини кўриб қолди. Улардан бирини дарров таниб олиш мумкин бўлиб бу Пилар эди, иккинчисини Пуаро Стивен Фарр деб ўйлаган эди. Йўқ, у Харри Ли бўлиб чиқди. Кўринишидан Харри жиянига жуда эътибор билан муносабатда бўлаётган эди. Вақти-вақти билан у калласини орқага ташлаганча хандон отиб қулар, кейин яна у томон эгиларди.

— Ёлғиз одам сўзсиз қайғуга ботмайди, — деб қўйди секин Пуаро гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай.

Секин шитирлаган товуш уни орқасига ўтирилишга мажбур қилди. Сал нарида Мегдалин Ли турарди. У ҳам аста узоқлашиб бораётган қиз билан йигитга орқасидан қараб турарди. Мегдалин ўтирилиб Пуарога ёқимли жилмайиб қўйди.

— Куёш сахийлик билан нур сочиб турган ажойиб кун! — деди у. — Шунақанги кунда даҳшатли тун бўлганига ишонгинг келмайди. Тўғрими, мсье Пуаро?

— Ҳақиқатан даҳшатли, хоним.

Мегдалин хўрсинди.

— Мен илгари мутлақо бунақанги фожеий ишларга аралашмаганман. Мен... мен ҳеч нарса билан ишим бўлмай юраверган эканман. Бўйим етганда ҳеч нарса кўрмай, болагимча қолаверганман. Менимча, бу ҳам унчалик яхши эмас экан...

У яна хўрсиниб давом этди:

— Пилар одам лол қоладиган даражада совуққонки... томирида испан қони борлиги учун шундайдир. Жуда ғалати, а, тўғрими?

— Нимаси ғалати, хоним?

— Унинг бу ерда кўққисдан пайдо бўлиб қолганини айтяпман-да!

— Менга маълум бўлишича, — деди Пуаро, — мистер Ли уни узоқ вақт қидирган. У Мадриддаги элчихонага, онаси вафот этган Аликаредаги кичик консулга хат ёзган.

— Бу ҳақда қайнатам миқ этиб оғиз очмаган, — деди Мегдалин. — Альфред ҳам, Лидия ҳам бу ҳақда ҳеч нарса билмаган.

— Шунақами? — деди Пуаро.

— Биласизми, мсье Пуаро, Женнифер Эстрадаоснинг эри ҳақида қизиқ гапларни айтиб юришади. У тўйлари бўлгандан кейин сал ўтмаёқ қандайдир сирли равишда ўлган экан. Альфред билан Лидия бунга яхши билишади. Менимча, шармандали бир ҳолатда...

— Бу жуда ачинарли, — деди Пуаро.

— Эрим қизнинг ўтмиши билан қизиқиб кўриш керак, дейди. Мен ҳам унинг гапига қўшиламан. Унинг отаси жиноятчи бўлгандан кейин...

У жимиб қолди, Эркуюль Пуаро ҳам индамади. Афтидан, Горстон Холлнинг қишқи манзараси уни маҳлиё қилиб қўйгандек эди.

— Қайнатамнинг ўлдирилиши билан боғлиқ бўлган юрагимдаги оғир ҳис-тўйғуларни енгиб кетолмаянман. Бу... қандайдир инглизларга хос бўлмаган тарзда...

Эркуюль Пуаро аста унга ўтирилди. Мегдалин унинг жиддий боқиб турган кўзларида унсиз савол турганини ўқди.

— Унда, — деди у, — испанча усул билан ўлдирилганми?

— Ҳар ҳолда испанлар бераҳм бўлишади, тўғримасми? — Мегдалин ўзи ҳақида болаларча таассурот қолдиришга уринарди. — Буқалар жанги ва шунга ўхшаганлар.

¹ Соҳибкорнинг тасаввур олами кенг экан (фр).

² Бир ярд 91 смга тенг узунлик ўлчови.

— Сиз сеньорита Эстрададос ўз бобосини бўғизлаган демоқчимисиз?
 — О, йўқ, мсье Пуаро, — қатъий эътироз билдирди Мегдалини. У шошиб қолган эди. — Мен ҳеч қачон бунақа демоқчи эмасман. Ҳа, ҳеч қачон.
 — Бўпти, — деди Пуаро, — Балки, сиз бунақа маънода айтмагандирсиз.
 — Лекин мен уни ҳақиқатан ҳам... шубҳали шахс деб биламан. Масалан, кеча кечкурун ердан бир нимани секингина ўғринча кўтариб олганини кўриб қолдим.
 — Эркюль Пуаро энди бошқача оҳангда жиддий сўради.
 — Кеча кечкурун ердан бир нимани олди дедингизми?
 Мегдалини бош ирғади. Унинг лаблари болаларча қимтинди.
 — Ҳа, бизлар хонага кириб келганимизда. У атрофга аланглаб қараб олди-да ҳеч ким эътибор бермаётганини билиб дарров ердан олди. Лекин катта инспектор, бахтга, кўриб қолиб ундан олиб қўйди.
 — Ердан нима олди? Айтиб беролмайсизми, хоним?
 — Йўқ, мен нарироқда эдим, — жавоб берди Мегдалини афсусланиб. — Бу нимадир кичкина нарса эди.
 Пуаро қовоғини солди.
 — Жуда галати, — минғирлаб қўйди у.
 Мегдалини гапни илиб кетди:
 — Ҳа, мен буни сиз билиб қўйишингиз зарур ўйладим. Умуман олганда, Пиларнинг қандай тарбия кўрганлиги, ҳаёти қандай кечганлиги бизга қоронғи. Альфред ҳеч қачон шубҳага олинмаган. Лидияга эса ҳамма нарса аҳамиятсиз. — Кейин у қўшиб қўйди. — Яхшиси мен борай, Лидияга бирон ёрдамим тегиб қолар.
 Мегдалини Пуарога лабларида табассум ҳадя қилиб кетди.
 Пуаро пешайвонда ўйга чўмганча қолди.

II

Унинг олдига катта инспектор Сагден келди. Полициянинг катта инспектори маънос кўринарди. У:
 — Салом, мистер Пуаро, — деди. — Рождествони хуш кайфиятда кутиб олинг десам ҳам бўлаверади, тўғримасми?
 — Men cher collegie¹, чехрангизда хурсандчилик ифодасини сезмаяпман. Агар сиз “Рождествода кайфиятингиз зўр” десангиз, мен “ҳаддан ташқари зўр” деб жавоб берган бўлардим.
 — Ҳа, Рождествода яна шунақа ҳол такрорланишини мутлақо хоҳламасдим, — деди Сагден.
 — Пичоққа илинадиган бирон нима топдингизми?
 — Кўп нарсаларни текшириб чиқдим. Хорбурининг гаплари тўғрига ўхшайди. Билет назоратчиси бир қиз билан кинога кирганини, кино тугагач, бирга чиққанини кўрибди. У сеанс пайтида ташқарига чиқмаганига, кинодан чиқиши ҳам, қайта кириши ҳам мумкин эмаслигига қафолат беряпти. Қиз бўлса кино тугагунча бирга ўтирганини қасам ичиб тасдиқлаяпти.
 Пуаро қошини кўтарди.
 — Унда бу борада яна нима дейиш мумкин?
 Сагден.:
 — Э, бунақа қизларнинг гапидан бирон нимани илинтириб бўлмайди. Йигитлар деганда бетингга қараб туриб ҳар қандай нарсани тўқиб ташлаши мумкин, — деди.
 — Бу қизларнинг виждонига ҳавола, — деди Эркюль Пуаро.
 — Биласизми, бунақа гаплар масалага бир кўз билан қарашдир, — минғирлади Сагден. — Бу адолатни рўёбга чиқаришда халақит қилади.
 — Адолат бу галати нарса, — деди Эркюль Пуаро. — Ҳеч бу ҳақда ўйлаб кўрганмисиз?
 Сагден Пуарога тикилди.
 — Қизиқ одам экансиз, мистер Пуаро!
 — Мутлақо унақа эмасман. Мен ишда мантиққа асосланаман. Келинг, бу масалада баҳслашиб ўтирмайлик. Демак, сиз сут дўконидаги бир қиз нотўғри

¹ Азиз ҳамкасбим (фр).

гапиряпти деб ҳисоблайсизми?

— Йўқ, — калласини қимирлатди Сагден. — Мутлақо бундай деб ҳисобламайман. Бир умр гувоҳларнинг кўрсатмалари билан шуғулланиб юрганингдан кейин бирон кимса тўғри гапиряптими ёки алдаяптими, дарров ажратиб олар экансан. Лекин бу қизнинг кўрсатмалари тўғри, демак, Хорбури мистер Лини ўлдирмаган. Хулоса шуки, бу борада биз ҳам яна хонадон эгаларига қайтишимиз керак бўлади.

У чуқур хўрсинди.

— Бу қотилликни улардан бири амалга оширган, мистер Пуаро. Ҳа, улардан бири. Лекин қайси бири?

— Янги далилларингиз йўқми?

— Бу борада омадим юришиб турибди. Мен телефон бўлиб ўтган суҳбатни аниқлаганман. Мистер Жорж Ли Уэстерингем билан икки дақиқа кам тўққизда гаплашган. Суҳбат салкам олти дақиқа давом этган.

— Аҳа!

— Шунақа. Ундан ташқари, Уэстерингем билан ҳам, бошқа бирон жой билан ҳам ҳеч ким гаплашмаган.

— Бу жуда қизиқ, — маъқуллади Пуаро. — Мистер Лининг гапи бўйича, у телефонда гаплашиб бўлиши билан юқорида тўс-тўполон бошланиб кетган. Аслида телефондаги суҳбат тўполондан ўн дақиқа олдин тугаган. Бу ўн дақиқа давомида у қаерда бўлган? Миссис Жорж Ли бўлса, телефонда гаплашаётувдим дейди, лекин аслида ҳеч қанақа рақам термаган. У қаерда эди?

— Мен сизнинг у билан гаплашиб турганингизни кўрувдим, — деди Сагден.

Унинг гап оҳангида савол аломати борлигини сезиб Пуаро жавоб бериб қўя қолди:

— Адашасиз?

— Яъни?

— Мен у билан эмас, у мен билан гаплашди.

— О-о...

Сагден бу гапга беписандлик билан қарамоқчи бўлган эди, кейин унинг замирини тушуниб қолди.

— Демак, гапингизга қараганда у, сиз билан гаплашган экан-да?

— Худди шундай. У бу ёққа шунинг учун чиққан экан.

— Хўш. Нималарни гапириб берди?

— У айрим нарсаларга аниқлик киритмоқчи бўлибди. Жиноят инглизча эмас эмиш... Эстрадаоснинг ота томонидан ёқимсиз ўтмиши... кеча кечкурун Мисс Эстрадаос ҳеч кимга билдирмай ўғринча ердан ниманидир олибди.

— Бу ҳақда Медалин айтдими? — сўради Сагден қизиқиб.

— Ҳа. Сеньорита ердан нима олган экан?

Сагден хўрсинди.

— Мен сизга гумон қилишга имконият яратадиган уч юзта нарсани айтиб беришим мумкин. Бу шунақа нарсаки, детектив романлардаги ҳамма сир-синоатни очиб бериши мумкин. Агар бунинг тагига етолсангиз, полициядан истейфога чиқиб кетишим мумкин.

— Кўрсатинг-чи.

Сагден чўнтагидан конверт олиб, ундаги нарсани кафтига силкиб туширди. Унинг чеҳрасида енгил табассум ўйнади.

— Мана. Бу ҳақда нима дея оласиз?

Катта инспекторнинг кафтида учбурчак қизғиш резинка ва кичкинагина ёғоч чўп турарди.

Пуаро бу нарсаларни қўлига олиб қовоғини уйганча синчиклаб текшира бошлаганда Сагденнинг кулгиси қистади.

— Мсье Пуаро, бундан бирон нимани англаб бўладими?

— Мана бу резинка парчаси губка учун резинка қопчадан кесиб олинган бўлиши мумкин.

— Худди шундай. Бу мистер Лининг хонасидаги губкага резина қопчиқдан қирқиб олинган. Кимдир ўткир қайчи билан учбурчак қилиб кесибди. Буни мистер Лининг ўзи қилган бўлишиям мумкин. Калламни олинг, нима учун бу нарса керак бўлганига ақлим етмаяпти. Ёғоч чўпга келганда, у крибиж¹ ўйинидаги чўпнинг катталигига тўғри келади. Лекин бунақа ўйинга чўпни фил суягидан

¹ Инглизларнинг қарта ўйини.

ясашади. Бу эса пичоқ билан оддийгина арча ёки қарагай ёгочидан йўнилан.

— Ғоят таажжубланарли, — деди Пуаро.

— Керак бўлса ола қолинг, — очиқ кўнгиллик билан деди Сагден, — булар менга керакмас.

— Мен ати, бу ашёдан сизни маҳрум қилмоқчи эмасман.

— Бу арзimas нарсалар сизга бирон нарсани англамайдими?

— Тўғриси айтсам — ҳеч нимани англамайди.

— Жуда соз, — деди Сагден истеҳзо аралаш ва уларни яна конвертга ўраб чўнтагига солиб кўйди.

— Миссис Жорж Ли, — деди Пуаро, — айтдики, ёш хоним уни ердан яширинча олганмиш, шу гапга кўшилиасми?

— Йў-ўқ, — деди Сагден иккиланиб. — Мен бунчаликка бормаган бўлардим.

— Унинг қиёфаси худди ўзини айбдор сезаётгандай эди. — Лекин у буларни ердан тезда ва сездирмай олди, тушуняпсизми? У ердан олганини сезганимни билмади. Уни менга беришини талаб қолганимда қалтираб кетди.

Пуаро ўйланқираб деди:

— Демак, бунга бирон сабаб бор-да, лекин қандай сабаб бўлиши мумкин. Янги, бирон нарсада фойдаланилмаган. Жиндай резинка парчаси, холос, у ҳеч қандай аҳамият касб этмаслиги мумкин. Лекин ҳар ҳолда...

— Мистер Пуаро, бу ҳақда истаганча бош қотиришингиз мумкин, — деди Сагден тоқатсизлик билан, — ҳозир мен бошқа ишларни ўйлашим керак.

— Сизнингча, ҳозирча қандай хулосаларга келдик? — сўради Пуаро.

Сагден чўнтагидан дафтарчасини чиқарди.

— Келинг, диққатни далилларга қаратайлик. Гапни жиноят қилиши мумкин бўлмаган одамлардан бошлаймиз. Уларни ҳисобдан чиқариб ташлайлик.

— Ким булар?

— Альфред ва Харри Лилар, уларнинг далилларида асос бор. Буларга миссис Альфред Линиям кўшиш мумкин. Тресилианнинг гапига қараганда юқорида тўс-тўполон бошланишдан бир дақиқа муқаддам емакхонада кўрган экан. Булар уччаласида айб йўқ. Энди қолганлар ҳақида. Мана рўйхат. Аниқ бўлиши учун кўйидаги тартибда ёздим.

У дафтарчасини Пуарога узатди.

Дафтарча шундай тузилган эди:

Жиноят содир бўлган пайтда:

Жорж Ли — қаерда эди?

Миссис Жорж Ли — қаерда эди?

Дэвид Ли — қаерда эди. Мусиқа хонасида пианино чалаётган эди (хотини тасдиқлайди).

Миссис Дэвид Ли — қаерда эди — мусиқа хонасида (эри тасдиқлайди).

Мисс Эстравадос — қаерда эди? — ўз ётоқхонасида (исботсиз).

Стивен Фарр — қаерда эди? — залда, граммофонда пластинка кўйиб ўтирган (хизматкорлар, айвонда бўлган оқсочлар тасдиқлайди).

Ён дафтарчани қайтараркан, Пуаро сўради:

— Бундан қандай хулоса чиқарасиз?

— Хулосам шуки, — деди Сагден. — Жорж Ли чолни ўлдириши мумкин. Миссис Жорж Ли ҳам бундан мустасно эмас. Пилар Эстравадос ўлдирган бўлиши мумкин, ёки иккаласи бир вақтда ўлдириши эҳтимолдан узоқ эмас.

— Демак, сиз уларнинг далилларига ишонмайсиз?

Катта инспектор қатъиян бош чайқади.

— Заррачаём. Эр-хотин бир-бирига жуда садоқатли. Бу ишни иккаласи биргалашиб қилган бўлиши мумкин. Агар улардан бири амалга оширган бўлса, иккинчиси бу сирни очмасликка онт ичиши мумкин. Мен шундай деб ўйлайман. Уларнинг қайси биридир мусиқа хонасида пианино чалиб ўтирган. Бу, балки Дэвиддир. Қотил шу бўлиши ҳам мумкин. Чунки у машҳур мусиқачи. Лекин унинг ўзи ва сўзидан бўлак ҳеч ким Дэвиднинг хотини ўша ерда бўлганини тасдиқламайди. Ундан ташқари, пианинони Хилда Ли чалиб ўтирган ва бу вақтда Дэвид Ли юқорига чиқиб, ўз отасини ўлдириб тушган бўлиши ҳам мумкин. Емакхонада икки ака-уканинг ўтиргани ҳам ғалати. Улар бир-бирини ғажишга тайёр. Шундай экан, бирини ёқлаб иккинчиси ҳеч қачон ёлгон кўрсатма бермайди.

— Стивен Фарр-чи?

— Ундан шубҳаланиш мумкин, чунки граммофон ҳақидаги баҳонаси ишончли

эмас. Иккинчи томондан, бу ҳол мана бундай ҳолатларда аввалдан пишитиб қўйилган ва инкор қилиб бўлмайдиган бошқа ҳар қандай далиллардан ҳам ишончлироқ туюлади кишига.

Пуаро ўйга ботиб калласини қимирлатди.

— Нима демокчи бўлаётганингизни тушуниб турибман. Бу ҳали исботлаб бериши кераклигини билмайдиган одамнинг далили.

— Худди шундай: нима бўлгандаям, бу қотилликни ташқаридан келган одам амалга оширганига ишонмайман.

— Фикрингизга қўшиламан, — деди тезда Пуаро. — Бу-оила аъзоларининг иши. Бу қонга кириб олиб сездирмай таъсир қиладиган оғу янглиг... У чуқур кириб борган қонга. Бу ерда асосий нарса — бир-бирини кўролмаслик ва маҳорат билан ишлаб чиқилган режа натижаси...

У қўлини силкиди:

— Билмайман — вазият оғир.

Катта инспектор Сагден ҳурмат сақлаб жим турди. Лекин Пуаронинг гаплари унда ҳеч қандай таассурот қолдирмаганлиги афтидан шундоққина кўриниб турарди.

У шундай деди:

— Сиз ҳақсиз, мистер Пуаро. Лекин кўрқманг, мантиқ ва ҳар хил усулларни ишга солиб, пировард ўз мақсадимизга эришамиз. Қотилликда гумон қилинаётганларни кўриб чиқайлик-чи. Ҳа, келинг, бундан манфаатдор бўлиши мумкин бўлган одамларни бир четдан кўрайлик. Улар Жорж Ли, Медалин Ли, Дэвид Ли, Хилда Ли, Пилар Эстравадос; булар қаторига яна Стивен Фаррни ҳам қўшган бўлардим. Энди буни асослашга ўтайлик. Стивен Лини ўз йўлидан олиб ташлаш учун қимда қандай асос бор эди? Бунда яна баъзи бир кимсаларни ҳисобдан чиқаришимиз керак бўлади. Масалан, мисс Эстравадосни, тушунишимча васиятноманинг ҳозирги ҳолатида унга ҳеч вақо тегмайди. Агар Симеон Ли унинг онасидан олдин вафот этган бўлганда онасининг улуши қизига теккан бўларди. (Агар ота бошқа кўрсатма берган бўлмаганда). Женифер Эстравадос Симеон Лидан олдин ўлган экан, унинг мерос улуши оиланинг бошқа аъзолари орасида тенг тақсимланади. Бундан шу нарса келиб чиқадики, мисс Эстравадос шубҳасиз, бобосининг тирик бўлишидан манфаатдор. Ундан ташқари, чол қизга шундай боғланиб қолган эдики, янги васиятнома тузганда унга албатта кўпроқ улуш ажратган бўлиши аниқ эди. Бобосининг ўлимидан кейин у ҳамма нарсадан маҳрум бўлди, ҳеч нима ютгани йўқ. Бу фикрга қўшиласизми?

— Мутлақо қўшиламан.

— Албатта, қаттиқ айтишиб қолиб бобосини сўйиб қўйган деган тахмин бўлиши мумкин, лекин бу тахмин мутлақо ишончсиз. Уларнинг муносабатлари жуда яхши бўлгану суҳбат асносида бобосидан норозилик туғилиб қолган, дейиш ҳам мумкиндир, шундаям мисс Эстравадос жиноятга қўл уради дейишга оғиз бормади. Бир инсонни бўғизлаш, дўстингиз миссис Жорж айтгандай, инглизларга хос усул эмас дейиш билан бировнинг айбини исботлай олмайсиз-ку.

— Уни менинг дўстимга чиқариб қўйманг, — деди шоша-пиша Пуаро — ё бўлмасам, мен ҳам сизни гўзал йигит деган мисс Эстравадосни сизнинг дўстингиз деб атайман.

У яна катта инспекторнинг қиёфасидаги расмиятчилик йўқолганини кўриб мамнун бўлди. Полиция офицери қип-қизариб кетган, Пуаро бўлса, унга истехзо билан қараб турарди.

Унинг овозида ҳасад оҳанги сезилди.

— Мўйловингиз ҳам жуда ярашган-да ўзингизга... марҳамат қилиб айтинг-чи, махсус мой сурасизми?

— Мой? Худо сақласин, ҳеч қачон бундай қилмаганман.

— Нимадан фойдаланасиз унда?

— Ҳеч нимадан. Узи... ўсиб чиқаверди.

Пуаро хўрсинди.

— Табиат севган йигит экансиз, — у ўзининг яхшилаб кузалган қон-қора мўйловини силаб қўйди, кейин яна хўрсинди, — мўйловни табиий рангига қайтариш учун ҳар қанақа қимматбаҳо мойлар суртилсаям, барибир уни маълум даражада бузади.

Катта инспектор Сагден мўйловни парварিশлаш масаласига мутлақо эътибор бермай, эҳтироссиз оҳангга гапини давом этди:

— Жиноятчини ахтарар эканмиз, менинг ўйлашимча, мистер Стивен Фаррни

ҳам рўйхатдан ўчиришингиз керак. Унинг отаси билан мистер Ли орасида қандайдир шубҳали гаплар бўлиб ўтган бўлса керак, деган гумон бўлиши мумкин. Бу гумон ҳам ўринсиз. Фарр бу ҳақда эслатганда ниҳоятда ўзига ишонч ва қатъият билан гапирди, ҳа, у ўзига жуда ишонган эди. Унинг бизни лақиллатганига ишонмайман. Йўқ, биз бу ерда бирон нимага эришолмаймиз, деб ўйлайман.

— Мен ҳам шундай фикрдаман; — деди Пуаро.

Қари мистер Лининг ўлишини хоҳламаган яна бир одам бор. Бу унинг ўғли Харри. Тўғри, унга васиятномада улуш ажратилган, лекин менинг ишончим комилки, у бундан беҳабар бўлган. Албатта, у бундай бўлишига ишонмаган ҳам. “Бу хонадонни тарк этиб кетгандан кейин ҳамма уни улушдан маҳрум қилинган деган фикрда бўлган, шундай бўлса-да, унга гамхўрлик қилинибди: отаси васиятномани бошқатдан тузиши унга қулай эди. Шундай экан, у айти шу пайтда отасини ўлдирадиган аҳмоқ эмас. Шу билан бирга, бизга маълум бўлганидек, у бу ишни қилишга қодир эмасди. Кўряпсизми, йўлдан кўп одамларни олиб ташлаб олдинга қараб кетяпмиз.

— Тўппа-тўғри, тез орада ҳеч ким қолмайди!

Сагден кулиб қўйди.

— Хўп, бунгача етиб бормасмиз. Ҳали қўлимизда Жорж Ли билан унинг хотини, Дэвид Ли ва миссис Дэвидлар бор. Буларнинг бари қариянинг ўлимидан манфатдор. Жорж Ли бўлса, маълумки, пул деганда ўзини томдан ташлайди. Ундан ташқари, отаси сенга бериб турган пулимни камайтираман деб дағдага қилган. Шундай қилиб, отасини ўлдириш учун Жорж Лида сабаб ҳам, имконият ҳам бор.

— Давом этинг, — деди Пуаро.

— Кейин, миссис Жорж! Ит суякни яхши кўргандек, у ҳам пулни жонидан яхши кўради. Сиз билан бас бойлашим мумкин, у ҳозир бўйнигача қарзга ботган. У чолни ўзига оғдириб оляпти деб испан қиздан уни қизганиб юрди, қайнотаси ҳуқуқшуносни чақиряпти деб эшитган. Шундан кейин чолни саранжом қилган-қўйган. Шундай деб тахмин қилиш мумкин.

— Мумкин.

— Кейин Дэвид Ли билан унинг хотини. Ҳозирги васиятнома бўйича улар асосий меросхўр. Лекин мен улар пул деб шундай қабоҳатга борганлигига ишонмайман.

— Пул деб эмас.

— Ҳа. Дэвид Ли менимча, хаёлпараст, лекин тамагир одам ҳам эмас. Аммо, айтишим мумкинки, жуда ғалати. Менинг назаримда, унинг қотиллик қилиши учун учта асос бор, булар брильянтлар, васиятнома ва отасини ёмон кўриши.

— Ҳа, энди фаросатингизга етибди-да, а?

— Ҳа, — деди Сагден. — Мен бу ҳақда доим ўйлаб юрардим. Агар Дэвид Ли отасини ўлдирадиган бўлса уни пул деб ўлдирмайди, дердим. Агар у жиноятчи бўлса, бунини шундай тушунтириш... ҳ-ҳа... шунча қон тўкиш.

Пуаро унга ҳурмат назари билан қаради.

— Қанчон бунга эътибор қиларкансиз деб анчадан буён кутиб юрардим. “Шунча қон” — миссис Альфред худди шу ҳақда гапирди. Бу нарса бизни “Қурбонлик қилиб, қурбоннинг қонини суртиш...” деган қадимий урф-одатни эслатади.

— Сиз, ўлдирган одам ақлдан озган деб ўйлаяпсизми? — сўради қовоғини уйиб Сагден.

— Mon cher, одам боласининг қонига чуқур сингиб кетган, лекин бунини ўзиям аниқ билмайдиган табиий майллар бўлади. Қонга ташналик, қон тўкишга интилиш дегандек.

— Дэвид Ли одамда сокин, зиёнсиз бир инсон деган таассурот қолдиради, — деди шубҳаланиб Сагден.

— Сиз одамнинг ички дунёсини яхши билмайсиз, — деди Пуаро. — Дэвид Ли ўтмиш билан яшайдиган, онасининг руҳи хотирасидан ҳеч қачон ўчмайдиган одам. У отаси билан кўришмаганига кўп йиллар бўлди, чунки онасини хўрлаганлари учун отасини ҳеч қачон кечиролмайди. Балки бу ерга отаси билан ярашиш учун келгандир. Эҳтимол, барибир кечиролмагандир... Бизга битта нарса аниқ: у отасининг мурдаси тепасида турганда уни жиндай кечиргандай ҳам бўлган, шу билан бирга, унинг ўлимидан бироз руҳий қониқиш ҳам ҳосил қилган. Дейишади-ку, ахир: “Худонинг тегирмони унни аста лекин аниқ тортади”, деб. Қасос! Уч! Гуноҳни қон билан ювиш!

Сагден қалтираб кетди.

— Бунақа деманг, мистер Пуаро. Одамни ваҳма босиб кетяпти. Балки, сиз айтганингиздек бўлгандир. Агар шундай бўлса, миссис Дэвид ҳамма нарсадан хабари бор ва буни қўлидан келган ҳар хил усуллар билан яширишга уринади. Бунга ишонаман. Бошқа тарафдан унинг қотиллигига ишонгим келмайди. Шунақа мусичадай беозор аёл бегуноҳдан бегуноҳ...

Пуаро унга қизиқсиниб қаради.

— У аёлни шундай деб ўйлайсизми? — сўради у.

— Ҳа. Содда аёл, демоқчиман, тушуняпсизми?

— О, буни тушунаман.

Сагден унга қаради.

— Қулоқ солинг, Пуаро, бу қотилликни очиш борасида ўз нуқтаи назарингиз борми, очик айтаверинг.

Пуаро аста деди:

— Ҳа, ўзимнинг кузатишларим бор, лекин у ҳали равшан эмас. Келинг, аввал сизнинг хулосаларингизни эшитайлик-чи.

— Хўп бўлади. Юқорида эслатганимдек, учта сабаб бор. Булар: кўролмаслик, бойлик ва брильянтлар. Келинг, буларни тартиб билан кўриб чиқайлик. Соат 3.30. Ойла жам бўлган. Хуқуқшунос билан бўлган суҳбатни ҳамма ойла аъзолари эшитади. Кейин қария ойла аъзоларига ташланиб қолади-ю, ҳаммасини ҳайдаб чиқаради. Кўрқоқ куёнга ўхшаб ҳаммаси қочиб кетишади.

— Хилда Ли эса емакхонадан чиқмай қолади, — деди Пуаро.

— Ҳа, чиқмайди. Лекин узоқ қолиб кетмайди. Соат олтиларга яқин Альфред отаси билан гаплашади, орада кўнгилсиз суҳбат бўлади. Харри уйда яшаш учун қолади. Альфред бундан норози. Бизнинг шубҳамиз асосан Альфредга тушиши керак, албатта. Улдириш учун унда сабаб кўп. Қани, давом этайлик-чи. Кейин Харри келади. Унинг кайфияти чоғ. У истаган нарсасига эришган. Лекин Симеон Ли ҳар икки ўғли билан гаплашмасдан олдин брильянтлар ўғирланганидан хабар топади ва менга кўнғироқ қилади. У ўғилларининг биронтасига ҳам бу ҳақда лом-мим деб оғиз очмайди. Нима учун? Менимча, ўғилларидан Харри ҳам, Альфред ҳам бу ўғирликка мутлақо алоқадор эмаслигини билган. Биронтасидан ҳам шубҳаланмаган. У доим Хорбуридан ва яна бошқа биронтасидан шубҳаланиб юрганини таъкидларди. Хорбури чол нима қилмоқчилигини билганлигига ишончим комил. Эсингиздами, ўша куни кечкурун Симеон Ли ҳеч кимни қабул қилмайман деб айтди, деган эди. Нима учун? Чунки чол, биринчидан, менинг келишимга тайёргарлик кўраётган эди, иккинчидан, ўша шубҳаланаётган одами келиши керак эди. Шундай бўлса ҳам барибир тушликдан кейин дарров кимнидир таклиф қилган. Бу ким бўлиши мумкин? Эҳтимол, Жорж Лидир. Аникроғи, унинг хотинидир. Ундан кейин яна биттаси саҳнага чиқяпти, — бу Пилар Эстрададос. Чол унга брильянтларни кўз-кўз қилган. Унга уларнинг қанча туришини айтган. Қизнинг ўғри эмаслигини, кўнғлида шум нияти йўқлигини биз қаердан биламиз? Отасининг ёмон хулқи ҳақидаги имо-ишораларни эслаб кўринг. Эҳтимол, у ашаддий ўғри бўлгандир ва охир-оқибат ўз қилмишидан турмага тушгандир.

— Шунинг учун Пилар Эстрададос яна саҳнага чиқяпти демоқчимисиз.

— Ҳа, ўғри сифатида. Фақат ўғри сифатида. У айби ошкор бўлгандан кейин ўзини тугулмай қолган. Шунинг учун бобосига ташланган бўлиши мумкин.

— Ҳа... эҳтимол, — деди Пуаро.

Катта инспектор Сагден унга шубҳа аралаш назар ташлади.

— Лекин бундай тахмин қилмаяпсиз-а? Мистер Пуаро, айтинг-чи, сизнинг фикрларингиз қандай?

— Битта нарса мени доим ўзига жалб қилаверади, ҳеч қалламдан чиқмаяпти, — деди Пуаро, — бу ҳам бўлса, мархумнинг ўзига хос бўлган феъли, табиати. Симеон Ли қанақа одамлар сирасига мансуб эди?

— Бунда ҳеч қандай сирли жой йўқ, — деди Сагден.

— Унда менга айтинг-чи, бу ерда, сиз яшаётган мана шу жойда одамларнинг Симеон Ли ҳақидаги фикри қандай эди?

Катта инспектор Сагден ўйга ботиб бармоғи билан энгагини қашиди. У довдираб қолган эди.

— Мен ўзим бу ерлик эмасман, — деди у. — Мен Рившурда тутилганман. Бу кўшни графлик. Лекин қари мистер Ли бу ерларда жуда машҳур одам бўлган. У ҳақда билганларимнинг ҳаммасини одамлардан эшитганман.

— Шунақами? Одамлардан айни нималарни эшитгансиз?

— Ҳм, шайтонга дарс беради дейишарди, — деди Сагден. — Бу борада унинг олдига тушадигани бўлмаган экан. Лекин шу билан бирга жуда сахий ҳам бўлган экан. Пулни пўчоқча билмас экан. Қизиги шундаки, унинг ўғли Жорж Ли бу маънода мутлақо унинг акси.

— Ҳа-а, лекин оила аъзолари насл жиҳатидан иккига бўлинган. Альфред, Жорж ва Дэвидлар, айниқса ташқи жиҳатдан, оналарига тортган. Бугун эрталаб галереядаги баъзи бир расмларни кўрувдим.

— У тажанг, сал нарсага лов этиб ёниб кетарди, — давом этди катта инспектор Сагден. Албатта аёллар орасида яхши таассурот қолдирмаган, бу ёшлик йилларида бўлган. Кейин кўп йиллар бўлди мажруҳ. Ҳатто ёшлигида ҳам сахий, ҳожатбарор бўлган экан. Агар биронта қиз камбағал бўлиб қолса, пулни аямаган, турмушга чиқариб юборишга уринган. Балки ёмон одам бўлгандир-у, лекин аблах бўлмаган. Уз хотинига ёмон муносабатда бўлган. Айтишларича, хотини юраги ёрилиб ўлган экан. Одамларнинг оғзидаги гап бу. Мен ҳам бечора аёл ҳақиқатан ҳам бахтсиз бўлган деб ўйлайман. Боши касалдан чиқмаган, уззукун уйда бўлган. Мистер Ли галати одам бўлганига шубҳа йўқ. Бунинг устига ниҳоятда қасоскор бўлган. Агар биронтаси алам ўтказган бўлса, аламини олмай қўймаган. Бунинг учун қанча кутиш талаб қилинса, шунча кутган.

— “Худонинг тегирмони секин айланади, лекин майда тортади” — минғирлади Пуаро.

Катта инспектор Сагден гўлдираб қўйди.

— Тўғрироғи, иблиснинг тегирмони! Симеон Ли учун ҳаётда ҳеч қанақа муқаддас нарса йўқ эди. У, дейиш мумкинки, юрагини иблисга сотиб, мақтанарди. Тагин бу хислати билан гурурланарди, гурурланганда ҳам люциферга ўхшаб гурурланарди.

— Люциферга ўхшаб гурурланарди! — такрорлади Пуаро. — Бу ҳақда ўйлаб кўриш мумкин.

Катта инспектор Сагден Пуарога ажабланиб қаради.

— Сиз мана шу унинг гурури бошига етди деб ҳисобламаяпсизми?

— Мен, — деди Пуаро. — Бунақа нарсалар кишиларга наслдан-наслга ўтади. Гурур, қасоскорлик Симеон Лидан ўғилларига ўтмаганмикан деб ўйлаяпман. У жимиб қолди. Хилда Ли уйдан чиқиб пешайвонда уларга қараб турарди.

III

— Мен сизни қидириб юрувдим, мистер Пуаро, — деди Хилда Ли унда гапи борлигига шама қилиб.

Катта инспектор Сагден кечирим сўраб, уйга кириб кетди. Хилда унинг орқасидан қараб қузатиб қоларкан:

— Сизнинг у билан бирга эканлигингизни билмагандим, — деди. — Яхши одамга ўхшайди, жуда зийрак.

Унинг овози ёқимли, худди одамни аллалаётганга ўхшарди.

— Сизни кўрмоқчиман, деганмидингиз? — сўради Пуаро.

— Ҳа, менга ёрдам берармикансиз девдим.

— Қўлимдан келса, бош устига, хоним.

— Сиз жуда ақлли одамсиз, мистер Пуаро, — деди у. — Бунга кечкурун ишонч ҳосил қилдим. Шундай нарсалар борки, сизга ўхшаган одамлар дарров аниқлаб юзага чиқаради. Мен эримни тушунишингизни истардим.

— Ҳа, хоним.

— Мен бу гапларни катта инспектор Сагденга гапиролмайман. У тушунмаслиги мумкин. Лекин сиз тушунасиз.

Пуаро қуллуқ қилиб қўйди.

— Ортиқча мақтаб юборяпсиз, хоним.

— Менинг эрим унга тегибману, кўп йиллардан буён руҳан мажруҳ, бошқа сўз билан ифодамай олмайман.

— Аҳа!

— Агар одам боласининг танасида дард бўлса оғриқ зўраяди, пасаяди, кейин яралар битиб, суяклар тикланиб кўрмагандай бўлиб кетади. Эҳтимол бироз дармонсизлик бўлар, бирон ерида арзимас чандиқ қолар, бу арзимас нарсалар. Менинг эрим, мистер Пуаро, айни табиати, феъли-хўйи шаклландиган бир ёшда ниҳоятда оғир руҳан тушкунликда ўсган. У онасини жуда яхши кўрган,

жон бераётганда бошида бўлган. Онасининг ўлимида ўз отасини айбдор деб билади. У руҳан тортган азобдан ҳалига довури қутула олгани йўқ. Бу ёққа, Рождествога келишга мен кўндирдим, отанг билан ярашиб ол, дедим. Отаси билан ярашиб олса, руҳи енгил тортармикин, деб ўйловдим. Энди билсам, нотўғри қилган эканман. Симеон Ли эски яраларни янгилаб ҳузур қилди. Бу энди жуда хавфли.

— Нима, сиз эрим ўз отасининг қотили демоқчимисиз, хоним?

— Мен, мистер Пуаро, бу иш хоҳласа эримнинг қўлидан келарди демоқчиман... Лекин шу билан бирга айтиб қўяйки, у бундай қилгани йўқ, Симеон Ли ўлдирилган пайтда эрим “Улим марши”ни чалиб ўтирган эди. Уни ўлдириш истаги юрагини қамраб олган, бу истаги бармоқлари орқали куйга чулғаниб тараларди. Тўғри гап шу.

Пуаро унинг гапларини жим туриб эшитди, кейин деди:

— Сиз ўзингиз-чи, хоним... бу азалий зиддиятлар ҳақида фикрингиз қандай?

— Қайнонамнинг ўлимини назарда тутяпсизми?

— Ҳа.

Хилда аста гапга тушди:

— Мен ҳаётда нарса-ҳодисаларнинг ташқи кўринишига қараб хулоса чиқариш яхши оқибатларга олиб келмаслигини жуда яхши биламан. Хотинини ҳақоратлагани учун, аслида, Симеон Лининг гуноҳи катта. Шу билан бирга, тўғриси айтсам, ҳаётда шунақа юмшоқ кўнгил, бўйсунувчан ва қийноқларга бардошли аёллар ҳам бўладики, бу ҳол эркакларда маълум даражада ёмон ҳаёлларни келтириб чиқаради. Менимча, Симеон Ли руҳан тетик, ўзига хос табиатга эга киши бўлган. Аёлнинг кўз ёшлари-ю, қийноққа бардошлилиги унинг ғазабини кўзғатган.

Пуаро бошини қимирлатди.

— Кеча эрингиз: “Менинг онам ҳеч қачон шикоят қилмаган”, деб айтди. Тўғрими, шу?

— Мулақо нотўғри! У Дэвидга бир умр ҳаётдан нолиб келган. Бутун дарду аламини Дэвидга тўкиб солган. У ёш, бу аламларни кўтариш учун ниҳоятда ёш бўлган.

Пуаро унга ўйланқираб қаради. Хилда унинг қарашидан жаҳли чиқди-ю, тагин лабини тишлаб қолди.

— Тушунарли, — деди Пуаро.

— Нима тушунарли? — деди Хилда кескин қилиб.

— Эрингизга она бўлганингизда қандай хотин бўлишингизни тушуниб турибман, — деди у.

Хилда ўгирилиб олди.

Шу он Дэвид Ли уйдан чиқиб пешайвон бўйлаб уларга қараб кела бошлади.

— Хилда, ажойиб кун бўлди-да! Киш эмас нақ баҳорга ўхшайди-я, — деди у. Унинг овозида нимадандир норозилик оҳанглари сезилиб турарди.

У яқинроқ келди. Бошини орқага ташлаб олган, соч тутамлари пешонасига тушган, кўк кўзлари хушчақчақ боқарди. У жуда ёш кўринар, худди ёш болага ўхшарди. Вужудида ёшлик гурури, сўнгсиз қувонч барқ уриб турарди. Эркюль Пуаро хўрсинди.

Дэвид:

— Хилда, юр қудуқ томонга борамиз, — деди.

Хилда табассум қилиб унинг қўлигидан олди-ю, бирга кетишди. Пуаро уларнинг орқасидан тикилиб тураркан Хилданинг ўгирилиб бир зум қараб олганини кўрди. Мана шу қарашда унинг вужудида ярқ этган ташвишми ёки кўрқувми зоҳир бўлганини сезди.

Пуаро аста-секин пешайвоннинг нарига чеккасига қараб кетди.

У ўзига-ўзи шундай деб қўйди:

— Мен ўзимни доим очиқкўнгил деб ҳисоблардим. Аёллар эркакларга нисбатан очиқкўнгил бўлишини ҳисобга оладиган бўлсак бугун тонгда улар менинг қалбимни ром этди. Қизиқ, наҳотки яна бир ўзи келса?

Пуаро ўгирилиб орқага қараб юрди-ю, ўз саволига жавоб топди. Хилда Ли унга қарама-қарши келарди.

IV

Лидия деди:

— Салом, мистер Пуаро. Тресилиан сизни шу ерда Харри билан бирга турибди

деганда, ёлғиз ўзингизни кўриб хурсанд бўлдим. Эрим сиз ҳақингизда гапириб берди. У сиз билан гаплашиш иштиёқида юрибди.

— Шунақами? Ҳозироқ топиб гаплашсам бўларкан-да?

— Сал шошмай тулинг. Шу бугун кечаси деярли ухлагани йўқ. Охири кучли уйку дори ичирдим, ҳалиям ухлаб ётибди, уни безовта қилгим келмади.

— Ҳаммасини тушунаман. Жуда тўғри иш қилибсиз. Уни кеча кечкурун кўрувдим. Жуда қаттиқ руҳан эзилган эди.

Хилда жиддий қилиб деди:

— Ана, ўзингиз ҳам сезибсиз, мистер Пуаро, у бошқалардан кўра кўпроқ эзилапти.

— Тушунаман.

— Сиздами ёки қатта инспектордами? — деб сўради Хилда, — Бу даҳшатли ҳодисани содир қилган кимса ҳақида бирон-бир тахмин борми?

Пуаро айтадиган сўзларини обдон ўйлаб туриб, кейин шундай деди:

— Бизда, хоним, бу ишни содир қилмаганлар ҳақида тахминлар бор.

Лидия тоқати чидамай шундай деди:

— Утакетган даҳшатли ҳодиса... хунук иш бўлди-да. Шундай ҳодиса рўй берганига ҳалиям ишонгим келмаяпти. — Кейин қўшиб қўйди:

— Хорбури масаласи нима бўлди? Айтгандек, ҳақиқатан ҳам кинога тушган эканми?

— Ҳа, хоним. Унинг кўрсатмаларини текшириб кўрдик. Гаплари тўғри чиқди.

Лидия тўхтаб, дарахтнинг новдасини юлиб олди. Унинг ранги оқариб кетган эди.

— Даҳшат бу, — ҳайқириб юборди у. — Унда фақат оила аъзоларидан бири ўлдирган бўлиб чиқади-да!

— Худди шундай!

— Мистер Пуаро, мен бунга ишонгим келмаяпти.

— Хоним, бунга ишонишингиз мумкин, ишонинг ҳам.

Афтидан, у бунга эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, кейин кутилмаганда табассум қилиб гамгинлик билан шундай деди:

— Нақадар риёкормиз-а!

Пуаро бошини силкиди.

— Хоним, сиз мен билан очиқчасига гаплашганингизда, — деди у. — Қайнотангизни оила аъзоларидан бири ўлдириши табиий эканлигига ишонган бўлардингиз.

Лидия кескин жавоб қилди:

— Бундай дейиш, мистер Пуаро, бориб турган ҳаёлпарастлик.

— Аслида шундай ҳам. Лекин қайнотангиз ҳаёлдагина тасаввур қилиш мумкин бўлган шахс эди.

— Шўрлик қария, — деди Лидия, — шу топда ҳатто раҳмим келиб кетяпти. Лекин тириклигида бениҳоя жаҳлимни чиқарган эди.

— Бўлиши мумкин, — деди Пуаро.

У тош ўралган боғчалардан бирига энгашди.

— Жуда санъаткорона ясалибди. Одамни ўзига тортади.

— Сизга ёққанидан хурсандман. Мен севган меҳнат турларимдан бири. Мана бу пингвинли арктика бўлакчаси ҳақида нима дейсиз, муз ҳам бор ичида.

— Мафтункор. Бу-чи? Бу нима?

— О, буми, бу Улик денгиз, тўғрироғи, бу ерда Ўлик денгизни ясамоқчиман. Ҳали битмаган, унга қараманг. Мана бу Корсика бурчаги. Биласизми, бу ердаги қоялар қизғиш. Улар мовий денгизга қараб узалиб боради. Жуда чиройли. Сахро акс эттирилган жой ҳам ёмонмас, қалай, сизнингча?

У Пуарони пешайвон бўйлаб бошлаб кетди. Пешайвоннинг охирига етиб боргандан кейин қўлидаги соатга қаради.

— Альфред уйғондими, йўқми, бориб билишим керак.

Хилда кетгандан кейин Пуаро ортига қайтиб, Улик денгиз тасвирланган боғча олдига келди. У бунга жуда қизиқсиниб қаради. Кейин бир нечта тошчаларни олиб бармоқлари орасидан сизиб туширди.

Бирданига унинг қиёфаси ўзгариб кетди. У тошчаларни кўзига яқинроқ олиб келиб тикилди.

— Ё товба! — ҳайқириб юборди у. — Ажаб! Бу ёғи қандоқ бўлди?

Давоми келгуси сонда.

Таржима — адабий алоқалар воситаси

Бадий адабиёт халқларни халқларга, дилларни дилларга боғлайди, тинчликка хизмат қилади. Адабиётни бежиз дўстлик кўприклари дея аташмаган. Таржима эса турли халқларни адабиёт орқали бир-бирига таништирадиган воситадир.

Бугун мамлакатимизда маданий алоқалар ҳам тобора ривожланмоқда. Мустақиллик йилларида “Жаҳон адабиёти” журналининг таъсис этилиши, Ўзбекистон Жаҳон тиллари университетининг очилиши нур устига нур бўлди. Эндиликда ёшларимиз чет тиллардаги асарларни аслиятда ўқишмоқда ва таржима қилишмоқда. Бу борада интернет уларга қўл келмоқда. Бироқ бадий таржиманинг ўзига хос сирлари ва машаққатлари мавжудки, тажрибали таржимон-адибларимиз ёшларга бу борада сабоқ беришлари даркор.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Халқаро адабий алоқалар ва бадий таржима кенгаши фаолларининг яқинда бўлиб ўтган йиғилишида мамлакатимизда бу борада олиб борилган ишлар ҳақида фикр юритилди.

Уюшма раисининг биринчи ўринбосари Сирожддин Саййид халқаро адабий алоқаларнинг моҳияти ва ёзувчиларимиз фаолияти ҳақида гапирди.

Халқаро адабий алоқалар ва бадий таржима кенгашининг раиси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али кенгашнинг 2005 йилда бажарган ишлари ҳақида ҳисобот берди. У ўз нутқида Исроил, Япония, Жанубий Корея, Миср Араб Республикаси каби мамлакатлар адабиёт намояндаларининг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида меҳмон бўлиши, жаҳонда ўзбек адабиётини тарғиб қилиш бўйича бажарилган ишлар, адабий ҳамкорликлар, ёзувчиларимизнинг чет элларга қилган ижодий сафарлари ҳақида сўз юритди. Япониянинг Ўзбекистондаги собиқ элчиси Кёко Накаяма хоним юртимизда меҳмон бўлганида Алишер Навоий асарларини япон тилига таржима қилиш бўйича айтган таклифини ҳамда унинг Токиода чоп этилган “Ўзбекистон

сакураси” номли китобини алоҳида таъкидлади. Накаяма хоним “Ўзбекистон сакураси” китобини Япониядан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Абдулла Орипов номига лутфан юборди. Накаяма хоним етти бобдан иборат ушбу китобда 1999 йилнинг августидан 2002 йилнинг июлига қадар Ўзбекистондаги фаолияти хусусида ҳикоя қилади.

Муҳаммад Али ушбу китобни бевосита япон тилидан ўзбек тилига таржима қилиб чоп этиш борасидаги саъй-ҳаракатлар ҳақида маълумот берди.

Фаоллар йиғинида “Жаҳон адабиёти” журнали фаолияти, Мирпўлат Мирзонинг жаҳон шоирлари шеърларидан қилган таржималари — “Сомон йўли чечаклари”, қозоқ шоирлари антологияси китоблари, қорақалпоқ шоири Бахтиёр Генжамуроднинг ўзбек тилида чоп этилган “Укуздарё битиклари” шеърлар ва дostonлар тўплами ҳақида фикрлар билдирилди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси ўринбосари Минҳожиддин Мирзо, шоир Азим Суюн, ёзувчи Омон Мухтор, адабиётшунос олим ва таржимонлар Зухриддин Исомиддинов, Сувон Мели, Исмоил Бекжон уюшма қошида ёш таржимонлар тўрагини ташкил этиш, Ўзбекистон Жаҳон тиллари университетиде, вилоятда, “Жаҳон адабиёти” журнали таҳририятида Халқаро алоқалар ва бадий таржима кенгашининг кўчма йиғилишлари ва семинарларини ўтказиш, йилнинг энг яхши таржима асарлари тақдимотини уюштириш, таржимонларни рағбатлантириш, Ўзбекистон телевидениеси ва радиосида бадий таржима бўйича адабий дастурлар намойиш этиш учун режалар ва таклифлар ишлаб чиқиш ҳақида фикр-мулоҳазаларни изҳор этдилар.

Йиғилишда Халқаро адабий алоқалар ва бадий таржима кенгаши таркибини янгилашга оид ва бошқа ташкилий масалалар ҳам муҳокама этилди.

Рустам МУСУРМОН

Янги нашрлар

Ҳофиз ШЕРОЗИЙ. **“Ишқ гавҳари”**. (Ғазаллар, соқийнома, таржеъбанд, қитъалар, рубоийлар). “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ҳ.Шерозий нафақат Шарқ, балки жаҳон сўз санъатининг забардаст намояндаларидан ҳисобланади. Шарқда уни “Лисонул-ғайб” — “Ғойибнинг тили” деб улуғлашган бўлса, Ғарбда Ҳёте, Ҳейне, Байрон, Вальтер каби буюк адиблар қаторида ардоқлашган. Шарқда Шероз булбулининг жонбахш навосидан баҳраманд бўлмаган, унга эргашмаган, ундан таъсирланмаган ижодкорнинг ўзи йўқ. Шеърят шинавандаларининг эҳтиёжларини ҳисобга олиб, Ҳофиз ижодидан тартиб берилган ушбу тўпламда унинг ўзбек тилига ўгирилган деярли ҳамма асарлари қамраб олинди.

ТЎПЛАМ. **“Андижоним — анда жоним”**. Шеърлар, эсселар. Ғ.Ғулум номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 й.

Ушбу тўпламда Андижон вилоятининг мамлакатимиз иқтисодиётидаги ўрни, водий вилоятлари ўртасидаги ўзига хос мавқеи ҳақида, вилоят аҳлининг бутунги меҳнат зафарлари, фаровон ҳаёти тўғрисида сўз юритилади.

Азиз НЕСИН. **“Ғаройиб болалар”**. Роман ва ҳикоялар. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

“Рогаткага майда тошчалардан кўйиб, қушларни пойлаб отишамиз, ҳеч ҳам тегмайди. Бир пайт кўкқисдан рўпарадаги дарахтдан бир гала чумчуқ “пир” этиб осмонга кўтарилди. Бурҳон акам резинкани чўзиб туриб бир отган эди, битта чумчуқ “тап” этиб ерга тушди”.

Юқорида ўқиган парчангиз атоқли турк ёзувчиси А.Несиннинг “Чумчуқ ови” ҳикоясидан олинди. Бола чумчуқчани отиб тўғри иш қилдими? Йўқ, албатта. Ҳикоянинг давомини китобдан ўқиб оласиз. Тўпламга турк болаларининг ҳаётидан ҳикоя қилувчи “Ғаройиб болалар” романи ҳам киритилган.

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ. **“Танланган асарлар”**. III жилд. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ш.Холмирзаевнинг уч жилдлик “Сайланма” сининг учинчи жилдидан жой олган 1996 йилда ёзилган “Банди Бургут” ҳикоясидан тортиб ҳали сиёҳи қуримаган “Қузда баҳор ҳавоси” номли янги яратган ҳикоялари ўзбек насрининг чинакам дурдоналари, ўлмас маънавий мулки бўлиб қолди.

Миллий адабиётимизнинг ҳақиқий фидойиси бўлмиш таниқли адиб адабиётимизда ўзига хос мактаб яратди. Ўзбек ҳикоячилигини янги поғонага кўтарган моҳир ёзувчини китобхонлар романнавис, драматург, қиссанавис, публицист, адабиётшунос, қадимшунос сифатида ҳам яхши билишади.

Сайфиддин ЖАЛИЛОВ. **“Бобур ҳақида ўйлар”**. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Муҳтарам Юртбошимиз И.Каримов Андижон вилоятига Амир Темур орденини топшириш маросимида Андижонда фаолият юритаётган кўплаб

зиёдилар — маданият, адабиёт ва санъат намояндалари қаторида таниқли олим, профессор Сайфиддин Жалиловнинг ҳам номларини тилга олган эдилар. Дарҳақиқат, С.Жалилов ярим асрлик фаолияти давомида 300 га яқин илмий-оммабоп асарлар яратди. Айниқса, шоҳ ва шоир Бобур ҳаёти билан боғлиқ рисолалари ватанимизда ҳам, чет элларда ҳам машҳурдир. Кўлингиздаги ушбу асар Бобур Мирзо ҳақидаги энг сўнгги, энг янги маълумотларни беради.

Муҳаммад АЛИ. **“Улуғ салтанат”**. Тарихий роман. 2-китоб. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги “Улуғ салтанат” романининг биринчи китоби нашриёт томонидан чоп этилган эди. Бу асар адабий жамоатчилик ва китобхонлар томонидан қизгин кутиб олинди. Шу асарнинг “Умаршайх Мирзо” деб аталган иккинчи китоби ҳам, ўйлаймизки, ўқувчиларга манзур бўлади.

Тоғай МУРОД. **“От кишнаган оқшом”**. Қиссалар. “Аср ошган асарлар” туркуми. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Бу қиссалар не бир кунларни кўрмади! Зоти номард бўлди, ушбу қиссалар ёқасидан олди. Оғзи бузук бўлди, ушбу қиссаларга тутушни солди. Кўли нопок бўлди, ушбу қиссалардан бутун-бутун бобларни ўчириб ташлади. Оқибат, ушбу қиссалар ўз вақтида паги юлинмиш товук мисол чоп этилди.

Алқисса, дориломон кунлар келди. “От кишнаган оқшом”даги Зиёдулла чавандозчасига айтар бўлсак ...улоқ Тоғай Муродда кетди!

Алишер НАВОИЙ. **“Хайрат ул-аброр”**. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 й.

А.Навоий “Хамса”сининг биринчи достони “Хайрат ул- аброр” (“Яхшилар хайрати”) бешлик яратиш анъаналари асосида яратилган фалсафий руҳдаги асар бўлиб, унда муаллифнинг ҳаёт ва инсоният, давр ва замонлар, машҳур тарихий шахслар, салтанатлар ва ворислик ҳамда комил инсонлар тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топган. Достоннинг асл матни ва унинг мукамал насрий баёни (турли қисқаришлари тикланган ҳолда) нашр этилган.

“Икки оға-ини”. Озарбайжон халқ эртаклари. (М.Абдуваҳובה таржимаси.) “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Халқ оғзаки ижодининг нодир намуналаридан ҳисобланган эртақлар оғиздан-оғизга, наслдан-наслга ўтиб, асрлардан буён яшаб келаётир. Халқ эртаклари ҳар бир миллатнинг маънавий бойлиги, ўлмас мероси сифатида халқнинг мангу орзу-умидларини авлоддан-авлодга етказиб келади.

Қардош туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарининг ўзбек фольклори билан муштарак хусусиятлари талайгина. Достон сюжетлари, халқ кўшиқлари тематикаси, эртақларнинг ўхшашлиги шулар жумласига қиради. Мана шундай ҳамоҳанглик мазкур биз сизга ҳавола қилаётган озарбайжон халқ эртақларида ҳам яққол кўзга ташланиб туради ва шу жиҳатлари билан диққатингизни ўзига жалб қилади, деган умиддамиз.

Саид АҲМАД. **“Тошларда қотган хайрат”**. Адабий ўйлар, хотиралар, ҳикоялар. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 й.

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ ёзувчиси Саид Аҳмаднинг ушбу китобида бугунги кунда қалам тебратаётган таланти ўзбек шоир-ёзувчиларининг ижоди, ижодкорлик маҳоратлари борасидаги муаллифнинг кузатганлари, берган баҳоси кенг ёритилган. Шунингдек, Тоғай Мурод, Шавкат Раҳмон, Неъмат Аминов каби ижодкорлар ҳақидаги хотиралари ҳам китобдан ўрин олган. Адибнинг қувноқ ҳикоялари, публицистик мақолалари ҳамда ўзи ҳақида замондошларининг яратган адабий портретлари китобга ажиб жило бахш этган.

ТЎПЛАМ. “Минг бир форсча мақол ва маталлар”. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 й.

Форс мақоллари ўзининг ихчамлиги, таъсирчанлиги, панд-насиҳат ва ҳикматларга бойлиги, ҳаётнинг турли ҳодисаларига ҳозиржавоблиги ва ўзбек халқ мақолларига ҳамоҳанглиги билан ажралиб туради. Китоб ўқувчи талабаларнинг форс тилини ўрганишида, тилчиларнинг тил тадқиқотларини олиб боришларида, ижодкорлар учун эса сўз бойлиги сифатида хизмат қилади.

Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА. “Йўлдадирман”. Шеърлар. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Мавлоно Жалолиддин Румий бир шеърида: “Учмоққа қанот йўқ, вале учгайман”, дея башорат қилган экан. Шеърнинг туғилиш ва ёзилиш жараёнини ҳам шундай таърифлаш мумкин. Руҳ ердан бир қадар кўтарилганда — ёзув столида қанот чиқарганда, чамаси, шунга ўхшаш ҳолат содир бўлади. Таниқли шоира Ҳалима Худойбердиеванинг янги китобида шундай ҳолат рўй бергандаги сирли кечинмалар, дунёнинг ўтар-кетарчи тарафлари, ўткир қирралари КУНГИЛга урилгандаги изтироблар, РУҲнинг жозибали юксалишлари ва ана шу юксалишларнинг ШЕЪРХОН қалбида акс таъсир кўзгатишига асосланган шеърлар жамланган.

Тоҳир МАЛИК. “Танланган асарлар”. 4 жилдлик. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Танланган асарларнинг мазкур 3-жилдига жиноят оламига хос воқеаларни баён қилган “Чархпалак” ва “Алвидо, болалик” қиссалари билан бир қаторда руҳият олами, дунёни танимоқ, англамоқ муаммоларидан баҳс юритувчи “Бир кўча, бир кеча” асари, шунингдек, ваҳший жиноятчилик турлари билан таништирувчи “Шайтанат оламига назар” деб номланган мақолалар туркуми ҳам жамланди.

ТЎПЛАМ. “Куйла офтобим”. “Янги аср авлоди” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ушбу китобда мактабгача таълим муассасаларида ўтказиладиган байрам эртаклари учун сценарийлар бўлиб, болаларга мўлжалланган шеър, кўшиқ, мусиқа ноталари ва сахна кўринишлари киритилган. Шу билан бирга китобдан педагогика олийгоҳи ва педколлежларнинг мактабгача таълим бўлимлари талабалари, мусиқа раҳбарлари, бошланғич синф ўқитувчилари ҳам амалий машғулотлари давомида бирдек фойдаланишлари мумкин.

С.ИНОЯТОВ, О.ҲАЙИТОВА. “Кармана тарих кўзгусида”. (Энг қадимги даврлардан XX аср бошларигача) “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ушбу китобда республикамизнинг қадимий масканларидан бири Кармананинг энг қадимги даврларидан XX аср бошларигача бўлган тарихи қисқача ёритилган. Унда мазкур жойнинг моддий ва маънавий маданият ёдгорликлари, Амир Темур ва темурийлар, Бухоро хонлиги ҳамда Манғит амирлари ҳукмронлиги давридаги Кармана тарихи, шунингдек, бу ердан етишиб чиққан буюк сиймолар ва маърифатпарварлар тўғрисида маълумотлар берилган.

Китоб Ватанимиз тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бўлиб, ундан олий ўқув юр்தларининг ўқувчилари, талабалари, тарихчилар, адабиётшунослар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Мурод МАНСУР. “Жудолик диёри”. Роман. 3-китоб. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

“Жудолик диёри” асарида ўтган аср ўрталарида халқимиз бошига тушган оғир жудоликлар, синовлар, ўзбек халқининг буюк бардоши, энг машаққатли дамларида ҳам ўзлигини сақлаб қола олгани самимият билан таъсирланган. Шу боис асар китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинди. Ёзувчи тақдир тақозоси билан сарҳад ортида қолган Султонмурод, Баҳриддин ва Марғубабегим

қаби қаҳрамонларининг Ватан ва дийдор соғинчлари билан тўла кейинги ҳаётларини асарнинг учинчи китобида ўша самимият, ўша тиниқлик ила тасвирлайди.

ОЙДИН. “Сухбати жонон”. Ҳикоялар. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 й.

Ушбу тўпламда Ойдиннинг (Манзура Собирова) энг яхши ҳикоялари жамланди. Уларда она-Ватанга муҳаббат, ёш авлод тарбиясига эътибор билан қараш ғоялари илгари сурилган. Китоб адибанинг 100 йиллик таваллудига бағишланади.

Худойберди ТҶХТАБОЕВ. “Ширин қовунлар мамлакати ёки сеҳргарлар жанги”. “Янги аср авлоди” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, болаларимизнинг севимли адиби Худойберди Тўхтабоевнинг сара асарларини тўрт жилда китобхонлар ҳукмига ҳавола этмоқдамиз. Биринчи жилда “Ширин қовунлар мамлакати ёки сеҳргарлар жанги” эртақ-романи ўрин олган.

Ушбу фантастик-саргузашт романда Акбаржон ўз саргузаштларини давом эттиради. Ширин қовунлар мамлакатини ҳар хил иллатлардан тозалаш мақсадида Сеҳргар Иблис билан жанг қилади. Бу курашда унга устози профессор Дар Даража ва Сеҳрли Қалпоқча яқиндан ёрдам беришади.

Ўктам ЁДГОРОВ. “Армонли умр”. Роман. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Мазкур асарда она юртга садоқат, меҳр-муҳаббат, тинчлик деб аталмиш улғу неъматга шукроналик, ҳаётдаги қувонч ва армонлар бир инсон тақдири орқали қаламга олинган.

Муаллиф, инсон аввало, эзгу фазилатларга интилоғи кераклигини, нопок йўллар билан бойлик ортиришга уруниш уни охир-оқибат армонлар гирдобига улоқтириб ташлаши муқаррарлигини таъкидлайди. Асар қаҳрамонининг қувонч ва қайғуларга тўла қисмати ўқувчиларга бу кўҳна ҳақиқатни яна бир бор эсга солади.

ПЛУТАРХ. “Сайданма”. Таржимонлар: Зоҳир Аълам ва Урфон Отажон. “Янги аср авлоди” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ушбу тўпламга юнонистонлик машҳур муаррих ва адиб Плутархнинг уч асари киритилган. Булар — “Искандар Мақидуний”, “Подшоҳлар ва саркардаларнинг ҳикматли сўзлари” ва “Келин-куёвларга насиҳатлар” дир. “Искандар Мақидуний” асарида подшоҳ ва саркарда Искандарнинг инсоний фазилатлари мукамал ёритилган. “Подшоҳ ва саркардаларнинг ҳикматли сўзлари” асарида 91 та подшоҳ ва саркарданинг беш юздан ортиқ ҳикматлари келтирилган. Нисбатан кичик ҳажмдаги “Келин ва куёвларга насиҳатлар” да янги турмуш қурган йигитва қизларга Плутарх ажойиб панд-насиҳатлар беради.

Хуршид ДҶСТМУҲАММАД. “Беозор қушнинг қарғиши”. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ўзбек прозасига янги нафас билан кириб келган таниқли ёзувчи Х.Дўстмуҳаммаднинг ушбу китобига кирган энг сара ҳикоялари жамланган. Уларда инсон руҳиятининг теран кечинмалари илҳом ва идрок билан чуқур тадқиқ этилади.

Эркин МАЛИК. “Чампо отли илон”. Қиссалар. “Болалар кутубхонаси” туркуми. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Бу китоб, нафақат ажойиб ва ғаройиб илонлар, вафодор итлар, жин ва парилар ҳақида, балки урушда бедарак кетиб, “сотқин” деган ном олган бобосининг қутлуғ номини тиклаган “Невара”лар, ҳамиша меҳрибон ва мушфиқ, аммо бағри доғли “Онангиз”лар, тирик етим бўлиб қолган бир қизнинг

“Етим қолган хотиралар”и, Ватаннинг ҳар бир қарич ерини меники деб гурурланадиган “Юрт эгалари” ва “7-“А”да...” нималар бўлгани ҳақидаги қиссалардан иборатдир.

М.ЛЕРМОНТОВ. “Замонамиз қаҳрамони”. Қиссалар. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Улуғ рус ёзувчиси М.Лермонтовнинг “Замонамиз қаҳрамони” қиссалари муҳаббат ҳақидаги ўлмас асарлардан ҳисобланади. Нашриёт уни қайта нашрга тайёрлаган.

МАШРАБ. “Девон”. “Янги аср авлоди” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ўзбек мумтоз адабиётида Машраб каби покдомон шоирни топиш амримаҳолки, кўлида ҳасса, эғнига жанда илиб, ўз она- Ватанидан “Ё-хув” деб бош олиб чиқиб кетмаган, жаҳонгашта ранжу мусофирлик укубатларини чекмаган бўлса...

Ўзбек мумтоз адабиётида Машраб каби мардни учратиш душворки, мунис ва мушфиқ инсонларнинг дилида абадул-абад нақшланиб қолмаган, ҳаёти тилларда дoston бўлмаган бўлса...

Машрабнинг ушбу девонига аввлги нашрларга киритилмай қолган, аслида Машраб ижодий меросининг қаймоғи бўлган ахлоқий, диний-тасаввуфий ғазал, мустанозод, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ ва мусамманлари киритилган.

Насимжон МАМАДАЛИЕВ. “Оқ теракми кўк терак”. “Янги аср авлоди” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Насимжон Мамадалиев бир умр болалар учун шеър ёзди. У болалар дунёсини назик фаҳмлайди. Уларнинг тилини билади. Шу боис унинг содда, бир ўқишдаёқ ёд олиш мумкин бўлган шеърларини болалар вевиб ўқийдилар. Ушбу тўпلامга Насимжон Мамадалиевнинг ана шундай шеърлари саралаб олинган.

Рабиндранат ТАГОР. “Ҳикоялар”. (Т.Жалолов таржимаси) “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Улуғ ҳинд ёзувчиси ва мутафаккири Р.Тагор ҳикоялари оддий меҳнаткаш инсонга меҳр-муҳаббат туйғуларини аёвсиз қоралайди, адолатга чорлайди.

Омон МУХТОР. “Навоий ва рассом Абулхайр”. Романлар. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Таниқли ёзувчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Омон Мухторнинг ушбу китобига унинг улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган иккита янги романи киритилди. Китоб қизиқарли услубда ёзилгани, оҳангларга бойлиги билан ўқувчига манзур бўлади деб ўйлаймиз.

Дилшод ИСРОЙЛОВ. “Футбол бўйича жаҳон чемпионатларининг тарихи”. (1930-2002). “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Дилшод Исроилов спорт журналистикасига ўтган асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмида кириб келган. Кўпроқ футбол тарихи билан қизиқади. 1990 йилда ўзбек журналистикасида илк бор футбол бўйича жаҳон чемпионатларининг тарихи мавзусини ёритишга қўл урган. Владимир Сафаровнинг XX асрдаги энг кучли ўзбекистонлик футболчи деб тан олинган Геннадий Красницкийнинг ҳаёти қаламга олинган “Бетакрор истеъдод соҳиби” китобини таржима қилган. Спорт журналистлари ўртасида ўтказилган республика танловида 1991 йилда учинчи ўринни эгаллаган, 2000 йилда эса шундай танловнинг газета ва журналларда ижод қилаётган журналистлар номинацияси бўйича ғолиби бўлган.

Ўйлаймизки, муаллифнинг “Футбол бўйича жаҳон чемпионатларининг тарихи” китобчаси ашаддий ишқибозларга ўзига хос совға бўлади.

Олимжон ХОЛДОР. “**Шаҳримга кел**”. Шеърлар. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 й.

Шеърят мухлислари қалбидан муносиб жой олган шоир Олимжон Холдорнинг ушбу шеърий ғўпламига унинг охириги йилларда яратган сара асарлари киритилган бўлиб, уларда она-Ватан мадҳи, инсон ғўзалиги, маънавий олами, меҳр-муҳаббати, садоқати зўр завқ ва шавқ билан куйланган.

Абдурахмон АКБАР. “**Уйкучининг тушлари**”. Шеърлар. “Болалар кутубхонаси” туркуми. “Шарқ” нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Шеър мутолаа қилиш доимо болалар учун сеvimли машғулотлардан биридир. Шеърлар орқали дунёни бола таниса не ажаб! Болажонлар ўйноқи жозибали шеърларни ушбу китобдан топиб ёд ҳам олишлари мумкин.

